

श्रीगद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीते

व्याकरणमहाभाष्ये समुदाहृतवैदिकप्रतीकानां
समीक्षात्मकमध्ययनम्

(नववर्षिकस्थानम्)

विद्यावारिधि: (Ph. D.) इत्युपाधये प्रस्तुतस्य शोधप्रबन्धः

मागदर्शकः

डा० रामवृक्षपाण्डेयः

आचार्यो वेदान्त विभागाध्यक्षश्च

अनुसन्धाता

कीर्तिकान्तःशर्मा

श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवी दिल्ली-१६

१९६१

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीते

व्याकरणमहाभाष्ये समुदाहृतवैदिकप्रतीकानां समीक्षात्मकमध्ययनम्

(नवार्हिकस्थानाम्)

विद्यावारिधि: (Ph. D.) इत्युपाध्ये प्रस्तुतोऽयं शोधप्रबन्धः

मागदर्शकः

डा० रामवृक्षपाण्डेयः

आचार्यो वेदान्त विभागाध्यक्षश्च

अनुसन्धाता

कीर्तिकान्तःशर्मा

श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

नवी दिल्ली-१६

१९६१

विश्वविद्यालयीय प्रकाशन
प्रकाशक
प्रकाशक

प्रकाशक

प्रकाशक (प्र. प्र.) प्रकाशक

प्रकाशक

प्रकाशक

प्रकाशक

डा० रामवृक्ष पान्डेय

प्रोफेसर, वेदान्त विभाग

श्री लाल बहादुर शास्त्री

राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ

(मानित विश्वविद्यालय)

कटवारिया सराय

नई दिल्ली-११००१६

प्रमाणपत्रम्

शानन्दं प्रमाणीक्रियते यस्मात्ते वासिना शौच-वृद्धयेण
 श्री कीर्तिकान्त शर्माभिरुचयेन जन्मदायिनीय व्याकरण-चोपेण
 राष्ट्रिय संस्कृतविद्यापीठस्य (मानित विश्वविद्यालयस्य)
 विद्यावारिधिः (Ph.D) इत्युपाध्ये मम मार्गदर्शने "श्रीमद्-
 भगवत्पत्रञ्जलिमहर्षिप्रणीते व्याकरणमहाभाष्ये समुदाहृत-
 वैदिकप्रतीकानन्तवाहिनिक स्थानां समीक्षात्मकमध्ययनम्"
 इति विषयमाश्रित्य शौच-ग्रन्थो व्यस्यति ।

अपौरुषेयं शौच-कर्म व्याख्यायति ग्रन्थोऽयं
 व्याकरणरत्न इति विद्यावारिधिः (Ph.D) इत्युपाधियोग्यो-
 ऽस्तीति ।

डा. रामवृक्ष पान्डेयः

मार्गदर्शकः ॥११॥११

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

प्राक्कथनम्

भगवतो जगत्सृष्टुः ब्रह्मणो मुखाच्छ्रुतो वेदो भारतीय-संस्कृतेः संस्कृत-वाङ्मयस्य चाधारभूतो मूलनिधिः वर्तते । तद् वेदवृक्षस्यैवाङ्गभूतानि शिक्षादिषड्वेदाङ्गानि पुराणाद्युपाङ्गानि च सन्ति । ‘संस्कृतिर्यस्य स जीवति’ इत्युक्त्यनुसारं स्वसंस्कृतेः सुरभारती-संस्कृतस्य च संरक्षणमावश्यकमस्ति^१ । तत्र शाखापत्रादीनां सुरक्षार्थं तद्वृक्षस्य मूलस्य संरक्षणं परमाश्यकम्भवति । यतः ‘मूलन्नास्ति कुतः शाखा’ तथा ‘छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रम्’ इत्युक्तीभ्यां सिद्ध्यति यत् सर्वप्रथमं मूलमेव संरक्षेत् । अत एव भगवान् भाष्यकारो महर्षिः पतञ्जलिः स्वप्रणीते महाभाष्ये व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनप्रकरणे मूलनिधेः वेदस्य रक्षायै ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयोऽज्ञेयश्च’ इति श्रुतिवाक्यं प्रमाणरूपेण उद्धरति स्मरति च । तथा च वेदस्य शिक्षादि-षडङ्गेषु व्याकरणस्य महत्त्वं मुख्यत्वमपि च प्रतिपादयति । तदन्ते च व्याकरणाध्ययनस्य फलवत्त्वं सार्थकत्वञ्च समर्थयति ।^२

तत्र षट्स्वङ्गेषु शिक्षा स्वरवर्णयोः शुद्धोच्चारणं, कल्पः श्रुत्युक्तयज्ञेषु मन्त्राणां यथोचितप्रयोगार्थं विनियोगं, निरुक्तं गूढार्थक-वैदिकशब्दानां व्युत्पत्तिं परिकल्प्यार्थनिर्वचनं, छन्दः पादादिव्यवस्थां निर्धार्य स्वरनिश्चयं तथा छन्दोज्ञानं, तथा ज्योतिषं यज्ञकालार्थसिद्ध्यर्थं शुभसमयादिकं^३ ज्ञापयति । एवमेव व्याकरणशास्त्रं वैदिकपदानां साधुत्वकरणात् उदात्तादिस्वरनिश्चायकत्वाच्च षडङ्गेषु प्रधानं मुख्य-

१-“भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा ।”

(पं. वासुदेवद्विवेदिनः, सार्वभौम संस्कृत प्रचारकायलियस्य,

२-“प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।” (म. भा. पञ्चशादिक)

तमं वर्तते। अत एवोच्यते महर्षिपतञ्जलिना व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनप्रसंगे - “रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति।” इत्युक्त्या वेदरक्षार्थं व्याकरणाध्ययनं कर्तव्यम्, येन वेदस्य प्रचार-प्रसारो भवेत्तथा स्वकीया संस्कृतिः संस्कृतवाङ्मयश्च पुष्पितः पल्लवितो भवेदिति।

इत्येतदर्थमेवाहं “व्याकरणमहाभाष्ये समुदाहृत-वैदिक-प्रतीकानां समीक्षात्मकमध्ययनम्” इत्यमुं विषयं गृहीतवान्। कस्तुतो विषयोऽयमतीव विपुलतमः तथा गहनाध्ययनार्थमपेक्षते। सम्पूर्णस्य महाभाष्यस्य प्रतीकानां समीक्षणम् इयत्पल्पीयसि काले सम्भवो नासीत्, यतः समग्रे महाभाष्ये प्रायः सहस्रमिताः प्रतीकाः संकलिताः मया। अतः सहस्रपरिमितानां प्रतीकानां समीक्षणेन शोधप्रबन्धस्यातिविस्तरभयात् नवाह्निकभागस्थान् प्रतीकानेव समीक्षितवान्। परमेतदपि मत्कृते सुगमं नासीत्। एतत्कार्यसम्पन्नतायै गुरुकृपैव बलीयसीति।

अत एव सर्वे प्राक्-पूज्यपाद-गुरुन् प्रो० रामवृक्षपाण्डेयमहाभागान् हार्दिकं कार्त्तव्यं व्याहरति शोधच्छात्रः, येषां मार्गनिर्देशने शोधकार्यमेतत् सुसम्पन्नं जातम्। ततश्च गुरुकल्पानां पं० श्री अश्विनीकुमारदासानां कृतज्ञतां व्याहरामि, यैः विषयनिर्धारणे साहाय्यं तथा शोधकार्ये प्रवेशोऽपि कारितः।

तदनन्तरं डा० ब्रह्ममित्र अवस्थि महोदयानामपि कृतज्ञतां व्याहरामि यैः प्रतीकसंकलनार्थं मार्गदर्शनं विहितम्। विशेषतोऽस्मत्कुलपतिमहोदयानां डा० मण्डनमिश्राणां हार्दिकं कार्त्तव्यं व्याहरामि, ये पितृतुल्यं स्नेहं प्रदाय विश्वविद्यालये मम शोधप्रबन्धं स्वीकृतवन्तः।

(ग)

अन्ते-च गुरुसदृशानां विद्वद्वराणां सर्वेषां तथा
संकलानां सुहृद्वराणां कृतज्ञतां व्याहरामि यैः शोधसामग्री-
संकलने महत्साहाय्यं प्रदत्तमिति ।

कीर्तिकान्तः
४-११-९१

विषयानुक्रमणी

प्राक्कथनम्

क, ख, ग ।

उपोद्धातात्मको भागः

प्रथमोऽध्यायः — (वेदानाम्महत्त्वम्) १-४२

वेदस्वरूपविचारः	१
मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणम्	१०
वेदशाखाविस्तारः	२४

द्वितीयोऽध्यायः — (वेदाङ्गानाम्महत्त्वम्) ४३-८५

शिक्षा	४४
कल्पः	५४
निरुक्तम्	६५
छन्दः	७२
ज्योतिषम्	८१

तृतीयोऽध्यायः — (व्याकरणशास्त्रस्येतिवृत्तं वैशिष्ट्यञ्च)

व्याकरणशास्त्रस्य महत्त्वम्	८६
पाणिनिपूर्वाचार्योः तद्व्याकरणमतम्	९१
पाणिनिपरिचयः तद्व्याकरणम्	१३०
व्याडेः परिचयः ॥	१३४
कात्यायनस्य परिचयः	१३६
भगवतो भाष्यकास्य वैशिष्ट्यम्	१३८

समीक्षात्मक भागः

चतुर्थोऽध्यायः-

पशुपशाहिकस्थ-वैदिक प्रतीकानां समीक्षा

१४२

पञ्चमोऽध्यायः-

द्वितीयतृतीयचतुर्थाहिकस्थवैदिक प्रतीकानां समीक्षा

२००

षष्ठोऽध्यायः-

पञ्चमषष्ठाहिकस्थवैदिक प्रतीकानां समीक्षा

२५३

सप्तमोऽध्यायः-

सप्तमाष्टमाहिकस्थवैदिक प्रतीकानां समीक्षा

२९८

अष्टमोऽध्यायः-

नवमाहिकस्थवैदिक प्रतीकानां समीक्षा

३४२

नवमोऽध्यायः-

उपसंहारः

३६३

परिशिष्टः-

संकलिताः वैदिक प्रतीकाः (अकारादिक्रमेण)

३९७

संकेताक्षरसूची

४००

सन्दर्भग्रन्थसूची

४०३

उपोद्घातात्मको भागः

प्रथमोऽध्यायः

वेदानाम्महत्त्वम् —X—

- (क) तत्स्वरूपविचारः ।
- (ख) मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणम् ।
- (ग) वेदशाखाविस्तारोद्घातश्च ।

गणेश विमलानन्दप्रसाद

न्यायप्रतिष्ठा

गणेश विमलानन्दप्रसाद

गणेश विमलानन्दप्रसाद

गणेश विमलानन्दप्रसाद

गणेश विमलानन्दप्रसाद

वेदानाम्महत्त्वम्

१

स्वरूपम्

वेदानां महत्त्वविचारार्थं प्राक् तत्स्वरूपविचारः परमावश्यकः इति तल्लक्षणजिज्ञासायां लक्षणस्वरूपं प्रस्तूयते। तथाहि — को नाम वेदः ? इति प्रश्ने मन्त्रब्राह्मणसमुदायो 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम्'^१ इति कात्यायनापस्तम्बमहर्षिभ्यामुक्तेः। तथा च वेदस्य किं लक्षणमिति प्रश्ने यदि वेदपदस्य शक्यत्वं वेदत्वमित्युच्यते तदा इदमपि सामीचीन्यं नादधाति। शक्यतावच्छेदकस्य ज्ञानं विना शक्यत्वस्य ज्ञानाभावात्। यथा — घटपदशक्यानां सर्वेषां घटानां बोधाय सर्वेषु घटेषु घटत्वम् असाधारणधर्मः शक्यतावच्छेदकं ज्ञानं वर्तते। अतः तद्वशाद् इदं सिद्ध्यति यत् कश्चन शब्दो यदा अनेकार्थान् कथयति तदा तद्गतम् असाधारणं धर्मं विना तन्न वक्तुं शक्नोति। तद्वद् वेदशब्दः सहस्रशो वाक्यानि कथयति। परं यावत् तेषु सर्वेषु वाक्येषु कश्चन असाधारणो धर्मो न भवेत् तावत् तस्य वेदशब्देन निर्वचनं न सम्भवितुमर्हति। अथर्हि तस्य वेदत्वं वक्तुमशक्यम्। असाधारणधर्मस्यैव नाम लक्षणम् अस्ति यद् विषये प्रश्नो जातः। एतेन यावत् तस्य असाधारणधर्मत्वं प्रवाच्यं न भवेत् तावद् वेदशब्देन कस्यापि उक्तिः दुर्घटा।

यदि कथादिशास्त्रानां समुदायत्वमेव असाधारणधर्म उच्येत तदा तस्य ज्ञानमेव असम्भवि। कारणं हि तद्

१- का. प्र. परि. सू. १।१, आप. श्रौ. सू. २४।१।३१, सत्या. श्रौ. सू. १।१।७, तन्त्रकार्तिक १।३।१। "मन्त्रब्राह्मणो लब्धो वेदः", ते. सं. सायणभा. उप. १।१, "मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याहते, बो. श्र. सू. २।६।३, श्रौ. ध. सू. २।१।७। "मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः" शबरस्वामी २।१।३३।

ज्ञाने अन्योन्याश्रयनामकस्य दोषस्य दुर्निवारत्वात् । यथा—
 देवदत्तः कः ? इति प्रश्ने यदीदमुत्तरं 'यज्ञदत्तस्य पिता'
 इति । तदापि अयम्प्रश्नः समुदेति यद् यज्ञदत्तः कः ? इति ।
 यद्येतदुपरि 'देवदत्तस्य पुत्रः' इत्युत्तरं प्रदीयेत तदा एभि-
 रुत्तरेः देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्येत्युभयोः कोऽपि निश्चेतुं न
 शक्यते इत्ययमेव अन्योन्याश्रयदोषः । अर्थाद् एकस्य प्र-
 श्नस्योत्तरे अन्यस्य द्वितीयस्यापेक्षा जायते । तथाऽन्यस्य
 द्वितीयस्य च बोधने पूर्वस्य प्रथमस्य चापेक्षा जायते इत्युभ-
 योः परस्परापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वं भवति । तद्वद् वेदः कः ?
 इति प्रश्ने यदि शाखासमुदायो वेदः इत्युत्तरं प्रदीयेत, तदा त-
 त्रापि शाखा काऽस्ति ? इति प्रश्नः उदेति । तत्रापि च वेद-
 स्य भागविशेषा शाखा इत्युत्तरं दीयेत तदैत्युभाभ्याम्
 उत्तराभ्यां वेदशाखयोरुभयोः कस्यापि निश्चायनासम्भवात् ।
 कारणं हि वेदनिश्चयं विना शाखायाः, शाखायाश्च निश्चयं
 विना वेदस्य निश्चयत्वासम्भवात् । इत्यनया रीत्या मन्त्र-
 'ब्राह्मणसमुदायो नाम वेदः' इत्यपि लक्षणं वक्तुमशक्यम्,
 मन्त्रब्राह्मणयोरपि वेदस्य भागत्वादिति ।

यदि शब्दं शब्दानुसारि प्रमाणं परित्यज्य प्रमा-
 णान्तरेण यस्य ज्ञानमसम्भवि । एतादृशवस्तुबोधकं वाक्यं
 वेद इति लक्षणं कथनीयम् । अस्येदं तात्पर्यं वर्तते यत्
 केवलं लौकिकप्रमाणेन यो ह्यर्थो ज्ञातो भवति स अर्थ एव
 नास्ति वेदभागानाम् । कारणं हि विधिवाक्यानाम् अर्थस्तु

लौकिकप्रमाणैः ज्ञातुमशक्यः, किन्तु तेनैव ज्ञातो भवति । अर्थवा-
दादिवाक्यानां च मीमांसानुसारं स्वाक्षरार्थे मुख्यं तात्पर्यमेव
नास्ति, तेषामपि च विध्यर्थे एव प्रशंसामुखेनान्तर्गतत्वात् ।
एवं मन्त्रस्यापि विधिविहितकर्मणां स्मारकत्वेन विधाविवान्त-
र्भूतत्वादिति । एतेनैव तात्पर्यद्वारा विध्यर्थे एव मन्त्रार्थवादयोः
अर्थस्यान्तर्भूतत्वात् । सोऽपि च विधिं विना केनापि स्वत-
न्त्रेण लौकिकप्रमाणेन ज्ञातुमशक्यः । अतः सर्वेषां वेदानाम्
अर्थः शब्दं शब्दानुसारिप्रमाणं च परित्यज्य प्रमाणान्तरेण
ज्ञातुमशक्यः । तथा च एतादृशवस्तुबोधकं वाक्यं नाम वेदः
इति लक्षणमुच्येत तदा इदमपि नोचितम् आदधाति ।
एवं सति मन्वादिस्मृतिमहाभारतादीनामपि वेदत्वप्रसङ्गात् ।
यतः तेषामपि बहूनामर्थानां धर्मभागानां च तद् विना केवल-
लौकिकप्रमाणैः ज्ञानासम्भवात् ।

यदि यस्य निर्माता कश्चन प्रसिद्धो न भवेत्
तेनात्र सन्देहो भवति । यदयं वेदः पौरुषेयो वर्तते न वेति
एतादृशसन्दिग्धपौरुषेयताकवाक्यत्वं वेदत्वम् उच्येत, तदा
इदमपि न सोपपत्तिकम् । वादिनोः प्रत्येकम् अन्यतरकोटि-
निश्चयस्य वादान्यथानुपपत्त्यैव स्वस्वपक्षस्यैव निश्चितत्वेन
सन्देहस्यासम्भवात् । ‘निश्चितौ हि वादं कुरुतः’ इति सि-
द्धान्तात् । यद्येवमुच्येत यदत्र मध्यस्थस्य तु सन्देहोऽवश्यं
भवति । कारणं हि स मध्यस्थो वादिप्रतिवादिनोः युक्तीः
शृणोति । युक्तयश्च वेदज्ञानं विना ज्ञातुमशक्याः । कारणं हि

वेदस्य निश्चितत्वे एव तस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोश्च सिद्ध्यर्थं युक्तयः उपपाद्याः भवेयुः । यदा च मध्यस्थस्य सन्देहो वादिप्रतिवादीभ्यां ज्ञातो भवेत् तदा तस्य सन्देहस्य एकैकं पक्षमाश्रित्य युक्तयः कथनीयाः स्युः । एतेनैदं तात्पर्यम् आयातं यन्मध्यस्थस्य संशयज्ञानं विना वादिप्रतिवादिनौ युक्तीः न प्रतिपादयिष्यतः । तद्युक्तिप्रतिपादनं विना मध्यस्थस्य संशय एव न भविष्यति । निदानसंशये सति युक्तिः, युक्तिसंशये सति संशयः इत्यनया शेत्या युक्तिसंशयोः अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गात् । यद्वाक्यं कश्चन अपौरुषेयं स्वीकुर्यति तदेव नाम वेदः इत्यपि वक्तुं न शक्यते, एवं सति कुरानादियवनग्रन्थानामपि वेदत्वप्रसङ्गात् । एवं यस्य वाक्यस्य विषये इदं पौरुषेयमस्ति न वेति इदं विप्रतिपत्तिवाक्यं वेदः इत्युच्यते तदा इदमपि न शोभनम् । एवं सति पूर्वोक्तस्यैव दोषस्य दुर्धरत्वात् । अपरञ्चापि दूषणं यत् सर्ववेदवाक्यगतोऽसाधारणधर्मः यावद् ज्ञातो न भवेत् तावद् इदं विप्रतिपत्तिवाक्यमेव न सम्भवितुं शक्नोति यदयं वेदः पौरुषेयोऽस्ति न वा ? कारणं हि तस्मिन्काले वेदस्य ज्ञानस्यैवाभावात् । एकैकं वाक्यम् अर्थाद् इदं वाक्यं पौरुषेयमस्ति न वा-२ इत्यादि आश्रित्य विप्रतिपत्तिवाक्यमुच्येत तदा वेदवाक्यानां संख्यानुसारं विप्रतिपत्तिवाक्यानामनेकत्वेन लक्षणस्यापि अनेकत्वप्रसङ्गात् । इत्यस्मादेव हेतोः सर्ववाक्येष्वसाधारणधर्मस्यैव सिद्धेः ।

यथा- अनेकासु गोव्यक्तिषु इयं गौः - २ इति समा-
नाकारप्रतीतेः सत्त्वात् । यथा सर्वगोव्यक्तिषु एकं गोत्वसामान्यं
सिद्ध्यति तथैवानेकवेदवाक्येषु “अयं वेदः अयं वेदः” इति स-
मानाकारप्रतीत्या सर्ववेदवाक्येषु एकं वेदत्वसामान्यं सिद्ध्यति
तदेव वेदत्वलक्षणमिति यदुक्तं तदपि न समीचीनम् । कार-
णं हि अत्रापि प्रश्नः उदैति यद्वेदत्वं गोत्ववद् वेदस्य प्रत्येका
वसरेषु पूर्णत्वं भवति, अथवा सेनात्ववद् वर्णसमुदाये? इत्य-
नयोः पक्षयोः यदि आद्यः पक्षः स्वीक्रियते तदा वैदिकपदस्य
एकस्याक्षरस्य श्रवणेनापि वेदत्वस्य ज्ञानस्य सम्भवात् । यदि
द्वितीयः पक्षः आश्रीयते तदा इदमपि न शोभनम् आयाति । यद्
एतादृशं किमपि सामान्यं न भवति यदेकैकव्यक्तौ समाप्तं
न भवेत् अर्थाद् व्यक्तिसमुदाये एव वर्तेत । यथा- गोत्वादि
प्रसिद्धं सामान्यम् एकैकगोव्यक्तावैव समाप्तिं गच्छति । इत्ये-
तेन एकैकगोव्यक्तिः पृथक् पृथक् गौः कथ्यते इति ।

न च तेषु वाक्येषु वेदत्वसामान्यं न भवेत्,
परं वेदत्वम् एकम् अखण्डोपाधिरूपम् । यथा- भेदे भेदत्वम् ।
कारणं हि वेदत्वसामान्ये स्वीकृते यद्वृषणमिदानीमायातं
तदेव वृषणम् अत्राप्यायाति । अर्थाद् अखण्डोपाधिरपि
एकैकव्यक्तौ समाप्तिं यातीति अखण्डोपाधित्वं न वक्तुं
शक्यम् । तथैवं यदि वेदत्वम् एकः सखण्डो धर्मः । यथा-
दूतत्वमिति । वेदत्वस्य सखण्डोपाधिरूपत्वं यदभिहितं तदपि
न समीचीनम् । तस्यापि सखण्डधर्मस्य अद्यापि असिद्धत्वेन

र्यं तदर्थेषु नास्ति किन्तु विधिवाक्यानाम् एवार्थेषु विद्यते ।
यश्चार्थो विधिवाक्यमन्तरा प्रत्यक्षेण ज्ञातो न भवेत् । वेदस्योक्त-
लक्षणेऽपि अर्थशब्देन मुख्यतात्पर्यार्थस्यैव ग्रहणमस्ति ना-
क्षरार्थस्य । “प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः”^१ इत्यादि वेदवाक्याना-
मर्थज्ञानपर्यन्तम् अध्ययनेन धर्मः उत्पद्यते, वैशेषिकमते च
मनः आदिः नित्यत्वस्वीकारेण ते मन आदय जीवानां ज्ञानात्
नोत्पन्नाः इत्येतेन मन आदि प्रमाणस्यापि वेदत्वप्रसङ्गात्
इत्येतद्दोषवारणाय अन्ते शब्दपदस्योपादानं कृतं लक्षणे ।

बुद्धदेवादिभिः विनिर्मितं शास्त्रं तु, न वेदो न वा
तद्धि धर्मे प्रमाणमस्ति । बुद्ध्यादेः शरीरित्वेन तस्य भ्रान्तित्व-
सम्भवात् । भगवद्गीतादीनां तु न स्वतः प्रमाणत्वं, तेषां
स्मृतित्वेन वेदमूलकतया प्रमाणत्वात्, न वेदरूपतया । जैमि-
निमहर्षिणाऽपि भीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये प्रथमपादे चतु-
र्थस्त्रे^२ बुद्धादिशास्त्राणां धर्मे प्रमाणभूतस्य खण्डितत्वाद् यत्
इन्द्रियाणां प्रत्यक्षज्ञानोत्पादकानां वर्तमानपदार्थे एव स्वसम्बन्ध-
सत्त्वेन धर्मज्ञानोत्पादनेऽक्षमत्वात् । कारणं हि धर्मः ज्ञानसमये
न वर्तते । किन्तु ज्ञानपूर्वक कर्मकरणेनोत्पद्यते । यदा च प्रत्य-
क्षप्रमाणेन धर्मज्ञानं न भाविष्यति । तदाऽनुमानादि प्रमाणा-
नां कथैव नास्ति । अनुमानादि प्रमाणस्य प्रत्यक्षमूलकत्वात् ।
अतः प्रत्यक्षादि प्रमाणमूलकानां बौद्धादिशास्त्राणां धर्मे प्रमा-
ण्यम् अत्यन्तमसम्भवीति एतद् विषये शाबरभाष्ये भट्ट-

१- द्वां. उप. ६।८।२।

२- सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥

जैमी. द. १।१।४।

वक्तुमशक्यत्वात् । तस्माद् इत्यनया शीत्या वेदत्वमेव दुर्वचम्
इति यदुक्तं प्रतिपक्षिभिः तन्निराकरणाय अत्रोच्यते । तथाहि—

शब्दातिरिक्तं शब्दोपजीवी-प्रमाणव्यतिरिक्तं च यत्
प्रमाणं तज्जन्य प्रमिति विषयानतिरिक्तार्थको यो यो वर्तते
तदन्यत्वे सति पारलौकिकसुखजनकोच्चारणकत्वे च सति जन्य-
ज्ञानाजन्यो यः प्रमाणशब्दः तत्त्वं वेदत्वं कथनस्यैदं तात्पर्यं
यत् शब्दतन्मूलक (अर्थापत्त्यादि) प्रमाणेनैव यस्यार्थः अर्थोऽंशो
वा ज्ञातो भवेत्, तथा यस्य पठनेन पारलौकिकं सुखमुत्पन्नं
भवेत्, एवं जीवैः निर्मितं न भवेत् तत्प्रमाणरूपः शब्दरूपो
वेदः । भारतस्य वैद्यक शास्त्रादेः येषां भागानामर्थाः प्रत्यक्षेण
ज्ञायन्ते ते भागाः न वेदशब्देन गीयन्ते । एवं मन्त्राणां खण्डा-
त्मकभागोऽपि न वेदः, केवलं खण्डमात्रपठनेन पारलौकिक-
सुखोत्पन्नाभावात् । असम्भववन्ति मिथ्याभूतानि वाक्यानि
न प्रमाणम् । अतः प्रमाणत्वाभावेन न वेदत्वं तेषाम् ।
मन्वादिस्मृतीनां भारतादीनाञ्च अदृष्टार्थक भागोऽपि न वेदः,
तेषां जीवैः निर्मितत्वात्, इत्यनेनैव नैयायिकमीमांसकानां
चोभयेषां मते वेदलक्षणमिदं सुसङ्गतं भाति । कारणं हि नै-
यायिकाः वेदम् ईश्वरप्रणीतं मन्वते, मीमांसकाश्च वेदम्
अनादिं मन्वते । अत उभयमते वेदो न जीवप्रणीतः । इदं तु
न वाच्यम्, यद् येषां वेदभागानाम् अर्थः प्रत्यक्षेण ज्ञातः ।
अतो वेदो न आविष्यतीति । तस्य शब्दार्थः प्रत्यक्षेण ज्ञातुम्
इष्यते चेत् परं मीमांसकसिद्धान्तानुसारं तेषां मुख्यं तात्प-

श्लोकवार्तिके च महान् विचारः कृतः । तदत्रोपन्यसमन्तु
विस्तृतिकारणमेव भविष्यति । अतो नात्र अधिकमुपन्यस्यते ।

वेदशब्दार्थः — ^१ वेदशब्दो ग्रन्थवाचकः । स चालौकिकाबाधितानाधिगतार्थबोधकवाक्यसमूहलक्षणग्रन्थवाचकोऽपि भवति । तथाहि—
— “अस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वविज्ञिरसः” ^२ इत्यादि निश्वासाद्यनेकश्रुतिवचनात् । “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः” ^३ “वेदो वाऽप्रायदर्शनात्” ^४ इत्यादिदर्शनकाराणां प्रवृत्तेः । “श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः” ^५ इत्याद्यमरकोशाच्चापि ग्रन्थवाचको भवति ।

वेदशब्दो यज्ञीयपदार्थविशेषवाचकोऽपि भवति ।
यथा — वेदशब्दो दर्भमुष्टिवचनः । “वेदं कृत्वा वेदिं करोति कुशमुष्टिः सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यम्” ^६ इति कातीयस्मृत्यात् ।

वेदशब्दः स्वस्य अवान्तरावयवसमुदायवाचकोऽपि भवति । यथा — “ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः” इत्यादिषु ऋग्यजुः सामाथर्वभिः सह समस्तः स ऋग्यजुः सामाथर्वणां समूहवाचको भवति । यथा — “यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थं ता ऋचाः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदार्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा त्रयेव विद्या तपति” ^७ इति

१-उपोद्घातः, शतपथब्राह्मणम्, पृ.सं. ७-८, ज्ञानपब्लिशिंगहाउस, देहली-७ ।

२-बृहदा.उ. २।४।१०।

३-जै.सू. - १।१।८।२७।

४-जै.सू. ३।

५-अमरकोश- १।६।३।

६-का.श्री.सू. १।३।२३

७-शत.ब्रा. १०।२।२।१।

‘अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यजुर्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व-
ङ्गिरस इतिहसः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्याना-
नि व्याख्यानान्यस्यैवेतानि निश्वसितानि”^१ इति । ‘एवमिमे सर्वे
वेदा निर्मिताः सरहस्याः सब्राह्मणाः’^२ इत्यादि श्रुतिगतवेदशब्दोऽ-
जहत्स्वार्थलक्षणया स्वस्वावान्तरावयवसमुदायवचनो भवतीति प्रो-
क्तश्रुतिवचोनिर्करस्वरसात्प्रतीयते ।

वेदस्य यजुर्वेदसंज्ञा पूर्वम् ऋग्यजुस्सामाथर्वसमूहानामेकरात्रिरूपेण
स्थितत्वाद्यजुर्वेद इति नाम आसीत् । तदनन्तरं श्रीवेदव्यासः
तेषां यज्ञप्रकरणानुरोधेन व्यसनाद् ऋगादिवेदसंज्ञा बभूवुः ।
स चेतिहसः “एक एवासीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । चातु-
र्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋ-
ग्भिर्वै होत्रमेव च । औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वीभिः ॥
ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञो वेदेनाथर्वणेन तु । ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं
समकल्पयत् ॥ होतृकं कल्प्यते तेन यज्ञवाहं जगद्वितम् । सामभिः
सामवेदं च तेनौद्गात्रमरोचयत् । रजस्त्वथर्ववेदेन सर्वकर्मण्य-
कारयत्”^३ इत्यादिभिः वायुपुराणे सुस्पष्टः ।

अत्रार्थे श्रुतिसम्मतिरप्यस्ति — ‘तदाहु- यदृचा
होत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्य-
नया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात्”^४ इति । अपिच — ‘ऋचो यजूंषि
सामानि अथर्वङ्गिरसस्तथा । चातुर्होत्रप्रधानत्वाह्लिंगादित्रितये

१- शत. ब्रा. वृ. उ. - २।४।१०।

४- श. ब्रा. - ११।२।८।७।

२- गो. ब्रा. पू. - २।१।

३- वा. पु. पू. ६०/१७-२०।

त्रयी ॥ अथर्वङ्गिरसं रूपं साम ऋग्यजुरात्मकम् । तथाऽऽदिश-
न्त्याभिचारसामान्येन पृथक् पृथक्”^१ इति । अत्र अथर्ववेदे ऋ-
ग्यजुस्साम्नां त्रयाणामप्यन्तर्भवात्त्रया विद्ययेत्युक्तमिति न
श्रुतिपुराणयोर्विशोधः । तत इयम् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-
थर्ववेद इत्येषा वेदचतुष्टयी प्रसिद्धा समजनि ।

वेदभागः

→ ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’^२ इति कात्यायनापस्त-
म्बादिभिः प्रतिज्ञातत्वेन वेदो द्विविधः । मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चे-
ति । तत्र मन्त्रभागस्यापरोऽवान्तरविभागः ऋगादिरूपः लोके वेदे
च प्रसिद्धः^३ । आचार्य जैमिनिमहर्षिणा एषां त्रयाणामृग्यजुःसाम्नां
क्रमशः सूत्रत्रये लक्षणमुक्तम्^४ । तत्र प्रथमं सूत्रमुपादीयते । तेषा-
मृक्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था^५ । अस्येदं तात्पर्यं शास्त्रदीपि-
कायाशुक्तं वर्तते यद् वेदस्य भागद्वयम् । १- मन्त्रभागः ।

२- ब्राह्मणभागः ।

मन्त्रलक्षणम्

→ मन्त्रस्य लक्षणं यथा— “तच्चोदकेषु मन्त्रा-
ख्या”^६ इति जैमिनिमहर्षिणोक्तम् । अस्य सूत्रस्य अर्थतात्पर्यं
इमे स्तः यत् कर्तव्यक्रियाणां स्मारकाणि तानि वेदवाक्यानि

१-सीतौपनिषद्- ५

२-का.प्र.परि. सू. १।१। आप.श्रौ. सू. २४।१।३१।

३-वेदे तथाहि— अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः ।

ऋचो यजूंषि सामानि सा हि श्रीरमृता सताम् ॥ है. ब्रा. १।२।२६।

४-मी.सू. - २।१।

५-जै.सू. - २।१।३५।

६-जै.सू. १।१।३२।

मन्त्राः कथ्यन्ते येषां विषये वेदपाठिनां वृद्धानाम् 'अयम्मन्त्रः,-
अयम्मन्त्रः' इत्याद्यनादिव्यवहारः आगच्छतीति । यद्यपि उक्त-
सूत्रस्याक्षरानुसारं मन्त्रस्य लक्षणमिदं वर्तते तथापि कर्त्तव्य-
क्रियाणां स्मारकम् इतीयदंशः आवश्यको नास्ति । अपित्वस्मिन्
अंशे दोषोऽप्यस्ति । यत् 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते' इति
वाक्यं मन्त्ररूपतामापद्येत । अस्य मन्त्रस्य यज्ञक्रियायाः विधा-
यकत्वेन स्मारकत्वाभावात् ।

लक्षणमिदं सर्वेषु मन्त्रेषु त्वरितं ज्ञातुं न शक्नोति
किन्तु यदा यद्वाक्यविषये वैदिकानां मन्त्रशब्देन व्यवहारो ज्ञा-
तो भविष्यति । तदा तस्मिन् वाक्ये लक्षणमिदमपि ज्ञातं भवेत् ।
लक्षणस्यायं स्वभावोऽपि न भवति । यथा— गोलक्षणमेकस्या-
मेव गवि ज्ञातत्वेन सर्वासु गोषु ज्ञातं भवति । तदा लक्षणमिदं
कथं सम्भवितुं भवेदिति युक्तं तदपि न सोपपत्तिकम् ।

वैदिकानां मन्त्रशब्देन व्यवहारोऽपि विविध मन्त्रेषु
गोलक्षणवद् एकाकार एव भवति । यथा— अन्येषां लक्षणानां
ज्ञानलाघवं प्रयोजनं तथैवास्य लक्षणस्यापि । अर्थात् प्रत्येक-
मन्त्रेषु मन्त्रत्वनिश्चयकरणे गौरवं भवति । उक्तलक्षणनेन
च मन्त्रत्वनिश्चयः स्वभावत एव जायते । अस्य सूत्रोपरि
भाष्यकारवार्तिककारयोः व्याख्यानस्य प्रकृते उपयोगे सारांशः
अयमेवास्तीति यत् पूर्वमुक्तम् ।

अस्य सूत्रस्य शास्त्रदीपिकायाम् आचार्यपार्थ-

सारथिमिश्रेणेदमुक्तं यद् — ‘अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय’^१
 इत्यादि मन्त्रेऽपि मन्त्रशब्दस्यार्थज्ञानाय मन्त्रलक्षणं क्रियते यत्
 यज्ञकाले यज्ञोपकारकारकाणामर्थानां स्मारकाणि वाक्यानि
 मन्त्रशब्देन उच्यन्ते । इदमपि च लक्षणं साक्षात् लक्षणं नास्ति
 यत एतादृशा अपि मन्त्राः भवन्ति ये स्मारकाः न सन्ति किन्तु
 विधायका एव भवन्ति । यथा — ‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते’^२
 इत्यादि । तस्मात् ‘मन्त्र मन्त्र’ इत्याकारकवैदिकानां व्यवहारः
 एव मन्त्रस्य साक्षात् लक्षणमस्ति । लक्षणमिदं चास्यैव
 व्यवहारस्योपलक्षणम् ।

जैमिनीय न्यायमालायां^३ माधवाचार्येण उक्तसूत्रस्य
 व्याख्यानमधिकरणरूपेण कृतम्, तद्धि सप्तममधिकरणम्
 इदानीं प्रदर्श्यते —

तथाहि जगतः प्रारम्भे समुत्पन्नः आवसथ्यनामकः
 पञ्चमोऽग्निः त्वमसि, यं त्रैविदाः ऋषयः इति जानन्ति जनाः । अर्थात्
 ऋक्सामयजुः इति वेदत्रयीं जानन्ति । मम च तान् मन्त्रान्
 रक्ष, कारणं हि सैव सतां श्रीरमृता अस्ति^४

अत्र शङ्कते यद् अस्मिन् वेदवाक्ये मन्त्रशब्दस्य
 यो ह्यर्थः तस्य लक्षणं किमप्यस्ति न वा ? इति प्रश्ने इदमु-
 त्तरमाभाति यत् — पूर्वपक्षीयमन्त्रस्य किमपि लक्षणमुचि-
 तं नास्ति । कारणं हि अन्यवेदवाक्यविहितस्यार्थस्य बोधकं

१- तै. ब्रा. १।२।२६ .

३- जै. न्या. माला - २।१।७ ।

२- वा. सं. २४/२०

४- तै. ब्रा. - १।२।२६ ।

वाक्यं मन्त्रः अस्तीति यदि उच्येत तदा 'वसन्ताय कपि-
ञ्जलानालभते'^१ इत्यस्य मन्त्रत्वाभावप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरेण
विहितार्थस्य बोधाभावाद् अपितु स्वयमेव तद्विधानाच्च । येन
वाक्येन कस्याप्यर्थस्य मननम् अर्थाद् ध्यानं क्रियेत तदा तद्-
वाक्यं मन्त्रो भवेद् इत्युच्येत, तदा ब्राह्मणभागस्य वाक्या-
नामपि मन्त्रत्वप्रसङ्गात्, 'तत्त्वमसि'^२ इत्यादि वाक्यैरपि परमे-
श्वराद्यर्थानां ध्यानस्य विहितत्वात् । न च यस्य वाक्यस्यान्ते
'असि' शब्दो भवेत् स मन्त्रोऽस्ति । यथा— 'मेधोसि'^३ इत्या-
दीति यदुक्तं तदपि नोचितम् । एवं सति 'इषेत्वा'^४ इत्यादि-
नाम् मन्त्रत्वाभावप्रसङ्गाद्, अस्यान्ते 'त्वा' इति दर्शनात् ।
न च यस्यान्ते 'त्वा' भवेदिति तद्वाक्यं मन्त्रः स्याद् इत्यादि
लक्षणमपि नोचितम् । तदा 'मेधोऽसि' इत्यादि मन्त्रत्वाभावप्र-
सङ्गेः । तस्माद् 'अहे बुद्धिय मन्त्रं मे'^५ इति पूर्वोक्तमन्त्रवाक्ये
उक्तस्य मन्त्रस्य किञ्चित् समुचितं लक्षणं न सम्भावितुं श-
क्नोति इति यदाभिहितं पूर्वपक्षिभिः तन्नातिरमणीयम् ।

तथाहि— याज्ञिकानां नियतत्वेन विहितो मन्त्र इति
नामैव मन्त्रस्य लक्षणं निर्दिष्टम् । तेषां क्रियानुष्ठानस्य
स्मारकादिवाक्येषु अनादिकालतः मन्त्रशब्दस्य प्रयोगकरणदर्शनात् ।
उदाहरणं यथा— 'उरुपृथस्व'^६ इत्यादिमन्त्राः अनुष्ठानस्मा-

१- वा. सं. २४। २०।

३- वा. सं. १।१,

२- छां. उप. ६। ८। १। ४। १०। ३। ११। ३।

४- तै. ब्रा. १। २। २६

१२। ३। १३। ३। १४। ३। १५। ३। १६। ३।

५- वा. सं. १। २२ तै. १। १। ८। १। २। १२। २।

रूपाः । ‘अग्निमीळे’^१ इत्यादिमन्त्राः स्तुतिरूपाः । ‘अग्न आया-
हि’^२ इत्यादिमन्त्राः आवाहनरूपाः । ‘अग्निदग्नीन् बिहर’^३ इत्यादि-
मन्त्राः प्रेषरूपाः अर्थात् प्रवर्तकाः । ‘अधः स्विदासीदुपरिस्वि-
दासीत्’^४ इत्यादिमन्त्राः विचाररूपाः । ‘अम्बेऽअम्बिकेऽअम्बालिके’^५
इत्यादिमन्त्राः परिदेवनरूपाः अर्थाद् विलापरूपाः । ‘पृच्छामि
त्वां परमन्तं पृथिव्याः’^६ इत्यादिमन्त्राः प्रश्नस्वरूपाः । ‘वेदिमा-
हुः परमन्तं पृथिव्या’^७ इत्यादिमन्त्राः उत्तररूपाः, एवं शीट्या
अन्यदपि उदाहार्यम् । इत्येतादृशेषु मिथोऽत्यन्तविजातीयेषु
मन्त्रेषु ‘मन्त्रः’ इति समाख्यानं परित्यज्य सूत्रेऽनुगतः कश्चन
धर्मो नास्ति यत् मन्त्रस्य लक्षणं भवेदिति एतेनैव ‘मन्त्रः’ इति
समाख्यानमेव मन्त्रस्य लक्षणमस्ति । मन्त्राणां विषये
अस्यैव शब्दस्य याज्ञिकानां व्यवहारे अनादिकालतः प्रचलित-
त्वादिति । अनेन मन्त्राधिकरणात् पूर्वमेव जैमिनिमहर्षिणा
मन्त्रलक्षणं नाभ्यधाप्ये, ‘मन्त्रः’ इति नामरूपिणो लक्षणस्य
तु सिद्धत्वादेव ।

मन्त्राः त्रिविधाः । ऋक् साम यजूरूपाश्च । जैमिनिमहर्षिणा
त्रिविधानां मन्त्राणां लक्षणं त्रिसूत्रेषूच्यते । तत्र प्रथमं यथा-
‘तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था’^८ इति । शास्त्रदीपिकानुसारम्

१- ऋ. सं. - १।१।१ ।

५- वा. सं. २३।१८

२- सा. सं. - १।१।१ ।

६- ऋ. सं. - १।१६४।३४ वा. सं. २३।६१ त्रै. सं. ७।४
अथ. सं. ९।१०।१३ शत. शा. १३।५।२।२१।

३- त्रै. सं. ६।३।१।२, मै. सं. ३।८।१०

७- त्रै. सं. ७।४।१।८२ ऋ. सं. १।१६४।३५ वा. सं. २३।

४- ऋ. सं. १०।१२९।५, वा. सं. ३३।७८ त्रै. शा. २।८।१।५ । ८- जै. न्या. मा. - २।१।३५

अस्याभिप्रायं यद् वेदस्य द्वौ भागौ १- मन्त्रभागः, २- ब्राह्मणभाग-
श्च, यस्य लक्षणं पूर्वमुक्तम् । मन्त्रभागस्यापि भागत्रयमृक्साम-
यजुश्चेति । एते त्रयो भागाः लोके, 'अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय
यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि' ^१ इति वेदवाक्येऽपि
प्रसिद्धा एव सन्ति । तत्र प्रत्येकं लक्षणं लक्षणमुच्यते । यत्र
पदानां व्यवस्था विद्यते तन्मन्त्रः ऋगिति उच्यते । द्वितीयसूत्रम्-
'गीतिषु समाख्या' ^२ इति । यद्यपि प्रगीते मन्त्रे अभिपुक्तानां सा-
मशब्दप्रयोगः, तथापि मातृगृहीतविशेषणेति न्यायेन 'कवतीषु
रथन्तरं गायति' इत्यादिश्रुतिभिः इदं निश्चितं विद्यते यत्
साम गानरूपमेवास्ति न वणरूपम् । अर्थाद् गानमात्रमेव
साम उच्यते । गानमात्रमेव च साममन्त्रः । तथा यास्मिन्
ऋग्मन्त्रे यस्साममन्त्रो गीयते स मन्त्रः तस्य साममन्त्र-
स्य योनिः कथ्यते इत्येतद्वचः सप्तमाध्याये जैमिनिमहर्षि-
णा ^३ स्वयमेवोक्तम् । तृतीयसूत्रे - 'शेषे यजुः शब्दः' ^४ ।
ऋक्सामाभ्यां चान्यः मन्त्रः सर्वः यजुः उच्यते । एतानि लक्ष-
णानि माधवाचार्येण न्यायमालायामुक्तानि ^५ ।

'अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय' ^६ अयं पूर्वकथितो
मन्त्रो विद्यते । परमत्र शङ्का जायते यदत्र उक्तानामृक्-

साम यजुः साम

१- तै. ब्रा. १।२।२६

२- शा. दी. २।१।३६

३- जै. न्या. मा. ७।२।१७

४- शा. दी. - २।१।३७

५- न्या. मा. - २।१।१०, ११, १२।

६- तै. ब्रा. - १।२।२६

जै. न्या. मा. ३।२।१७

सामयजुषां निर्दुष्टं लक्षणं न वेति विषये शङ्का जायते यद्
 अस्य किमपि लक्षणं निर्दुष्टं नास्ति । कारणं हि यद्यत्र अध्या-
 पकानां व्यवहारानुसारं यो हि मन्त्रः ऋक्संहितायां पठितः सः
 ऋगित्यादि, तथापि अत्र दोषोऽस्ति । ‘देवो वः सवितोत्पुना-
 त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः’^१ इत्ययं मन्त्रो यजु-
 र्मन्त्राणां मध्ये पठितः, तथापि यजुर्नास्ति । कारणं हि एतस्य
 ब्राह्मणे ‘सावित्रीयर्चा’^२ इति वाक्येनायं मन्त्रः ऋगस्ति । इदं साम
 च गायति इत्येतादृशमुक्त्वा ‘अक्षितमसि’^३ ‘अच्युतमसि’ ‘प्रा-
 णशंसितमसि’ इत्येते त्रयो यजुर्मन्त्राः सामवेदे पठिताः सन्ति ।
 तथापि अस्यां दशायांम् अध्यापकानां व्यवहारेण कथं पृथक्
 शुद्धं लक्षणमृगादीनां सम्भवितुं शक्नुयात् ? यदा च यजु-
 र्मन्त्रोऽपि ऋगुच्यते । यजुष्यपि च साम्नो गानं भवति तथा
 सामसंहितायामपि यजुर्मन्त्राः पठिताः सन्ति । सामगानं च
 ऋक्षु भवतीति यदुक्तं पूर्वपक्षभिः तन्न समीचीनम् ।

एषाम् ऋगादिलक्षणानां निर्दोषत्वात् लौकि-
 कश्लोकवत् ये मन्त्राः छन्दोबद्धाः पादव्यवस्थावन्तः ते, ऋचः
 सन्ति तथा गानमात्ररूपिणो मन्त्राः, सामपदेनाभिधीयन्ते ।
 आभ्यां च भिन्नः प्रश्लिष्टपठिताः मन्त्राः, गद्यरूपिणो मन्त्राः
 यजूंषि सन्तीति मन्त्रलक्षणं जातम् ।

एवमेव मीमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्याये

१-तै.सं. १।१।५।१, १०।२०। तै.सं. १।१।६।३।५, १।१।९।

२-तै. ब्रा. ३।३।४।६।

३-तै.सं. १।६।५।१।

प्रथमपादे पूर्वोक्तमन्त्रलक्षणस्य कथनानन्तरं ब्राह्मणस्य लक्षणमपि 'शेषे ब्राह्मणशब्दः'^१ इति सूत्रेणोक्तं महर्षिणा जैमिनिना । तस्याक्षरार्थं तु अयं यद् — मन्त्रभिन्नं वेदवाक्यं ब्राह्मणः उच्यते । अस्य सूत्रस्य शाबरभाष्यस्य वार्तिकस्य च प्रकृतोपयोगिः यत्तात्पर्यमस्ति तत्समासतः अस्य सूत्रस्य शास्त्रद्वीपिकायामुक्तमस्ति^२ । यद् वेदस्य भागद्वये मन्त्रस्य लक्षणमुक्तम्, तस्यैव प्रसङ्गेन ब्राह्मणलक्षणं कथ्यते । यथा च — 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे'^३ इत्यस्मिन्मन्त्रे 'मन्त्र' शब्दः उक्तः । तथैव 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि'^४ इत्यस्मिन् वेदवाक्ये ब्राह्मणशब्दोऽप्यस्ति इत्यनेनापि च ब्राह्मणस्य लक्षणमुच्यते । यद् ब्राह्मणः स एव वेदभागः कथ्यते यो मन्त्रभागभिन्नः इति । जैमिनीय न्यामालायां^५ माधवाचार्येणापि अधिकरणरूपेण ब्राह्मणलक्षणमुक्तम् यदिदानीं लिख्यते ।

विषयः — चातुर्मासिययज्ञप्रकरणे 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' सन्ति ।

अत्र श्रुतौ उक्तस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं किमप्यस्ति न वा ? इति विषये ब्राह्मणस्य लक्षणं किमपि नास्ति यत् तेनान्नं क्रियत इति । इत्यत्र तेन हि अन्नं क्रियत इति हेतुः । 'अमेध्या वै मासाः'^६ यज्ञस्य योग्याः न सन्ति इत्यत्र निन्दा

१- जै. न्या. मा. २।१।३३।

२-

३- तै. ब्रा. १।२।२६।

विद्यते । ‘तद्वृद्धनो दधित्वम्’^१ अर्थाद् धारणाद् दधि शब्दः
(दधीति वस्तु) दधिशब्देन कथ्यते इति शब्दार्थः ।

‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’^२ इत्यत्र प्रशंसा अस्ति ।
‘होतव्यं गार्हपत्येन होतव्यम्’ इत्यत्र संशयः । ‘यजमानेन
सम्मितौ दुम्बरी भवति’ इदं विधानमस्ति । ‘माषानैव मह्यं
पचति’ इयं परकृति अर्थाद् एकस्य क्रिया अस्ति । ‘पुरा
ब्राह्मणाः अभैषुः’ इत्ययं पुराकल्पः अर्थाद् अनेकेषां क्रिया
अस्ति । ‘यावतोऽश्वान्प्रतिगृहीयान्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्नि-
र्वपेत्’ इयं च विशेषावधारणकल्पना अस्ति अर्थाद् यद्यप्यस्मिन्
वाक्ये प्रतिगृहीतृणां यज्ञकरणं विहितं ज्ञातं भवति तथापि पूर्व-
मीमांसादर्शने इदं निश्चितं यदयं यज्ञो दातृभिः कार्यः ।

एतादृशमेव अन्यदप्युदाहार्यम् इति अनेक जा-
तीयेषु ब्राह्मणवाक्येषु अनुगतो मन्त्रे अवर्तमानो धर्मः कोऽ-
स्ति ? यस्य लक्षणं भवितुं शक्नोति । यदि एषु हेत्वादिप्रका-
रेषु किमपि एकप्रकारकं यद्वेदवाक्यम् अस्ति तदवाक्यं तदे-
व ब्राह्मणवाक्यमिति यदुक्तं तदपि लक्षणं न सम्भवति ।
एषामपि प्रकाराणां मन्त्रेष्वपि सम्भवात् । यथा —
‘इदम्वो वा मुशन्ति हि’ अस्येदं तात्पर्यम् यद् इदं तवास्ति

१- तै. सं. २।५।३।४

२- तै. सं. २।१।१।१।, ३।४।३।२।

यत् तुभ्यमिममिच्छतीत्यं हेतुरस्ति । ‘ उदानिषुर्महीरिति
तस्मादुदकमुच्यते ’^१ पृथिवी आर्द्रमयी कृता इत्येतेनेदमुदक-
मुच्यते इत्ययं शब्दार्थः । ‘ कपिञ्जलानालभते ’^२ इदं विधान-
मस्ति । ‘ सहस्रमयुता ददत् ’^३ सहस्रमयुतं ददातीत्ययं पर-
कृतिरस्ति । ‘ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ’^४ प्रथमा देवता
यज्ञेन विष्णुं यजते इत्ययं पुराकल्पः ।

इत्येतेषु सर्वेषु विलक्षणशब्दार्थवत्सु वाक्येषु
कश्चन एतादृशो धर्मः एको नास्ति यः शब्दान्तरेण विद्येत ।
इदमपि च वक्तुं न शक्यते, यद्यास्मिन् वाक्ये ‘ इति ’ शब्दो
बहुवारमायाति तद् वेदवाक्यं ब्राह्मणः । कारणं हि ‘ इत्य-
ददा इत्यजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् ’^५ इत्यस्याः श्रुतेः
अयमर्थो भवति यद् ‘ इत्यदद इत्यजथा इत्यपचः ’^६ इति मन्त्रं
विप्रजातीयपुरुषो गायेत् । इत्येतत् श्रुत्यनुसारं च गातुं यो-
ग्ये इत्युक्तमन्त्रेऽपि असकृत् ‘ इति ’ शब्दः आयातीत्यनेन
अयं मन्त्रोऽपि ब्राह्मणः स्यात् । इदमपि च वक्तुं न शक्यते
यद्येषु वेदवाक्येषु ‘ इत्याह ’ इत्ययं शब्दः आयाति स
ब्राह्मणः । कारणं हि — ‘ राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह ’^७ यो वा
रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ’^८ इत्यनयोः मन्त्रयोरपि ‘ इत्याह ’ शब्दो

१- तै. सं. ५।६।१।३। अथ. सं. ३।१३।४ । मै. सं. २।१३।१ काठ. सं. २९।२

२- वा. सं. २४।२०

५- तै. ब्रा. ३।९।१४।३।

३- ऋ. सं. ८।२१।१८।

६- ऋ. सं. ७।४१।२ वा. सं. ३४।३५ अथ. सं. ३।१६।२।

४- ऋ. सं. १।१६४।५०, १०।९०।१६, वा. सं. ३१।१६

७- ऋ. सं. ७।१०४।१६, अथ. सं. ८।४।१६।

विद्यते । इदमपि च वक्तुं न शक्यते यद् वेदवाक्यानां
यः समुदायाः आख्यायिकारूपो विद्यते स ब्राह्मणः कथ्य-
ते, यतो मन्त्रभागोऽपि यमयमी^१संवादादयः बहवः सूक्ताः
आख्यायिकारूपेण भवतीति । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्ष-
णमिति प्राप्ते वयं कथयामो यत् मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वि-
व वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् । मन्त्रलक्षणस्य पूर्वम् अभि-
हितत्वाद् अवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमिति लक्षणं
भवतीति ।

अत्रैदमवधेयम् यत् ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’^२
इति आपस्तम्बादिमहर्षिणां वाक्यानुसारं वेदस्य मन्त्रब्राह्मण-
भागद्वयक्रममनुसृत्य ‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे’^३ इत्यस्मिन्मन्त्रे ‘मन्त्र’
शब्दस्य ‘एतद् ब्राह्मणान्येव’^४ इत्यस्मिन् ब्राह्मणवाक्ये ब्राह्मणशब्द-
स्य चार्थं वर्णयितुं जैमिनिमहर्षिणा प्रथमं मन्त्राणां पश्चाच्च
ब्राह्मणानां लक्षणं ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या’^५ ‘शेषे ब्राह्मणशब्दः’^६
इत्याभ्यां पूर्वोक्तसूत्राभ्यामुपावर्णीति । अत्र प्रथमसूत्रस्य स्था-
ने ‘तच्चोदको मन्त्रः’ अर्थाद् अनुष्ठानसमये क्रियास्मारकं वेद-
वाक्यं मन्त्रः इतीयन्मात्रेण कार्यं जातेऽपि अधिकः आख्या-
शब्दः उक्तः । तेनेदं स्पष्टतया प्रतीयते यद् व्यवहार एव म-
न्त्रस्य लक्षणम् । अस्य सूत्रस्य चावशिष्टांशः तस्यैवोपलक्ष-

१- ऋ. सं. १०।१०।१-१४ ।

२- का. प्र. परि. सू. १।१ आप. श्रु. २४।१।३१।

३- तै. ब्रा. १।२।२६

४-

५- जै. न्या. भा. २।१।३२

६- जै. न्या. भा. २।१।३३

... १० ...

... ११ ...

... १२ ...

... १३ ...

... १४ ...

... १५ ...

... १६ ...

... १७ ...

... १८ ...

... १९ ...

... २० ...

... २१ ...

... २२ ...

... २३ ...

... २४ ...

... २५ ...

... २६ ...

... २७ ...

... २८ ...

... २९ ...

... ३० ...

... ३१ ...

... ३२ ...

... ३३ ...

... ३४ ...

... ३५ ...

... ३६ ...

... ३७ ...

... ३८ ...

... ३९ ...

... ४० ...

... ४१ ...

... ४२ ...

... ४३ ...

... ४४ ...

... ४५ ...

... ४६ ...

... ४७ ...

... ४८ ...

... ४९ ...

... ५० ...

... ५१ ...

... ५२ ...

... ५३ ...

... ५४ ...

... ५५ ...

... ५६ ...

... ५७ ...

... ५८ ...

... ५९ ...

... ६० ...

... ६१ ...

... ६२ ...

... ६३ ...

... ६४ ...

... ६५ ...

... ६६ ...

... ६७ ...

... ६८ ...

... ६९ ...

... ७० ...

... ७१ ...

... ७२ ...

... ७३ ...

... ७४ ...

... ७५ ...

... ७६ ...

... ७७ ...

... ७८ ...

... ७९ ...

... ८० ...

... ८१ ...

... ८२ ...

... ८३ ...

... ८४ ...

... ८५ ...

... ८६ ...

... ८७ ...

... ८८ ...

... ८९ ...

... ९० ...

... ९१ ...

... ९२ ...

... ९३ ...

... ९४ ...

... ९५ ...

... ९६ ...

... ९७ ...

... ९८ ...

... ९९ ...

... १०० ...

णमात्रम् । अथदि याज्ञिकानां 'मन्त्रो मन्त्रः' इत्ययमनादिव्यव-
हारः अथवा अनेकव्यवहारेण सिद्धो मन्त्रत्वरूपो धर्मश्चेति
मन्त्रस्य लक्षणम् ।

स च धर्मो जातिः अखण्डोपाधिर्वा इत्यन्यदेतत् ।
अन्यस्य सूत्रस्य चायमर्थो यद् ब्राह्मणस्य लक्षणमिदं वेदत्वे
सति मन्त्रभिन्नत्वमिति । अत्र लक्षणे यदि वेदभागः इत्याका-
रकः शब्दो नोच्येत तदा कल्पादिसूत्राणामपि ब्राह्मणत्वप्रस-
ङ्गात् । तेषामपि मन्त्रभिन्नत्वात् । तदर्थं 'वेदभागः' इति
विशेषणम् ।

न च 'ब्राह्मणो ब्राह्मणः' इत्ययं याज्ञिकानां व्यवहारः
अथवा अनेन व्यवहारेण तत्सिद्धो ब्राह्मणत्वाख्यो धर्मः
एव वा ब्राह्मणस्य लक्षणम् । मन्त्रलक्षणं तु वेदत्वे सति ब्रा-
ह्मणभिन्नत्वमिति विपरीत्यमेव कुतो न स्याद्, विनिगमना-
विरहादिति वाच्यम् । एवं तथासति तन्त्रोक्तानां पुराणोक्ता-
नाञ्चादिमन्त्राणां कदापि मन्त्रत्वलक्षणस्याप्राप्तेः । तेषां
सर्वेषां वेदभागेऽपठितत्वात् । न चेष्टापत्तिः । प्रकृते वैदिक-
मन्त्राणामेव लक्षितत्वादिति चेन्न । पुराणोक्तानां तन्त्रोक्तानां
च मन्त्रत्वाभावे पूर्वोक्तप्रतिकूलस्वीकृतेः प्रश्नस्यासमाधान-
त्वप्रसङ्गात् । न चोत्तरत्वाभावेऽपि विपरीतस्वीकृतौ का हानि-
रिति ? चेन्न । जैमिनिमहर्षिणा उक्तक्रमेण सह विरोधस्य दुर्वा-
रत्वादिति प्रत्यक्षतया हानेः सत्त्वात् । न च यदा उक्तविपरीत-

शीतो कश्चन दोषो नास्ति तदा जैमिनेः उक्तक्रमेण विरोधः कथं कर्तुं शक्यते ? इति चेन्न ।

कस्यापि शब्दस्य अर्थनिश्चयो विना वृद्धव्यवहारं न सम्भावितुं शक्नोति, प्रसिद्धमिदं यद् बोद्धुः बालकस्य प्रथमं वृद्धानां व्यवहारादेव घटपटदण्डगोर्गर्दभादीनां शब्दानामर्थस्य निश्चयो भवति । इत्येवं शैत्यैव मन्त्रशब्दस्यार्थस्य निश्चयो वृद्धव्यवहारादेव भवेत् । इत्यनेनैव तात्पर्येण जैमिनिः महर्षिः 'मन्त्रो मन्त्रः' इति वैदिकवृद्धानां व्यवहारमेव मन्त्रलक्षणमुक्तवान् । वैदिकानां लौकिकानां सर्वेषां वृद्धानां वैदिकमन्त्रवत् स एव 'मन्त्रो मन्त्रः' इति व्यवहारः प्रसिद्धोऽस्ति तन्त्रोक्तादिमन्त्रेषु । इत्यनया शैत्या तन्त्रोक्तस्यापि मन्त्रशब्दस्यार्थः मन्त्र एवास्ति । इत्येवं शैत्या जैमिनिमहर्षिकथितायाः शैतेः लोकानुभवस्य युक्तेश्चानुसारमिदं सद्दृढं समुचितमेव ।

न च वैदिकमन्त्रा अपौरुषेयाः, अतस्तेषां मन्त्रत्वमुचितम् । परं तन्त्रोक्तादिमन्त्राः पौरुषेयाः तर्हि तेषां कथं मन्त्रत्वम् ? इति चेन्न । यथा— पृथिवीद्रव्यं द्विप्रकारकं भवति । एकं नित्यं यथा— पृथिव्याः परमाणुः । द्वितीयम् अनित्यं यथा— घटादिः, तद्वत् मन्त्रो द्विविधः । एकोऽपौरुषेयः यथा— वैदिकमन्त्रः, अन्यः पौरुषेयः यथा— तन्त्रोक्तादिमन्त्रः । एवं शैत्या विवेचने दोषाभावात् । तात्पर्यं चेदं यद् एकजातीयपदार्थोऽपि कश्चन नित्यः कश्चन अनित्यो भवति । इत्यत्र कश्चन विरोधो नास्ति । इत्येवं शैत्या मन्त्रोऽपि कश्चन पौरुषेयः कश्चन चापौरुषेयः इत्यत्र कश्चन विरोधो

नास्ति । 'ब्राह्मण, ब्रह्मन्' इति शब्दद्वयं मन्त्रभिन्नस्य वेद-
 भागस्य वेदोक्तं नाम । यथा— “ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीं-
 षि यद्ब्राह्मणानीतराणि ”^१ (चातुर्मस्यप्रकरणे) तथा “ तमृचश्च
 सामानि च यजूंषि च ब्रह्म चानुव्यचलन् ”^२ इत्यादिषु वेदवा-
 क्येषु आभ्यां शब्दाभ्यां व्यवहारो विहितः । मनुनापि च
 ‘ब्रह्मच्छन्दस्कृतं चैव’^३ इति श्लोके ‘ब्रह्मन्’^{इति} शब्देन मन्त्राभिन्नो
 वेदभागः उक्तः । तथा मनुस्मृतेः टीकाकृता कुल्लुकभट्टेनापि
 ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणभागः इत्यर्थः कृतः । उक्तं द्वितीयं जैमिनी-
 यस्मृत्यापि च ब्राह्मणलक्षणं न प्रकटयति । किन्तु तस्येदं तात्पर्यं
 वर्तते यद् ब्राह्मणस्य लक्षणकथनस्य आवश्यकतैव नास्ति ।
 कारणं हि मन्त्रस्य लक्षणं यदा उक्तं तदा स्वत एव निश्चयो
 जायते यत् मन्त्रादन्यो वेदभाग एव ब्राह्मणशब्दस्यार्थः ।
 वेदस्यैव मन्त्रो ब्राह्मणश्चेति भागद्वयत्वात् ।

यद्यपि मन्त्राणामध्यापनमपि ब्राह्मणजातीयः पुरु-
 ष एव अनादिकालतः करोति, अध्यापने तस्यैवाधिकाशतः ।
 तथापि मन्त्रो मन्त्र इति व्यवहारेण सिद्धं मन्त्रत्वरूपं धर्ममादाय
 तदुपरि च विशेषतः प्रणिधानमनसा विचिन्त्य ब्राह्मणभागस्य
 शब्दपाठः प्रायः यज्ञोपयोगी न भवति किन्तु मन्त्रभागस्यैव यज्ञ-
 समये शब्दपाठः उपयुज्यते । जैमिनिमहर्षिणा मन्त्रलक्षणस्य
 सूत्रं पृथक् एव निरमायि । वैदिकाश्च वर्णात्मिकमन्त्राः यावन्तः

१-शत.ब्रा. २।५।२।७

३- मनु.स्मृ. ४।२००० ।

२- अथर्वकां. १५।१। ६

सन्ति तावत्सु सर्वेष्वेव यथायोग्यमृचो यजुषश्च वा पूर्वोक्त-
लक्षणमवश्यं वर्तते तथा ऋचोऽक्षरेभ्यः समुत्पन्नः स्वतन्त्रो गान-
विशेषो वा साममन्त्रः कथ्यते । तथा एषु ऋचो यजुषो मन्त्रेषु
च ये कतिपय मन्त्राः एतादृशाः सन्ति येषामुपयोगः अग्निहो-
त्रादियज्ञेषु न भवति परं विघ्नशान्तिकारकेषु कर्मसूपयोगो
भवति । त एव मन्त्राः 'अथर्व' इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते । अथ-
र्वनामकेन ऋषिवंशेन कृतस्य अध्यापनस्य हेतुत्वात् त
एव मन्त्राः 'अथर्व' इति पदेनोच्यन्ते । यथा— काठकादिनामानः
पूर्वोक्ताः अनादिरूपाः सन्ति । तथैवाथर्वनामाऽपि । वस्तुतोऽथ-
र्वमन्त्राः ऋक्षु यजुषु अन्तर्गताः सन्ति इत्यभिप्रायेण जैमिनि-
महर्षिणा अथर्वमन्त्रा इति पृथक् न वर्णिताः तस्य चतुर्थभेदं
मत्वा । अयं च प्रसिद्धसिद्धान्तो यद् ऋग्यजुस्साम चेति
एते शब्दाः केवलं मन्त्रेभ्येव वाचकाः । ऋग्वेदादिशब्दस्तु
ऋगादिमन्त्रभागस्य तत्सम्बन्धिनी ब्राह्मणभागस्य च समूहः
कथ्यते । एतादृश एव वेदशब्दोऽपि मन्त्रब्राह्मणसमुदायः क-
थ्यते । अत इत्येतद् विषये यथामति व्याख्यानं समाप्यते
इति ।

अथेदानीं वेदस्य शब्दविस्तारः, अर्थविस्तारः,
विभागः, ह्रासक्रमश्चेत्येतत् सर्वं तथा तत्प्रमाणं च निरूप्यते।
तथाहि—

वेदशब्दविस्तारः →

भरद्वाजः त्रिभिरायुर्भिः स ब्रह्मचर्यं
जीवनं यापयामास । तृतीयजीवनस्यान्ते अतिवृद्धस्य अति-

पुस्तकालय

शिथिलस्य भरद्वाजस्य समीपं गत्वा इन्द्रः पृच्छति तं .
 यद्यहं ते चतुर्थमायुः दद्याम, तदा तेनायुषा त्वं किं कुर्याः।
 तदनन्तरं भरद्वाज उत्तरं ददाति । अहं ब्रह्मचर्यमेव चरेयम्।
 तदनन्तरम् इन्द्रो भरद्वाजं त्रीन् पर्वतान् दर्शयति । एषु च
 पर्वतेषु एकैकस्मात् मुष्टिमात्रमुपाददे । अर्थात् स्वहस्तेन
 पर्वतत्रयात् मुष्टिमात्रं प्रस्तरं त्रोटयित्वा कथयति यद् हे
 भरद्वाज ! एते त्रयः पर्वताः वेदा एव, वेदा अनन्ता एव।
 त्वन्तु एतैः त्रिभिरायुर्भिः इयदेव वेदभागस्यानुवचनं कृतवान्
 अर्थाद् गुरुमुखादधीतवानसि । मया तु मुष्टित्रये इदं निष्कासि-
 तम् । अवाशिष्टाश्चेते त्रयः पर्वताः त्वया अपठिता एवेति ।^१

मुक्तिकोपनिषदि श्रीरामं प्राति हनुमतः प्रश्नः — हे रघुवंश-
 श्रेष्ठाः वेदान्ताः (अर्थाद् उपनिषदः) कति सन्ति ? कुत्र च वर्तन्ते ?
 इति प्रश्नमुत्तरति श्रीरामः । हे हनुमन् ! वेदान्तानां यथास्थितिं
 शृणु, अहं वक्ष्यामि^२ । वेदाः सुविस्तराः मे विष्णोः श्वासतुल्याः
 प्रकटीभवन्ति । यथा— तिलेषु तैलं विद्यते तथैव वेदेषु वेदान्ताः
 प्रतिष्ठिताः सन्ति^३ । पुनः रामप्राति पृच्छति — वेदाः कति तेषां
 च कति शाखाः, तासु शाखासु च कति उपनिषदः ? इति^४ । तद-
 नन्तरं रामः प्रत्युत्तरति । — ऋग्वेदादिविभागानुसारं वेदाश्च-
 त्वारः, तेषाञ्च विविधाः शाखाः, तासु च शाखासु अनेकाः
 उपनिषदो वर्तन्ते^५ । ऋग्वेदे एकविंशतिः, यजुर्वेदे नवाधिक-

१-तै. ब्रा. ३।१०।११।३।४।

२- मुक्तिकोपनिषद - १।८।

३- मुक्ति. उप. १।९०

४- मुक्ति. उप. - १।१०

५- मुक्ति. उप. १।११

शतम्^१, सामवेदे सहस्रम्, अथर्ववेदे च पञ्चाशत् शाखाः सन्ति^२।
प्रतिशाखम् एकैकोपनिषदिति^३।

अत्र श्रीरामहनुमदादिशब्दाः अनित्यार्थबोधकाः
अथदि वानरविशेषाः इत्यर्थो नास्ति। किन्तु प्रश्नकर्तुः उत्तरदा-
तुश्च कल्पितनाम कल्पितविशेषणं चोक्त्वा वेदभेदस्य प्रश्नो-
त्तराभ्याम् इदम् आख्यायिकामात्रमुपपद्यते। अस्योपपत्तयोऽपि
च बर्बरशदिशब्दानां जैमिनीयसूत्रस्य वार्तिकादौ च अर्थवादप्रकरणे
सविस्तरमुपपादितं विद्यते।

तथा वेदान्तदर्शनस्य भाष्ये माधवाचार्यचरणाः सप्र-
माणमुपन्यासं कृतवन्तः। 'नारायणाद्विनिष्पन्नम्' इत्यादिना
अथत् नारायणात् प्रकटितो वेदः कृतयुगे पूर्णस्वरूपेण स्थितः।
तदनन्तरं क्रमशः त्रेतायुगे तस्य प्रचारो न्यूनतां गतः। द्वापरेऽपि
च बहुवर्षाणि यावद् ह्रासस्यायं क्रमो जातः। तदनन्तरं द्वापरे
एव गौतमर्षेः शापेन यदा वेदो लुप्तप्रायतां गतः, तदा तेनैव
कारणेन सङ्कुचितज्ञानाः ब्रह्मरुद्रादयो देवगणाः नारायणशरणम्
आजग्मुः। तस्य विज्ञापनेन पुरुषोत्तमो महायोगी पराशरात्
सत्यवत्यामवतीर्णो जातः। अथत् कृष्णद्वैपायनो व्यासो भूत्वा
लुप्तप्रायान् वेदान् स्वयमुज्जहार (उद्धृतवान्)। अस्योद्धारस्य
इत्थं प्रकारोऽस्ति यद् वेदस्यैव ऋक् (१) यजुस् (२) साम (३)
अथर्व (४) इति चत्वारो विभागाः जाताः। ऋग्वेदे च चतु-

१- मुक्ति उप. १।१२

२- तत्रैव १।१३

३- तत्रैव १।१४

विंशतिधा, यजुर्वेदे एकाधिकशतधा, सामवेदे सहस्रधा, अथर्व-
वेदे च द्वादशधाति विभागं पुनः कृतवान् । वेदस्य चार्थनिर्ण-
याय ब्रह्मसूत्राणि रचयामास । एतादृशानि सूत्राणि निर्माय
व्यासरूपी महायशस्वी पुरुषोत्तमो ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मानव-
पितृगरुडादिपक्षिषु च वेदं संस्थाप्य विहरतीति १

तथा श्रीमद्भागवतेऽपि अभिहितं यत् महर्षिः
सूतः उक्तवान् यद् ब्रह्मणो हृदये यदाकाशं तस्मान्नादः
(अव्यक्तशब्दः) प्रथममाविर्बभूव । यद् यस्य नादः कर्णविकस्य
अवरोधेन मानवानाम् अन्तः श्रूयते । यस्य नादस्य चोपास-
नया योगिन आत्मनः सकलान् दोषान् विनाश्य मोक्षं प्रा-
प्नुवन्ति । ततो नादात् परमात्मनो लिङ्गम् अर्थात् (साक्षात्
वाचकः) सूक्ष्मः स्वतः प्रकाशमानः ओङ्कारः प्रादुरभूत् ।
अस्योङ्कारस्य वाच्यः स एव परमात्मा यो जीवानां सुषुप्तौ
जडत्वमवलम्बमानः इममव्यक्तमोङ्कारं शृणोति २ तात्पर्यं च
इदं यत् सुषुप्तौ जीवः कमपि शब्दं न शृणोतुं शक्नोति । तदानीं
तस्य सर्वेषाम् इन्द्रियाणाम् उपरमात् मृतवत् । शब्दं च
श्रुत्वा जीवो जागृतावस्थाभाप्नोतीति प्रसिद्धमेव ।

इदानीं विचार्यते यत् श्रोत्रेन्द्रियाणामुपरमात्
जीवो मृतवत् तदानीं शब्दं कदापि शृणोतुं न शक्नोति ।
यदि तच्छ्रवणं विनापि तस्य जागरणं स्वीक्रियेत तदा शब्द-

१- स्कन्दपुराण -

२- श्रीमद्भागवतपुराण - १२स्क ६अ ३७-४ श्लोक ।

भवनेन मृतकः कथं न जागृयात् ? इत्येतेन अनन्यगतित्वेनैदं
 निर्णेतुं शक्यते यत् जीवेभ्योऽन्यः सदा चेतनः कश्चन अव-
 श्यं वर्तते यत् सुषुप्तौ शब्दं शृणोति तच्छ्रुत्वा च जीवानां
 स्वस्वप्रारब्धानुसारं सुखदुःखभोगाय जीवान् प्रबोधयति।
 मृतकैस्तु प्रारब्धकर्म पूर्णतया भुक्तमित्येतेन तान् मृतान्
 न प्रबोधयति। यदा स च चेतनः एतादृशोऽस्ति यदनन्त-
 जीवानामनन्तकर्माणि विविच्य एतत् कर्म सदैव करोति
 तदा तस्य सर्वज्ञत्वे, नित्यत्वे अधिष्ठातृत्वे च संदेह एव
 कथं भवेत् ? अयं सुषुप्तिकालः एको दृष्टान्तरूपः। अर्थात्
 भूच्छायां, प्रलयै, महाप्रलयै सृष्ट्यादिकाले चापि इयमेव
 व्यवस्था अस्ति। तथा शब्दश्रवणमप्येकमुदाहरणमात्रम्।
 परं येन केन प्रकारेण सुप्तो जीवः प्रबोध्यते तत्तत्प्रकाशणं
 ज्ञानं तदानीं जीवानां कदापि न भवितुं शक्नोति अपितु तस्यैव
 चेतनस्य भवति। वस्तुतः तस्य चेतनस्य च सुषुप्तीन्द्रियादयः
 जीवधर्माः कदापि न भवन्ति। यद्यदि एतादृशं स्वीक्रियेत तदा
 तस्य चेतनस्य प्रबोधकः एकोऽन्यश्चेतनः तस्यापि च प्रबो-
 धकः तृतीयः चेतनः तृतीयस्य च प्रबोधकः चतुर्थश्चेतनः
 इत्यादिरीत्या अनन्तचेतनानां कल्पने अनवस्था दोषप्रसङ्-
 गात्। यदि चैतदनवस्थाभावेन द्वित्राणां चतुर्णां चेतनानाम्
 अनन्तरम् इयं चेतनधारा विच्छेद्येत, तदा यस्मिन्चेतने
 अस्याप्रचेतनधारयाः विच्छेदो भवेत् तदा स चेतनः जड एव
 स्यात्। तस्य प्रबोधकस्य अन्यस्य कस्यचिदभावात्। यदा

च स जडो जातः तदा जडतः सर्वे जीवाः जडा एव स्युः इत्य-
नया रीत्या जगतः आन्ध्यप्रसंगात् । कश्चिद्व्यवहारासम्भवा-
च्च । इत्येतेनेदम् अवश्यं स्वीकरणीयम् यद् स चरम-
श्चेतनः स्वप्रकाशः, सदाचेतनः, स्वतन्त्रश्चास्तीति । तदैतस्यां
दशायां बहुविधचेतनेषु परिभ्रमणस्य वैयर्थ्यमेव । औ-
चित्यं च इदमेव यत् प्रथम एवाधिष्ठाता एकः सदा
स्वप्रकाशः, स्वतन्त्रः, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञः, चेतनोऽङ्गी-
कार्यः ।

इत्यनेन व्याख्यानेन यश्चेतनः पूर्णरूपेण सिद्ध्य-
ति । तस्यैव नाम परमात्मा न भवेत् तदा सूक्तस्य कदा-
पि कश्चन प्रबोधको न भवेत् । इतीदं तात्पर्यं 'शृणोति
य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक्' इयदेवेति । परमा-
त्मनः साधने अन्यग्रन्थेषु दृढतमा युक्तिः अल्पैव । स
एव ओंकारोऽस्ति यो ब्रह्मणो हृदाकाशे परमात्मनः प्रादु-
र्भूतो जातो यतः सर्वेषां वाक्यानां जनिर्भवतीति । अयं
-योकारः स्वाश्रयं परब्रह्म तदंशरूपान् सकलदेवांश्चापि
बोधयति तथा सर्वेषां मन्त्राणां सूक्ष्मरूपं मूलं वेदानां सना-
तनं बीजमस्ति । अस्मैवोङ्कारस्य 'अ उ म्' इत्येतत् त्रिभ्यो
वर्णेभ्यः सत्त्वरजस्तमांसि त्रिगुणजुस्सामानि च प्रादुर्भूतानि ।
तथा भूर्भुवः स्वः लोकः जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति समभूवन् ।
ततो भगवान् ब्रह्मा वर्णमालायाः अक्षराणि प्राकाशयत् ।
एतैः अक्षरैश्च चतुर्मुखो ब्रह्मा यज्ञकर्मणां प्रचाराय भूर्भु-

वरादिसप्तव्याहृतिकान् सप्तसोड्धारान् वेदांश्च प्रकाशयामास।
 स्वपुत्रान् मरीच्यादीन् ब्रह्मर्षीन् वेदं पाठयामास । ते च ब्रह्मर्षयः
 स्वपुत्रान्, तत्पुत्रांश्चापि स्वपुत्रान् शिष्यांश्च पाठयामासुः।
 एतादृशशिष्यपारम्पर्येण युगचतुष्टये वेदानां प्रचारे जातः।
 किन्तु हृदिस्थस्य परमेश्वरस्येच्छया प्रेरिताः महर्षयः कलेर्भा-
 विनः प्राणिनोऽल्पवीयन् अल्पबुद्धींश्च ज्ञात्वा प्रतिचतुर्युगं
 द्वापरान्ते वेदानां व्यासं विभागं वा कुर्वन्तः आयाताः। वैवस्वत-
 मन्वन्तरेऽपि च धर्मरक्षार्थं ब्रह्मरुद्रादीनां लोकपालानां प्रा-
 र्थनया भगवान् स्वकलामात्रमाश्रित्य पराशरमहर्षेः सत्य-
 वत्यामवतीर्णो वेदस्य विभागचतुष्टयं कृतवान् । यथा-च-
 । रत्नपरीक्षकोऽनेकरत्ननिधिना मरकतादीनि महर्घ्यरत्नानि
 निष्कारस्य एकैकजातीयमणिगणेभ्यः पृथक्-२ करोति । तथैव वेदे-
 षु प्रतिष्ठानं पठितान् ऋग्यजुस्सामाथर्वनामकान् मन्त्रान् राशी-
 कृत्य प्रकारचतुष्टयवत्यः संहिताः रचयामास । चतुस्सङ्ख्या-
 कान् स्वशिष्यान् समीपमाहूय एकैकस्मै एकविधां संहितां ददौ।
 अथदि आद्यां बह्वचनामधेयां संहितां पैलाय, निगदाख्यां यजुर्मन्त्र-
 संहितां वैशम्पायनाय, छन्दोगसंहिताख्यां साममन्त्रसंहितां जैमि-
 नये तथा अथर्वङ्गिरसीं नामधेयाम् अथर्वमन्त्रसंहितां सुमन्त-
 वे ददौ इति^१।

तथा व्यासस्य यजुर्वेदिनः शिष्यस्य वैशम्पायनस्य
 शिष्याः यजुर्वेदिनोऽध्वर्यवः कथिता आसन्, परं ते शिष्याः स्व-

गुरोः वैशम्पायनस्य ब्रह्महत्यानिवृत्तये एकं व्रतमनुष्ठितवन्तः
 इत्येतेन ते व्रतचरणानुयायिनः अर्थाद् अनुष्ठातारोऽपि कथ्य-
 न्ते । एतस्माद्धेतोः तच्छिष्याः चरकाध्वर्यवोऽभवन् । एकदा
 वैशम्पायनशिष्यः ऋषिः याज्ञवल्क्योऽपि स्वगुरुं महर्षिं वैशम्पा-
 यनमाह — भगवन् ! एतेषाम् अल्पसाराणाम् ऋषीणां विहित-
 व्रतं कियद् रूपत्वम् आपद्यते इति, इदानीमहम् एकाक्येवेदं
 सुदृश्यं व्रतं करिष्ये । एतदाकर्ण्य कुपितः स वैशम्पायनः
 आह — त्वं ब्राह्मणान् अवमन्यसे, त्वाद्दृशेन शिष्येणास्माकं
 किमपि प्रयोजनं नास्ति । त्वं यन्मतोऽधीतवान् तत्सर्वं त्वरि-
 तं परित्यज्य अस्माद् गच्छ । तदा देवरातस्य पुत्रो याज्ञवल्क्यो
 यजुर्वेदस्य तां वैशम्पायनादधीतां शाखां स्वयोगबलेनोद्धमि-
 तवान् । तदनन्तरं शीघ्रमेव ततोऽन्यत्र गतः । अन्ये शिष्याः
 वैशम्पायनस्य तच्छाखानामुद्भवमनत्वेन ब्राह्मणशरीरेणाग्रा-
 ह्यत्वमवबुध्य तित्तिरिस्वरूपावलम्बिनः ते गृहीतवन्त इति
 अत एव ता शाखा तैत्तिरीयोति नाम्नाऽभिहिता जाता । याज्ञ-
 वल्क्यश्चैतन्मचिन्तयत्, यद् भगवान् वेदव्यासो ममाचार्यं
 वैशम्पायनं पञ्चदशशाखासु मन्त्रब्राह्मणभागयोः विभेदमकृ-
 त्वैवाध्यापयामास । एतस्मादेव हेतोश्च ममाचार्यस्य वैशम्पा-
 यनस्य तच्छाखासु सुविवेको नास्ति । अतः तच्छाखासु अति-
 शयस्वरूपेण विवेक उत्पाद्यो येनाहं गुरोरपि आधिक्येन मनी-
 षी स्याम् । इतीदृशं विचार्य भगवन्तं भास्करमारराध । वाजि-

रूपधरो भगवान् सूर्यो वेगेन तासु पञ्चदशशाखासु मन्त्रान्
ब्राह्मणान् च पृथक् विज्ञाय याज्ञवल्क्याय अर्पयामास। याज्ञ-
वल्क्यः तासु पञ्चदशशाखासु पञ्चदशसंहितानां पञ्चदशब्रा-
ह्मणानां च विभागं कृत्वा स्वशिष्यान्काण्व माध्यन्दिनादीन्
अध्यापयामास।

तथा चरणव्यूहस्य महीदासवृत्तौ उद्धृते विष्णुपुरा-
णे ब्रह्मणः प्रेरितो व्यासो वेदान् चतुर्धा विभज्य चतुरो वेदपाशान्
शिष्यान् जग्राह। अथादि ऋग्वेदं पैलं, यजुर्वेदं वैशम्पायनम्,
सामवेदं जैमिनीम्, अथर्ववेदं सुमन्तुं श्रावयामास। अयम्भाव-
यत् शौनकमहर्षिप्रणीते चरणव्यूहपरिशिष्टे प्रथमखण्डे ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति सूत्रमुपादाय महीदासवृत्तावुक्तः
अर्थोऽस्य। आद्यो वेदः। वेदविभागात्पूर्वकालिको
वेदः चतुष्पादः ऋग्वेदादिचतुष्टय समूहस्य साहस्रसंमितोऽ-
नन्तसंख्याकः ‘दश दश तच्छतं दश शतानि तत्साहस्रं तत्सर्वम्
अनन्ता वै वेदाः’ इति श्रुतेः। तदनन्तरं वेदात्प्रवृत्तः कृत्स्नोऽयं
दशगुणः दशविधः ‘स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्ण-
मासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम’ इति श्रुतेः। ‘पञ्च वा एते महा-
यज्ञा’ इत्युपक्रम्य ‘ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्य-
यज्ञ’ इति श्रुतेश्च वैतानिका गृह्याश्च दशयज्ञाः। अत्रान्तरे वैव-
मन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे द्वापरे युगे मत्सुतो व्यासः कृष्ण-

द्वैपायनः ऋग्वेदादिरूपेण चतुर्थी व्यभजत् ।

चरणव्यूहपरिशिष्टस्य तृतीयखण्डे सामवेदस्य (१०००) सहस्रशाखाः प्रचलिताः आसन् । तेष्वनध्यायेषु तेऽधीयानाः शत-
क्रतुना वज्रेण हुताः । अतो ये भागाः शिष्टाः वर्तन्ते तान् शेषान्
व्याख्यास्यामः ।

तथा वात्स्यायनप्रणीते कामशास्त्रे साधारणनामके
अधिकरणे शास्त्रसङ्ग्रहाख्येऽध्याये जयमङ्गलाख्यसहितानि
सूत्राणि वर्तन्ते । तेषु सूत्रेषु ब्रह्मा प्रजानां सृष्टेरनन्तरं तच्छु-
भाशुभकर्मणां व्यवस्थार्थं धर्मार्थकामानामुपदेशार्थं च वेद-
तात्पर्याणि संक्षिप्य सर्वधर्मशास्त्रापेक्षया प्रथमतः लक्षाध्यायीं
स्मृतिं रचयामास ।

तत्र धर्मसम्बन्धिनोऽंशान् शशीकृत्य ब्रह्मपुत्रः स्वा-
यम्भुवो मनुः पृथक् स्मृतिं रचयामास । बृहस्पतिश्चापि तस्याः
एव लक्षाध्याय्याः स्मृतेः नीत्यादिरूपार्थसम्बन्धिनोऽंशान् शशीकृत्य
पृथगर्थशास्त्रं निर्ममौ । शिवानुगो नन्दीश्वरोऽपि तस्या एव
स्मृतेः कामसुखसम्बन्धिनोऽंशान् समूहीकृत्य सहस्राध्यायीं
कामशास्त्रं पृथगरीरचत् । तत उद्दालकपुत्रेण श्वेतकेतुना
महर्षिणा नन्दीश्वरकृतानां सहस्राध्यायिनां संक्षिप्ता पञ्चा-
शताध्यायी कामशास्त्रं निर्मायै । ततः पाञ्चालदेशस्य
बाम्नाव्यो महर्षिः तस्याः पञ्चाशताध्याय्याः अर्धशताध्या-
यीं कामशास्त्रं निर्ममौ । तत्रैव च कामशास्त्रे सप्तप्रकरणानि

सन्ति^१। प्रसङ्गान्तरमिषा नाधिकं लिख्यते ।

मनुस्मृतेः प्रथमाध्याये स्वायम्भुवमनुना स्वयमेवोक्तं
यत् — “इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद् ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्^२।” इति
मनुस्मृतेः टीकायां मन्वर्थमुक्तावल्याम् आचार्यकुल्लूकभट्टेनायं
श्लोको व्याख्यातः । “यद् ब्रह्मा शास्त्रमिदं निर्माय आदिस्तृष्टिकाले
मामेव (स्वायम्भुवमनुं) प्रथमं सविधिं पाठयामासः । मरीच्यादयो मु-
नयस्तु तदनन्तरं मयैव शास्त्रमिदं पाठितः ।” इति तत्र टीकायां नि-
हितं वर्तते ।

अत्र विचारोऽयं भवति यद् धर्मशास्त्रं ब्रह्मविरचितं
तदा मनुस्मृतं कथम् उच्यते ? इति प्रश्नस्यायं समाधिः
यद् ब्रह्मा मनुं धर्मशास्त्रस्यार्थमर्थद् विधाननिषेधस-
मूहमेवावबोधयामास । तदनन्तरं मनुना तदर्थप्रतिपाद-
को ग्रन्थः (मनुस्मृति) रचितः । इत्येतेनेदं धर्मशास्त्रं मनु-
रचितमित्युच्यते^३ ।

एतत्सम्बन्धे गोविन्दराजादयो विद्वान्सः कथयन्ति
यत् शास्त्रं यद्यपि ब्रह्मणैव रचितं, तथापि अस्य मनुना प्र-
थमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात् मान-
वत्त्वव्यवहारो यथा — अपौरुषेयस्य वेदस्य शाखानां
आदिस्तृष्टिकाले कठर्षिणा प्रकाशमात्रेणैव काठकमिति

१- चरणव्यूह

३- मेधातिथि-

२- मनु स्मृ - १।५८।

उच्यते इतिवत् ।

इत्यत्र प्रथमोत्तरेणेदं सिद्धयति यद् ब्रह्मणा कोऽपि शास्त्रग्रन्थो नैव व्यरचि । द्वितीयेनोत्तरेणेदं सिद्धयति यत् मनुना किमपि धर्मशास्त्रं नैव निर्मायि, परं वस्तुतः उभयं मृषैव । उक्तस्य प्रश्नस्य याथात्म्येनेदमुत्तरमाभाति यद् ब्रह्मणा लक्षाध्यायी नामधेयं शास्त्रं निमयि स्वपुत्रः स्वायम्भुवमनुः पाठितः । ततो मनुः तच्छास्त्रस्य धर्मसम्बन्धिनः अंशान् संक्षिप्य मनुस्मृत्यभिन्नं धर्मशास्त्रं स्ववाक्यैः निमयि स्वशिष्यान् अपीपठत् । इत्येतेन शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थो विद्यते । इतीदं नारदस्मृतिरुच्यते ।

आचारकाण्डे भगवान् पराशरौऽपि आह— यद् वेदस्य कश्चन कर्त्ता नास्ति, परं प्रत्येकमहाकल्पे अथदि ब्रह्मणो जीवनकालादौ परमेश्वरप्रदत्तम् अनादिसिद्धं वेदं स्मृत्वा तत्र भिन्नभिन्नस्थानेषु व्याख्यातान् सामान्यधर्मान् वर्णाश्रमादिधर्मश्च सोपपत्तिकं विचार्य ब्रह्मा एकं स्मृतिस्वरूपं ग्रन्थं निर्माति । प्रत्येककल्पे स्वमन्वन्तरे तद्ग्रन्थानुसारं स्वायम्भुवमनुः वेदोक्तधर्माणां स्मृतिग्रन्थं रचयतीति । इत्यनया परम्परया बहुभिः प्रमाणैः युक्तिभिश्च शब्दस्य माहात्म्यम् उपपादितम् ।

अर्थतो वेदस्य महत्वं च किमिव वर्णनीयम्, यतः सकलान्येव चतुर्दशविद्यास्थानानि प्रत्येकमनेकग्रन्थ-

१- सना. धर्मो.

गहनत्वात् स्वयमपि अनन्तानीव वेदार्थस्थैव व्याख्याभूता-
नीति । इत्यस्मिन् वेदस्य माहात्म्यवर्णने वेदविभागः कारणम्
। यथाबुद्धिं सोपपत्तिकं सशास्त्रं मया भवतां समक्षं समुपस्था-
पितम् ।

अथेदानीं वेदस्य ह्रासक्रमः कथं जातः ? इत्यस्मिन्
प्रसङ्गेऽपि किञ्चिद् वक्तव्यमावश्यकमिति मत्वा विचार्यते ।
तथाहि ——— अवनतिरेव ह्रासः कथ्यते । यद्यपि पूर्वोक्तयुक्ति-
भिः वेदस्य नित्यत्वम् उपपादितम् इत्यनेन तस्य ह्रासः कथं
सम्भावितुमर्हेत् । तथा वेदस्य पुस्तकानाम् अप्राप्तिरपि ह्रासो न
कथ्यते । कारणं हि इदानीं यानि पुस्तकानि प्राप्यन्ते तेषां बहूनाम्
अध्ययनाध्यापनादेः तत्प्रचारादेश्चाभावात् तत्प्राप्तिरपि व्यर्थै-
वास्ति । तथापि वेदाध्ययनाध्यापनादि सम्प्रदायस्य ह्रासः एव
वेदस्य ह्रास उच्यते । अत्र बीजं हि त्रेतायुगमारभ्यैव अध्ययना-
ध्यापनसम्प्रदायो मन्दं मन्दं ह्रासःतीति । ‘किञ्चित्तदन्यथा जातम्’^१
इत्यादि स्कान्दवाक्यलब्धमनुपदमेवोक्तम् ।

इदं हि-न्यायान्चार्यैः उदयनाचार्यैः स्वग्रन्थे न्यायकुसुमाञ्जलौ
उपपादितं चेत्तत् ।

जन्मसंस्कारविद्यार्थः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

ह्रासदर्शितो ह्रासः सम्प्रदायस्य भीयताम् । इति

एतस्यैव न्यायकुसुमाञ्जल्युपरि टीका कृता हरिदासभट्टाचार्यै-
णेदं व्याख्यातम् ।^१ तथाहि —

१- सना धर्मोः

“सम्प्रदायस्य वेदादिसम्प्रदायस्य ह्रासोऽनुमीयताम् कुतो जन्मादेहसिदर्शनात् । प्रयोगश्च, वेदादिसम्प्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते ह्रसमानत्वात् प्रदीपवत्” ।

अत्रानुमितौ स्वरूपस्यासिद्धेः उद्धारायाह — “जन्मेति पूर्वं मानस्य प्रजाः ततः पुत्रमात्रार्थेताप्रपुक्तमैथुनजाः सम्प्रति सम्भोगकामिप्रवृत्त्यावर्जितजन्मान इति जन्मह्रासः” ।

अयम्भावः — यत् पूर्वं मनसः सङ्कल्पमात्रेण प्रजाः उत्पन्नाः आसन् । पश्चात् पुत्रमात्रेच्छया मैथुनकर्मणा, इदानीं च रतिसुखेच्छया मैथुनं विधीयते । प्रजास्तु वस्तुस्वभावाद् भवन्ति, इतीदृशं जन्मनो ह्रासः अथदि अवनातिर्भवाति । एवमेव संस्कारस्यापि ह्रासः । अर्थात् पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्कारः, ततो गर्भे ततो जनमान्तरम्, इदानीं कथांचिद् इति संस्कारह्रासः ।

अत्रेदम् आकूतं यत् प्रथमं चरुः अथदि देवतार्थे देयद्रव्यं तत्र मन्त्रैः संस्कारो भवति स्म । स्त्रियश्च भक्षयन्ति स्म येन बलिनो, बुद्धिमन्तः चिरञ्जीविनश्च पुत्रा उत्पद्यन्ते स्म । पश्चाद् गर्भे संस्कारो जातः तेनापि पश्चात् जन्मानन्तरमपि इदानीं च कथांचित् संस्कारः कस्यचिद् भवति अन्येषां बहूनामापि च न भवति । एवं पूर्वस्मिन् युगे सहस्रशाखस्य चतुर्वेदस्याध्ययनं भवति स्म, तदनन्तरं प्रतिवेदम् एकैकशाखायाश्चापि ।

१-सनातनधर्मोद्धार

इदानीं चैकस्यां शाखायामपि कस्याप्यंशस्याध्ययनं कश्चन करोति। अन्ये च बहवो न कुर्वन्ति। इत्यनेन क्रमेण विद्यायाः ह्रासो जातः। पूर्वस्मिन् काले क्षेत्रे पतितानि जीविकार्थमन्नानि वृत्तिरूपेण गृह्यन्ते स्म। पश्चाद् अयाचितवृत्तयः, ततः पश्चात् कृष्यादिवृत्तय इदानीं च सेवावृत्तय एवातिप्रचलिताः विद्यन्ते। इत्यनेन क्रमेण वृत्तिह्रासोऽपि जातः।

पूर्वस्मिन् काले धर्मस्य चत्वारः पादाः (तपो ज्ञानं- यज्ञोदानञ्चेति) आसन्। पश्चात् त्रेतादियुगे क्रमशः एकैकस्य चरणस्य ह्रासो जातः। इदानीं च कलौ दानमेव चरमश्चरणो विद्यते। सोऽपि चरणो दुर्बलः क्वचिच्च विद्यते। इत्यनेन क्रमेण धर्मस्य ह्रासो जातः। अनेन क्रमेण चापि धर्मह्रासो भवति यत् पूर्वस्मिन् काले यज्ञादवशिष्टान्नं ततः पश्चात् सोदरार्थं साधितमन्नं भुज्यते स्म। इदानीं च भृत्यानां म्लेच्छादीनां च स्पर्शेण वृष्टान्नस्य भोजनं भवति। इत्यनया रीत्या अध्ययन-यागादेः तथा पुरुषसामर्थ्यस्य ह्रासेन वेदादि सम्प्रदायो ह्रास्ता-मापन्नः। कलियुगस्य चतुर्थचरणे पूर्णच्छेद इव आभाती-ति। व्यासकृतस्य च पूर्वोक्तस्य वेदशाखाविभागस्यानन्तरम् अनवधायै सामवेदाध्यापिनो बहून् इन्द्रो वज्रेण जघान। इत्यस्माद्धेतोः सामवेदस्य बह्व्यः शाखाः लुप्तप्रायाः जाताः। इति इदं वचः पूर्वोक्तचरणव्यूहपरिशिष्टेन सिद्धम्। सामवेदस्य अवशिष्टाः तथाऽन्येषां वेदानां बह्व्योऽपि शाखाः उदयनाचार्यस्य कथितेन प्रकारेण यवनादिराजभिः संस्कृतपुरस्तकानां

काष्ठानां स्थाने दाहकरणम्, पृथ्वीराजादीनां संस्कृतपुस्तकाल-
यप्रज्वालनम्, वेदपाठिभिः विद्वेषकरणं तन्मारणं च वैदिक-
मतानां मिथ्यात्वप्रतिपादनम्, भयलोभादिव्याजेनापि त्रैवर्णिका-
नां वेदबहिष्कृतत्वकरणम्, वेदविरुद्धमतानामुपदेशविधानम्,
देवालयानां, तीर्थानां, ब्राह्मणानां, गवां प्रच्छन्नैः प्रसिद्धोपयैश्च
नाशकरणम्, वेदानां च विरुद्धार्थकरणम् इत्यादि सहस्रोपद्रवैः
लुप्ताः जाताः, लुप्ताः वर्तन्ते, लुप्ताश्च भविष्यन्तीति।

परमद्यतनसमये तु ऋग्वेदस्य २१शाखाः सर्वथा
लुप्ता एव जाताः। याश्च शाखाः तिस्रः शाकली, आश्वलायनीया-
शांखायनीयाश्च सन्ति। ता अपि पूर्णा न वर्तन्ते किन्तु अर्ध-
लुप्ता एव। शाकल्याख्या संहिता प्रचलिता मुद्रिता चापि। परन्तु तस्य
ब्राह्मणभागो लुप्तः। आश्वलायनीयायाः शाखायाः ऐतरेयनामको
ब्राह्मणो वर्तते। किन्तु तस्य संहिता लुप्तेवास्ति। परं सद्य एव
श्रुत्वान् यद् आश्वलायनीया संहिताऽपि मरुस्थले वर्तते। तस्याः
मातृकायाः द्वाया प्रति लिपिरपि दृष्टवानहम्। इत्यनया रीत्याऽन-
न्यगतित्वेन एतच्छाखेनः शाकलीं संहितामेवाधीयन्ते। शांखाय-
नीयाश्च शाखायाः शांखायननामको ब्राह्मणो वर्तते। किन्त्वस्याः
अपि संहिताऽपि लुप्तास्ति। अत एतच्छाखाधर्माधिनोऽपि
शाकलीमेव संहितामधीयते। ऋग्वेदस्य २१शाखा लुप्ताः जाताः।
तत्र केवलं बाष्कलशाखायाः संहितायाः कतिपयमन्त्राः यज्ञपद्धतेः
ग्रन्थेषु यत्र तत्र मिलन्ति। यथा— पितामहस्मृतेः श्लोकाः धर्म-

१-वि.वि.ब. आ. शो. संस्थायां हाशियारपुरे अस्याः प्रकाशनं कारिष्यत इति।

२-अस्या अपि केचन विद्वान्सः सन्तीति श्रुतम् ?

ग्रन्थेषु । इत्यनया रीत्या ऋग्वेदस्यैकाऽपि शाखा इदानीं श्रुतिषा प्रचलिता नास्ति । ऋग्वेदस्य च संहितास्त्वपि केवलमेकस्याः शाकल्याः एव प्रचारः इदानीमास्ति । तस्याश्च २३ शाखाः लुप्तप्रायाः जाताः । तथा ऋग्वेदस्य ब्राह्मणेऽपि ऐतरेयः शांखायनश्चेति द्वौ ब्राह्मणौ प्रचलितौ स्तः । २२ ब्राह्मणाश्च लुप्ता जाताः ।

यजुर्वेदस्य ताः ८६ शाखाः कृष्णयजुर्वेद इत्युच्यते यस्य मन्त्रसंहिता व्यासेन संगृहीता । तासां १५ शाखानां च मन्त्रसंहिता शुक्लयजुरिति कथ्यते, यस्य संहितायाः ब्राह्मणस्य च विभागो याज्ञवल्क्येन कृतः । इत्येतासु एकाधिकशतशाखासु (१०१) अष्टनवतिशाखाः (८८) लुप्ताः जाताः । अवशिष्टाः प्राः तिस्रः सन्ति तासु माध्यन्दिनीया काण्वीया च शाखे शुक्लयजुषः स्तः । एका च कृष्णयजुषो या च तैत्तिरीया कथ्यते । इत्येतासु तिसृषु माध्यन्दिनीयायाः संहितावाजसनेयी ब्राह्मणः शतपथश्चैत्येतद्वयं मुद्रितमप्यस्ति । काण्वीयाश्च शाखायाः संहिता काण्वीया ब्राह्मणश्चापि काण्वी शतपथः । एवमेव तैत्तिरीयायाः संहिता तैत्तिरीया ब्राह्मणश्चापि तैत्तिरीयः, इत्येतद्वयमपि मुद्रितमस्ति ।

सामवेदस्य साहस्रीषु शाखासु द्वे एव अर्थात् कौथुमीया शणावनीया च शाखे स्थिते । सर्वश्च लुप्ता एव । जैमिनीयाऽपि अधुना प्राकाश्यं गम्यमानाऽस्ति । कौथुमीयाश्च संहिताऽपि कौथुमीयाऽस्ति । तथा ब्राह्मणोऽष्टविधः — ताण्ड्यं, पञ्चविंशं, षड्विंशं, द्वाद्विंशं, आर्षं, वंशः, सामविधानं देवताध्यायश्चेति । केचन

१- जैमिनीय संहितायाः ब्राह्मणस्य च प्रकाशनं इ. गा. रा. क. केन्द्र (१०७.५.८.९.) द्वारा भवति ।

विद्वान्सः द्वात्रिंशत् (३२) कथयन्तीति । राणायनीया संहिता कर्णाटक देशे यत्रतत्र पठ्यते, परं ब्राह्मणम् अस्याः लुप्तम् एव । अथर्ववेदस्य द्वादशशाखास्तु दशशाखाः सर्वथा लुप्ताः सन्ति । अवशिष्टास्तु द्वे पैप्पलादिशौनकीया चेति । पैप्पलाद्याः संहिताऽपि पैप्पलादिः । अस्याः ब्राह्मणो गोपथः । स चेदानीं मुद्रितोऽप्यस्ति । तथा शौनकीया संहिताऽपि शौनकीया, या मुद्रिताऽपि वर्तते । परन्तु अस्याः ब्राह्मणो लुप्तोऽस्ति ।

इति पूर्वोक्त विचारणेनेदं निष्पन्नं यदनन्तवेदराशौ जीवग्राह्यवेदभागस्य ११३७ शाखाः आसन् । तत्र च ११२७ शाखाः सर्वथा लुप्ताः, १० अवशिष्टाश्च सन्ति । तत्रापि चाऽर्धलुप्ताः । अर्थात् पारिशेष्यात् पञ्चैव शाखा इदानीं समग्रतया प्रचालिताः सन्ति । लुप्तशाखानामुपनिषत्सु बहवः इदानीमपि प्राप्यन्ते । यस्य दर्शनेन ताः शाखाः अनुमीयन्ते चापि । परं वर्तमानोपनिषदाम् अपेक्षया लुप्तोपनिषदां संख्या अधिकैव । कारणं हि प्रतिशाखम् एकैकोपनिषदासीत् । इदञ्च मुक्तिकोपनिषदि उल्लिखितं वर्तते । —

“ एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्मता ”^१ । इति परं बह्विषु उपनिषत्सु इदं ज्ञातं न भवति यद् इमा उपनिषदः कस्य वेदस्य कस्याः शाखायाः सन्ति । कतीनां दुर्बुद्धीनां जनश्रुतिरियं यद् इदानीं प्रचालितसंहितापेक्षया लुप्तसंहितासु कतीनां मन्त्राणां पदानां पाठभेदः कतीनां मन्त्राणां च क्रमभेदश्चैवेति

१- मुक्तिकोप. १।१४।

विशेषतोल्लिखितावास्ताम् । एवमेव प्रचलित ब्राह्मणापेक्षया
 लुप्तब्राह्मणेषु यत्र तत्र पाठभेदमात्रमेव विशेषरूपेणोल्लिखितमासीत् ।
 इत्यनया रीत्या लुप्तशाखानां प्रचलितशाखासु अन्तर्गतत्वमेव
 बोद्धव्यम् इति यदुक्तं तच्च सर्वथा निर्मूलं साहसमात्रञ्च ।
 कारणं हि प्रथमं दूषणमत्र पूर्वोक्तश्रुतीनां पुराणानाञ्च विरोध
 एवास्ति । अन्यञ्च दूषणं यद् यदा लुप्तशाखानां स्वरूपाः स्व-
 ज्ञेयैऽपि दर्शनपथं नायाताः तदा तेषां कथनमिदं लेशतोऽपि
 सत्यं नास्ति । यदि-च प्रचलितसजातीयशाखानां संहितासु अन्योन्य-
 मधिकभेदादर्शनेन लुप्तशाखानां संहिताविषये तादृशमेवानु-
 मानं भवति, इत्युच्येत तदा इदमपि सामीचीन्यं नालम्ब्यते अस्य
 सम्भावना मात्रत्वात् । कारणं हि प्रचलितब्राह्मणभागानामन्योन्यं
 भेदस्तु स्पष्ट एव । तथा प्रचलितसंहिताष्वपि मिथो भेद एव
 मन्त्रब्राह्मणभागरूप-च समुदाय एव शाखा कथ्यते तदाऽनुमी-
 यते यल्लुप्तशाखासु वर्तमानशाखापेक्षया बहुभेद आसीत् ।
 यदीदन्न स्यात् तदा तद्विभागकरणमेव व्यर्थं स्यात् ।
 इत्यनया रीत्या वेदस्य ह्यसंख्यो यथाभातिः वर्णितः । तथा-च
 वेदानां सम्बन्धे वेदानां लक्षणविभागादिवर्णनं यथाबुद्धिः सो-
 पपत्तिकं भया उपावर्णि । अतोऽपरस्मिन्नध्याये वेदाङ्गानां
 वर्णनं करिष्यत इति ।

द्वितीयोऽध्यायः

वैदाङ्गानाम्महत्त्वम्
x

- (क) शिक्षा
- (ख) कल्पः
- (ग) निरुक्तम्
- (घ) द्युन्दः
- (ङ) ज्योतिषम्

आर्य समाज

संस्कृत भाषा में

प्रास्ताविक	(१)
प्रथम अध्याय	(२)
द्वितीय अध्याय	(३)
तृतीय अध्याय	(४)
चतुर्थ अध्याय	(५)
पंचम अध्याय	(६)

वेदानामध्ययने वेदाङ्गानाम्महत्त्वम्

वेदः भारतीयवाङ्मयस्य संस्कृतेऽथ जनिभूः । वैदिकधर्मः, दर्शनं, ज्ञानं विज्ञानादयश्चैते सर्वेऽपि वेदादेव समुद्भूताः । उपनिषत्सु विद्याद्वयस्योल्लेखः - पराऽपरा च । यतोऽक्षरब्रह्मणो ज्ञानम्भवति सा परा विद्येति नाम्नोच्यते । ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदानामन्तरं^१ कल्पादीनाम् अपरविद्यान्तर्गतत्वे उल्लिखितमस्ति । एतान्येव च षडङ्गानि सन्ति वेदस्य, वेदाङ्गार्था वेदसहायिका विद्या अर्थाद् येन वस्तुनो याथात्म्यस्य स्वरूपस्य बोधो भवेत् तन्नाम वेदाङ्गमिति कथ्यते । वेदार्थज्ञानाय च याः साहायिकाः क्रियाः भवन्ति ता एव वेदाङ्गमिति पदेन गृह्यन्ते ।

वेदस्वरूपस्य अर्थस्य च ज्ञानार्थं प्रथमं शिक्षा तत्त्वस्यावश्यकत्वम् । शिक्षैव च वेदमन्त्राणामुच्चारणस्य याथात्म्यस्वरूपस्य शिक्षां प्रददाति, इत्यनया रीत्या कर्मकाण्डार्थं याज्ञिकानुष्ठानार्थञ्च कल्पः, शब्दस्वरूपज्ञानार्थं व्याकरणम्, पदनिर्वचनाय निरुक्तम्, छन्दसां ज्ञानाय छन्दःशास्त्रम् अनुष्ठानेभ्यश्च नक्षत्रतिथिमासादिज्ञानार्थं ज्योतिषशास्त्रञ्चेति अङ्गानि सन्ति । अत इमानि तानि वेदाङ्गानाम्नाडभिधीयन्ते । पाणिनीय शिक्षायां वेदं पुरुषरूपं परिकल्प्य तस्य षडवयवानां निर्देशो विहितः । तथा हि—

छन्दः तस्य वेदपुरुषस्य पादौ, कल्पो हस्तौ, ज्योतिषं नेत्रम्, निरुक्तं श्रोत्रम्, शिक्षा घ्राणम्, व्याकरणञ्च मुखमिति ।^२

१. तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणम्, निरुक्तं, छन्दो, ज्योतिषमिति । (मु. उप. १. १. ५)

२. छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते, ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्, तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

वेदानामङ्गत्वेन अथवा सहायकत्वेन तस्य नाम वेदाङ्गमिति जातम् ।
इमानि षड्वेदाङ्गानि । शिक्षा, व्याकरणम्, द्यन्दः, निरुक्तम्, ज्योतिषम्,
कल्पश्चेति १

शिक्षा → तत्र प्रथमं तावत् शिक्षाशास्त्रं विचार्यते । वेदाङ्गत्वेन
शिक्षाशास्त्रम् अत्युपादेयं महत्त्वपूर्णञ्चास्ति । “शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य”
इत्युक्तम् । शिक्षाशब्दः योगरूढः । “शिक्षयति या सा शिक्षा” । शिक्षार्थः
उच्चारणस्य शिक्षणप्रदानमिति । ऋगभाष्ये आचार्यसायणेन अभाणि
यत्, यत्र स्वरवर्णादेः उच्चारणविधीन् शिक्षयन्ते तदेव “शिक्षा”
उच्यते २ तैत्तिरीयोपनिषद्युक्तं शिक्षायाः षडङ्गानि सन्ति । वर्णः, स्वरः,
मात्रा, बलम्, साम, सन्तानः अर्थात् सन्धिः संहितेति वा ३ अत एव
भाष्यकारैः शिक्षाशब्दस्य वर्णद्युच्चारणलक्षणं “शिक्षते अनया सा
शिक्षा” एवं लक्षणं क्रियते । शिक्षाशास्त्रस्य ज्ञानं विना वर्णानां सम्य-
गुच्चारणं न भवति । परं वेदे शुद्धवर्णोच्चारणस्यैव फलं भवति । अतः
प्रथमं वर्णोच्चारणस्य प्राधान्यं खलु ।

वर्णः — अकारायक्षराणि वर्णाः इति कथ्यन्ते । वर्णोऽकारादिः ४
वेदानां ज्ञानार्थं सर्वप्रथमं वर्णानां ज्ञानमावश्यकम् । शिक्षाग्रन्थेषु
त्रिषष्टिः (६३) चतुष्षष्टिः (६४) वा वर्णानामुल्लेखो वर्तते । यत्र
एकविंशतिः (२१) स्वराः, पञ्चविंशतिः (२५) स्पर्शसंज्ञकाः वर्णाः, अष्टौ (८)
यादयः (यरलवशषसह) वर्णाः, चत्वारो (४) यमाः, अनुस्वारः, विसर्गः,
जिह्वामूलीयोपध्मानीयः, स्वरद्वयस्य मध्यवर्ती “ल” इति ६३ वर्णाः ५

१- शिक्षा व्याकरणं द्यन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥

२- ऋ. भा. भू. सायण ।

३- शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णस्स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः ।

इत्युक्त-शिक्षाध्यायः ॥ तै. उ. शिक्षावल्लीस्थशिक्षाशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ १।२।

४- स्वरा विंशतिरेकश्च प्लुत एव च ॥ पा. शि. ४-५ ॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

यदि अत्र प्लुतलृकारस्य समावेशः क्रियेत तदा चतुष्पष्टिः (६४)
भविष्यति ।^१

स्वरः — अत्र स्वरैस्तात्पर्यम् — उदात्तानुदात्तस्वरितादीनां
चेति । उदात्तादिस्वरः । वेदमन्त्राणामुच्चारणे एषामुदात्तादीनां
स्वराणां विशिष्टं महत्त्वमस्ति । वेदेषु स्वरभेदात् अर्थभेदस्यापि
सम्भवात् । यथा — पाणिनीय शिक्षायामभिहितं वर्तते । यत् —
यो मन्त्रः स्वरतो वर्णतो वा हीनो भवति अथवा मिथ्या प्रयुज्यते
स प्रयोजनसिद्धिं न करोति, अपितु वाग्वज्रः सन् यजमानं नाश-
यति । यथा स्वरदोषस्यापराधाद् इन्द्रशत्रुः वृत्रासुरो हतः ।^२

अत्र “ इन्द्रशत्रुर्वधस्व ” इत्यस्मिन्मन्त्रे ‘इन्द्रशत्रौ’ तत्पुरुष-
समासः प्रयुक्तोऽन्तोदात्त उचितः, परं त्रइत्विग्भिः उक्तपदे बहु-
व्रीहिप्रयुक्तं माद्युदात्तम् अशुद्धतयोच्चारितं येनेन्द्रेण स वृत्रा-
सुरः विनाशितः ।^३

१- त्रिषष्टिश्चतुष्पष्टिर्वा वर्णाः शम्भुभते मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वयन्भुवा ॥ पा. शि. ३ ॥

२- दुष्टो (मन्त्रः) स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ पा. शि. ५२ ॥

(महाभाष्ये “मन्त्रः” इत्यस्य स्थाने “शब्दः” इति) मन्त्रोहीनः इत्यापि पाठः ।

३- “अथ यदब्रवीत् - इन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघान । अथ यद्व
शश्वदवक्ष्यत् - इन्द्रस्य शत्रुर्वधस्वेति शश्वदुह स इन्द्रमेवाहनिष्यत्” ।

(शत. ब्रा. १ का. ५ प्र. २ ब्राह्मणम् ।)

“ स त्वष्टा ग्रहप्रवारसमये इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदाद्युदात्ततया इन्द्रः शत्रुर्यस्येति
क्वव्रीहिसमासं कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्तवानतस्तमिन्द्रो जघान । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन वा इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्तिर्निर्देशेन वा ब्रूयात्त-
दा निश्चितमेव स इन्द्रं हन्यात् ” इति सायणभाष्यम् ।

मात्रा

स्वराणामुच्चारणे यः समयः कालविशेषो भवति सा मात्रा उच्यते । मात्रा तिस्रो भवन्ति — उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति । एकमात्राया उच्चारणे यः समयो भवति स ह्रस्वः, द्विमात्रायाः उच्चारणे दीर्घः, त्रिमात्रोच्चारणकालः प्लुतसंज्ञकश्च भवति । तथा व्यञ्जनस्यार्धमात्रा भवति ।^१ “मात्रा ह्रस्वः । द्वे दीर्घः । तिस्रः प्लुत उच्यते स्वरः ।^२ इति

ऋग्वेदप्रातिशाख्ये मात्रोच्चारणकालः पक्षिणां ध्वनिकालमाध्यमेन उच्यते । यथा — चाषः (नीलकण्ठः) एकमात्रात्मकं कालमुच्चारयति । वायसः (काकः) द्विमात्रां ब्रूते । शिखी (मयूरः) च त्रिमात्रां वदति ।^३

व्यासशिक्षानुसारम् एकमात्रात्मकः कालः अङ्गुलीस्फोटनमात्रं (द्युत्कीर्जाना) भवति^४ । नारदीयशिक्षायामभिहितं वर्तते — यत् निमेषकालमात्रं चेत् समयः स नाम मात्रा ।^५ इत्यनया रीत्या ह्रस्वस्यैकमात्रा, दीर्घस्य द्वे मात्रे, प्लुतस्य च तिस्रो मात्रा भवन्ति ।^६

बलम्

वर्णानामुच्चारणस्थानं प्रयत्नश्चेति बलं कथ्यते ।

१- एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनार्धमात्रिकम् ॥ पा. शि. १६ ।

२- ऋक् प्रातिशाख्य

३- चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् ।

शिखी त्रिमात्रो विज्ञेय एषमात्रा परिग्रहः ॥ ऋक् प्रा. १३।५० ।

(शिखी रीति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रिकम् ॥ पा. शि. ४९ ।)

४- अङ्गुलीस्फोटनं यावान् तावान् कालस्तु मात्रिकः । व्यासशि. २६।३ ।

५- निमेषो मात्रा कालः स्याद्विद्युत्कालस्तथापरे ।

अक्षराक्षुब्धयोगाच्च भातेः स्यात् सोमशर्मणः ॥ पा. शि. १० ।

निमेषकाला मात्रा स्यात् । नार. शि.

६- उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमोऽयम् ॥ पा. शि. ११ ।

Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

वर्णानामुच्चारणे स्थानानि प्रयत्नाश्चैव मुख्यकारणम् ।^१ वर्णेच्चारण-
काले वायुः येभ्यः स्थानेभ्यः प्रतिघातः बाहिर्निःसरति तत्स्थानमिति
कथ्यते ।^२ स्थानानि अष्टौ (८) भवन्ति । कण्ठः, उरः, तालुः, मूर्धा
दन्तः, ओष्ठः, नासिका, जिह्वामूलोपध्मानीयञ्चेति ।^३ वर्णानामुच्चारणे
कृतः प्रयासः प्रयत्नः इत्युच्यते । प्रयत्नो द्विविधः । आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।

वर्णानामुच्चारणार्थं मुखान्तो यः प्रयत्नो भवति स आभ्यन्तरः
उच्यते ।^४ आभ्यन्तरप्रयत्नश्चतुर्धा । स्पृष्टः, ईषत्स्पृष्टः, विवृतः संवृ-
त्तश्चेति । वर्णानामुच्चारणे मुखाद् बहिः यः प्रयत्नो भवति स बाह्यः
इत्युच्यते । बाह्यप्रयत्नस्तु "अनुप्रदानम्" इति नाम्नाऽपि अभिधीयते ।^५
बाह्यप्रयत्नः एकादशधा (११) भवति । विवारः, संवारः, श्वासः, नादः,
घोषः, अघोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति ।

साम

वर्णानां दोषरहितं माधुर्यादि-गुणैः समन्वितञ्चोच्चारणं "साम"
इति नाम्नाऽभिधीयते । शिक्षाग्रन्थेषु वर्णेच्चारणगुणानां दोषाणाञ्च

१- स्वरतः कालतः स्थानात्, प्रयत्नानुप्रदानतः ।

इति वर्णविदः प्राहुः निपुणं ते निबोधत ॥ पा.शि. १० ॥

२- सोदीर्णो मूढर्त्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णज्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ पा.शि. ९ ॥

३- अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु-च ॥ पा.शि. १३ ॥

४- आभ्यन्तरस्यापरं नाम "करणमिति" ("क्रियत इति करणम्" । ऋ. प्रा. , ऋ. त. , म. भाष्य-
दि ग्रन्थेषु करणशब्दस्य प्रयोगः आभ्यन्तरप्रयत्नार्थं प्रयुक्तम् । नागेशः उच्यते
स्पष्टयति । - "करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः" ।

५- 'अनु' 'प्र' इत्युपसर्गपूर्वकाद् "दा" धातोः निष्पद्यते । भाष्यकारोऽब्वटेन व्याख्यायते

- "वायुमनुप्रदीयत इत्यनुप्रदानम्" । ऋ. प्रा. उक्ताः १३।१ ।

माहिषेयभाष्ये - "अनुप्रदीयतेऽनेन वर्ण इत्यनुप्रदानं मूलकारणम् । अनुप्रदीयते
उपादीयते जन्यत इत्यर्थः । तै. प्रा. २।२ ॥

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

वैज्ञानिकं विवेचनं लभ्यते । पाणिनीय-शिक्षायां पाठकानां षड्गुणाः
उच्यन्ते^१ यथा—

श्रवणे माधुर्यम्, अर्थात् मधुरतया वर्णेच्चारणं स्यात्,
अक्षरव्यक्तिः = अक्षराणां स्वरूपव्यक्तीच्चारणम्, पदच्छेदः = पदानां
पार्थक्येनोच्चारणम् अर्थात् यथा मत्तो गजः प्रथमपादकुमणानन्तरं
द्वितीयं पदं धत्ते^२ तद्वदेव, सुस्वरः = उदात्तादिस्वराणां क्रमेण समु-
च्चारणं कर्णप्रियो ध्वनिश्च, धैर्यम् = धैर्यपूर्वकम् अर्थात् गम्भीर्येण
(वैकल्यन्नस्यादिति), तथा लयसमर्थः = स्वरारोहावरोहयतिताल-
लयादि सामर्थ्यं (नैपुण्यम्) भवेदिति ।^३

एवमेवातिरिक्ततया पाठकानां दोषा अपि तत्रैव वर्ण्यन्ते ।^४

यथा—

गीती = गीतं गायन्तिव पठ्यते, शीघ्री = शीघ्रतया (त्वरया)
उच्चार्यते, शिरःकम्पी = दोलायमानेन शिरसा पठति (अर्थात् शिरःकम्प-
नपूर्वकम्), यथालिखितपाठकः = यल्लिखितं पुरस्तेषु तदेव पठितम्
शुद्धाशुद्धविचारभूयोऽर्थनिश्चिन्तत्वात् (जडमतिः), अनर्थज्ञः = अर्थ-
ज्ञानभून्ः, अल्पकण्ठः = अल्पप्राणः (अनभ्यस्तः) स्पष्टोच्चारणेऽक्ष-
मः कण्ठः इति^५

अन्यच्चारित्वा^६ निषिद्धोच्चारणदोषाः सन्ति । यथा—

शङ्कितम्, भीतम्, उद्घुष्टम् = उच्चतरस्वरान्वितम्, अण्यक्तम्,

१- माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।

धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठकाः गुणाः ॥ पा.शि., ३३ ॥

२- यथा सुमत्तनागेन्द्रः पदात्पदं निधापयेत् ।

एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयं पृथक् पृथक् ॥ या.शि., ८५ ॥

३- अभिनवराजलक्ष्मीटीका पा.शि., ३३ ।

४- गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः ।

(अग्रे द्रष्टव्यम्)

125

Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

अनुनासिकम् - सानुनासिकमिव, काकस्वरम्, शिरसिगम् = झृर्ध्वगतमिव,
स्थानविवर्जितम् = स्थानभ्रष्टमिति १। अपिच २

उपांशुः = नितरां मन्दस्वरेण (मुखे एव), दण्टं = दन्तैः पी-
डितमिव, त्वरितं = शीघ्रं, निरस्तं = प्राक्षिप्तमिव, विलम्बितं = मध्ये मध्ये
विश्रम्य, गद्गदितं = गलः कम्पनमिव, प्रगीतं = गीतमिव गायन्, निष्पी-
डितं = प्रबलाप्याततामिव, श्रुतपदाक्षरं = सङ्कीर्णवर्णमिव (भाक्षितमिव),
दीनं = निरुत्साहं, सानुनास्यं = सानुनासिकमिवेति ३

अत एव सुस्पष्टोच्चारणं कर्तव्यम् । सुव्यक्तोच्चारणे-
नैव विधिना समुचितफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च भवति ४

सन्तानः

सन्तानशब्दस्यार्थः "संहिता" इति । पदानामतिशयसन्निधिः
"संहिते"ति पदेनोच्यते ५ वैदिकवर्णानामुच्चारणं विभिन्नविधिना भवति
न त्वेकसदृशम् । अस्य विस्तारः शिक्षाग्रन्थेषूपलभ्यते । अत एव प्रत्येकस्य
वेदस्य पृथक् पृथक् शिक्षाग्रन्थाः सन्ति । यथा — याज्ञवल्क्यशिक्षा (मा-

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाऽधमाः ॥ पा.शि. - ३३॥

५- अभिनवराजलक्ष्मी पा.शि. ३२।

६- शङ्कितं भीतमुद्वुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।

काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ पा.शि. ३४॥

१- अभिनवराजलक्ष्मीटीका पा.शि. ३४।

२- उपांशु दण्टं त्वरितं निरस्तं, विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।

निष्पीडितं श्रुतपदाक्षरं च, वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ पा.शि. ३५॥

३- अभिनवराजलक्ष्मीटीका पा.शि. ३५।

४- एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।

सम्पञ्चवर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ पा.शि. ३१॥

५- परः सन्निकर्षः संहिता । पा.अ.सू. - १।४।१०९।

ध्यन्दिनीया), नारदीय शिक्षा (सामवेदीया), एवमेव वाशिष्ठी शिक्षा (ऋग्यजुर्वेदीयेति) इत्यादयः विभिन्नाः शिक्षाग्रन्थाः समुपलभन्ते।

वेदानामध्ययने (विशेषतो मन्त्रस्वाध्याये-च) संहिता सन्धिविच्छेद-ज्ञानं वा अत्यावश्यकमुच्यते। एतज्ज्ञानं विना सम्यगध्ययनं न भवति। ऋक् प्रातिशाख्यभाष्ये संहिताशब्दस्यार्थः उच्यते उव्वटेन। यत् संहिता पदप्रकृतिः भवति।^१ षत्वणत्वादिविकाराः संहिताया एव। यास्कोऽपि एवमेव वदति^२।

प्रातिशाख्यग्रन्थेषु संहितायाः लक्षणमुच्यते—“कालव्यधानं विना पदान्तानां पदादिभिः सह सन्निधानं संहितेति”^३। संहितापाठेषु पदज्ञानमावश्यकम्। सन्धिनियम द्वारैव संहितापाठस्य सम्पादनं भवति। अत एव संहितापाठे सन्धिनियमज्ञानमत्यावश्यकमित्युच्यते।

प्रातिशाख्यम्

भारतीय-वैदिक-वाङ्मये प्रामुख्यं विद्यते। संहिता-पाठसम्बद्धाः विषयाः प्रातिशाख्यग्रन्थेषु प्रतिपादिताः वर्तन्ते। वेदाङ्गभूता-याः शिक्षायाः प्रातिशाख्यग्रन्थाः प्राचीनतमाः सन्ति। मध्ये-मध्ये भगवता पाणिनिनाऽपि प्रातिशाख्यग्रन्थाः स्वीयाष्टाध्याय्यामुपयुज्यते। अतः प्रातिशाख्यग्रन्थाः पाणिनितोऽपि प्राक्कालीनाः सन्ति। वेदस्य प्रातिशाखायाः अन्वितत्वात् प्रातिशाख्यमित्युच्यते। प्रातिशाख्यस्य व्युत्पत्तिः क्रियतेऽनन्तभट्टेन—

“शाखायां शाखायां प्रति प्रातिशाखम्, प्रातिशाखा-

१- पदानि प्रकृतिभूतानि यस्याः संहितायाः सा पदप्रकृतिः संहिताया विकारः। तथाहि षत्वणत्वादयो विकाराः संहिताया एव भवन्ति। प्रकृतिभूतत्वाच्च पदानां सिद्धत्वम्।

२- पदप्रकृतिः संहिता। पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि॥ तिरुक्त-१।१७॥

३- पदान्तान् पदादिभिः संदधेति यत्सा कालाव्यवायेन॥ ऋ. श. २।२।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

यां भवम् प्रातिशाख्यम् " १

अत एव प्रातिशाखा सम्बद्धाः ग्रन्थाः प्रातिशाख्ये पदेन गृह्यन्ते । एवमेव उव्वटोऽपि सविस्तरं ऋक्प्रातिशाख्यभाष्ये सङ्केतयति^२ कुमारिलभट्टोऽपि तन्त्रवार्तिके एवमेव वदति ।^३ इत्येव तथ्यं लक्ष्यीकृत्य मधुसूदनसरस्वत्याऽपि प्रातिशाख्यलक्षणं विधत्ते — "सर्वसामान्याः वैदिकवर्णोच्चारणनियमाः भगवता पाणिनिनोच्यन्ते, किन्तु तान् नियमान् वेदस्य प्रातिशाखाभिस्सह सम्बद्ध्य अन्य ऋषिभिः प्रातिशाख्यग्रन्थेषु च्यन्ते ।"^४

कुत्रचित् प्रातिशाख्यस्य स्थाने पार्षदशब्दस्यापि प्रयोगो लभ्यते । यथा — विष्णुमित्रः ऋक्प्रातिशाख्यस्य स्वरचितवृत्तौ "पार्षदे" इति शब्देन सङ्केतयति ।^५ पुराकाले एवंविधाः परिषद आसन् यत्र वर्णोच्चारणस्वरध्वनिविज्ञानादिव्याकरणसदृशविषयाणां विचारः चर्च्यते स्म । एतत्परिषदिभिः सह सम्बन्धितत्वादेव प्रातिशाख्यग्रन्थाः "पार्षद (परिषद) सूत्रम्" इति नाम्ना आभिधीयन्ते । दुर्गाचार्यः निरुक्तभाष्ये कथयति^६ ।

१- वा. प्रा. १।१।

२- द्रष्टव्यम्, ऋ. प्रा. पृ. सं. ३७-४०।

३- धर्मशास्त्राणां गृह्यग्रन्थानां च प्रातिशाख्यलक्षणवत् प्रतिचरणं पाठ-
व्यवस्थोपलभ्यते ॥ तन्त्रवार्तिक - ५।१।३ ।

४- द्रष्टव्यम् - A History of Ancient Sanskrit Literature
p. 109 by Max Muller.

५- तेनयं योजिता वृत्तिः संक्षिप्ता पार्षदे स्फुटा ।

६- स्वरचरणपरिषद्येव यैः प्रातिशाख्यानियतमेव पदावग्रहप्रगृह्यक्रमसंहिता-
स्वरलक्षणमुच्यते तानीमानि पार्षदानि प्रातिशाख्यानीत्यर्थः ।
निरुक्तभाष्ये - १।१७ ।

पुरातनभारते संस्कृतभाषायाः (विशेषतया वैदिकसंस्कृतस्य) व्याकरणं प्रातिशाख्यग्रन्थैरेव प्रारम्भ्यते । यद्यपि प्रातिशाख्यग्रन्थाः स्वयं व्याकरणग्रन्थाः न सन्ति, तदपि व्याकरणसम्बन्धिविषयान् प्रतिपादयन्ति । प्राचीनकालिकानाञ्च वैयाकरणानां नामपुरस्सरं मतानि अत्र प्रातिशाख्यग्रन्थेषु दृश्यन्ते । अत एवावगम्यते यत् तदा व्याकरणशास्त्रम् पूर्णप्रगटपवस्थां समापन्नमासीत् । अपरञ्च महत्त्वं यद् यथा पूर्वं वैदिकसंहितायाः पाठस्वरूपमासीत् तथैव अद्यापि समुपलभ्यते । अत्र प्रातिशाख्यग्रन्थानामेव महत्त्वम् । अतो यथा-वत् संहितापाठसंरक्षणे प्रातिशाख्यमेव कारणम् । अतो हेतोः प्रातिशाख्यानां पुरातनपरम्परा प्रचलिताऽस्ति ।^१

यथा शिक्षाग्रन्थेषु वर्णस्वरादिविषयाः वर्णिताः प्रातिशाख्यग्रन्थेष्वपि तथैव । यथा— वर्णेच्चारणम्, स्वरविधानम्, सन्धिविधानम्, ह्रस्वदीर्घविधानम्, लोपागमविकारादिविधानमित्यादयः संहितापाठसम्बन्धिनो विविधाः विषयाः विविच्यन्ते । संहितापदपाठयोश्च परिवर्तननियमा अपि अत्र सम्यग्विवेचिताः वर्तन्ते । कतिपय प्रातिशाख्यग्रन्थेषु वैदिकच्छन्दसामप्युल्लेखो वर्तते ।^२

अद्यत्वे प्रायः पञ्च प्रातिशाख्यग्रन्थाः प्राप्यन्ते ।^३ यथा—

- १- ऋक्प्रातिशाख्यम् (ऋग्वेदीयम्)
- २- तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् (ऋ. यजु. तैत्तिरीयशाखासम्बद्धम्)
- ३- वाजसनेयिप्रातिशाख्यम् (शु. यजु. माध्य. शाखासम्बद्धम्)
- ४- अथर्वप्रातिशाख्यम् (अथर्ववेद शौनकीया-चन्द्रध्यायी)
- ५- सामप्रातिशाख्यम् (सामतन्त्रम्, पुष्पस्त्रम् ऋक्तन्त्रञ्च)

१- वैदिकसंहित्येतिहासः (डा० पारसनाथ द्विवेदी) वेदाङ्गसूत्रसाहित्यप्रकरणम् ॥

२- तदेव ॥

३- तदेव ॥

महत्त्वम्

इत्थं प्रकारेण शिक्षायाः अन्तर्गतं शिक्षाग्रन्थानां प्राति-
शाख्यग्रन्थानाञ्च विवरणं समुपस्थापितम्, तथा तत्प्रतिपाद्य-
विषयोऽपि समुपवर्णितः संक्षेपेण । इदानीं 'वेदाध्ययने शिक्षायाः
किम्महत्त्वम्' ? इति विषयमाधृत्य किञ्चिद् विवक्ष्यते । यथा पूर्व-
मकल्पयत् यत् नियमानुसारं स्वरवर्णानां शुद्धोच्चारणं न भवति
तन् मन्त्रो विपरीतार्थको भूत्वा यजमानमेव घातयति । यथोक्तं शि-
क्षायाम् — मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्पमाहुः ।

सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्^१॥
यथा — "इन्द्रशत्रुर्वधस्व"^२ इति मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुः वर्द्धताम् इत्यर्थो
विवक्षित आसीत् । एतदनुसारम् इन्द्रशत्रु शब्दे तत्पुरुषसमासो भवेत् ।
तत्पुरुषसमासे इन्तोदात्तो भवति, परं तत्र आद्युदत्तः पठितः । तदनु-
सारं पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहित्वाद् इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः
सम्पन्नः । अतः स्वरापराधाद् वृत्रासुरो हतः ।

अपि च "स्थूलपृषतीमाग्नीवारुणीममड्वाहीमालभेत"^३
अत्रापि समासभेदात् स्वरभेदो भवति । स्वरभेदाद् अर्घभेदोऽपि ।
एतादृशस्वरापराधार्थं शिक्षाशास्त्रमत्यन्तमपेक्षते । यतः स्वरवर्णादिदोषेण
वेदाधीर्नी वाग्वज्रो हतो माभूद् इति 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके
च कामपुग्भवति'^४ इत्युपदेशः शिक्षामूलम् । तथा च^५ घ्राणेन्द्रियेण सुदूरस्थः सुगन्धो
दुग्न्धो वा परिज्ञायते तथैव शिक्षया स्वरवर्णमात्रादिदोषं विज्ञाय तत्परिहाराय च
शिक्षाशास्त्रमतीव महत्त्वपूर्णमस्ति । अतोऽस्याः घ्राणस्थानीयताऽपि सिद्ध्यति ।

१-पा.शि. श्लो. ५२ ।

२-शत. ब्रा. १।५।२, तै. सं. २।४।१२।१

३-वा. सं. २४।२।

४- व्या. महाभा. पशुपशाद्धिर्भ

५-पा. शि. ४२ ।

कल्पः

वैदिक-वाङ्मये कल्पसूत्राणां मुख्यतमं स्थानमस्ति । वस्तुतः कल्पो वेदपुरुषस्य 'हस्तौ' इत्युच्यते महर्षिपाणिनिना प्राणिमात्रस्य सकलाङ्गव्यापारः प्राधान्येन हस्तायत्तः, अतो मानवशरीरे हस्तयोः प्रामुख्यं वर्तते । एवमेव सकलवैदिकयाग-प्रयोगाणां सञ्चालनं कल्पसूत्रग्रन्थ-द्वारैव सम्पद्यते । अतो यज्ञयागादिव्यवहारोपदेशेन कल्पो वेदप्रचारप्रसारकर्मा-
नल्पमुपकरोति । अत एव कल्पो वेदपुरुषस्य महत्त्वपूर्णं प्रमुखञ्चाङ्गम् । वेदाङ्गेषु प्रमुखः किलेति ।

कल्पसूत्रमिति शब्दः — 'कल्प' + 'सूत्रम्' चेति उभाभ्यां पदाभ्यां संयोगः । कल्पो नाम कल्पनं विधानं विधिः, तत्प्रतिपादकतया शास्त्रं कल्पः । अर्थात् कल्पो वेदविहितानां यागादिकर्मणाम् आनुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रमिति* 'कल्पस्तु आश्वलायनापस्तम्बबौधायनादि-सूत्रं कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्र इति व्युत्पत्तेः"^१ । सामर्थ्यम् अत्र विध्यर्थवाद्-विवेक इति । यतः — 'तत्र कोऽसौ विधिः, कश्चार्थवादः, कुत्र विधिः तात्पर्यमित्यादि विवेक्तुं मन्दमतीनां मतिर्न समर्था अस्ति"^२ इत्येतत्सर्वं सम्यक् सम्पादनार्थमेव कल्पस्याभि-प्रायः प्रादुर्भावश्च ।

सूत्रमित्यस्याभिप्रायः सङ्क्षेप इति । 'अल्पा-

१- हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । पा. शि. श्लो. ४१।

२- सायण ऋ. वे. भा. भूमिका- वेदाङ्गप्रकरणम्

३- म. म. पं. विद्याधरशर्मकृत का. श्रौ. सू. भू. पृ.

* - ऋ. प्रा. कर्गद्वयवृत्ति

क्षरत्वे सति बह्वर्थबोधकत्वं सूत्रत्वमिति'। सूत्रस्य लक्षणं पुराणेषु परिभाष्यते। यथा—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।

अस्तौभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः^१॥ इति।

अर्थात् स्वल्पाक्षरैः वास्तविकं विशेषार्थविषयवर्णनं नाम सूत्रमिति परिभाष्यते।

अत एव कल्पानां वेदाभिहितयागादिकर्मनियमानां सूत्ररूपेण सङ्क्षेपेण वस्तुस्थिति-ज्ञापकं शास्त्रं 'कल्पसूत्र' मिति कथ्यते। वैदिकसंहितामन्त्राणां व्याख्यानभूताः ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैव ब्राह्मणव्याख्यानभूताः ग्रन्थाः 'कल्पाः' इत्युच्यन्ते। वस्तुतो वेदत्रयी-प्रतिपादितस्य धर्मस्य व्यवहार-शास्त्रं कल्पः। कल्पसूत्रन्तु— आश्वलायनापस्तम्ब-प्रभृति-महर्षि-प्रवरैः ब्राह्मणग्रन्थप्रतिपादितं शास्त्रम्, यत्र श्रुत्युक्तयागादिविधयो विस्तरेण सुस्पष्टतया सन्निरूपिताः। मुख्यरूपेण कल्पसूत्राणि चतुर्विधानि भवन्ति।

१- श्रौतसूत्रम् ।

२- गृह्यसूत्रम् ।

३- धर्मसूत्रम् ।

४- शुल्बसूत्रम् ।

श्रौतसूत्रम्

→ वैदिकसंहिताभगोक्त - यज्ञयागादिविधीनां

१- पराशरोपपुराण - विष्णुधर्मोत्तरपुराण - ३।५।१

सूत्रबद्धं विवरणं प्रस्तूयमानानि शास्त्राणि श्रौतसूत्राणीति कथ्यन्ते । वस्तुतः कल्पसूत्रस्यैव अपरं नाम श्रौतसूत्रमिति । श्रुतिप्रोक्तं यागादिक्रमबद्ध विवरणं यत्र ग्रन्थेषूपलभ्यते तदेव श्रौतसूत्रम् । तत्तच्छाखानुसारं श्रौतसूत्राणि विभिन्नानि सम्प्राप्नुवन्ति । यथा—

१- आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
२- शांखायनश्रौतसूत्रम् } (ऋग्वेदीयम्)

१- आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
२- बोधायनश्रौतसूत्रम्
३- हिरण्यकेशीश्रौतसूत्रम्
४- वैखानसश्रौतसूत्रम्
५- भारद्वाजश्रौतसूत्रम्
६- मानवश्रौतसूत्रम् } (कृष्णयजुर्वेदीयम्^१)

१- कात्यायनश्रौतसूत्रम् (शुक्लयजुस्सम्बद्धम्)

१- आर्षेयकल्पसूत्रम्
२- लाट्यायनश्रौतसूत्रम्
३- द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्
४- जैमिनीयश्रौतसूत्रम् } (सामवेदीयम्)

१- वैतानसश्रौतसूत्रम् (अथर्ववेदीयम्)

१- एतदतिरिक्तं 'वाधूलश्रौतसूत्रम्' अपि वर्तते । इदं हि सद्यः प्राकाश्यमाणं विद्यते वि.विश्वबन्धुशोधसंस्थान द्वारा ।

...
...
...
...
...

(समर्पित) { ... १
... २

(...) { ... १
... २
... ३
... ४
... ५
... ६

(...) ... १

(...) { ... १
... २
... ३
... ४

(...) ... १

...
...
...

एषु श्रौतसूत्रेषु ब्राह्मण-प्रतिपादितश्रौतकर्मकाण्डसम्ब-
द्धानां यज्ञविधीनां सारं सूत्रबद्धं सङ्क्षेपेण सङ्कलितं वर्तते।
श्रौतसूत्रेषु श्रुतिप्रतिपादितानां प्रमुखचतुर्दशयज्ञानां क्रमबद्ध-
वर्णनमुपलभ्यते। सप्तहविर्यज्ञाः सप्तसोमयज्ञाश्च मेलयित्वा
चतुर्दशश्रौतयज्ञाः सन्तीमे। —

हविर्यज्ञाः

- १- अग्न्याधानम्
- २- अग्निहोत्रम्
- ३- दर्शपूर्णमासः
- ४- आग्राहयण
- ५- चातुर्मास्यम्
- ६- निरुद्धपशुबन्धः
- ७- सौत्रामणिः

सोमयज्ञाः

- १- अग्निष्टोमः
- २- अत्यग्निष्टोमः
- ३- उक्थ्यः
- ४- षोडशी
- ५- वाजपेयः
- ६- अतिरात्रः
- ७- आप्तोयमिः

हविर्यज्ञाः हविष्यान्नैः (घृतपायसदधिपुरोडाशादिभिः)
सम्पद्यन्ते। एषु अग्निहोत्रं प्रमुखो यागोऽस्ति। एवमेव सोम-
यज्ञा अपि सोमरसेन सम्पन्ना भवन्ति। सोमयागेषु प्रधानत्वेन
अग्निष्टोमो वर्तते। एतत्सम्बन्धे विशेषो यत् श्रौतयागः
सामूहिको न भवति। अपितु प्रत्येकस्य जनस्य कल्याणहेतोः
सम्पद्यते। एवं विधिना सङ्क्षेपेण श्रौतयागानां परिचयोल्ले-
खो विहितः। विस्तरभयान्नात्र अधिकं लिख्यते। विस्तरस्तु
ऐतिह्यग्रन्थे द्रष्टव्याः।

गृह्यसूत्रम्

गृह्यसूत्राणि गार्हस्थ्यजीवनसम्बद्धान् धार्मि-

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

आर्यभट्ट

कानुष्ठानाचारविचारान् ^{स्मार्त} गृह्ययागांश्च सम्यक् विवेचयन्ति ।
 एषु गृह्यसूत्रेषु गर्भाधानादिमृत्युपर्यन्तानां^१ तदूर्ध्वमपि च
 क्रियमाणानां संस्काराणाम् स्मार्तानुष्ठानविधीनाञ्च विवरणं
 सूत्रबद्धक्रमेण समुपलभ्यते । गृह्यसूत्रेषु द्विचत्वारिंशत् (४२)
 संस्काराः समुपवर्णिताः, परं गौतमश्चत्वारिंशदेव (४०) संस्कारान्
 स्वीकरोति^२ । गर्भाधानादि विवाहं यावदष्टादशसंस्काराः कायि-
 कसंस्कारेति नाम्ना अभिधीयन्ते । अवशिष्टाः द्वाविंशतिसंस्काराः
 यज्ञनिमित्तकाः । एषु सप्तपाकयज्ञाः पञ्चदैनिकयज्ञाश्चापि
 सन्निहितास्तन्ति । एषु एतदतिरिक्तानां विविधविधानाम्
 आभिचारिककर्मणां, भूतापसारणरोगाणाम्, अपशकुनानाञ्चो-
 पशमनम्, गृहनिर्माणम्, पशुपालनम्, कृषिविधानम् आचा-
 रव्यवहाराणाञ्च सन्निरूपणं विद्यते । अत्र सदान्चरणस्य
 सद्गुणव्यवहारस्य च विशिष्टं महत्त्वं दर्शितमृषिभिः ।

१- आधानपुंससीमन्तजातनामान्नचौलकाः,
 मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्त विवाहकाः ।
 अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु,
 शूद्राणां च भवति विवाहश्चान्त्यकर्म च ॥ जातूकर्णम् ।

२- ① गर्भाधानम्, ② पुंसवनम् ③ सीमन्तोन्नयनम् ④ जातकर्म
 ⑤ नामकरणम् ⑥ अन्नप्राशनम् ⑦ चूडाकरणम् ⑧ उपनयनम् ।

९-१२ चतुर्वेदव्रतानि । ⑨ स्नानम् ⑩ सहधर्मचारिणीसंयोगः ।
 ⑪ ब्रह्मयज्ञः ⑫ देवयज्ञः ⑬ पितृयज्ञः ⑭ भूतयज्ञः ⑮ नृयज्ञः इति
 पञ्चमहायज्ञाः । ⑯ दर्शपूर्णमासः ⑰ अष्टकायज्ञः ⑱ श्रावणी
 ⑲ आश्वयुजी ⑳ आग्राहणी ㉑ चैत्रीयज्ञः ㉒ पितृमेधः इति
 सप्तपाकयज्ञसंस्था । २६-३३ सप्तहविर्यज्ञाः, ३४-४० सप्तसोम-

सम्प्रति समुपलब्धगृह्यसूत्राणां समुपस्थितिः निम्न-

लिखितप्रकारेणावगन्तव्या ।

१- आश्वलायनगृह्यसूत्रम् } ऋग्वेदीयम् १ सूत्रद्वयम्
२- शाङ्खायनगृह्यसूत्रम् }

१- पारस्करगृह्यसूत्रम् २ — शुक्लयजुर्वेदीयम् - एकमेव

१- बोधायनगृह्यसूत्रम्

२- भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

३- आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

४- हिरण्यकेशीगृह्यसूत्रम्

५- वैखानसगृह्यसूत्रम्

६- बाधूलगृह्यसूत्रम्

७- मानवगृह्यसूत्रम्

८- काठकगृह्यसूत्रम्

९- वाराहगृह्यसूत्रम्

१- गोभिलगृह्यसूत्रम्

२- खादिरगृह्यसूत्रम्

३- जैमिनीयगृह्यसूत्रम्

१- कौशिकगृह्यसूत्रम् ३ — अथर्ववेदीयम् - एकमात्रम्

कृष्णयजुर्वेदीयम्

(सूत्रनवकम्)

सामवेदीयम् - सूत्रत्रयम्

यज्ञाश्चैते ४० संस्काराः । तथा च - (४१) दया (४२) क्षान्तिः (४३) अनसूया
(४४) शौचम् (४५) अनायासः (४६) मङ्गलम् (४७) अकार्पण्य (४८) अस्पृहेत्यात्मगुणसंस्काराः ।
गर्भाधानादिस्मार्ता ब्राह्मसंस्काराः, पाकहविस्सोमयज्ञाश्च दैवसंस्काराः ।
①- कौषीतकिशाखासम्बद्धं कौ. गृ. सूत्रमपि विद्यते । ②- सूत्रमिदं वाजसनेय गृ. सू., कातीय-
गृ. सूत्रं वेत्याप्युच्यते । ③- अत्र भारतीय यातुविद्यायाः आभिचारिककर्मणामपि विवेचनमस्ति ।

धर्मसूत्रम्

धर्मसूत्राणि सामाजिकजीवनस्य नियमान्, रीतिव्यवहारान्, धार्मिकक्रियाकलापान्, आचारविचारान् राज्ञः कर्माणि च विवेचयन्ति । भारतीयनैयायिकविधीनां (LAW) आद्यग्रन्था इमे । एषु वर्णाश्रमधर्मान्, चातुर्वर्ण्याचारकर्तव्यान्, प्रजया सह राज्ञो व्यवहारान्, प्रायश्चित्तविधीन् व्यवहारनिरूपणादिविविधविषयांश्च विस्तरेण विवेचितवन्तः । राज्यव्यवस्था, करविधानम्, दायभागः, स्त्रीधनम्, उत्तराधिकारः, दण्डव्यवस्थादिविषयाः धर्मसूत्राणां मुख्यतमाः सन्ति । एतदतिरिक्तं द्विजातीनामाहारव्यवस्था, आत्मनः स्वरूपम्, पुनर्जन्मसिद्धान्तादिविवरणमपि धर्मसूत्रेषूपलभ्यते । लोकाचारस्य व्यवहारस्य च सकलासामग्री अत्र पर्याप्ततया प्राप्यते ।

एवं प्रकारेण दैनिकधार्मिककृत्यानां लौकिकाचारव्यवहारकर्मणाञ्च विवेचनं धर्मसूत्रेषु सम्यङ्निरूपितं वर्तते । सम्प्रति उपलब्धधर्मसूत्राणीमानि सन्ति —

१- वसिष्ठधर्मसूत्रम् } ऋग्वेदशाखा सम्बद्धम् ।

१- आपस्तम्बधर्मसूत्रम्

२- बोधायनधर्मसूत्रम्

३- हिरण्यकेशीधर्मसूत्रम्

४- वैखानसधर्मसूत्रम्

५- विष्णुधर्मसूत्रम्

६- हारीतधर्मसूत्रम्

१ गौतमधर्मसूत्रम् — सामवेदीयम्

कृष्णयजुर्वेदीयम्

१- गौ. ध. सू. १९।१, वि. ध. सू. १।४८ ।

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript or a page from a book. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines. The script is somewhat faded and the ink is light, making it difficult to read accurately. The text appears to be a mix of prose and possibly some verse or a list. There are some larger characters that might be headings or section markers. The overall appearance is that of an old, possibly handwritten, document.

एतदतिरिक्तं मानवधर्मसूत्रम्, शंखलिखितधर्मसूत्रम्, बृहस्पतिधर्मसूत्रम्, भारद्वाजधर्मसूत्रञ्चादीनि धर्मसूत्राणि अपि उपलभ्यन्ते ।

शुल्बसूत्रम्

शुल्बसूत्रं कल्पस्य प्रमुखमङ्गमस्ति । 'शुल्ब' शब्दस्यार्थः — मापनी रज्जुः । शुल्बसूत्रेषु रज्जुना मापितायाः यज्ञवेदिनिर्माणविषयाः विशेषेण प्रतिपादिताः वर्तन्ते । एतत् शुल्बसूत्रं भारतीयज्यामितिशास्त्रस्य (रेखागणितस्य) सर्वप्राचीनतमो ग्रन्थो विद्यते । भारतीयरेखागणितस्य प्राक्कालिकेतिहास-भवगन्तुं शुल्बसूत्राणामध्ययनं परमावश्यकम् । वस्तुतः प्रतिवैदिकशाखामधिकृत्य एकैकं शुल्बसूत्रं स्यात्, परं सम्प्रति केवलं यजुर्वेदीयविविधशाखीयशुल्बसूत्राणि एव लभन्ते । कात्यायनशुल्बसूत्रम् — शुक्लयजुर्वेदीम् एकमात्रम् ।

१-बौधायनशुल्बसूत्रम्

२-आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्

३-मानवशुल्बसूत्रम्

४-मैत्रायणीयशुल्बसूत्रम्

५-वाराहशुल्बसूत्रम्

६-बाधूलशुल्बसूत्रम्

कृष्णयजुर्वेदीयम् सूत्रषट्कम्

एतदतिरिक्तं हिरण्यकेशीशुल्बसूत्रस्यापि

अस्तित्वं प्रतिभाति इत्यनुसन्धेयम् ।

वेदाध्ययने महत्त्वम्

→ आश्वलायनादिमहर्षिप्रणीतानि कल्प-

सूत्राणि सङ्क्षेपतो विविच्य वेदाध्ययने तन्महत्त्वमिदानीं प्र-
दर्श्यते । वैदिकमन्त्राः दर्शपूर्णमासादिश्रुत्युक्तयज्ञानुष्ठानार्थं
प्रवृत्ताः । कस्मिन् कर्मणि को मन्त्रो विनियुज्यते इत्यवगन्तुं क-
ल्पसूत्राणां महत्त्वपूर्णयोगो विद्यते । आश्वलायनाद्यर्षिभिः
स्वकीयकल्पसूत्रेषु तत्तद्यज्ञप्रयोगार्थं मन्त्राणां विनियोगाः
समभिहिताः । विनियोगद्वारेण यज्ञानुष्ठानाय मन्त्राणां सा-
र्थकत्वं भवति ।

यत्कार्यार्थं मन्त्राणां प्रयोगो विधीयते तदेव
'विनियोगः' इत्युच्यते । विनियोगस्य लक्षणं महर्षिचाज्ञ-
वलक्येन एवं परिभाष्यते । —

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते १ ।

वैदिकप्रयोगेषु मन्त्राणां विनियोग एव सर्वा-
धिकतमः प्रयोजको भवति । विनियोगं विना वैदिककर्मकाण्ड-
पद्धतेः निर्वहो न भावितुं शक्यते । उक्तं यथा सर्वानुष्ठमसूत्रे —

"ऋषिच्छन्दो देवतविनियोगज्ञानं विना वेदाध्ययनाध्यापनम्,
यजनं याजनम्, दानादि च कर्म निष्फलं दोषयुक्तं च भवति
अश्वगते वा पद्यते ---- ।" इत्यादि शौनककाल्याणनादिवचनात् २

मन्त्राणां विनियोग एव मुख्यो यत् मन्त्रदृष्टिभिः

१-आर्षिच्छन्दश्च देवतं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यः प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

याज्ञ. स्मृ. —

२- अविदित्वा ऋषिं छन्दो देवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेद्याजयेद्वा पापीयान्जायते तु सः ॥

यमस्मृतिः तथा बृहदेवता- च ॥ ३२ ॥

यो ह वा अविदितार्थे यच्छन्दो देवतविनियोगेन ब्राह्मणेन —

ऋषिभिः यथासमयं विन्ययुजि । वैदिककर्मकाण्डस्योपयोगार्थं
ब्राह्मणग्रन्थद्वारा आश्वलायनादिभिः ऋषिभिः कल्पसूत्रेषु
मन्त्राणां विनियोग उक्तः । “विशेषविनियोगांस्तु मन्त्रविशे-
षाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिषट्प्रमाणान्युपजीव्य आश्वलायनो
दर्शयति १”

‘इषेत्वा’^२ प्रभृति मन्त्रास्तु यज्ञानुष्ठानक्रमेणैव
आग्नाताः । अतः एवमेव आपस्तम्बादय ऋषयः सूत्रप्रणयने
प्रवृत्ताः । “प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या” इति सिद्धान्तानुसारं
यद्यत् मन्त्रदेवतापात्रद्विष्य भवति तेषामेवातिदेशो विकृति-
यागे भवति, एवं प्रकारेण विकृतिरूपत्वात् दीक्षणीयेष्ट्याः
मन्त्रदेवताश्चादयः प्रकृतिरूपदर्शपूर्णमासयागे प्रयुज्यमानयोः
मन्त्रदेवतयोश्च अतिदेशमपेक्षते । अतः दर्शपूर्णमासस्य
व्याख्यानमादौ समुचितमेव क्रियते आश्वलायनेन । अतः
एव प्रतिभाति यत् कल्पसूत्रं मन्त्राणां विनियोगं विज्ञाय
यज्ञानुष्ठानमुपदिश्य च बहूपकरोतीति सङ्क्षेपः ।

मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स स्थाणुं वच्छेति गर्तं वा
पद्यते, प्रमीयते वा पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छुन्दांसि
भवन्ति ।’ छां. ब्रा. ३।७।५ ।

१- सा. ऋ. भा. भू. वेदाङ्ग. प्रकरणम्

२- वा. सं. १।१। तै. सं. -१।१।१।

व्याकरणम्

६४

वैदिकशब्दचिन्तनेन साकमर्थानुसन्धानार्थं शब्दानां विश्लेषणस्यौत्सर्गिकः प्रादुर्भव आसीत् । तद्विश्लेषणफलतो वेदाङ्गत्वेन व्याकरणस्य चिन्तनमावश्यकम् । षट्स्वङ्गेषु अस्य प्राधान्यं स्वीकृतम् । “मुख्यं व्याकरणं स्मृतम्”^१ इत्यादिना षडङ्गेषु शिक्षायाः निरुक्तेष्व बहूनि व्याख्यानानि विद्युद्गतो वर्तमानकालीनव्याकरणपरिधौ आपाति । शिक्षा निरुक्ते च वेदाङ्गानां ग्रन्थौ अथ समुपलब्धौ । तत्र बहूनि वचांसि एतादृशानि विद्यन्ते, यानि अस्माभिः पाणिनीयव्याकरणमिन्नानि तत्समानरूपाणि च प्राप्यन्ते । इतीदृशं व्याकरणं शिक्षा निरुक्तं चेत्तत्र त्रयं परस्परसम्बद्धम् । शिक्षानिरुक्ते च व्याकरणस्य परकेऽङ्गं स्तः । अवशिष्टाङ्गानां छन्दोज्योतिष्कल्पानां च वेदाङ्गानां सम्बन्धो वेदैः साकं वर्तते नूनम् न व्याकरणेन । एतां दृष्टिमवलम्ब्यैव षट्स्वङ्गेषु व्याकरणं सर्वप्रथमं सर्वप्रधानं चाङ्गं स्वीकृतम् ।

“प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः” इति ।^२

अतः शिक्षायास्तु निरूपणं यथामति प्राक्कृतमेव । ततो व्याकरणस्य निरूपणमावश्यकं वर्तितुमर्हति, तथापि अन्ते व्याकरणस्य मुख्यविषयत्वेन अस्माभिः निरूपणं करिष्यत इति । अतो व्याकरणविषयकं विवरणम् अग्रिमे व्याकरणशीर्षकनाम्नि अध्याये पृथग्रूपेण द्रष्टव्यम् ।

अत इदानीं शिक्षायाः अनन्तरं निरुक्तं निरूप्यते ।

१- पा. शि.-४२।

२- वा. प. १।११।

निरुक्तम्

६५

वेदस्य षडङ्गेषु निरुक्तस्य विशिष्टतमं स्थानं विद्यते । निरुक्तं निघण्टोः टीका वर्तते । निघण्टौ वेदस्य दुरुहार्थबोधकानां शब्दानां क्रमिकतया संकलनं विद्यते । आचार्येण यास्कमुनिना निघण्टोः सुपरि निरुक्तं नामकं भाष्यं व्यलेखि । केषाञ्चिद् विदुषां चैत्थं सम्मतिः वर्तते यत् "निघण्टुः निरुक्तश्च" इत्यनयोः निमतिः यास्कः । परं महाभारते निघण्टोः रचयिता कश्यपः इति विहितं वर्तते ।^१ निरुक्तस्य प्रारम्भे निघण्टुरेव समाध्याय इत्यभिहितं विद्यते । श्रूयते यद् इतस्ततो विक्षिप्तान् मन्त्रान् शशीकृत्य कृत-
धर्मिणः ऋषयो निघण्टुं नामकं ग्रन्थं विरचय्य अध्ययनाध्यापने विस्तारयामासुः । पूर्वं ब्राह्मणग्रन्थेषु इमे मन्त्राः समाध्याताः, परं ब्राह्मणग्रन्थाः अपि वेदार्थज्ञानाक्षमा जाताः । तदा निरुक्तादि-
ग्रन्थेषु ते मन्त्राः समाध्याताः । निघण्टौ पञ्चाध्यायाः सन्ति । प्रथमादयः त्रयोऽध्यायाः निघण्टुककाण्डपदेन व्यवह्रियन्ते । चतुर्थो-
ऽध्यायः नैगमकाण्डपदेन, पञ्चमोऽध्यायश्च दैवतकाण्डपदेन-
उच्येते ।

निघण्टोः शब्दाः निरुक्तेः निरुक्ताः । वेदमन्त्राणामर्थ-
ज्ञानाय व्युत्पत्तिज्ञानमावश्यकम् । निरुक्तं वेदमन्त्राणां दुरुहान्
शब्दान् व्युत्पादयति । अतो निरुक्तस्याध्ययनमत्यावश्यकम् ।
आचार्यसापणेन निरुक्तशब्दं व्याख्यायमानेनोक्तं यद् अथर्वि-

१- वृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ म.भार. मोक्षपर्व ३४२।२६-२७॥

बोधाय कस्याप्यन्यस्य साहाय्यं विना निरपेक्षत्वेन पदसमवायः यत्र उक्तः तन्निरुक्तमिति ।^१ एतद्व्याख्याता आचार्यो दुर्गाः आह— यदर्थ-ज्ञानहेतोरेव इदं निरुक्तं वेदाङ्गेषु मुख्यमस्ति । व्याकरणं तु शब्दान् विचारयति, कल्पश्च मन्त्रान् विनियोजयति, परं निरुक्तं शब्दार्थयोः निर्वचनं बोधयति । इतीत्थं वेदार्थस्पष्टावबोधने आवश्यकम्, व्याकरणशास्त्रपूरकञ्चापि ।

निरुक्तस्य रचयिता मुनिः यास्कः । श्रूयते यद् उद्दालकः आरुणिः एकः प्रसिद्धो (प्रख्यातयशाः) विद्वान् आसीत् । स चाश्वपतेः तत्त्वज्ञानं शिक्षितवान् । तत्पुत्रः श्वेतकेतुरासीत् । श्वेतकेतुवंशपरम्परया महान् वैयाकरणः शाकपूणिः बभूव । शाकपूणेरुल्लेखो मुनिना यास्केन स्वनिरुक्ते कृतः । शाकपूणः कुले आसुरि नाम्ना एकः सुधीः जातः, यस्य शिष्यः पञ्चशिखः आसीत् । अयञ्च पञ्चशिखः सांख्यदर्शनस्य महान् आचार्यः आसीत् । एतद्वंशपरम्पर्यै यास्कस्य जनिरभूत् । श्रूयते यत् कश्यपः प्रथमं निघण्टुं रचयामास । अनन्तरं च यास्कः तदभाष्यं विहितवान् । निघण्टुभाष्यकारः स्कन्दस्वामी देवराजयज्वा चाभूताम् । देवराजयज्वना विलिखितं भाष्यं विशिष्टतमं स्थानम् अलङ्करोति । देवराजयज्वा चतुर्दश- (१४) शताब्दीयः । यास्कीयनिरुक्तस्य प्रसिद्धः टीकाकारः दुर्गाः । दुर्गस्य कालः षष्ठी (६) शताब्दी वर्तते । बहुभिः प्रमाणैः सिद्धयति यद् यास्ककालः प्रायः ई. पू. सप्तशती (७००) शताब्दी वर्तते ।

निरुक्तमैकविधं निघण्टुभाष्यम् । निघण्टुश्च वैदिक-शब्दकोशनामा विख्यातो वर्तते । आचार्यः सायणः ऋग्वेदभाष्य—

① - अथविबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् ।

स्योपोद्घाते निघण्टुमपि निरुक्तमाह । किन्तु निरुक्तं निघण्टोः
पृथक् । निरुक्तमेकं वेदाङ्गम्, निघण्टोश्च व्याख्याग्रन्थः । निघ-
ण्टुः वैदिकशब्दानां संग्रहोऽस्ति । निरुक्ते च तद्व्याख्या । निघण्टुः
वैदिकशब्दकेशः, निरुक्तश्च तद्भाष्यम् । वेदार्थविवोधाय निरुक्तं
सर्वाधिकं सहायकम्, तच्चावबोधयितुं व्याकरणज्ञानं परमावश्यकम् ।
येन व्याकरणशास्त्रं न ज्ञातम्, स निरुक्तज्ञाता न भवितुं शक्नोति ।
अतो यास्केन स्वयमुक्तम् यत् — अवैयाकरणाय निरुक्तं नास्ति^१
इतीत्यं निरुक्तं वैदिकानां कठिनशब्दानां व्याख्यातृशास्त्रम् । मुनि-
ना यास्केन तु इदं व्याकरणशास्त्रपूरकं मतम् ।^२

निरुक्तस्य प्रतिपाद्यो विषयः — वर्णगमः, वर्णविपर्ययः,
वर्णविकारः, वर्णनाशः, धात्वर्षस्यातिशयेन योगः, इत्येते निरुक्तस्य
प्रतिपाद्याः विषयाः ।^३ एते एव पञ्चविषया व्याकरणशास्त्रेऽपि
सन्ति । किन्तु निरुक्तं व्याकरणस्य ग्रन्थो नास्ति, अपितु व्याकर-
णशास्त्रस्य पूरकमेव कथ्यते । निरुक्तं वैदिकशब्दान् निर्वीक्षे ।
शब्दनिरुक्तिश्चैतस्य मुख्यो विषयः । मुनि यास्कानुसारं सर्वशब्दाः
कस्मादापि धाताः निर्मिताः । अतः समे शब्दाः धातुजाः । शाकटाय-
नस्य वैयाकरणस्यापि इदमेव मतम् ।^४ यत् समे प्रातिपदिकशब्दाः
धातुजाः । इतीत्यं भाषायाः मूलं धातुरस्ति इत्ययं सिद्धान्तः ।
यास्केन यः प्रतिपादितः तद्धि प्रतिपादनं भाषाशास्त्रादिशा अत्युपयोगि ।

१- नावैयाकरणाय ।

२- तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यम् । नि. १।१५।

३- वर्णगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

४- तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । नि. १।१२।

निरुक्तं काण्डत्रये विभक्तमस्ति । अत्र द्वादशाध्यायाः (१२) सन्ति । अन्ते च द्वावध्यायौ परिशिष्टत्वेन सम्मिश्रितौ । इतीदं निरुक्ते चतुर्दशाध्यायाः (१४) जाताः । निरुक्तरूपं प्रथमं काण्डं नैघण्टुककाण्डमुच्यते । काण्डेऽस्मिन् अध्यायत्रयम् । प्रथमेऽध्याये व्याकरणनिरुक्तयोः सम्बन्धाः विचारिताः । द्वितीयतृतीयाध्याययोः समानार्थकाः शब्दाः व्याख्याताः । यास्कानुसारं 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताः' ^१ इमानि चत्वारि पदजातानि सन्ति । अत्र नामाख्याते कस्यापि साहाय्यं विना स्वतन्त्रतया अर्थान् प्रकटयतः । नाम्नि सत्त्वरूपं अर्थाद् द्रव्यस्य प्राधान्यं भवति । आख्यातञ्च भावप्रधानं भवति । भावशब्दस्य निर्वचनं "भवतीति भावः" । यास्केन भावविकाराः षड् उपपादिताः - जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते विनश्यति चेत्यादयः । ^२ निपातोपसर्गौ उन्नतावनतार्थे उपमायां पादपूर्तौ च ऋष्युज्येते ।

द्वितीयकाण्डं नैगमकाण्डमिति कथ्यते । इदञ्चैकपदिकनाम्नाऽपि अभिधीयते । नैगमकाण्डे एकपदादीन्यनवगतसंस्काराणि पदानि वर्णितानि । यथा - "पिता" इति शब्दोऽनवगतसंस्कारः, एतदर्थोऽस्ति यत् पाता, पालाप्येतीति च पिता ^३ । इत्यनया रीत्या काण्डेऽत्र एकार्थे अनेकशब्दः, अनेकार्थे चैकशब्दः । तथाऽनवगतसंस्कारशब्दश्चेति । इत्येतत्त्रितयं निर्दिष्टम् । यथा - पृथिव्यर्थे

१- तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते-चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति
नि. १११।

२- भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । नि. १११।

३- षड्भावविकारा भवन्तीति वार्षायाणिरजयतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । नि. १।२।

४- यौर्मे पिता । ऋ. सं. २.३, २०, ३ । नि. ४।२०।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

गवादयोऽनेके शब्दाः आगताः । पृथ्वी, रश्मिः, इन्द्रिय, गवादयश्चेति
अनेकेष्वर्थेषु गोशब्दः प्रयुक्तः । इत्यनया रीत्या वृक्षशब्दोऽपि
अनवगतसंस्कारोऽनेकार्थकश्च । वृक्षस्यार्थः चन्द्रमाप्यस्ति,
एवं सूर्योऽपि ।

निरुक्तस्य तृतीयकाण्डं देवतकाण्डमिति कथ्यते ।
देवतकाण्डे देवताः प्राधान्येन स्तुताः ।^१ देवतास्तुतिश्च प्रकार-
चतुष्टयेन भवति । नामरूपकर्मबन्धुभिः । स्तुतिमन्त्राः त्रिविधाः ।
१- परोक्षकृताः । २- प्रत्यक्षकृताः । ३- आध्यात्मिकश्च ।^३ यास्केन
निरुक्ते देवतात्रयं प्रत्यपादि । — १- पृथिवीस्थानीयदेवता अग्निः ।
२- अन्तरिक्षस्थानीयः इन्द्रो वायुर्वा । ३- द्युस्थानीय आदित्यः ।^३

एतदतिरिक्ताः परिशिष्टे अग्निस्तुतिर्वर्तते । तथा यन्नि-
रुक्तौ प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिज्ञानं न शक्नोति, एतादृशाः मन्त्राः तत्र
निर्देष्टाः । अन्ते ब्रह्मस्तुतिः । ब्रह्मनिष्ठं सत् कर्मविधानं श्रेयस्करं,
तेन मोक्षः प्राप्यते । इतीदृशं निरुक्ते द्विविधाः शब्दाः व्युत्पन्नाः । प्रत्ये-
कनामशब्दस्य च सम्बन्धः केनापि धातुना सम्बद्ध एव । भाषाविज्ञान-
दिशा एतस्य पृथगेव महत्त्वम् । अत एवायं ग्रन्थोऽतीव लोकप्रियः ।

१- तयानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते ॥ नि. ७।१।

२- तास्त्रिविधाः ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकश्च ॥ नि. ७।१।

३- तिस्र एव देवता इति निरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो
वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः ॥

नि. दै. कां. ७।५।

महत्त्वम्

→ वेदानामध्ययनार्थं षडङ्गेषु निरुक्तशास्त्रस्यापि विशिष्टं महत्त्वमस्ति । वेदार्थपरिज्ञानाय निरुक्तं महत्त्वपूर्णं सहयोगं करोति । जगताम् परस्परमर्थव्यवहारः श्रोत्रमाध्यमेनैव भवति । अतो मानवशरीरे श्रोत्रस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । एवमेव क्लिष्टवैदिकशब्दानां यथार्थव्यवहारः निरुक्तद्वारेण निरुच्यते । यत्र सम्यगर्थविवेकायितुम् अन्यव्याकरणादिवेदाङ्गानां सामर्थ्यं नास्ति तत्र निरुक्तेरेव शब्दानां निरुक्तिः सम्भवा । यथा श्रोत्रेन्द्रियेण श्रुतमेव परकीयं द्रव्यं स्वच्छन्दं जनो वाचा व्यनक्ति, मनसा मनुते, पाणिपादेन चाचरति तथैव निरुक्तश्रोत्रेण वेदार्थविवेके सुमहत् सौकर्यं महदपोगश्च जायते । अत एव शिक्षाग्रन्थेषु निरुक्तस्य श्रोत्रस्थानमुच्यते^१ ।

शब्दार्थज्ञानाय अन्यव्याकरणादिशास्त्रमनपेक्ष्य स्वयमेव अर्थं निरुच्यते तन्निरुक्तमिति^२ पूर्वमपि कथिम् । यतः तद्व्याख्याने प्रतिपदानां सम्भावितार्थाः निश्शेषेण उच्यन्ते । यथोक्तं निरुक्ते-
'नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च पदजातिचतुष्टयम्'^३ एवमेव निपातानां स्वरूपं प्रदर्शयन् 'उच्चावचेषु विविधार्थेषु निपन्तीति निपाताः'^४ उदाह्रियते । यथा-लौके प्रतिषेधार्थप्रयुक्तो नकारः

१- निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । पा.शि.श्लो. ४१

२- ऋ.शा. भूमिका (सायण) वेदाङ्गप्रकरणम् ।

३- निरु.प्र.अ. प्र. खण्डः ।

४- उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । निरु. अ. १ खण्ड ४ ।

निपातशब्दो वेदे प्रतिषेधाप्रतिषेधयोरुभयोरर्थयोरेव प्रयुनाक्ते।
 यथा - 'नेन्द्रं देवममंसत' अत्र प्रयुक्तो नकारः निषेधार्थीयिः,^१
 तथा - 'दुर्मदासो न सुरायाम्',^२ अत्रोपमार्थीयो नकारः प्रयुक्तः।
 एवमेव लोके प्रतिषेधार्थे प्रयुक्तो यो नकारः तद् वेदे प्रतिषेधोपमा-
 डर्थयोः प्रयुज्यते इति निरुक्ते समुदाहृतः। एवमेव निरुक्तकारैः
 वैदिकपदार्था निरुच्यन्ते। यथा - 'नु',^३ इत्युपमार्थे इत्यादयः।

ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि मन्त्रपदार्थव्युत्पत्तये पदनिर्वचन-
 मुपलभ्यते। यथा - 'तदाहुतीनामाहुतित्वम्',^४ 'तमिन्द्रं सन्त-
 मिन्द्र इत्याचक्षते',^५ अथर्त्ति प्रसरन्तमिदम पश्यद् इत्यस्मादिन्द्रः
 इत्युच्यते। "पदप्रथयत् तत् पृथिव्याः पृथिवीत्वम्"^६ अथर्त्ति
 "पृथनात् पृथिवी" इति निरुक्तकारः निरुक्ते मूलधारभूतानि
 ब्राह्मणान्यपि समुदाहृतवान्। कतिपयनिर्वचनानि तु व्याकरणे-
 नापि सिद्ध्यन्ति परं समेषा सिद्धिः व्याकरणबलेन नास्ति
 सम्भवा। अत एवोच्यते निरुक्तकारः - यत् निरुक्तं व्याकरणस्य
 समग्रतां स्वार्थं च साधयति^७। अतो वेदाध्ययने वेदाङ्गनिरुक्तस्य
 महान् योगो विशिष्टं महत्त्वञ्चास्ति^८।

१-निरु. अ. १ खं. ४

२-निरु. अ. १ खं. ४, ऋ. सं. २।७।१९।१। यथा - कुत्सितमदाः सुरायां पीतायां सत्याम्।

३-निरु. अ. १ खं. ४। 'वृक्षस्य नु ते पुरुद्वैतवपाः।

४-ऐत. ब्रा. १।१।२।

५-तै. ब्रा. - १।१।३।६७।

६-ऐत. आरण्यक २।४।३।

७-निरु. अ. १ खं. १५।

८-अथापीदमन्तरेण मन्त्रेषु अर्थप्रत्ययो न भवति - - - - -। निरु. १।१५।

मन्त्रार्थचिन्ताभूदः तथा तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोभूदति आर्षं तद् भवति।
 निरु. १३, १२।

1. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 2592.

छन्दःशास्त्रम्

62

वैदिकवाङ्मयेषु छन्दःशास्त्रं प्रमुखं महत्त्वपूर्णं स्थानं च गृह्णाति । आत्मानुरागस्य संगीतस्वरेणाभिव्यक्तिरेव छन्दः । वेदा अपि वस्तुतः ब्रह्मण आत्मानन्दाभिव्यक्तिः । वैदिकमन्त्राः छन्दोमयाः । छन्दोबद्ध-पद्यानि नियतमात्राक्षराणि भवन्ति । प्राणिमात्रस्य आत्मोल्लासाभिव्यक्ति-साधनमपि छन्द एव । यथा— पुष्पवाटिकातः कुसुमानि अवचित्य यथा-स्थानं तन्निवेश्य हृदयहारि कुसुमवृन्तं सम्पद्यते, तथैव वर्णमात्राद्यनु-रूपा विन्यक्तिरेव छन्दसां विन्यक्तिः । इयं छन्दोविन्यक्तिः वेदपुरुषस्य पादौ^१ इत्युच्यते । अर्थात् छन्दःशास्त्रं वेदरूपपुरुषशरीरस्य पादौ विद्यते । यथा—पादविकलौ जनो जगद्व्यवहारं सञ्चालयितुमसमर्थः खलु, एवमेव छन्दो ज्ञानमन्तरेण वेदाध्यायरूपपुरुषो विकलाङ्गः (पङ्गुः) इवाभाति । छन्दसां सम्यक्ज्ञानमन्तरा वैदिकमन्त्राणां यति गतिलयविरामादिस्वरा-शेषवरोहज्ञानं कर्तुं न शक्यते । अतो मन्त्राणां शुद्धोच्चारणं एतज्ज्ञानं विना भावितुं न शक्नोति । अत एव छन्दोविन्यक्तिरपि वेदाध्ययने प्रमु-खं महत्त्वपूर्णञ्च कथमिति विचार्यते ।

निरुक्तिः यास्कः छन्दशब्दस्य व्युत्पत्तिं 'छदि-संवरणे'^२ इत्यस्माद् धातोः स्वीकरोति । यथा— छन्दांसि द्वादनात्^३ । ब्राह्मणदिष्वापि एवमेव^४ ! यस्यार्थो भवति 'आच्छादनम्' । आच्छादितत्वादेव इदं छन्द उच्यते ।

१- छन्दः पादौ तु वेदस्य । पा. शि. श्लो. ४ । २- पा. धा. चु. ग. - १५७८ ।

३- निरुक्त - ७।१२। ४- देवा ह वै मृत्योर्बिभ्यस्तस्त्रयी विद्यां प्राविशन्, ते छन्दोभिश्छादयन्, यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् । छां. उप. - १।४।२। छन्दांसि द्वादयतीति वा । सा. देव. ब्रा. १।३। यदस्मा अच्छदयंस्तस्माच्छन्दांसि । शत. ब्रा. - ८।५।२।१ ।

छन्दोभिः स्वशरीरमाच्छाद्य देवता आग्निसमीपं गताः, अत एव छन्द उच्यते^१ इति तैत्तिरीयसंहितोक्तिः। गाग्योऽपि एवमेव वदति। यथा—

यस्माच्छादिता देवाश्छन्दोभिर्मृत्पुभीरवः।

छन्दसां तेन छन्दस्त्वं ख्यायते वेदवादिभिः॥ इति।

केचन च “चदि आह्लादे”^२ इत्यस्माद् धातोः छन्दःशब्दस्य निरुक्तिः कथ्यते। जयदेवकृत-छन्दःसूत्रस्य विवृत्तिकारो हर्षटो वदति—

“चन्दति ह्लादं करोति दीप्यते वा श्रव्यतया इति छुन्दः।”^४

छन्दःपदस्य साधुत्वनिदर्शकसूत्रम्—“चन्देरोदेश्च छुः”^५ अपि एवमेव निदर्शयति। छन्दोभिः देवाः स्तूयन्ते, पूज्यन्ते प्रसाद्यन्ते च। अत एव ‘छद्’ धातुः स्तुतिपूजाप्रसाद्यर्थक इति निघण्टौ निदर्शयते। अत एव इमानि छन्दांसि इत्युच्यन्ते^६।

लक्षणम् वैदिक छन्दस्सु विशेषतः अक्षराणामेव गणना भवति। तत्र गुरुलघुक्रमस्य नास्ति कश्चिद्विचारः। अत एव आचार्यकात्यायनः स्वरचितः सर्वानुक्रमसूत्रे छन्दसो लक्षणं क्रियते— यदक्षराणां परिमाणं (संख्यामानं) भवति तदेव छन्दो विद्यते^७। अथर्ववेदस्य बृहत्सर्वानुक्रमसूत्रे छन्दोलक्षणमेवं प्रदर्शयते— यदक्षरसंख्यायाः अवच्छेकं, नियामकं, छन्द इति कथ्यते^८। छन्दोलक्षणस्य मूलस्रोतः ऋग्वेदे उपलभ्यते।

१-ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वा पायंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्। तै.सं. १.६।६।१।

२- उपनि. सू. - च।२।

३- पा. धा. भ्वा. ग. - ६८।

४- छं. सू. विवृ. २।१।

५- उणा. सू. - ६६८ (४ पाद २१९ सूत्र)

६- निघण्टु - ३।४।

७- यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः। ऋ. सर्वानु. २।६।

८- छन्दोऽक्षरसंख्याऽवच्छेदकमुच्यते। अथ. बृहत्सर्वानु. प्र. १।

यथा — “अक्षरेण मिमते सप्तवाणीः^१” अर्थाद् अक्षरेणैव सप्तछन्दांसि मिमीते । ‘छन्दः’ इत्युच्चारिते सति गद्यपद्यात्मकसचनायाः वर्णसंख्याज्ञानं भवेत्, तदेव छन्दः कथ्यते । इत्थं प्रकारेण वैदिकछन्दस्सु लौकिकछन्दोवत् पादसंख्याऽपि नियता नास्ति । छन्दशास्त्रे निश्चिताक्षराणां समूहः ‘पाद’ इत्यभिधानेनाभिधीयते । वैदिकछन्दांसि एकपादात्-चतुःपादपर्यन्तानि भवन्ति । परंतु वेदे कतिपयानि एतादृशानि छन्दांसि अपि सन्ति यानि केवलमक्षरसंख्याकानि भवन्ति यत्र पादार्थं किमपि स्थानं नास्ति ।

वैदिकछन्दस्सु गुरुलघ्वोः अक्षरसंख्यायाश्च विचारो नास्ति । तत्र न्यूनाधिकाक्षराणामपि तदेव छन्दो भवति^२ परं तस्य संज्ञा परिवर्तिता भवति । यथा — एकाक्षरन्यूना गायत्री-छन्दः ‘निचृद्^३ गायत्री’ इति नाम्ना कथ्यते । एवमेव एकाधिक-गायत्री-छन्दः ‘भूरि^३ गायत्री’ इत्युच्यते । द्व्यधिकाक्षरा गायत्री ‘स्वराट्^४’ इति पदेन भूषयति तथा द्व्यक्षरन्यूना गायत्री ‘विराट्^४ गायत्री’ इति पदमलङ्करोति ।

वैदिकछन्दांसि मुख्यतो द्विधा भवन्ति । यथा —

① अक्षरगणनानुसारम्

एषु छन्दस्सु केवलम् अक्षरगणनायाः प्रामुख्यं वर्तते । अर्थात् अक्षराणां गणना भवति । यथा — यजुः —

① ऋ. सं. - १।१६४।२४ । ② - न वा एकाक्षरेण छन्दांसि विद्यन्ति न द्वाभ्याम् ।

ऐ. ब्रा. १।६, २।३६ नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्याम् । शत. ब्रा. १३।२।३।३ । न-
ह्येकाक्षरेणान्यच्छन्दो भवति न द्वाभ्याम् कौषी. ब्रा. २७।१ ।

③ - ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ । पिं. छं. शा. ३।५९ ।

④ - द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पिं. छं. शा. - ३।६० ।

= गद्यमन्त्राः । उपयामृहीतोऽसि वा. सं. ८॥८।

② पादाक्षरगणानुसारम् → यत्र पादस्थितानाम् अक्षराणां गणना भवति । तानि पादाक्षरगणानुसारीणि छन्दांसीत्युच्यन्ते।
यथा — ऋग्मन्त्राः - अग्निमीळे पुरोहितम् । ऋ.लं. १।१।१ ।

वैदिकच्छन्दांसि २६ संख्याकानि सन्ति । एषु प्राग्पञ्च छन्दांसि वेदे प्रयुक्तानि न भवन्ति । केवलं २१ छन्दांस्येव वेदे प्रयुज्यन्ते । —

क्रमसंख्या	छन्दोनाम	अक्षरसंख्या	
१-	मा	४	वेदेऽप्रयुक्तानि परं यजुर्वेदे एषां नामोपलभ्यत । ^१
२-	प्रमा	८	
३-	प्रतिमा	१२	
४-	उपमा	१६	
५-	समा	२०	
६-	गायत्री	२४	प्रथमसप्तक ^२
७-	उष्णिक्	२८	
८-	अनुष्टुप्	३२	
९-	बृहती	३६	
१०-	पङ्क्तिः	४०	
११-	त्रिष्टुप्	४४	
१२-	जगती	४८	

१- माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दः । वा.सं. १४।१८-१९।

२- वा.सं. २३।३३, १४।१८ । ऋ.सं. १०।१३०।४-५।

क्रमसंख्या	छन्दोनाम	अक्षरसंख्या	
१३	अतिजगती	५२	द्वितीयसप्तक
१४	शक्वरी	५६	
१५	आतिशक्वरी	६०	
१६	आष्टिः	६४	
१७	अट्याष्टिः	६८	
१८	धृतिः	७२	
१९	अतिधृतिः	७६	
२०	कृतिः	८०	तृतीयसप्तक
२१	प्रकृतिः	८४	
२२	आकृतिः	८८	
२३	विकृतिः	९२	
२४	संकृतिः	९६	
२५	अभिकृतिः	१००	
२६	उत्कृतिः	१०४	

एवं विधिना सङ्क्षेपतश्छन्दोविवरणं प्रस्तुतम् ।
 एतेषां छन्दसां प्रवर्तकः आचार्यः पिङ्गलो वर्तते । पिङ्गलाचार्येण
 विरचितः छन्दःशास्त्रं वैदिकलौकिकयोश्च उभयविधं छन्दसां प्रति-
 पादनदृष्ट्या महदुपयोगिं वर्तते । अस्मिन्पिङ्गलछन्दःशास्त्रे प्रथमतः
 चतुर्थाध्यायस्य सप्तमसूत्रपर्यन्तं वैदिकच्छन्दांसि प्रत्यपादयन् ।
 तत्पश्चात्लौकिकच्छन्दसामुल्लेखो विधीयते । ग्रन्थेऽस्मिन्
 अष्टाध्यायाः सन्ति । हलायुधोऽस्य 'श्रुतसंजीवनी' नाम्नी टीका लिखत् ।

महत्त्वम्

→ छन्दसामुपयोगो न केवलं नूतनकाव्यसर्जनाय काव्यानन्दरसास्वादनाय वा, अपितु श्रुतिप्रतिपादित-वैदिकयज्ञ-कर्मणो विनियोक्तुं वेदाध्ययनेऽपि च छन्दोज्ञानम् अत्यावश्यकं महत्त्वपूर्णञ्च वर्तते । वस्तुतो यजन-याजनार्थं छन्दोज्ञानस्य आवश्यकता सकलैः वेदविद्भिर्विचारकैश्च स्वीक्रियते खलु । यतः वैदिककर्मकाण्डसम्पादयितुं मन्त्राणां विनियोगोऽपक्षेते । विनियोगार्थं छन्दोज्ञानमपि आवश्यकम् । एतज्ज्ञानं विना यज्ञकर्म निष्फलं दोषपूर्णञ्च भवति । यथाऽऽह भगवान् कात्यायनः —
“छन्दांसि गायत्र्यादीनि एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जप-
ति जुहोति यजति याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं

१- पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥ याज्ञ. स्मृ.

२- अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।

ॐ योऽध्यापयेद्याजयेद्वा पापी याज्जायते तु सः ॥ यमस्मृ.

ॐ “योऽध्यापयेज्जपेद्वापि” इति उपर्युक्तस्य पाठान्तरः बृहदेवतायां-८।१३२

मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणान् ऋषीन् ।

कृत्तद्धिर्तादींश्चाज्ञात्वा यजन्तो यागकण्टकाः ॥

ऋषिच्छन्दो दैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।

अविदित्वा प्रयुज्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यः प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ याज्ञ. स्मृ.

छन्दसां चैव सालोक्यं छन्दोज्ञानादवाप्नुयात् ॥ स. भा. उपसं.

भवति । अथान्तरा श्वगर्तं वापद्यते स्थाणुं वच्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्— अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते^१ इति । एवमेव शौनकृतानुक्रमण्यां ब्राह्मणग्रन्थेषु अपि च छन्दोविज्ञानस्य यज्ञवेदोपकारकत्वम् उच्यते^२ ।

छन्दश्शास्त्रस्योपोद्धाते छन्दोविज्ञानसार्थक्यसन्दर्भे एवमुच्यते — “चतुर्थं हि शास्त्रमारभ्यते — अविज्ञातार्थज्ञापनार्थं, हेयार्थनिरसनार्थं सामर्थ्यम्— अशेषोद्वेकार्थम्, इतरवेदोपकारार्थञ्चेति । तत्रेदं छन्दोविज्ञानशास्त्रं नैषामन्यतमं कमप्यर्थं संसाधयितुमीष्टे”^३ इति ।

१- का० सर्वानु० सू० - १।१ ।

२- “एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति । अथान्तराश्वगर्तं वा पद्यते स्थाणुं वच्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते” ।

(शौनकृतानुक्रमणी-१।१।)

यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् । आर्षे ब्रा० १।१० । छन्दोग्येऽप्येवमेव ।

३- पि० छ० शा० पृ० ६५-७६ तत्र विस्तरेण द्रष्टव्यम् ।

वैदिक-यज्ञ-यागादि-कर्मसु विनियोगार्थं छन्दोज्ञानम् परमावश्यकमिति प्राक्प्रपञ्चितम् । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि छन्दसां महत्त्वं प्रतिपादयते - 'चतुरक्षराधिकानि सप्तछन्दांसि प्रातरनुवाके उच्चार्यन्ते' ।^१ एवमेव तत्रैव - 'गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिः छन्दोभिः कुमशः ब्राह्मणक्षत्रियविशाः अग्न्यादधीरन्' ।^२ एवं वैदिकयज्ञादिकर्म छन्दो-ज्ञानमन्तरा विहितुं न शक्यते इति विधिवाक्येषु संविविच्यते ।

वेदार्थज्ञाने महत्त्वम्

→ वैदिककर्मकाण्डोपयोगि महत्त्वं प्रतिपाद्य इदानीं वेदाध्ययने किम् महत्त्वम् इति प्रस्तूयते — वैदिकमन्त्राणां सूक्ष्मार्थं ज्ञातुं छन्दोज्ञानमत्यावश्यकमिहमुच्यते माधवेन । यथा —

प्रतिपादमृचामर्थाः सन्ति केचिदवान्तराः ।

ऋगर्थः समुदायः स्यात् तेषां बुद्ध्या प्रकल्पितः ।

छन्दोऽनुक्रमणी तस्माद् ग्राह्या सूक्ष्मोक्षिका परैः ॥^३ इति ।

अपि च —

ऋगर्थः प्रतिपादं च कश्चित् कश्चिदवान्तरः ।

तेषामवान्तरार्थानां सिद्धो मन्त्रार्थ इव्यते ॥^४ इति ।

एवं प्रकारेण प्रतिपादमृचामवान्तरार्थं सूक्ष्मार्थञ्चावगन्तुं छन्दोज्ञानस्यावश्यकता भवति । वेङ्कटमाधवोऽप्येवमुच्यते —

१-“तस्मात् सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते” ।

तै. ब्रा. १।५।१२।१।

२-“गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य” ।

तै. ब्रा. १।१।९।६-७।

३-मद्र. वि. वि. प्र. ऋ. अनु. परि. पृ. ८।x (१०९)

४- तदेव पृ. ८।x १०७ ।

“पादे पादे समाप्पन्ते प्रायेणार्था अवान्तराः” १ इति ।

तथा-चार्थविज्ञात् पादव्यवस्थाऽपि स्वीकरोति भाष्यः । यथा—

“तेनार्थविज्ञात् पादव्यवस्था भूयसीति” २ अतः पादार्थयोश्च परस्परं विशिष्टः सम्बन्धोऽस्ति । तथा-चार्थस्य उदात्तादिस्वरैः सह सम्बन्धो वर्तते । अतो मन्त्रार्थज्ञानाय स्वराणामपि महत्त्वं वर्तते । ३ स्वरौऽपि पादनिश्चायको भवति । यथा ऋक्प्रातिशब्धे उच्यते—

“अनुदात्तं तु पादादौ नौ वर्जं विद्यते पदम्” ४

उब्बटोऽप्येवमेव वक्ति । पादान्तज्ञाने उदाहरणं यथा—

“ब्रतो ब्रतासि यम् नैव ते” अत्र पादान्तस्थः ‘ते’ इति पदः अनुदात्तो भवति । एवं स्वरपादयोः अर्थपादयोश्च परस्परं सम्बन्धो दृश्यते ।

इत्थं प्रकारेण पादव्यवस्थायाः अतिमहत्त्वं विद्यते । पादव्यवस्थायां छन्दोज्ञानं नितरामपेक्षते । अतो वेदाध्ययने वेदार्थज्ञाने च छन्दसां महत्त्वपूर्णं योगः । अत एव छन्दसाभावश्यकता सर्वैरेव स्वीक्रियते । अतो वेदोपकारकत्वेन छन्दसां महत्त्वमिति ।

१- छन्दोऽनुक्रमणी-८।१४ ।

२- ऋ.वे. भाष्य १।२५।१९ । अपि च—“तेषामृक् यत्रार्थविज्ञेन पादव्यवस्था” । जै. न्या. मा. २।१।३५ ।

३- शिक्षाप्रकरणे पृ. द्रष्टव्यम् । यथा ‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्तते वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रं यजमानं हिनस्ति....’ । पा.शि. ५२ ।

४- ऋ. प्रा. सू. १७।२७ । एतत्सम्बन्धे भगवान् पाणिनिरपि निर्दिशति । द्रष्टव्यम् यथा— अनुदात्तं सर्वमपादादौ पा. सू. ८।१।१८ ।

ज्योतिषम्

८१

यज्ञकालार्थसिद्धये^१ वेदाङ्गेषु ज्योतिषम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं गृह्णाति । यथा-पुरुषो नेत्राभ्यां विना किमपि अवलोकितुं न शक्नोति, तथा नेत्रहीनोऽन्धो वेति व्यवहियते । अतः पुरुषो विकलाङ्ग इव उच्यते । तथैव वेदपुरुषोऽपि वेदाङ्गं ज्योतिषं विना विकलाङ्ग एवास्ति । यतो वेदाः यज्ञसम्पादनार्थं प्रवृत्ताः जाताः^२ यज्ञविधानं यज्ञसाफल्यार्थं शुभसमयमपेक्षते । अतो निर्विघ्न^{श्रौत}यागकर्मपरिसमाप्तये अभीष्टसिद्धये च शुभकालज्ञानं नितरमावश्यकम् । अत एव पाणिनीयशिक्षायां ज्योतिषं— वेदपुरुषस्य नेत्रमुच्यते^३ । तथाच भास्कराचार्येणापि ज्योतिषं वेदस्य चक्षुष्वेव स्मर्यते^४ अस्माद्धेतोः ज्योतिषं प्रत्यक्षशास्त्रम्^५ उच्यते । यतो वस्तोः प्रत्यक्षम् अक्षुणैव भवति ।

दैनिकव्यवहारेष्वपि ज्योतिषशास्त्रस्य महदुपयोगो दृश्यते । यथा- आदित्यादिखेचराणां कालावस्थागत्यादि—

१- प्रणम्य शिरसा कालमभिवाद्य सरस्वतीम् ।

कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः ॥ वेदां. ज्यो. २

२- वेदाः हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः, कालानि पूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं, यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम् ॥

वेदां. ज्यो. श्लो. ३ ।

३- ज्योतिषामयनं चक्षुः । पा. शि. ४१ ।

४- वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं, मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।

संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिः चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥

५- प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्को यस्य साक्षिणौ । वेदां. ज्यो.

100

निर्देशेन वेदोक्तकर्मसम्पादननिमित्तकमुहूर्त्तादिकथनेन शुभाशु-
भपरिणामप्रतिपादनेन च शास्त्रमिदं जनान् प्रत्यक्षमेवोपक-
रोति । तदिदं शास्त्रं व्यवहारशास्त्रत्वेन समाद्रियते जनैः । अतः
एव शास्त्रदृष्ट्या व्यवहारदृष्ट्या च ज्योतिषशास्त्रमिदमुपयो-
गित्वेनैव वेदाङ्गेषु मूर्द्धन्यत्वेन गण्यते^१ । यथा मयूराणां शिखा-
या ऊर्ध्वस्थितिः, पन्नगाश्च मणिं शिरोभागे धारयन्ति तथैव
वेदाङ्गेषु अस्य शीर्षस्थानं विद्यते^२ ।

दैनन्दिनोपयोगि मुहूर्तज्ञानं, दिग्ज्ञानं तिथिवादि-
पञ्चाङ्गज्ञानञ्च ज्योतिषशास्त्रादेव कर्तुं शक्यते, येन विना दैनि-
को व्यवहार एव न सिद्ध्यतीति स्पष्टमेवापरिहार्यताऽस्य व्यव-
हारे । तेनैवोच्यते यथा — “प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्को यत्र
साक्षिणौ” । इति । अत एवेदं शास्त्रं वेदोपकारकं जगद्व्यवहार-
प्रवर्तकञ्च ज्योतिषाख्यमिति ।^४

उद्धवः →

ब्रह्मा हि पितामहोऽस्य जगतो यज्ञसाधननिमित्तं चतु-
भ्यो मुखेभ्यश्चतुरो वेदान् प्रावादीत् । तेनैव वेदानां यज्ञात्मकत्वम् ।
ते च यज्ञाः कालाश्रयेणैव सिद्ध्यन्तीति तत्कार्यार्थं ब्रह्मा कालवि-

१- भा. ज्यो. शा. इति पृ. ४ ।

२- यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ वेदां. ज्यो. श्लो. ६ ।

३- तिथिवारं च नक्षत्रं योगः करणमेव च ।

४- भा. ज्यो. शा. इति पृ. ४ ।

ज्ञापकं ज्योतिषशास्त्रं विनिर्माय नारदाय प्रोवाच । नारदश्च शास्त्रस्य
अस्य महत्त्वमङ्गीकृत्य प्रवर्तयामास । मतान्तरानुसारेणैदं शास्त्रं प्रथमं
सूर्येण मयासुराय प्रोक्तम् । तत्पश्चात् जगतीतले प्रसूतमिति ।^१

ब्रह्मा हि प्रथमः आचार्यो वेदाङ्गज्योतिषस्य । स च
स्वपुत्रं वासिष्ठं ज्योतिषशास्त्रं पाठयामास । तज्ज्ञानं च विष्णुः
सूर्यं शिक्षयामास यत् 'सूर्यसिद्धान्तः' इति नाम्ना ख्यायते ।
तच्छास्त्रं च सूर्यो मयाय प्रोवाच यत् 'वासिष्ठसिद्धान्ते'ति
नाम्ना प्रसिद्धम् ।^२

एवमेव ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकानामाचार्याणां सन्दर्भे
विविधवैभिन्न्यं दृश्यते । केचन अष्टादशान्चार्याः ज्योतिषशास्त्र-
प्रवर्तकाः इति मन्वन्ते ।^३ केचन च एकोनविंशत्याचार्याः स्वीकु-
र्वन्ति ।^४ अन्ये च सप्तदशैवेति^५ परञ्च — ब्रह्मा, नारदः, वासिष्ठः,
व्यासः, सूर्यः, अत्रिः, पराशरः, कश्यपः, मरीचिः, अङ्गिरः, च्यवनः,
भृगुः, गर्गः, शौनकः, मनुः, पुलस्त्यः, यवनः, लोमशः, पौलिशश्चेते
सर्वेऽपि आचार्याः ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तका इति ।

१- भा. ज्यो. शा. इति. पृ. ८-९।

२- वै. सा. इति. पृ. १९२।

३- सूर्यः पितामहो व्यासो वासिष्ठोऽत्रिः पराशरः ।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥
लोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः ।
शौनकोऽष्टादशाश्चेते ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकाः । कश्यपसंहिता

४- विश्वसृङ् नारदो व्यासो वासिष्ठोऽत्रिः पराशरः ।
लोमशो यवनः सूर्यश्च्यवनः कश्यपो भृगुः ॥
पुलस्त्यो मनुश्चाचार्यः पौलिशः शौनकोऽङ्गिराः ।
गर्गो मरीचिरित्येते ज्ञेयाः ज्योतिषप्रवर्तकाः ॥ पराशरः

अप. पृ. क्र. —

तदेवं खलु ब्रह्मणा प्रवर्तितं शास्त्रमिदं वेदाङ्गज्योतिषत्वेन
श्रुतिप्रोक्त-यज्ञहितार्थाय अधुनाऽपि समुपलभ्यते यत् द्विजानां
चक्षुर्भूत्वेन हितकारकं स्यादिति^१।

वेदाङ्गज्योतिषमिति भारतीयज्योतिषशास्त्रस्य प्राचीन-
तमो ग्रन्थः । अस्य प्रणेता महर्षिः लगधनामाऽऽसीत् । वसिष्ठ-
नारदादिप्रोक्ताः मौलिकाः संहिताग्रन्थाश्च वेदाङ्गज्योतिषस्य च-
त्वारो भेदाः - ऋग्ज्योतिषं यजुर्ज्योतिषं सामज्योतिषमथर्ववेद-
ज्योतिषञ्चेति । एतेषामुपदेष्टा लगधो मुनिः किल । ऋग्ज्योतिषे
षट्त्रिंशच्छ्लोकाः सन्ति । यजुर्ज्योतिषे एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्यकाः
श्लोकाः सन्ति । अथर्वज्योतिषे च द्विषष्ट्युत्तरैकशतपरिमिताः श्लो-
काः सन्ति । इत्थमेव सूर्यप्रज्ञप्तिः, चन्द्रप्रज्ञप्तिः, ज्योतिषकरण्डकं,
लघुवासिष्ठसिद्धान्तः, शेभकसिद्धान्तः, पोलिशसिद्धान्तः, सूर्यसिद्धान्तश्च
वेदाङ्गज्योतिषत्वेन स्मरणीयाः ग्रन्थाः^२।

ज्योतिषशास्त्रस्य प्राग्रूपं वैदिकमन्त्रेषूपलभ्यते ।
वैदिककाले ज्योतिःशास्त्रस्यास्तित्वमविद्यत । वेदे आदित्यादिग्रहाणा-
मश्विन्यादि नक्षत्राणाञ्च स्तुत्यात्मकाः कतिपयमन्त्राः समुपल-
भन्ते । यथा- “सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्राय स्वाहा-”^३।

१- स्वयं स्वयम्भुवा सृष्टं चक्षुर्भूतं द्विजन्मनाम् ।

वेदाङ्गं ज्योतिषं ब्रह्मपरं यज्ञहितावहम् ।

मया स्वयम्भुवः प्राप्तं क्रियाकालप्रसाधनम् ॥ (गर्गचार्यः)

२- कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः । वेदाङ्गज्योतिषाः २

३- भा. ज्यो. शा. इति. पृ. ४०-४१ ।

४- वा. सं. २२।२९ ।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

वेदाङ्गेषु ज्योतिषं तन्महत्त्वञ्च

वेदाङ्गेषु ज्योतिषं वेदिकयज्ञकालार्थसिद्ध्यर्थमि प्राक् प्रोक्तमेव । कस्मिन् काले किं कर्म कर्तव्यमिति वेदाङ्गज्योतिषस्य विषयः । यथा तैत्तिरीये-^१ ब्राह्मणो वसन्ते अग्न्याधानं, राजानो ग्रीष्मे, वैश्यश्च शरदृतौ कुर्यात् । एवमेव कल्पसूत्रेषु यथा - “श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणकर्म”^२ इति “अध्यायोपाकरणं श्रावणस्य पञ्चम्याम्”^३ इति “त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातो मृगाशिरसि रोहिण्याम्”^४ विवाहः इत्यादि ।

इत्थं प्रकारेण श्रुत्युक्तकर्मकाण्डयज्ञादिकर्मकर्तुं तदर्थं शुभकालनिश्चयार्थं ज्योतिषशास्त्रमत्यन्तमपेक्षते । अत एव वेदानामध्ययनार्थं वेदाङ्गान्यतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति । उच्यते यथा-

द्वन्द्वः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षाध्यानं तु वेदस्य मुख्यं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥^५

पा. शि. ४१-४२ ।

१- तै. ब्रा. १।१२।६।७।

३- गृ. सू. २।४।१।

२- आश्व. गृ. सू. २।१।१।

४- पा. गृ. सू.

५- अस्याैव प्रतिरूपं भास्कराचार्येण यथा—

शब्दशास्त्रं मुख्यं ज्योतिषं चक्षुषी,

श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करो ।

या तु शिक्षाऽस्य वेदस्य सानासिका,

पादपद्मद्वयं द्वन्द्व आयेर्बुधैः ॥ सि. शि. म. अ. का. मा. अ. श्लो. १०,

तृतीयोऽध्यायः

व्याकरणशास्त्रस्येतिवृत्तं वैशिष्ट्यञ्च
X

- (क) व्याकरणशास्त्र महत्त्वम् ।
- (ख) पाणिनिपूर्वाचार्याः तद्व्याकरणम् ।
- (ग) पाणिनिपरिचयः तद्व्याकरणम् ।

आर्य समाज

आर्य समाज के अंगरेजी नाम का प्रकाशन

1. आर्य समाज के अंगरेजी नाम का प्रकाशन (२०)

2. आर्य समाज के अंगरेजी नाम का प्रकाशन (२०)

3. आर्य समाज के अंगरेजी नाम का प्रकाशन (२०)

व्याकरणशास्त्रस्येतिवृत्तं महत्त्वञ्च

शब्दज्ञानं प्रति शक्तिज्ञानं कारणम्, शक्तिज्ञानस्य कारणानि कानि सन्तीति प्रश्ने व्याकरणादीनि सन्ति^१। तर्हि तेषु शक्तिग्राहकेषु लोके व्यवहारस्यैव प्रामुख्यं वर्तते। इति सर्वे स्वीकुर्वन्ति। सर्वेषामेकमत्वेन स्वीकारः। कौडपि बालः कमपि शब्दम् अवबुध्यमानः अन्यैः साधनैः व्यवहारमन्तरा न ज्ञातुं शक्यतेऽर्थः। आबालवृद्धाः सर्वे निरन्तरं तैस्तैरेव शब्दैः तेषु तेषु पदार्थेषु प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कुर्वन्ति। स एव च शब्दः प्रयुज्यमानो भाषायां वर्तते इति निरन्तरं प्रत्यक्षीकुर्मः। पूर्वं वयं सर्वे भारतीयाः बालानां समक्षं संस्कृतभाषयैव व्यवहारं कुर्वन्ति स्म। तदानीं संस्कृतभाषाया एव प्राधान्यमासीत्। व्यवहारकालत आरभ्याध्ययनाध्यापनपरम्पराः सर्वाः संस्कृतमाध्यमेन भवन्ति स्म।

अत एतेनेदं ज्ञायते यद्व्यवहारः शक्तिग्राहक इति। एवमन्ये उपमानाप्तवाक्यादिरूपाः वा शक्तिज्ञानस्योपायाः कस्मिंश्चित् पदविशेषे एवोपयुक्ताः इत्येतेन भाषायाः अवबोधने पूर्णं सहायकत्वं नाचरन्ति। तदनन्तरं व्यवहारपदेभ्यः प्रपतितायाः भाषायाः अवबोधनार्थं कोशो व्याकरणं चेति द्वे एव मुख्यसाधने। तत्रापि च नाम्ना कोशः शक्तिज्ञानमात्र एव उपयुज्यते। परं भाषायाः स्वरूपसंघटनं व्याकरणे एव सर्वतोभावेन सर्वात्मना च समर्थविद् इति निश्चितमेव।

१- शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

व्याकरणशास्त्रं वेदपुरुषस्य मुखस्थानीयं “मुखं
व्याकरणं स्मृतम्” इत्यनुशेधात् । मुखत्वाद् वेदाङ्गेषु मुख्यत-
ममस्ति । एतद् विद्यायाः समुदयनमस्यां भुवि भारतवर्षे एव
शब्दार्थविश्लेषणमाधारीकृत्यैवाभूत् । व्याकरणस्य साक्षात् स-
म्बन्धो वेदेन साकम्, यतो वेदेऽनेकेषां पदानां व्युत्पत्युपल-
ब्धत्वात्^१ । यद्धि व्याकरणस्य प्राचीनतायाः प्रतिपादनाय प-
र्याप्तमिति । महर्षिः पतञ्जलिः व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनमुद्-
भावयन् पञ्चर्चः समुदधार^२ । तथा तदीयं व्याकरणं शास्त्रार्थ-
मपि प्रददाति । फलतः प्राचीनाचार्यदिशा व्याकरणं वेदाङ्गमिति^३
एतच्छास्त्रस्य प्रादुर्भावः पदपाठेभ्यः प्राचीनतर एव । पदपाठे
प्रकृतेः प्रत्ययेन, धातोः उपसर्गेण समस्तपदेषु च पूर्वस्योत्तर-
पदाद् विभागः सम्यक्त्वेन प्रदर्शितो विद्यते । विभाजनपद्धति-
रियञ्च व्याकरणशास्त्रानुशीलनेन पूर्णतयाऽऽधृतं वर्तते ।

१- पा. शि. - ४२ ।

२-(क) ये सहांसि सहसा सहन्ते । ऋ. सं. - ६।६६।९ ।

(ख) धान्यमसि धिनुहि देवान् । वा. सं. - १।२० ।

(ग) येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । सा. सं. उ. - ५।२।८।५ ।

(घ) तीर्थैस्तरन्ति । अथर्व. सं. - १८।४।८ ।

३-(क) चत्वारिंशद्भा. ऋ. सं. ४।५८।३ । (घ) सक्तुमिव । ऋ. सं. १०।७१।२ ।

(ख) चत्वारि वाक् । ऋ. सं. १।१६४।४५ । (ङ) सुदेवो असि । ऋ. सं. ८।६९।१२ ।

(ग) उत त्वः पश्यन् । ऋ. सं. १०।७१।४ ।

४- आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं द्यन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥ वा. प. १।१२३

यदेव नहि, अपितु व्याकरणान्तर्गतानां प्रातिपदिकाख्यात-वि-
भक्ति-लिङ्ग-वचन-प्रत्ययादीनां प्रख्यातानां पारिभाषिकप-
दानां समुल्लेखो गोपथब्राह्मणस्य पूर्वार्धे^१ कृतोऽस्ति । ब्रा-
ह्मणान्तरेष्वपि चैतादृशः पारिभाषिकशब्दो यत्र तत्रोपल-
भ्यते । फलतो व्याकरणशास्त्रस्य प्राचीन्यं, वेदनिर्दिष्टता,
वेदाङ्गप्राधान्यञ्च सुस्पष्टं प्रमापितानि विद्यन्ते ।

व्याकरणस्य प्रयोजनम्

→ आचार्य-महर्षिपतञ्जलिना पशुपशाह्निके व्याकरणमहाभाष्ये व्याकरणस्य प्रयोजनानि
वैशद्येन समुपवर्णितानि । एतत्प्रसङ्गेऽनेके वैदिकमन्त्राः
समुद्धृताः वर्तन्ते । आचार्यकात्यायनेनापि “रक्षोहागमलध्व-
सन्देहाः प्रयोजनम्” इति स्ववार्तिके एतन्निर्देशि । तात्प-
र्यञ्चेदं यल्लोपागमवर्णविकारज्ञैः वेदः सम्यक् परिपालयि-
तुं शक्यते । तदर्थमिति वेदोऽध्येतव्य इति प्रथमं वेदरक्षेति
प्रयोजनम् ।

२- द्वितीयप्रयोजनमूह इति । विभक्तीनां प्रक्रियानुगं परिवर्त-
नमावश्यकम् ।

३- तृतीयप्रयोजनमागमः । वेदः स्वयं व्याकरणाध्ययनम्
आगृह्णाति ।

४- चतुर्थं प्रयोजनं लघु । शब्दानां लघूपायेन ज्ञानं व्याकरणे-
नैव प्रतिपत्तुं शक्यते ।

५- पञ्चमप्रयोजनमसन्देह इति । मन्त्राणामुच्चारणार्थ-

परिज्ञाने व्याकरणेनैव सन्देहो निराक्रियते । वेदसंरक्षणेन तु व्याकरणस्य मुख्यतमः सम्बन्धो विद्यते ।

संस्कृतव्याकरणरचयिता महर्षिः पाणिनिः, तस्य च शब्दानुशासनम् “अष्टाध्यायी”ति नाम्ना विश्वविश्रुतम् । स च पाणिनिः आदिव्याख्याता नास्ति । अपितु तत्प्राचीनतमः आचार्यः समुल्लिखितः प्रातिशाख्येषु, पाणिनिसूत्रेषु ग्रन्थान्तरेषु च व्याकरणवैपुल्यस्य सुस्पष्टं प्रमाणं विद्यते । पाणिनेः व्याकरणं समासतो वर्तते । पूर्वस्यैतस्य शास्त्रस्य विशेषतोऽभ्युदयनं सविस्तृतं परिलक्ष्यते । प्रातिशाख्यग्रन्थानां साक्षात् सम्बन्धो वैदिकमन्त्रैश्चन्द्रैः पदपाठैश्च सह वर्तते । अष्टाध्यायां शब्दस्वरूपं विश्लेषितम् । संस्कृतव्याकरणस्येति वृत्ते पाणिनिसम्प्रदायोऽत्युत्तमः प्रमुखश्चेति । कातन्त्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-हैम-चान्द्रादीनां व्याकरणसम्प्रदायानाञ्चापि कालान्तरे समुदयनं जातम् । एतत् सर्वमत्र प्रकरणेऽस्मिन्नेव वर्णयिष्ये ।

महर्षेः पाणिनेरपि प्राक्काले अनेके वैयाकरणाः सम्बभूवुः येषां मतानि अष्टाध्यायां सुस्पष्टतया समुपवर्णितानि सन्ति । इतीत्थं वयं पाणिनीयव्याकरणस्येति वृत्तं युगचतुष्टये विभज्यते ।

१- पाणिनेः पूर्वकालः

२- पाणिनेः उदयकालः (ई. श. ६००—ई. श. ३००)

३- तद्व्याख्याकालः (पञ्चमशतक—१४शतक)

४- तत्प्रक्रियाकालश्चेति (१५शतक—वर्तमान)

इत्येतद् युगवैविध्यस्य वैशिष्ट्यं दर्शयितुमावश्यकम् ।

प्रथमयुगे व्याकरणशास्त्रं विभिन्नान्चार्यनाम्ना परिचेतव्यमस्ति। तदीयाः कतिपये अंशा एव इतस्ततो विक्षिप्ता सन्तः प्राप्यन्ते। समस्तस्य ग्रन्थस्य इदानींतनं यावत् प्राप्तिर्न विद्यते। द्वितीयः उदयकालः एतच्छास्त्रस्येतिहासे महत्त्वपूर्णतममस्ति। इदं हि एतच्छास्त्रस्य सृष्ट्यात्मकं युगम्, यत्र पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयश्चेति स्वरचनासु व्याकरणस्य मूलभूतानि तथ्यानि वर्णयामासुः। व्याकरणशास्त्रे महर्षिपाणिनेः कात्यायनस्य पतञ्जलेश्च प्रामुख्यम्। त्रिमुनिव्याकरणम् इत्युक्तेः प्रधानतमम् आप्रयणम्। महर्षिपाणिनिना अष्टाध्याय्यां व्याकरणस्य तथ्यानि सम्यगुपावर्णिषत्। आचार्यकात्यायनेन स्ववार्तिकानि विनिरमायि। अतश्च तेन वार्तिककारनाम्ना प्रख्यायते। आचार्यमहर्षिभगवत्पतञ्जलिः अष्टाध्याय्याः स्वभाष्ये सूत्रवार्तिकभाष्यं विलिख्य पाणिनीयव्याकरणं सप्रौढम् उच्चतमं स्थानं प्रापयामास।

तृतीयस्य च व्याख्याकालस्य तात्पर्यमिदमस्ति यत्र अष्टाध्याय्याः महाभाष्यस्य च व्याख्यानात्मकाः ग्रन्थाः प्रणीताः। एतद्युगीनाः आचार्याः जयादित्यवामनहरदत्तकैयटादयः सन्ति यैः पाणिनीयं व्याकरणं सम्यक्तया परिपोष्य महनीयं कर्म अकारि। प्रक्रियाकाले व्याकरणं सरलीकर्तुम् अष्टाध्यायी-क्रमं विहाय प्रयोगसिद्धिदृष्ट्या सूत्राणां नूतनः क्रमः संयोजितः। तथा एतत्सूत्राणां सरलाः वृत्तयोऽपि निर्मिताः जाताः। तत्कालीनाः मुख्यतमाः वैयाकरणाः रामचन्द्राचार्य-शेषकृष्ण-भट्टोजिदीक्षित नागेश इत्यादयश्च। इत्यनया श्रित्या एतद्युगवैविध्यं समुत्तीर्य

पाणिनिव्याकरणं वर्तमानकाले उपनीतं जातम् । यत्र तस्य सप्रौ-
ढत्वम् एवम् अन्तरङ्गबहिरङ्गाध्ययनानुशीलनमपि विद्वान्सः
प्रवर्तन्त इति ।

पाणिनेः प्राचीनवैयाकरणानां समुल्लेखः

आचार्य पाणिना स्वाष्टाध्यायां दश प्राचीनानि व्याक-
रणानि तत्प्रवक्तार आचार्यश्चि व्यलेखिषत । ते अत्र वर्णानुक्र-
मेणोपस्थाप्यन्ते । तथाहि —

आपिशलिः

इदं नाम अष्टाध्यायाः एकसूत्रे उपलभ्यते^१ महाभाष्ये^२
एतन्मतं प्रमाणरूपेणोद्धृतम् । शाकटायनव्याकरणस्यामोघावृत्तौ^३
पाल्यकीर्त्तिना एकं विशिष्टतममुदाहरणं दत्तम् । ‘अष्टका आपि-
शलपाणिनीयाः’ इति । येन ज्ञायते यत् अष्टाध्यायीवत् आपिशल-
व्याकरणेऽपि अष्टौ अध्याया आसन् । काट्यायनपतञ्जलिकाले
च एतद्व्याकरणं विशिष्टरूपेण प्रचारयत् दृश्यते । आपिशलव्या-
करणाद्येतद्ब्राह्मणी आपिशलाशब्देन निर्दिष्टा विद्यते । आपिश-
लव्याकरणमपि सूत्रात्मकमासीत् । एतदुपलब्धसूत्रैः ज्ञायते यद्
इदं सुव्यवस्थितानां लौकिकवैदिकशब्दानां च व्याख्यातृ आसीत् ।
पाणिनीयव्याकरणस्योपरि आपिशलव्याकरणस्य महान् प्रभावः
वर्तते । इदं साम्यं हि सूत्रनिर्माणे एव नास्ति अपितु अनेकाः संज्ञाः
प्रत्याहाराश्चापि मिथः समाना एव सन्ति । नेयन्मात्रम्, अपितु
आपिशलस्य धातुपाठस्य यानि उदाहरणानि प्राप्यन्ते तानि पाणिनेः
तत्तत्पाठैः साम्यमादधति । आपिशलिशिक्षापाठाभ्यां च साम्यं
स्थापयन्ति । आपिशलशिक्षायाः पाणिनिशिक्षायाश्चापि बहूनि

१-पा.सू. ६।१।९२। २-म.भा. ४।२।४५। ३-अमो.वृ. ३।२।६१।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सूत्राणि सदृशानि एव सन्ति। एतेनैदं प्रतीयते यदयमापिशलिः पाणिनीयपुगात् बहुपूर्वमेव प्रसिद्धो व्याकरणः आसीत्। एतस्य शिक्षा प्रकाशिताप्यस्ति।

आपिशलव्याकरणस्य कतिपये विशिष्टाः सिद्धान्ताः अत्र समासतः उपस्थाप्यन्ते। तथाहि-

लृकारदीर्घः

आपिशलव्याकरणे लृकारः ऋकारवद्दीर्घो यतः यः पाणिनिव्याकरणानुसारं सर्वथा अमनुकूल एव।

वर्णानां परिभाषा

आपिशलवर्णाः परिवभाषेत। तद्व्याकरणे वर्गीयव्यवहारयोः भेदः प्रदर्शितः।

विकारादेः परिभाषा

आचार्यापिशलः आगमादेशविकारलौपा-
नां परिभाषाश्चक्रुः। पाणिनेः स्थानिवदादेशसूत्रे आदेशशब्देन लोपविकारावपि गृह्येते।

संज्ञा

आपिशलव्याकरणे पदसंज्ञाविधायकं विभक्त्यन्तं पदं सूत्रमासीत्। व्याकरणेतरग्रन्थेषु तादृशमेव वचनमुपलभ्यते।

कारकम्

आपिशलव्याकरणस्य चतुर्थीविभक्तिविधायकं सूत्रं विद्यते। 'मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाऽप्राणिषु' इति। पाणिनेः अपि एतादृशमेव सूत्रमस्ति यदुपमाने पदं नास्ति। विशेषतः इयदेवास्ति यत् पाणिनीयसूत्रानुसारमुपमानात् तिरस्कृतिं बहु-
ल्यं बोधायितुं ग्रन्थे नञ् पदं प्रयुक्तम्। 'नत्वां तृणाय मन्ये'। आपिशलव्याकरणानुसारं सूत्रे उपमाने इति पदस्य आधिक्यात् तत्प्रयोगः अनपेक्ष्यते। येन 'तृणाय मत्वारधुनन्दनोऽपि' इत्य-

यं भट्टिप्रयोगः ।

तद्धित

(क) ४।२।४५ सूत्रस्य महाभाष्येन शायते यत् समूहार्थकत-
द्धितप्रकरणेऽपिशलव्याकरणे तदन्तर्विधिः भवति स्म । मताभिर्दं
पाणिनिनाशयि स्वीकृतम् । यद्धि पतञ्जलिनापि समुचितमेवै-
त्यापादितम् ।

ख) आपिशलव्याकरणे 'सायन्तनं' 'प्राह्मेतनम्' इत्येतत् प्रयोगसा-
धनाय मकारादेशः एत्वं-य पृथक् सूत्रेण विहितः । यद्धि पाणिनिना
प्रत्ययविधायकसूत्रे एव निपातितम् ।

ग) आपिशलव्याकरणे 'न्यङ्कु' शब्देन तद्धितप्रत्यये जाते सति ऐजा-
ग्नस्य निषेधः आसीत् । 'न्याङ्कुवं-यम्' । पाणिनेः अनुसारं
'नैपङ्कुवं' भवति । इदं प्रयोगद्वयं कालभेदेन साधुः इत्यस्य विष-
यस्य चर्चा वाक्यपदीयस्य टीकाकृता वृषभदेवेन कृता ।

घ) आपिशलिकाशकृत्स्नयोः सम्मिलितं मतं तद्धिते प्राप्यते । 'शता-
च्च ठन्पतावशते' इदं पाणिनिस्त्रभास्ति । उभयोः व्याकरणयोः
'अशते' इत्यस्य स्थाने 'अमृन्पे' पाठ आसीत् । एतत्पाठानु-
सारं 'शटपः शतिको वा गोसंघः' इत्यादि अपाणिनीयप्रयोगो
भवति । इमान् प्रयोगान् कैपटादयो वैयाकरणाः टीकाकाराः साधून्
न मन्वते । वस्तुतो वृषभदेवीयकथनानुसारं तैत्ति शब्दाः
देशकालभेदेन साधव इव मन्तव्यः ।

आपिशलस्य काशकृत्स्नस्य च व्याकरणे वार्तेप्रत्यय-
विधायकं 'तदहं' इति सूत्रं नासीत् । भर्तृहरिकैपटाभ्यां च
एकमेव वस्तु अवस्थाभेदेन उपनोपमेयमिति मत्वा मतभिर्दं
समर्थितम् । वस्तुतः 'तदहं' इति सूत्राध्येतुः पाणिनेः तत्सूत्र-

भाष्यस्य चोक्तं मतं प्रतिश्लमेव आसीत् ।

तिङन्तपदसाधनप्रक्रिया

आपिशलव्याकरणे पाणिनिवत् आत्मने
पद परस्मैपद उभयपदव्यवस्था करिष्यते ।

आपिशलव्याकरणे पाणिनीयः अस् धातुः सू धातुरासीत् । अस्ति, आसीत्
इत्यादयः प्रयोगाः अडाडागमेन सिद्धा भवन्ति स्म । काशिकायाः उदाहरणे
(१।३।२२) तट्टीकायां च न्यासे पदमञ्जर्यां च सुस्पष्टं विद्यते ।

भवति, सैधाति इत्यादिप्रयोगेषु एकेनैव सूत्रेण इगुपधस्य इगन्त-
धातोश्च गुणविधानस्य उच्छृंखलव्यवस्था आपिशलिना कृताऽसीत् ।

केचन प्रयोगाः तवीति, रवीति, स्तवीति इत्यादयः आपिशल-
व्याकरणे केवलं द्वाब्दसाः एव मताः । परमेते प्रयोगाः पाणिनिव्या-
करणानुसारं लोकेऽपि प्रयोगाहीः ।

काश्यपः पाणिनेः अष्टाध्यायाः सूत्रद्वये काश्यपस्य मतं समुद्धृतं
चकार^१ यजुःप्रातिशाख्ये^२ शाकटायनेन सह एतदुल्लेखः प्राप्यते । अस्य
व्याकरणस्य किमपि सूत्रं न लभ्यते । काश्यपस्य मतस्योल्लेखो व्या-
करणस्य ग्रन्थेष्वपि प्राप्यते । येन एतद्व्यापक पाण्डित्यस्य परिचयः
प्राप्यते ।

गार्ग्यः अङ्गगार्ग्यगालवयोः^३, औतो गार्ग्यस्य^४, नौदात्तस्वरितोदय-
मगार्ग्यकाश्यपगालकनान्^५ सूत्रेषु गार्ग्यमतानि प्राप्यन्ते ।

सर्वनाम आख्यातजं नास्ति । इतीदं मतं गार्ग्यस्यासीत् । एता-
दृशं यास्केनाप्युक्तम्^६ । गार्ग्यस्य कश्चन पद पाठः आसीत् । इदं

१-पा.सू. १।२।२५, च।४।६७। २-यजुःप्रा. ४।५। ३-पा.सू. ७।३।९९ ।

४-पा.सू. च।३।२०। ५-पा.सू. च।४।६७। ६-निरु. १।२।

तु निरुक्तस्य १ दुर्गस्कन्दटीकया ज्ञातं भवति । वाजसनेषिप्रातिशाख्ये २ उव्वटभाष्ये गर्गकृतस्य पदपाठस्यैकाशैली उक्ता विद्यते - अलोप इति गार्ग्यस्य अर्थात् गार्ग्यकृते पदपाठे पुनरुक्तपदानां लोपो न भवति स्म इत्ययं नियमो गार्ग्यकृते सामवेदीयपदपाठे संघटते । गार्ग्यः सामतन्त्रस्य प्रवक्ताऽऽसीत् । इदं तु अक्षरतन्त्रस्य भूमिकायां सत्यव्रतसामाश्रमिणो लिखितम् ।

गालवः

गालवः पाठोनिष्पाकरणे अस्य नाम्नः उल्लेखः स्थान-पठ-व्ये प्राप्यते । अवटार्थ्याः अनेनोल्लेखेनायं मुल्लेखः पाठोनेः प्राचीनः अयं गालवः सिद्धयति । पुरुषोत्तमदेवः भाषावृत्तौ इत्यन्मतं समुल्लिलेख । यदनुसारं लोके 'दृधयत्र' इत्यस्य स्थाने 'दधिघत्र' मध्वत्रस्य स्थाने मधुवत्रं चापि शुद्धमेव । निरुक्ते, बृहद्देवता १।२४, ५।३९, ६।४३ तथा ७।३८ इति सूत्रेष्वपि गालवमतानि प्राप्यन्ते ।

चाक्रवर्मणः

अस्य नाम अवटार्थ्याम् (६।१।१३०) उणादि सूत्रेषु च (३।१।४४) प्राप्यते । अस्य व्याकरणस्य किमपि सूत्रमिदानीन्तनं यावत् नोपलब्धम् । एतस्यैकं विशिष्टं मतमुल्लिलिखितं शब्दको-स्तुभे दृश्यते - 'यत्तु कश्चिदाह चाक्रवर्मणः व्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात्' (शं.कौ. १।२७) एतन्मते द्वयशब्दः सर्वनामा भवति । एतदनुसारं प्रयोगोऽपि प्राप्यते - द्वेषाम् (शि.पा.व. १२।१३) ।

भारद्वाजः

अस्योल्लेखः अवटार्थ्यां केवलमैकस्मिन् स्थाने (७।१।६३) प्राप्यते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये मैत्रायणीप्रातिशाख्ये चैतद्व्याकरणविष-यकं मतं समुल्लिलिखितं प्राप्यते । एतदुल्लेखेभ्यः ऋते एतद्व्याकरण-ग्रन्थविषये वक्तुं न शक्यते ।

१-निरु. ४।४। २-वा. प्राति. ४।१७७। ३-भाषावृ. ६।१।७७। ४-निरु. ४।३।

शाकटायन

अष्टाध्याय्यामस्य मतस्यो ल्लेखः स्थानत्रये प्राप्यते (३।४।
 ११, ८।३।१८, ८।४।५०)। प्रातिशाख्येषु निरुक्ते -चापि एतन्मतं समुद्धृतं
 वर्तते। शाकटायनः प्राचीनयुगस्य एको महान् वैयाकरण आसीत्।
 अतः सर्वे वैयाकरणाः शाकटायनन्यूना इति काशिकाभाष्येतिः (अनु-
 शाकटायनं वैयाकरणाः)। एतस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यमासीत् यत् सम्-
 स्ताशब्दाः इमे धातुजाः आसन् इति। अष्टाध्याय्यनुसारं सर्वे
 शब्दाः धातुजाः न सन्ति। बहूनां शब्दानामुत्पत्तिः दृष्टव्या न
 सम्भवति। परं शाकटायनः सर्वान् शब्दान् धातुजान् मत्वा प्राची-
 नकाले महतीं सिद्धिमवाप। एतद्व्याकरणं नौपलब्धं विद्यते।
 अत एव तद्व्यकरणं प्रमाणयोः परिचयो न प्राप्यते। शब्दानां व्युत्पत्तौ
 तस्यैकं वैशिष्ट्यं वर्तते इति तैः एकपदसिद्धिः अनेकैः धातुभिः कृता
 आसीत्। कतीनां पदानां च सिद्धिः एकधातुना। एतादृशी व्युत्पत्तिः
 ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेष्वपि उपलभ्यते। अस्मैतादृशी प्रसिद्धिरस्ति
 यत् प्रचलितानि उणादिसूत्राणि शाकटायनकृतानि सन्ति (३।३।१
 उद्योत)। श्वेतवनवासिना लिखितं यत् - 'शाकटायनादिभिः पञ्च-
 पादी रचिता' (यः उणादिवृत्तेः प्रारम्भः)। 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः'
 इत्येतत् प्रख्यातव्याकरणमस्ति विरुद्धानां शाकटायनशब्दानां त्रयी-
 प्रवृत्तिरिति मन्यते। ज्ञातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दश्चेति।
 यदृच्छाशब्दस्तु नास्ति। इतीदं न्यासकारस्य जैनेन्द्रबुद्धेः एकै-
 क्यनेन प्राप्यते (३।३।१) एतत्सूत्रे न्यासः।

शाकल्यः

अष्टाध्याय्यामितन्मतं चतुः कृत्वा समुद्धृतं वर्तते। एवं
 शौनकेन कात्यायनेनापि च स्वप्रातिशाख्येषु एतन्मतं व्यलेखे।
 एतद्व्याकरणे लौकिकवेदिकौ इत्युभौ शब्दौ प्रोक्ताविति प्रतीयते।

वैयाकरणशाकल्यः ऋग्वेदस्य पदपाठकारेण शाकल्येन सह अभिन्न एव-
अस्ति । कारणं हि पद पाठे व्यवहृताः कतिनियमाः अष्टाध्याय्यां शाकल्य-
नाम्ना स्मृताः सन्ति । शाकल्यकृतपदपाठस्य स्मृतिः यास्कैनापि कृता
(निरु. ६।२८) । कवीन्द्राचार्यस्य सूचीपत्रे शाकल्यव्याकरणस्य नाम्नः उपल-
ब्धत्वेन तस्मिन् युगे अस्य सत्ता अनुमेया अस्ति ।

सेनकः अष्टाध्याय्यां केवलमेकस्मिन् स्थले (५।४।११) इत्यत्र एतन्नाम
प्राप्यते । एतदतिरिक्तं नाहं वेद्वि एतद्विषये ।

स्फोटायनः अस्य नाम अष्टाध्यायी एकस्मिन्नेव स्थले समुद्धृतं
करोति । हरदत्तस्य पदमञ्जर्याः ज्ञायते (६।१।१२३) यत् अप्यं स्फो-
टसिद्धान्तस्य प्रवक्ता आचार्य आसीत् । स्फोटस्य प्रतिपादनेनैव
एतन्नाम स्फोटायनः इति जातम् । यदि हरदत्तस्य व्याख्येयं समु-
चितं तदा निश्चयेनेदं वक्तुं शक्यते यत् स्फोटायनः स्फोटतत्त्वस्य
प्रथमः आविष्कारकः आसीत् । वैयाकरणानां स्फोटवादस्तु प्राणः
इति अतीव प्राचीनसिद्धान्तो विद्यते । न्यायमीमांसा चैतुभ्यं मतं
खण्डयतः । एतदाचार्यव्यतिरिक्ताः अन्ये व्याकरणप्रवक्तराः आ-
चार्याः प्राचीनकाले एव ज्ञाताः येषामुल्लेखः पाणिनेः अष्टाध्या-
य्यां नैव कृतो विद्यते । इत्येतादृशेषु आचार्येषु मुख्याः आचार्याः
समासतः परिचीयन्ते इति ।

इन्द्रः प्रथमं तावद् व्याकरणशास्त्रस्य इन्द्र एव प्रवक्ता आसीत् ।
एतत्तु अस्माभिः तैत्तिरीयसंहिताया ज्ञायते । एतत्संहितानुसारं (६।४।७)
देवप्रार्थनया इन्द्रः सर्वप्रथमं व्याकरणं रचयामास । एतत्प्राक् संस्कृत-
वागव्याकृता अपूर्ति व्याकरणसम्बन्धरहिता आसीत् । भगवतः

इन्द्रस्य प्रयासेन प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य आदिकल्पना समुद्भूता । इदानीम्
 ऐन्द्रव्याकरणं तु नोपलभ्यते परमेतदुल्लेखः अनेकेषु ग्रन्थेषु प्राप्यते ।
 आचार्यो वोपदेवः कविकल्पद्रुमस्य प्रारम्भे अष्टव्याकरणप्रवृत्तौ मा-
 चार्याणां नामानि निर्दिदेश । तत्र ऐन्द्रस्य सर्वप्राथम्येन चर्चा
 विद्यते । कथासरित्सागरानुसारं तु ऐन्द्रव्याकरणं पुरैव विलुप्ततां ययौ ।
 परं परिमाणे इदं बहु विस्तृतमासीत् । महाभारतस्य टीकाकारो देवबोधः
 पाणिनेः अपेक्षया महेन्द्रव्याकरणस्य परिमाणं बहुविपुलं मुपपादयामात् ।
 ऐन्द्रव्याकरणस्य केवलं सूत्रद्वयमेव प्राप्यते । यद्धि वर्तमान कातन्त्रव्या-
 करणे न प्राप्यते । अतः कातन्त्रव्याकरणं ऐन्द्रव्याकरणस्य वर्तमानप्र-
 तिनिधित्वस्वीकरणं सर्वथा निरुद्धिकमेव । कातन्त्रं व्याख्यानव्याकरण-
 तन्त्रापेक्षया चतुर्थशिदापि न्यूनम् । इत्येतस्यां दृष्ट्यां तत्कातन्त्रं
 पाणिनेः अपेक्षया विपुलतमस्य ऐन्द्रव्याकरणस्य प्रातिनिध्यं कर्तुं न
 शक्यते ।

प्रसिद्धिरियं वैदिकसाहित्ये यत् इन्द्रः बृहस्पतेः शब्दशास्त्रमाधि-
 जगे 'बृहस्पतिरिन्द्राय शब्दपरायणं प्रोवाच' १ । अयं पारायणं नाम
 ग्रन्थविशेषस्य । इत्येतादृशं मान्यार्थभर्तृहरिणोक्तम् । निःसन्दिग्धमिदं
 इन्द्रनामधेयेन केनाप्याचार्येण शब्दशास्त्रविषयको ग्रन्थो वैदिककाले
 निर्मितः इति सम्भाव्यते । तस्मिन् विनष्टे सति प्रसिद्धिमाश्रित्य ऐन्द्र-
 व्याकरणसम्बन्धिमहत्त्वं पारम्पर्येण प्राग्भावीयेषु ग्रन्थेषु अक्षुण्णैव ।
 परिणामतः आचार्यो वोपदेवः कविकल्पद्रुमस्य मंगलाचरणे ऐन्द्र-
 व्याकरणेषु आदिममिन्द्रं गणयामास । यथा- प्राचीनमहायानबौद्ध-

१- इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

२- यान्युज्जहार माहेन्द्राद्व्यासो व्याकरणार्णवः ।

पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनि गोपदे ॥ महाभार. टीका ।

३- म. भा. पशा. ।

ग्रन्थेष्वपि इन्द्ररचितस्य शब्दशास्त्रस्य संकेतः प्राप्यते लंकावतारसूत्र-
मिति । इन्द्रनाम्नः वैयाकरणस्य मतं जैनशाकटायनव्याकरणे (१।१।३६)
प्राप्यते । यथा- 'जरापाठस्य इन्द्रस्यापि' । भट्टारहरिभ्यन्द्रस्य चरक-
व्याख्यायाम् 'अथवर्णसिद्धः इति ऐन्द्रव्याकरणस्य' इदं वाक्यमुपलभ्यते ।
दुर्गेऽपि 'अर्थः पदमैन्द्राणाम्' इत्युक्त्वा एतत्सन्तायाः संकेतं करोति [निरु-
क्तं पृ० १०, पं० ११] । इदमेव सूत्रद्वयमुपलभ्यते । तमिलव्याकरणमपि ऐन्द्रव्या-
करणमाधारीकृत्यैव निर्मितमिति एतादृशं भाषाविदां मतम् । डा० बर्नल-
महाशयः तमिलभाषायाः सर्वप्राचीनव्याकरणे 'तोलकप्पियम्' इति ग्रन्थे
ऐन्द्रव्याकरणस्य चिह्नानि प्राप्नुवन्ति । कवीन्द्राचार्यस्य सूच्यामैन्द्र-
व्याकरणनामधेयस्य ग्रन्थस्य हस्तलेखो निर्दिष्टः । परम्परया संकेतः
कस्यापि नवीनग्रन्थस्यास्तीति सूच्यते । कारणं हि कथासरित्साग-
रस्य (४।२४-२५) अनुसारं तु प्राचीनकाले एव इदं विनष्टं जातम् ।
अतः सप्तदशशताब्द्यामेव तदुल्लेख एवासम्भवि ।

काशकृत्स्नः

अस्याचार्यस्य ग्रन्थतत्सूत्राणि अनेकव्याकरणग्रन्थेषु
प्राप्यन्ते । आचार्य वीरदेवः अष्टसु वैयाकरणेषु एतन्नाम अजीग-
णत् । काशिकायाम् (५।१।५८) उदाहृतम् - 'त्रिकं काशकृत्स्नम्' इति ।
प्रसंगतः प्रतीयते - चेदं यत् अत्र एतद्व्याकरणग्रन्थस्य परिमाणसंके-
तो विद्यते । यद्वि परिमाणमध्यायत्रये विभज्यते । काशिकायाः उदाहर-
णान्तरेण एतद्ग्रन्थवैशिष्ट्यस्यापि परिचयः प्राप्यते । काशिकायाः
(४।३।११५) उदाहरणमस्ति । 'काशकृत्स्नं गुरुलाघवम्' इति येन प्रती-
यते यत् सूत्रनिर्मितौ गुरुलाघवविचारः काशकृत्स्नेन सर्वप्रथमं
विहितः । एतद्विविधान्यपि सूत्राणि उपलभ्यन्ते । पाणिनीयधातुपा-
ठस्य व्याख्यात्रा क्षीरस्वामिना काशकृत्स्नस्यैकं विशिष्टं मतं उपलब्धे

यत् निष्ठायां 'श्वस्' धातुः ऊर्नेद् इति स स्वीकरोति । अतः काशकृत्स्नेन
 आश्वस्तम्, विश्वस्तम् च रूपे सिद्धयतः प्रतीयते । धातुवृत्तिकर्त्तासाय-
 णोऽपि काश्यपनाम्ना केनचिद् वैयाकरणेन निर्दिष्टं काशकृत्स्नमतं
 समुल्लिलेख (मा. धा. वृ. पृ. २६४) । कैपटस्य प्रदीपानुसारं (५।१।२१)
 पाणिनेः 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रस्य स्थाने काशकृत्स्नस्य
 सूत्रं 'शताच्च ठन्यतावग्रन्थे' इत्यासीत् । इतीदृशं भर्तृहरिणाऽपि
 प्रकीर्णकाण्डे लिखितं - 'तदहमिति नारदं सूत्रं व्याकरणान्तरे' ।
 अस्य कारिकांशस्य व्याख्यायां हेताराजः व्याकरणान्तरेण आपिशल-
 स्य काशकृत्स्नस्य चोपरि संकेतं मनुते । अस्पृष्टं तात्पर्यमस्ति
 यत् आपिशलिः काशकृत्स्नस्य इत्युभौ वैयाकरणौ पाणिनेः 'तदहम्'
 सूत्रं न स्वीचक्रतुः । तत्सम्प्रदायानुगते व्याकरणे सूत्रमिदं नासीत् ।
 भर्तृहरिः वाक्यपदीयस्यागमकाण्डस्य स्वोपज्ञवृत्तौ सूत्रद्वयं समुद्धृत-
 वान् । (१) - धातुः साधने दिशि -... । (२) - लिङ्गं किमिति -... । आचार्यो
 वृषभदेवः स्वविवृत्तौ सूत्रद्वयं काशकृत्स्नस्येति प्रतिपादयामास ।
 फलतः काशकृत्स्नस्य काश्चिद् व्याकरणग्रन्थः अवश्यमासीत् मस्य
 निर्मितिः सूच्यते महाभाष्येनेति ।

महद् हर्षस्यायं विषयो यत् - यन्नवीरकविना निर्मितस्य
 काशकृत्स्नस्य धातुपाठस्य व्याख्यानं कन्नडभाषायां प्रचकाशे ।
 यस्य संस्कृतानुवादोऽपि युधिष्ठिरमीमांसकैः महता परिश्रमेण प्रा-
 काश्यं विहितम् । धातुपाठे सूत्रसन्तापाः निदर्शिका विद्यते । अस्य
 धातुपाठस्य बहुवैशिष्ट्यं ध्यातव्यं वर्तते । (क) दशगणानां स्थाने
 अत्र नवगणाः एव सन्ति । जुहोत्यादीनामन्तमविः अदादिगणं कृतः ।
 (ख) पाणिनीयधातुपाठाद् अत्र प्रायशः अष्टशतानि धातवः आधिकाः
 विद्यन्ते एवं पाणिनीयधातुपाठस्य प्रायशः पञ्चाशताधिकत्रिशतानि -

धातवः एतादृशाः येऽत्र न सन्ति । परिणामतः काशकृत्स्नधातुपाठे पाणिनेः अपेक्षया प्रापशः ३५० धातवः आधिकाः सन्ति । ते-च मुख्य-तया भ्वादिगणे विद्यन्ते । अन्येषां गणानां धातवः उभयत्र प्रायः समाना एव सन्ति । (ग) लोकवेदयोः प्रख्याता परं पाणिनितन्त्रे अज्ञाता बहवो धातवः काशकृत्स्नेन निर्दिष्टा विद्यन्ते । अथर्वशब्द-स्य साधिका हिंसार्फि 'धर्व' धातोः तथा हिन्दी भाषायामुपलब्धस्य "ढुढि" (ढुण्ड) धातोश्चोपलब्धिः एतत्तद्यस्य समर्थिकाऽस्ति ।

अस्मिन्नेव धातुपाठविवरणे चम्नवीरकविः काशकृत्स्नस्य मूलसूत्राणि निर्दिदेश । भर्तृहरिः सूत्रद्वयम्, कैयटेनापि सूत्रद्वयम्, क्षीरस्वामिना एकं विशिष्टं मतम्, तथा चम्नवीरः कविः प्रापशः १३५ सूत्राणि सूत्रांशश्च समुद्धृत्युः । सर्वैः मिलित्वा १६२ सूत्राणिसन्ति । अस्य व्याकरणस्य केचनांशाः श्लोकबद्धा आसन् इति प्राप्नोद्वरणे ज्ञियन्ते ।

पाणिनिना अष्टाध्याय्यामनिर्दिष्टोऽपि काशकृत्स्नः पाणिनेः पूर्वकालिको मन्तव्यः इत्युच्यते । महाभाष्यस्य पञ्चपञ्चाहिके आचार्यपञ्जालेः व्याकरणत्रयं समुल्लिखेत् । "पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलिं काशकृत्स्नमिति" । एतन्नामनिर्देशे प्राचीनदृष्टिरेव कार्यशीलेति सम्भाष्यते । पाणिनेः पूर्वकालिकः आपिशलिः, आपिशलेश्च प्राक्कालिकः काशकृत्स्नः इति । फलतः काशकृत्स्नः पाणिनेः पूर्वकालिको वैयाकरण इति स्वीकृतिः यथार्थैव ।

पौष्करसादिः—

एतन्मतं 'चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेः' (८।४।४८)

इति सूत्रीयवार्तिकवाक्ये प्राप्यते । तै. प्रा. ३।१६, ५।३७, ५।३८, १४।२, १६।६,

मै. प्रा. ५।३८, ५।४० इत्यत्र पौष्करसादेः आचार्यमतानि स्मर्यन्ते ।

पौष्करसादिः कृष्णयजुर्वेदस्य शाखाविशेषस्य प्रवक्ता (द्र. तै. प्रा. —

२।४० माहिषेयभाष्य) । एतच्छास्त्राप्रयोगे पूर्वोक्ताः नियमाः चारिता-
र्थमेव्यन्तीति सम्भाव्यन्ते ।

भागुरिः

भागुरेः विशिष्टमतमनेकेषु व्याकरणग्रन्थेषु प्राप्यते । एते-
षां मते अव तथा अपि इत्याद्युपसर्गणमादिवर्णस्य लोपविधानं
(अवधान=वधान, अपिधान=पिधान) एवं स्त्रीलिङ्गशब्दानां चाका-
शन्तस्य सम्पादनमिष्टतममासीत् । यथा—

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वान्चा निशा दिशा ॥ न्यास ६।२।३७।
जगदीशतर्कालंकारः स्व-शब्दशक्तिप्रकाशिकायां भागुरिनाम्ना अने-
कानि पद्यानि समुद्धार येनानुमीयते यद् भागुरिव्याकरणं द्युन्दोबद्धं
न सूत्रबद्धमिति सम्भाव्यते ।

‘वष्टिभागुरिरल्लोपम्-...’ पूर्वोक्तप्रसिद्धकारिकायामेत-
न्मतमुपलभ्यते । एतदतिरिक्तेषु ‘नप्तेति भागुरिः’ (भा. वृ. ४।१।१०)
‘हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्चे तु सप्तमीम् । चतुर्थीबाधिकाभाहुचूर्णि-
भागुरिवाऽभटाः’ इत्यादिष्वपि एतदान्धार्यमतं प्राप्यते । नामधातुना सम्बद्ध-
मेतत् किञ्चिन्मतं शब्दशक्तिप्रकाशिकायां प्राप्यते । तथैव कारकाणां बला-
बलनिर्णायिका अपादानादिकारिकाऽपि भागुरिकृताऽस्ति इत्येतादृशं
भाष्यग्याख्या प्रपञ्चे उक्तम् ।

भागुरेः व्याकरमिदमप्राप्यम्, एको हस्तलेखोऽपि अज्ञातः ।
भागुरिकृतस्य काश्चित्कोशविशेषस्य वचनानि धातुवृत्ताद्यनेकेषु
ग्रन्थेषु समुद्धृतानि प्राप्यन्ते । भागुरिकृतकोशस्य नाम त्रिकाण्डमा-
सीत् (भा. वृ. वि. ४।४।१४३) । भागुरिग्रन्थे व्याकरणीयपदार्था अपि
विचारिताः । ‘धातोरथन्तिरे वृत्तेधत्वर्थेनोपसंग्रहात्-...’ । श्लोकोऽयं

भागुरिकृतः इति शमतर्कवागीशेनोक्तं मुग्धबोध २८२ प्रमोदजननीटीकायात्।

माध्यन्दिनिः

काशिकाकारेण काशिकायां (७।१।९४) सूत्रव्याख्यायामेकं श्लोकवद्धं वार्तिकं समुद्धृतं यदस्याचार्यमितस्योल्लेखः प्राप्यते। तथाहि- सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्।

माध्यन्दिनिर्वीष्टे, गुणं खिगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

माध्यन्दिनेः आचार्यस्यमते उशनस शब्दस्य सम्बुद्धौ रूपत्रयं भवति। हे उशनः, हे उशनन्, हे उशन। माध्यन्दिनी शिक्षा अपि प्रकाशिता जाता परमस्य व्याकरणग्रन्थः अद्यावधि न प्राप्यते।

वैयाघ्रपद्यः

अनेन दशाध्यायी व्याकरणग्रन्थो निर्माया स-च ग्रन्थः काशिकायां वारद्वयं समुल्लिखितो विद्यते। ५।१।५८ इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यायां 'दशकं वैयाघ्रपदीयम्' इत्युदाहरणं मिलति यस्य काशिकाकृत-व्याख्यात्मको ग्रन्थो 'दशाध्यायी' इति। फलतः पाणिनेः अष्टाध्या-ध्याः उन्नाध्यायद्वयमधिकमासीत्। ४।२।६५ सूत्रस्य व्याख्यायामस्य अध्येता 'दशका वैयाघ्रपदीयाः' इति नाम्ना व्यवहृतोऽस्ति। ७।१।९४ सूत्रस्य काशिकायां समुद्धृतं श्लोकवार्तिकं प्रकटयति यद् इगन्तनपुं-सकशब्दस्य सम्बुद्धौ निश्चितत्वेन गुणा भवति। यथा- 'हेत्रपो!' इदं तु पदमञ्जयाः उदाहरणं विद्यते। खेदस्य विषयो यद् इयान्महा व्या-करणग्रन्थोऽद्यापि न प्राप्यते अस्य हस्तलेखोऽपि न लभ्यते।

पाणिनिः तत्पूर्वाचार्यश्च

भगवता पाणिनिना पृथक्-२ रूपेण क्वचिज्च सामूहिकरूपेण पूर्वाचार्याणां नामानि समुल्लिखितानि। इदं तु तत्सूत्रेष्वेव निर्दिष्टं विद्यते। एतदुल्लेखे किं रहस्यमिति प्रश्नस्योत्तरे पाणिनेः टीकाकृत्सु मतैक्यं नास्ति। प्रायशः टीकाकारैः इदं मन्यते यदाचार्यग्रहणं विभा-

षार्थम् अर्थात् यच्छब्दसिद्धिविषये किमपि आचार्यस्य नाम दत्तं
 विद्यते तत्र विधिः वैकल्पिको भवति । तथा हि आचार्यग्रहणं विभा-
 षार्थमिति । परंतु बुद्ध्याविविच्यमाने इयदेव तात्पर्यं समुचितं ना-
 भाति । यदि महर्षेः वैकल्पिकरूपमेवाभीष्टं स्यात् तदा तदर्थसि-
 द्धिः विभाषाऽन्यतरस्याम् आदिशब्दानां योगेनैव कर्तुं शक्यते
 इति । अन्यापि विप्रतिपत्तिरप्यस्ति यद् विभाषया कार्यविधायक-
 सूत्रान्तर्गतान्चार्यघटितसूत्राणां सन्निवेशे किं तात्पर्यमस्ति ?
 प्रसंगत एव विकल्पसिद्धिर्निष्पन्ना आसीत् । तदा आचार्यनामघटे-
 तसूत्राणामुपयोग एव व्यर्थः स्यात् । अङ्गार्थगालवयोः (६।३।९९)
 इति सूत्रे आचार्यद्वयं नाम्नः स्वारस्यमेव किम् ? विकल्पविधेः निष्पा-
 दनार्थं तु एकमेवाचार्यनाम पर्याप्तमासीत् तदाऽऽचार्यद्वयनाम-
 निर्देशः किम्बूलको भवेदिति । (८।४।६७) इति सूत्रे गार्थकाश्चप-
 गालवानामिति त्रयाणामाचार्याणां नामानि निर्दिष्टानि विद्यन्ते ।
 साम्प्रदायिकव्याख्यानानुसरणं त्वेतादृशस्थले विशिष्टं कार्यकारि स-
 म्भावितुं नार्हति ।

आचार्यघटकसूत्राणां वैज्ञानिकव्याख्याया इदं प्रतीयते यत्
 महर्षेपाणिनिना तदङ्गचार्याणां विशिष्टमतेल्लेखोद्देश्येनैव तेषां
 नामानि समभिहितानि । तदीयं तत्तु नैजं मतमासीत् परं तत्पूर्-
 व्वर्तीनां विशिष्टाचार्याणामभिमतं तु अन्यदेव किञ्चिदासीत्
 इति तथ्यमभिग्न्यज्जयितुं तेन एतादृशं कृतम् । कदाचित्तु तदेव
 मतमाचार्यद्वयस्यासीत् । तत्रोभयोः नाम समभिहितं विद्यते ।
 कदाचित्तु आचार्यत्रयमेकमेव तथ्यं अनुते स्म । तत्र त्रयाणामुल्ले-
 खो विद्यते । इमं मतभेदं प्रकटयितुमेका निश्चिता शैली आसीत् ।
 यत्राचार्यत्रयात् अधिकान्चार्यैः साकं पाणिनेः मतभेदः आसीत् ।

तत्राचार्याणामिति पदं दत्तम् । व्याकरणतन्त्रव्याख्याकाराणां सम्-
मतिरियं यदनेन शब्देन पाणिनिः स्वपूज्यं गुरुं निर्दिशति । आद-
शर्षं-य बहुवचने शब्दान् प्रयुंक्ते । साधारणवैयाकरणानां निर्देश-
स्तु 'एकेषाम्' इति पदेनैव कृतः (८।३।१०४) । किमपि तथ्याङ्गीकरणं
निखिलवैयाकरणाभीष्टं वर्तते चेत् तदा पाणिनिः 'सर्वेषाम्' इति
पदं प्रयुङ्क्ते । पाणिनियुगे संस्कृतभाषायाः पृथक् विभिन्नानि वाग्-
रूपाणि आसन् । इतीमानि वाग्रूपाणि त्रिषौ भेदयितुं प्राच्यामुदीच्यां
च पदानि व्यवहृतानि । यदि प्राच्यमित्यस्य तात्पर्यं पूर्वदेशीयवैया-
करणानामिति स्वीक्रियते तदा उदीच्यामिति पदस्यापि उत्तरदे-
शीयवैयाकरणानामेवेत्यर्थः पर्यवस्यति । काशिकया प्रागुदीच्य-
देशयोः विभागोऽस्मिन्पद्ये कृतः । सम्भाव्यते चेद् यदीदं पद्यं
पुरातनं भवेत् तदा पाणिनिकालिकक्षेत्रविभागस्य संकेतोऽस्तीति
प्रतीयते — प्रागुदीच्यौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सानः पातु शरावती ॥ (काशिका १।१।७५)

शरावती सरिदेव प्राच्योदीच्यदेश विभाजिका स्वीकृता । इयं
च सरित् सरस्वती यमुनयोः सन्निकाशे प्रवहतीति मन्यते । शाला-
तुरीयः पाणिनिः स्वयमुदीच्यः आसीत् । ब्राह्मणकाले उदग्देश एव
संस्कृतभाषायाः विशुद्धेः निमित्तभूतो नितान्तप्रख्यातः आसीत् ।
इतरप्रान्तीयाः विशुद्धं संस्कृतं शिक्षितुमेतद्देशमेवागच्छन्ति स्म ।
एतत्प्रसंगे शांखायनब्राह्मणस्योक्तिः (८।६) ध्येया वर्तते । तथाहि—

‘उदञ्च एव यन्ति वान्यं शिक्षितुम् । यो वै तत् आगच्छति तं शुश्रूषन्तै ।’
पाणिनेः भाषाज्ञानस्यायं डिंडिमद्योषो यद् भारतवर्षस्य पश्चिमोत्त-
रप्रदेशस्य मुख्यतमनगरस्य तक्षशिलेति नामधेयस्य तत्समीपस्थ-
शालातुरनिवासिनोऽपि प्राच्यजनेषु प्रचलितसंस्कृतशब्दैः

सम्पगवबुद्धाः आसन् । अतएव तन्निर्देशे तैः कदापि प्रमादः
नैव कृतः । इति एभिः विभिन्नान्चार्यैः अङ्गीकृतानां शब्दानां निर्दे-
शः समासतः अत्र प्रस्तूयते ।

आचार्यः

७।३।४९ सूत्रानुसारं खट्वाकेति रूपं सिद्धयति । यदाच
पाणिनिमतानुसारं 'खट्विका', 'खट्वाका' वा रूपं स्यात् ।

८।४।५२ सूत्रानुसारं 'दात्रम्', पाणिनिमतानुसारं 'दात्त्रम्' रूपं
भाविष्यति ।

आपिशलिः

६।१।५२ सूत्रानुसारम् 'उप + ऋषभीयति' इति सन्धौ
सति 'उपार्षभीयति', 'उपर्षभीयति' चेति रूपद्वयं भवति । परं पा-
णिनेः अनुसारं तु केवलम् 'उपार्षभीयति' इति ।

उदीचाम्

३।४।१९ सूत्रानुसारम् 'अपमित्य याचते' इति रूपं
भवति । परं पाणिनीयानुसारं तु 'याचित्वा अपमयते' भवति ।
अस्य वाक्यार्थः याचनानन्तरं परिवर्तनं करोति ।

४।१।१३१ सूत्रानुसारं 'गोधायाः अपत्यम्' इत्यर्थे 'गौधारः'
इति निष्पद्यते । पाणिन्यनुसारं तु 'गौधेरः' भवति ।

४।१।१९० आम्रगुप्तस्य अपत्यम्' इत्यर्थे 'आम्रगुप्तायानि'
भवति । पाणिनेः अनुसारं तु 'आम्रगुप्तिः' इति ।

६।३।३२ एतदनुसारं माता-य पिता-येति विग्रहे इन्द्रसभासेजाते
'मातरपितरौ' भवति । परं पाणिनिमते 'मातापितरौ', 'पितरौ' चेति ।

७।३।४६ इत्यनुसारं क्षत्रियस्य स्त्री इत्यर्थे 'क्षत्रियिका' परं
पाणिन्यनुसारं 'क्षत्रियका' ।

४।१।१५३ सूत्रानुसारं 'कारिबेणिः', 'लाक्षणिः' तथा कौम्भकारि

इति परं पाणिनिमते 'कारिषेण्यः, लाक्षण्याः, तप्ता कोमथकार्यः' इति ।

एकेषाम्

८।३।१०४ सूत्रानुसारम् 'अर्चिभिष्ट्वं' भवति । पाणिनीयमतानुसारम् 'अर्चिभिस्त्वम्' इति । अस्यार्थो यजुर्वेदस्य गयात्मकोमन्त्रः ।

काश्यपः

१।२।२५ सूत्रानुसारं तृष्, मृष्, कृष् धातुभिः त्वाप्रत्यये सति रूपद्वयं निष्पद्यते - 'तृषित्वा' 'तर्षित्वा' इति । परं पाणिनीयमतानुसारं 'तर्षित्वा', 'मर्षित्वा', 'कर्षित्वा' इत्येकमेव रूपं भवति ।

८।४।६७ सूत्रानुसारं काश्यपमते उदात्तानन्तरमनुदात्तः स्वरिते परिवर्तते । परं पाणिनीयमते इदं परिवर्तनं तदेव भवति यदा अनुदात्तस्याग्रे उदात्तः स्वरितो वा न भवत् । गार्ग्यो गालवश्चेत्याद्यायकाश्यपमतमेव स्वीकृतः ।

गार्ग्यः

७।३।९९ सूत्रानुसारं 'रुद्' धातोः लुङ् लकारे 'अरोदत्' भवति । परं पाणिनीयमते तु 'अरोदीत्' इति ।

८।३।२० सूत्रानुसारं भोस्+अत्र इति सन्धौ 'भो अत्र' इति । पाणिनीयमते तु 'भो यत्र' । शाकल्यस्तु गार्ग्यस्यैव मतं स्वीकरोति । (८।३।१९), परन्तु शाकटायनमते 'भो यत्र' इत्यत्र यकारस्य लघुतरमुच्चारं भवति ।

८।४।६७ इत्यत्र काश्यपस्यमतमभीष्टतमं विद्यते ।

गालव

६।३।६१ सूत्रानुसारं 'ग्रामणीपुत्रः' इत्यस्य स्थाने 'ग्रामणिपुत्रः' निष्पद्यते । परं पाणिनिमते प्रथममेव भवति ।

७।१।७४ सूत्रानुसारं 'ब्राह्मणकुलेन' इत्यस्य विशेषणं 'ग्रामण्या' 'ग्रामण्ये' इति भवति । परं पाणिनिमते 'ग्रामणिना' 'ग्रामण्ये' इति ।

७।२।९९ सूत्रानुसारं गार्ग्यवत् 'अरोदत्' इति रूपं भवति । परं पाणिनीयानुसारम् 'अरोदीत्' इति ।

८।४।६७ एतदनुसारं काश्यप गार्ग्यस्य-च मतमभीष्टतरं भवति।
चाक्रवर्मणः

६।१।१३० सूत्रानुसारं 'अस्तु होत्यब्रवीत्' इति वाक्ये
 प्लुतस्याभावो विद्यते। पाणिनीयमते प्लुतो भवति = 'अस्तु ही३ इत्यब्रवीत्।

प्राचाम् ३।४।१८ सूत्रानुसारं 'अलं रुदित्वा' भवति। परं पाणिनीय-
 मते 'अलं रोदनेन' अथवा 'मारोदीः' इति।

४।१।१७ सूत्रानुसारं 'गार्ग्यिणी, पाणिनिमते 'गार्गी' इति।

४।१।४३ सूत्रानुसारं शोणी, पाणिनिमते 'शौणा' भवति।

४।१।१६० सूत्रानुसारं ग्लुचुकायनि; पाणिनिमते 'ग्लौचुकिः'।

५।३।८० सूत्रानुसारं 'अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः' इत्यर्थं सूच-
 यितुम् 'उपडः उपक' इति शब्दद्वयं निष्पद्यते। पाणिनिमते उपेयः,
 उपिकः, उपिल, उपेन्द्रदत्तक इति रूपचतुष्टयं भवति।

५।३।९४ सूत्रानुसारं 'एकतरः, एकतमः' इति रूपद्वयं भवति।
 पाणिनीयमते केवलम् एकं रूपम् एकतरः अथवा एकतमः इति।

५।४।१०१ सूत्रानुसारं 'द्विखारं' भवति। पाणिनिमते 'द्विखारि'।

८।२।८६ अनुसारम् 'आयुष्मानेधि देवदत्त', देवदत्त,
 देवदत्तः इति स्थानत्रये प्लुतो भवति। परं पाणिनीयमते केवलमन्ति-
 मः प्रयोगः देवदत्तः इति।

३।१।९० सूत्रानुसारं 'कुप्यति पादः स्वयमेव' तथा 'रज्य-
 ति वक्त्रं स्वयमेव' इति प्रयोगद्वयं निष्पद्यते। परं पाणिनीयमते कुप्यते,
 रज्यते एव भवति।

भारद्वाजः ७।२।६१ 'या' धातोर्लिट् लकारे मध्यमपुरुषैकवचने 'ययिथ'
 । परं पाणिनीयमते 'ययाथ' इति रूपं निष्पद्यते।

शाकटायनः

३।४।१११ सूत्रानुसारं 'घा' धातौ लुङ्लकारे प्रथमपुरुष-
बहुवचने 'अयुः' इति रूपम् । पाणिनिमते 'अयान्' इति भवति ।

३।४।११२ द्विषधातोः लुङ्लकारे 'आद्विषुः' इति रूपं भवति ।
पाणिनीयमते तु 'आद्विषन्' ।

च।३।१८ 'भौयत्र' इत्यत्र यकारस्योच्चारणं लघुतरं
भवति । पाणिनीयानुसारं तु यकारस्य षण्मुच्चारणं भवति ।
शाकट्यमते शाकल्यमते च यकारस्य लौप एव भवति ।

च।४।५७ सूत्रानुसारम् 'इन्द्रः' निष्पद्यते । परं पाणिन्य-
नुसारं नस्य द्वित्वमप्यभीष्टं वर्तते । परिणामतः 'इन्द्रः' इत्यपि ।

शाकल्यः १।१।१६ सूत्रानुसारं शाकल्यमते पदपाठः 'वायौ इति'
भवति । परं पाणिनिमते 'वायविति' भवति ।

दा।१।१२७ सूत्रानुसारं 'कुमारि अत्र' इति भवति । पाणि-
निमते 'कुमार्यत्र' ।

च।३।१९ सूत्रानुसारं 'क आस्ते' तथा 'भौ अत्र' इति रूपं
निष्पद्यते । पाणिनिमते कयास्ते तथा भौयत्र इति आविष्टयति ।

च।४।५१ सूत्रानुसारं 'अर्कः' निष्पद्यते । परं पाणिनि-
मते 'अर्क्कः' इत्यपि भवति ।

सैनकः

५।४।११२ सूत्रानुसारं 'गिरिः समीपम्' इत्यर्थे 'उप-
गिरमिति' सिद्धयति । परं पाणिनिमते 'उपागिरिः' इति ।

स्फोटायनः

दा।१।१२१ सूत्रानुसारं 'गो + आजिन्म्' इति
सन्धौ - 'गवाजिनं' भवति । पाणिनीयमतानुसारं तु

‘गौ आजिमम्’ तथा ‘गोडजिमम्’ इति रूपद्वयं भवति।

सर्वेषाम् ७।३।९९ इति भगवत्पाणिनिभते रुद् धातोः लङ् लकारे गार्ग्यगलवानुसारं ‘अरोदत्’ इत्येवरूपं निष्पद्यते। तदन्तरं ते कथ्यन्ति यत् ७।३।१०० इति सूत्रे सर्वेषामाचार्याणां भते अद् धातोः लङ् लकारे ‘आदत्’ इति रूपं निष्पद्यते।

‘भोस् + अच्युत’ इति सन्धौ गार्ग्यस्य, शाकल्यस्य, शाकटायनस्य स्वस्वार्थ-य मतमुल्लिख्य आचार्यपाणिनिः आलेखत् यत् भोस् + देवाः इति सन्धौ सत्यपि ‘भो देवाः’ इति रूपं निष्पद्यते- इत्यत्रविषये सर्वेषामाचार्याणामैकमत्यमेवास्ति। अतः सर्वेषामिति पदस्य प्रयोगः कस्यापि विशेषरूपस्य सिद्धयर्थं समस्तानाचार्याणां सहमतित्वं प्रकटयति।

पारिभाषिकसंज्ञानां तदाचार्याणां च विवरणम्

भगवतः पाणिनेः प्राक्कालिकैः आचार्यैः पारिभाषिकसंज्ञायाः प्रयोगः स्वस्व ग्रन्थेषु विहितः इति भाष्येण तद्व्याख्याग्रन्थैश्च ज्ञायते। इदानीं संज्ञास्वरूपनिर्देशानन्तरं पूर्वाचार्याणां संज्ञा विचार्यन्ते। तथा हि- यद्यालौके रामश्यामदेवदत्तादीनां व्याक्तवान्यकसंज्ञानां प्रयोगेणानुपास्मिताः अपि संज्ञाता व्यक्तयः अस्माभिर्ज्ञायन्त एव। तथाशास्त्रेऽपि सप्तर्षि इत्यादीनां संज्ञानां श्रवणेनान्येषां बहूनामृषीणां सत्त्वेऽपि कश्यपात्रिवर्षिष्ठ-विश्वामित्रगौतमजमदग्निभारद्वाजाः इमे सप्तर्षयो वैवस्वत-श्राद्धदेवमनुकाले स्मर्यन्ते। इत्युक्तोदाहरणे इदं सिद्धयति यत्

१-श्रीमद्भा. उ. - ८।१३।१-२।

शब्दशक्तेः अनेकार्थाभिधाने सर्वात्मना समर्थत्वेऽपि कस्मिंश्चिद् विशेषार्थे तन्नियन्त्रणविधानमेव संज्ञाविधानमस्ति। आचार्य-
कथनेनापि महाभाष्यप्रदीपे इदमेव शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्य-
त्वसमर्थने स्पष्टतया अभ्यधायि यत् शब्दार्थसम्बन्धेषु नित्य-
त्वे कश्चन विरोधो नोपस्थापयितुमशक्यः। सर्वार्थाभिधाने
सक्षमशब्दशक्तेः अर्थविशेषे नियन्त्रितकरणमेव संज्ञाविधानं
मन्यते। अर्थविशेषे शब्दशक्तेः एतद्विशेषनियमेन लाघवप्र-
क्रियायाः समादरः संज्ञाव्यवहारे ध्वन्यते।

सर्वत्र शब्दव्यवहारलाघवं मनसि निधायैव क्रियते।
तत्रापि संज्ञाशब्दनिर्धारणमेवं तत्प्रयोगलघुतायाः अन्तिम-
सीमानमाभिगच्छयति। शब्दशास्त्रनिष्णातस्य महर्षिपद्मज्जलेः—
‘संज्ञा-य नाम यतो न लघीयः’^१। इत्येतद् वचो विव्रियमाणेन
कथनेन महाभाष्ये प्रदीपे इदमुद्धृतमिति विवरणं चैतन्मूलं—तथाहि-
प्रथमस्तु शब्दव्यवहार एव लाघवार्थं भवति। परं ततोऽपि ला-
घवं संज्ञाशब्देषु दृश्यते। अत्र इत्येतद् विषये कारणं प्रस्तूयते।
लघुभूतोपायेन इत्थितं वचः अवबोधयितुं शास्त्रेष्वपि संज्ञा-
शब्दा उपयुक्ताः। पुनः व्याकरणशास्त्रस्य सर्वाभावेन लाघवा-
पेक्षितया तत्र संज्ञाशब्देभ्यः ऋते निर्दिष्टकार्यविधानमसम्भ-
वीति ज्ञायते। यद्यपि प्रातिपादिकसर्वनाम इत्यादीनां महतीनां
संज्ञानामुपन्याससन्दर्भे शब्दकृतलघुतायाः निरन्तरमभाव-
त्रयेणोपरि निर्दिष्टेषु वचनेषु दोषाः प्रदर्श्यन्ते। तथापि तत्र
इदमवश्यं यत् लाघवमपि द्विविधम्—१) शब्दकृतम् २) अर्थ-
कृतं-य। अर्थकृतलाघवे वर्णसमासस्यानपेक्षितत्वेनोक्तस्थलेषु
म.भा. १।१।२७।

तादृशं पारम्पर्यं निर्वह्यते । स हि वेदमप्यवधेयं यदर्धकृत्लाघवे
वर्णबाहुल्यसमाश्रयणं कस्यापि विशेषार्थस्य द्योतनार्थं भवति
इत्येतत्प्रसंगे इदमपि कथनमनुचितं न भविष्यति यत् वेदम-
न्त्राणां याथात्म्यबोधनाय प्रथमतया देवदत्तादिसंज्ञाशब्दाना-
मेव ज्ञानमनिवार्यं भवति । तदा तद्वेदस्य मुख्यस्थानीयव्याकर-
णस्य तदावश्यकत्वं कथं न स्यात् ? महर्षिशौनकः संज्ञाशब्दानां
व्यावश्यकत्वं दृढयितुमाह—

अवश्यं वेदितव्यो हि नाम्नां सर्वस्य विस्तरः ।

न हि नामान्यविज्ञाय मन्त्राः शक्या हि वेदितुम् ॥ ७६ ॥ १८ ।

तत्संज्ञाशब्दानां तत्स्वरूपाणां च निर्माणं सृष्टेः प्राप्तं ब्रह्मणैव
विहितमिति - 'नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. उप. ६।३), 'स भूरिति व्या-
हरत्, स भूमिमसृजत्' (तै. अ. उप. २।२।४।२) इत्यादिवचनैः अवबो-
ध्यम् । इदमपि वक्तव्यं यत् नामरूपे विना कोऽपि व्यवहारो
नोपपद्यते - इत्येतद्वचः सिद्धयर्थमेवेतदकारि परमेश्वरेण ।
सर्वशास्त्रेषु तत्रापि विद्यमाना व्याकरणे संज्ञाशब्दानिरूपणमावश्यकमेव ।

संज्ञा सामान्येन कृत्रिमा अकृत्रिमाश्चेति । या आचार्य-
कृतशास्त्रेषु कार्यनिवहिय याः संज्ञाः प्रयुज्यन्ते ताः कृत्रिमाः क-
थ्यन्ते । या आदित आरभ्य इदानींतनं यावत् तदर्थे एव प्रयुज्य-
न्ते भविष्यत्यापि च प्रयोक्ष्यन्ते ताः अकृत्रिमाः इति । कर्मकरणाधि-
करणादयाः काश्चित् संज्ञाः उभयस्वरूपाः मन्यन्ते ।

इमाश्च संज्ञाः आचार्यैः एकरूपैव विषयस्य विभिन्न-
ग्रन्थेषु विविधरूपैः प्रयुक्ताः इति । अत एव नागेशभट्टनोक्तं—

१-म. भा. १।१।२२ ।

‘संज्ञात्वं न शास्त्रैकगम्यम्’ । संज्ञायामित्युच्चार्य विहिता एव सं-
ज्ञाशब्दा इति नैत्यर्थः” (उद्योत ६।३।१०) । अर्थात् संज्ञाधिकारे पठिता
एव शब्दाः संज्ञाशब्दाः सम्भावितुं शक्नुवन्ति नेतराः । इतीदमाप न
सत्यं सम्भवति । संज्ञाविषयस्यैकशास्त्रेण निधायित्वात् ।

उपरिनिर्दिष्टैः महर्षिपतञ्जलिकैपटवचोभिः सह संज्ञाशब्दानां
संक्षिप्ततमरूपस्य एवमर्थलाघवोद्देशेन प्रयुक्तसंज्ञासु तदनावश्य-
कत्वं बोधितम्, येन तत्संज्ञाकार्यनिवहार्थं तत्रान्वर्थत्वं स्वीक्रियते ।
तत्रान्वर्थत्वं किमस्तीति प्रश्ने किं यौगिकार्थस्य तेषां संज्ञिषु किञ्चित्
सामञ्जस्यं सम्भवि ? पाणिन्युपज्ञातं पूर्वाचार्यप्रयुक्तं वेति एतादृशं
किमपि मनसि विचार्य पाणिनि तन्त्रे प्रयुक्तानां केषाञ्चित् संज्ञाश-
ब्दानां सप्रमाणमन्वर्थतायाः प्रतिपादनप्रयासः क्रियते । संज्ञायाः अन्व-
र्थता तु लोकप्रसिद्धार्थेन सामञ्जस्यं किमादधाति ? अथवा कमापि
शास्त्रीयानियमविशेषं ध्वनयति । इत्येतस्मिन्सम्बन्धे तैत्तिरीयप्रा-
तिशाख्यस्य वैदिकाभरणभाष्ये उक्तमप्यास्ति । तथाहि —

“अन्वर्थत्वं महासंज्ञा व्यञ्जन्त्यथन्तिराणि च ।

पूर्वाचार्यैरितस्तास्तु सूत्रकारेण चाश्रिताः ॥” वै. भ. भा १।२

एकाक्षरादधिकाक्षरवत्यः महासंज्ञाः अन्वर्थत्वेन यदर्थे
नियम्यन्ते तदन्वार्था अपि प्रकाशयन्ते । इदमेव कारणं यत् पूर्वा-
चार्यैः ते संज्ञाशब्दाः स्वशास्त्रेषु उपयुक्ता इति ।

पूर्वाचार्यकृताः पारिभाषिकसंज्ञाः

वृद्धिसंज्ञा महर्षिपाणिना ‘वृद्धिरौदै च’ इति सूत्रेण ‘आ ऐ औ’ इत्येषां
वर्णानां बोधाय या वृद्धिसंज्ञा निर्धारिता तद्वृद्धिसंज्ञायाः व्यवहारः
१-पा. सू. १।१।१।

पूर्वाचार्यैरेव कृतः आसीत् । इत्यस्य संकेतो महाविपतञ्जलिनेदय-
मकारि । 'इहापि कृतः पूर्वैरभिसम्बन्धः । कैः ? आचार्यैः' ११ वृद्धिसंज्ञा-
सम्बन्धः उक्तवर्णत्रयेण सह पूर्वाचार्यैरेव निश्चितः इति । एतद्वचसः
सत्यत्वं वाजसनेयिप्रातिशाख्यादेः - 'तद्धिते चैकाक्षरवृद्धावनिहिते' १२
इत्यादेस्त्रयचनैः प्रमाणितं भवति ।

वृद्धिशब्दार्थः वर्धनक्रिया भवति । अतोऽस्य महासंज्ञायाः
अन्वर्थता अर्थात् द्वस्वाकारापेक्षया द्विमात्रिकस्याकारस्योच्चारणे
तथा 'ए ओ' वर्णपेक्षया 'ऐ औ' वर्णयोरुच्चारणे मुखाविकाससाधि-
क्यात् तत्र वर्धनक्रियायाः यः सम्बन्धो लक्ष्यते तेन कथ्यते । पाणि-
निशिक्षायाभापि उक्तम् - "संवृतं मात्रिकं श्लेषं विवृतं तु द्विमात्रिकम्"
(श्लो. २०) तथा "तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामेचौ तथैव च" (श्लो. २१) इति ।

गुणसंज्ञा

'अदेऽगुणः' ३ इति सूत्रेण अ ए ओ इत्येषां त्रयाणां वर्णानां
बोधाय पाणिनिकृतायाः गुणसंज्ञायाः व्यवहारः शौनकाद्याचार्याणां -
'गुणागमादेतन् भावि-चेतन' ४ इत्यादिवचनानि आधारीकृत्य पाणिनैः
प्रागेव सिद्धयति । गुणशब्दोऽप्रधानार्थवान्यको भवति । अतो वृद्धि-
संज्ञायाः संक्षिप्ताः आ ऐ औ इत्याकारकैश्च अ ए ओ इति वर्ण-
त्रयेऽप्रधानताम् अर्थात् स्थानिगतां मात्रान्यूनतां मत्वा गुणसंज्ञायाः
अन्वर्थक्यनमुचितमेव । इदमपि कथ्यते यद् अ ए ओ इत्येषां वर्ण-
नां जगतो मूलभूतानां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां संख्यया गुण-
संज्ञा साम्यमादधाति ।

संयोगसंज्ञा

अज्झिरव्यवहितानामनेकैषां हलवर्णानां या संयोग-

१-म.भा. १।१।१।

२-वा.प्रा. ५।९।

३-पा.सू. १।१।२।

४-ऋ.प्रा. १।१।१०।

संज्ञा पाणिनिनोक्ता 'हलोऽनन्तराः संयोगः' (१।१।७)। तस्य संयोगस्य निर्दिष्टार्थे व्यवहारः पाणिनेः पूर्वं शौनकेन ऋक्प्रातिशाख्ये - "संयोगस्तु व्यञ्जनसन्निपातः" (१।३।७) कृतः। अर्थात् एकत्रस्थितो व्यञ्जनसमुदायः संयोगसंज्ञा कथ्यते। अत्र संयोगस्यार्थः स समुदायो विवक्षितोऽर्थो भवति। अतः एकह्रस्वस्य संयोगसंज्ञा अनुत्त्वा अनेकेषां ह्रस्ववर्णानां या संयोगसंज्ञा उक्ता तेनास्य संयोगस्यान्वर्थता सिद्धयति। ऋक्तन्त्रे लाघवोद्देशेन संयोगार्थं 'सण्' शब्दस्य व्यवहारः कृतः (२।३।७)।

अनुनासिकसंज्ञा

अनुस्वास्याचः एवं वर्गीयपञ्चमवर्णानां कृते अनुनासिकसंज्ञायाः व्यवहारः ऋक्प्रातिशाखादिग्रन्थानाम् "अनुनासिकोऽन्त्यः" (१।१।४) तथा "अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या अहुरनुनासिकान् स्वरान्" (१।६।३) इत्यादि सूत्रवचनेः पूर्वाचार्यकृत एव कथ्यते। पाणिनीयशिक्षायां (१।१।४९) यवलवर्णानामपि अनुनासिकत्वं मतं व्यवह्रियते। स्वमुख्यस्थानेन सह नासिकायाः आश्रयं गृहीत्वा ये वर्णाः अभिव्यज्यन्ते ते एव वर्णाः 'अनुनासिक' इति पदेन कथ्यन्ते। अतो वर्गीयपञ्चमानां ङ ज णादिवर्णानामुच्चारणे मुखनासिके स्थाने आश्रित्य विहितत्वेनानुनासिकसंज्ञा अन्वर्थी स्वीक्यते।

सवर्णसंज्ञा

समानजातीयैभ्यः अर्थात् समानस्थानप्रयत्नवद्भ्योऽज्वर्णैभ्यः सवर्णसंज्ञायाः व्यवहारः ऋक्प्रातिशाख्ये - "स्थान-प्रत्ये-षोपदेशे स्वराणां ह्रस्वदेशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ" (१।५।५) कृतः। सवर्णस्यार्थः सदृशो भवति। अतः तुल्यस्थानप्रयत्नवतामज्वर्णानां या सवर्णसंज्ञा अन्वार्थिका एव।

१-ऋ.प्रा. उ.भा. १।१४।

प्रगृह्यसंज्ञा “ईदृदेद्विवनं प्रगृह्यम्” (१।१।११) इति सूत्रेण ईदन्तमूदन्त-
मेदन्तं यद् द्विवचनान्तं तत्प्रगृह्यसंज्ञकं भवति इति भगवता पाणिनिना
प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । प्रगृह्यसंज्ञायाः व्यवहारः ऋक्प्रातिशाख्यस्य-
“ओकार आमन्त्रितजः प्रगृह्यः” (१।६८) इत्यादि सूत्रेषु दृश्यते । यत्र पदा-
नां सम्यक् ग्रहणं भवेत् तत्र प्रगृह्यं कथ्यते । अतः प्रगृह्यसंज्ञकश-
ब्देषु सन्धिविधानाभावेन तत्स्वरूपस्थितिः पूर्ववदेव विद्यते । तेन
प्रगृह्यसंज्ञायाः अन्वर्थता प्रतीयते ।

संख्यासंज्ञा महर्षि यास्केन “एक इता संख्या, द्वौ द्रुततरा संख्या”
(निरु. ३।२) इत्यादिवचनैः एक, द्वि, बहु, इत्यादिशब्देभ्यो लोकप्रसिद्ध-
संख्यासंज्ञैव व्यवहृता विद्यते । येन केषाञ्चित् पदार्थानां परिग-
णनं क्रियते तत्संख्या कथ्यते । इदमेव कारणं यत्पाणिनिना “ब-
हुगणवतुडति संख्या” (१।१।२३) इति सूत्रे एक इत्यादिशब्दानां
संख्यासंज्ञायाः निर्देशमकृत्वाऽपि तेषां सर्वेषां शब्दानां ग्रहणं
संख्यासंज्ञान्तर्गतं भवति । इत्थनया रीत्याऽपि संख्यासंज्ञायाः
अन्वर्थता सिद्धयति । इदं तु पाणिनिना “षणान्ता षट्” (१।१।२४) इति
सूत्रेण षान्त-नान्त-संख्यासंज्ञकशब्दानां कृता षट्संज्ञायाः विधाने
संकेतितम् । कारणं हि षान्त-नान्तशब्दानां विना संख्यासंज्ञां षट्-
संज्ञैव नोपपद्यते ।

चितः एवं वचनशब्दस्यापि पूर्वाचार्याः व्यवहारं कुर्वन्ति
स्म । द्रष्टव्यः (का. धा. व्या. सू. १-२) धातो साधने दिशि पुरुषे चिति
तदाख्यातम्, “लिङ्गे किं चिति विभक्तावेतन्नाम” ।

सर्वनामसंज्ञा निरुक्ते “अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति

चैतेन सर्वनाम्ना” (७।१।२) एवम् “अथाध्यात्मिका उत्तमपुरुषयोगा
अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना” (७।१।५) इत्यादिवचनेः पाणिनीयस्य “
सर्वदीनि सर्वनामानि” (१।१।२७) इति सूत्रस्य सर्वादिगणे णि-
तानां पुष्पदस्मद्शब्दानां सर्वनामसंज्ञाविहिता। एतत्संज्ञायाः
अन्वर्थतां प्रतिपादयन् महाभाष्यकारः पतञ्जलिः आह—यत् सर्वा-
र्थवाचका एव सर्वादिशब्दाः सर्वनामसंज्ञकाः भवन्ति। अतो
यस्मै कस्मैचिज्जनाय ‘सर्व’ इति नाम प्रदीयेत् एवं सर्वशब्दः
अन्यस्य यस्य कस्याचित् पदार्थस्य विशेषणं भवेत् तदा सर्व-
शब्दः सर्वार्थवाचकत्वाभावेन सर्वनामसंज्ञको न भवतीति।^१

अव्ययसंज्ञा

निपातादि केभ्यो भगवता पाणिनिना “स्वरादिनिपात-
मव्ययम्” (१।१।३७) इत्यादि सूत्रे कृतायाः अव्ययसंज्ञायाः गोपथब्रा-
ह्मणे सक्लृप्तं—यच्चाविषयत्वात् तस्याः अव्ययसंज्ञायाः पूर्वाचार्यप्रियु-
क्तत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यम्। तत्रैव एतस्याः अन्वर्थतां प्रतिपादयन्
आह—“निपातेषु चैनं वैयाकरणा उदात्तं समामनन्ति। तदव्ययीभू-
तमन्वर्थवाची शब्दो न व्येति कदान्येनेति—सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वा-
सु च विभक्तिषु, वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम्” (१।१।२६)।
अर्थात् येषांशब्दानां रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु विभक्तिषु एवं
सर्वेषु वचनेषु च यत् विकृतं न भवति तदव्ययमुच्यते।

अव्ययसंज्ञकशब्देषु विकाराभावेन अव्ययसंज्ञायाः अन्व-
र्थत्वेन विशेषणीभूतानां निपातानाम् अव्ययसंज्ञा न भवति।^२

सम्प्रसारणसंज्ञा

आचार्यपाणिनिना अभिहितानां यवस्त्वणीनां

१-द्र. म. भा. १।१।२७।

२-द्र. म. भा. १।१।३८।

स्थाने क्रमशो जायमानानां अ इ उ ऋ लृवर्णानां सम्प्रसारणसंज्ञायाः व्यवहारः पाणिनेः पूर्वं “यजां यवराणां धृतः सम्प्रसारणं कानुबन्धे” (काश. व्या. सू. ९९) इति सूत्रे आचार्यकाशकृत्स्नेनाकारि । सम्प्रसारण-स्यार्थः विस्तारो भवति । अतोऽर्धमात्रिक षण्वर्णानां स्थाने एकमात्रिकानां वर्णानां जायमानमेव सम्प्रसारणसंज्ञायाः अन्वर्थता विद्यते । गोपथ ब्राह्मणे (१।१।२६) एतदर्थं सम्प्रसारणशब्दस्य प्रयोगः कृतः ।

प्रत्याहारसंज्ञा

संक्षेपतो बहुवर्णबोधाय पाणिनिसम्प्रदाये समाहृत-प्रत्याहारसंज्ञायाः निर्देशः ऋक्तन्त्रस्य “अथवर्णाः संज्ञाप्रत्याहार-समाः” (१।१) इत्यादिवचनेषूपलभ्यते । पूर्वप्रसिद्धादेव “आदिस्त्ये-न सहेता” (१।१।७१) इति प्रत्याहार संज्ञाविधायकसूत्रे प्रत्याहारश-ब्दोल्लेखाभावेऽपि व्याख्यातृभिः उक्तसूत्रेण ‘अणच्’ इत्यगदि-संज्ञानां प्रत्याहारशब्देन व्यवहाराय निर्देशः कृतः । यत्र वर्णाः संक्षि-प्तेरन् तदिति प्रत्याहारः कथ्यते । अतोऽन् अलादि प्रत्याहारा-न्तर्गतानां बहूनां वर्णानां समावेशोऽपि उच्चारणे संक्षिप्तत्वात् संक्षेपमन्वर्थेति उचितमेव प्रतीयते ।

प्रातिपदिकसंज्ञा

गोपथ ब्राह्मणस्य “कृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकम्” (१।१।२९) इति वचने कृदन्तानामर्थवतां शब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञायाः उल्लेखो दृश्यते । अपरैः आचार्यैः एतत्संज्ञायै नाम, लिङ्, फिद्, लृप्, भृत् इत्येतादृशानां शब्दानामपि प्रयोगो जातः । प्रातिपदं यदवस्थानं भवेत् तत्प्रातिपदिकं कथ्यते । इत्यर्थमाश्रित्य इदं प्रतीयते यत् पूर्वचार्यैः धातुजानां प्रातिपदिकसंज्ञा कृता आसीत् । कारणं हि सर्वाणि नामपदानि धातुजानि एव मन्यन्ते । पाणिनिना यद्यपि

“अर्थविदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” (१।४।४५) इति सूत्रेण धातुभि-
न्नं प्रातिपदिकमित्युक्तम् । तथापि योगरूढं भूत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा-
याः अन्वर्थत्वं प्रातिपादनमेव समुचितम् ।

धातुसंज्ञा

निरुक्ते धातुशब्दं व्युत्पाद्यमानः आह—“धातुर्दधातेरि-
ति” (१।६) इति । अर्थात् योऽर्थान्धारयेत् स धातुः कथ्यते । अन्ये-
षु गोपथब्राह्मणादिग्रन्थेष्वपि पाणिनि निर्दिष्टे “भूवादयो धातवः”
(१।३।१) सूत्रे क्रियावाचिशब्दार्थैव धातुशब्दस्य व्यवहारः सद्भावात्
तस्य प्राचीनत्वं तु सुस्पष्टमेव ।

पदसंज्ञा

दुर्गचिर्येण निरुक्तभाष्ये प्रदर्शिते “अर्थः पदम् इत्येन्द्रा-
णाम्” (१।१।८) इति वचने वैधाकरणस्येन्द्रस्य मतेन अर्थवतां शब्दा-
नां पदसंज्ञा उक्ता विद्यते । एतन्मतसमादरः वाजसनेये प्रातिशख्ये-
ऽपि (३।२) कृतः । अन्यत्र पूर्वचिर्यैः नामाख्यात इत्यादिशब्दैः पद-
भेदः प्रत्यपादि । निरुक्तकारैः वैधाकरणमतेन “नामाख्यातो परग-
निपाताः” इति चत्वारि पदानि मतानि (१३।९) । भर्तृहरिणा (भा.प. ३।१।१)
एवं दुर्गचिर्येणापि (निरु. १।१।८) गतिकर्मप्रवचनीयभेदान् आश्रित्य पञ्च-
षाणि पदानि चर्चितानि । सिद्धार्थबोधयन् नामपदं भवति । तथा सा-
ध्यार्थबोधपदाख्यातं भवति । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वेनोपसर्ग-
निपातकर्मप्रवचनीयानामाख्यातान्तर्गतत्वं स्वीकृत्य कश्चन आ-
चार्यः मुख्यतः पदद्वयमेव स्वीकृतवान् । परमुपसर्गस्तु केवलं
सिद्धार्थस्य विशेषतमेव द्योतयति । यदा च निपातः सिद्धसाध्योभय-
र्थयोः वैशिष्ट्यं बोधयति । कर्मप्रवचनीयोऽपि साक्षात् क्रिया-
विशेषं न कथयति । अत उपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयाः इत्ये-

तत्रयं स्वतन्त्रतयापि पदमङ्गीकृतं विद्यते । आचार्यः पाणिनिः प्रथमं
 “सुप्तिङन्तं पदम्” (१।१।१६) इत्यनेन सुबन्ततिङन्तरूपाणां पदसंज्ञा-
 भूत्वा कार्यविशेषोद्देश्येन केषाञ्चित् प्रातिपदिकानामपि पदसंज्ञां
 निर्दिदेश । येनार्थबोधो भवेत्तत्पदं कथ्यते । अतः सुबन्तादिपदा-
 नामर्थबोधकत्वात् पदसंज्ञा अन्वर्थैव ।

कारकसंज्ञा

नाट्यशास्त्रे पूर्वार्चार्थोक्तानां व्याकरणशास्त्रसम्ब-
 न्धीनां केषाञ्चित् शब्दानां लक्षणानि निर्दिशन् आह आचार्यभरतः-
 “तत्प्राहुः सप्तविधं पदकारसंयुतं प्रथितसाध्यम्” (ना.शा. १६।२३) ।
 पूर्वार्चार्थः साधनविभक्तीनां शब्दाः अपि प्रयुक्ताः कारकार्थम् ।
 क्रियानिष्पत्तिभिन्नत्वेन कारकाणि षट् भिन्त्यन्ते । क्रियायाः बाह्यो
 बौद्धो वा विभागो येन भवति तदपादान कल्याणकामनया दाना-
 दिरूपक्रियायाः विभागो यदर्पं भवति तत्सम्प्रदानक्रियायाः सिद्धौ
 यदतीवोपकारकं भवति तत्करणम्, क्रियायाः आधारः अधिकरणम्,
 क्रियायाः प्रेरकं कर्म तथा क्रियासिद्धौ यत् स्वतन्त्रं भवति तत्कर्तृका-
 कारकम् इत्यनया रीत्या कारकं विचार्यते कर्त्रतिरिक्त कर्मद्यपि
 स्वस्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् कारकमुच्यते । क्रियायाः निष्पत्तिः कारकैः
 भवति । अतः कर्त्रादिकानां कारकसंज्ञा अन्वर्थैवास्ति । कर्त्रादि-
 कारकाणां निधारणं वक्तुरिच्छयाऽऽधारितं भवति ।

परस्मैपदसंज्ञा

काशकृत्स्नार्चयेण “उदात्तानुबन्धः परस्मैपदम्”
 (का. धा. व्या. सू. ९०) सूत्रे उदात्तानुबन्धवद्भिः धातुभिः परस्मैपदसंज्ञक-
 प्रत्ययानां तथा “अनुदात्तानुबन्ध आत्मनेपदम्” (तदव ८८)
 इति सूत्रे अनुदात्तानुबन्धविशिष्टधातुभिः आत्मनेपदसंज्ञकप्रत्य-

मानां च निर्देशो विहितो येनेभाः संज्ञाः प्राचीनाः परिज्ञायन्ते । 'पर-
स्मैभाष', 'आत्मनेभाष' शब्दानां -यापि प्रयोगं पूर्वनिर्दिष्टः कुर्वन्ति-
स्म । इति कैयटेन व्यलेखि (द्र-प्रदीप ६।३।७) । पाणिनिना प्रथमति-
वाद्यष्टादशप्रत्ययानां परस्मैदसंज्ञा निर्दिश्य 'त' आदिप्रत्ययानां-
मात्मनेपदसंज्ञा विशेषतया उक्ता । सामान्यतः परप्रयोजनम् आत्म-
प्रयोजनञ्च येन प्रतीयेत तत्क्रमशः परस्मैपदमात्मनेपदं च
कथ्यते । क्रियाफलं यदा कर्ता प्राप्नोति तदा स्वरितमितधातुभिः
आत्मनेपदं यदा क्रियायाः फलमन्यः प्राप्नोति तदा परस्मैपदमिति
विहिते । अत्रानेनैवोद्देशेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाः इमाः आं-
शिकतया अन्वयार्थः एव कथ्यन्ते ।

संहितासंज्ञा

ऋक्प्रातिशाख्ये “संहिता पदप्रकृतिः” (२।१) इत्युक्त्वा
“पदान्तान् पदादिभिः सन्दधदेति यत् सा कालाव्यवायेन” (ऋ.प्रा. २२) इति
सूत्रप्रवचनेन संहितास्वरूपं सुस्पष्टं विद्यते । अथति पदान्तसूयाणां
पदान्तरेण साकं यः संयोगो भवति स संहिता कथ्यते । निरुक्ते
(१।३) संहिताप्रसंगे संहिता पदविकाररूपा मताः, परं दुर्गन्धार्येण
पदान्येव विकाररूपाणीति साधितम् (द्र. निरु. भा. १।६) । तैत्तिरीयप्रातिशा-
ख्ये संहिता चतस्राः स्वीकृताः, पदम्, अक्षरम्, वर्णः, अङ्गं च (२४।३) ।
पाणिनिशास्त्रस्य व्याख्यातृभिः वर्णानां परमः सन्निकर्षः अर्धमात्राका-
लिकव्यवधाने निश्चितः इति स्वीकृतम् । यत्रानेकवर्णाः पदं वा मिथः
सन्धिं प्राप्नोति तत्संहिता कथ्यते । इत्यर्थं संगतिः सर्वत्र 'श्रीशः'
इत्यादिप्रयोगेषु सत्त्वेन संहिता संज्ञा अन्वर्थैव वक्तुं शक्यते ।

समाससंज्ञा

पाणिनेः पूर्वं शौनकेन बृहदेवतायाः “विग्रहान्निर्वयः कार्यं

समासेष्वपि तद्धिते "(२।१०६) इति वचने समासे सविग्रहं निर्वचनं कार्यम्
इति। इमं निर्दिश्य समासस्य षड्विधत्वमुपपादितम्। यथा—

द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥ (बृह-दे. २।१०५)

अत्राव्ययीभावः प्रायः पूर्वपदार्थप्रधानः, तत्पुरुषः उत्तरपदार्थप्र-
धानः, द्वन्द्वः उभयपदार्थप्रधानः, बहुव्रीहिः अन्यपदार्थप्रधानः इति मन्यते।
द्विगुः कर्मधारयश्च तत्पुरुषस्यैव भेदद्वयम्। अयं च षड्विधः समासः
अवान्तरभेदैः अष्टाविंशतिप्रकारको भवति। समासस्यार्थः संक्षेपः। अतो
भिन्नार्थकानामनेकेषां पदानां मिथः सम्मेलनेन एकार्थवान्चकत्वाद्
या संक्षेपक्रिया वर्तते तेन समाससंज्ञा अन्वर्थेति।

प्रत्ययसंज्ञा

गोपथब्राह्मणे “ओङ्कारं पृच्छामः। को धातुः? किं प्रातिपदिकम्
? कः प्रत्ययः?” (१।१।२४) इत्यादिप्रकरणे प्रत्ययसंज्ञा स्मृता। येन
प्रत्ययसंज्ञा न पाणिन्युपज्ञाता अपितु पूर्वचार्यकृतैव। इन्द्रेण पदपाठ-
रूपशब्दोपशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययरूपे विभक्तकरणमपि एतत्संज्ञायाः
प्राचीनतामपि साधयति। प्रत्ययान् विना अर्थस्य सम्यग् बोधाभा-
वेन प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरुभयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यं लोकप्रसिद्धमेव।
प्रत्ययार्थः ज्ञानं भवति। अत एतदन्वर्थतां बोधयद्भिः व्याख्याकारैः
उक्तं यत् येनार्थस्य सम्यग्ज्ञानं भवेत् तत्प्रत्ययः कथ्यते। प्रत्ययो-
ऽपि सुप्तिङादिभेदेनानेकविधः। अयं किमप्यर्थवान्चमोऽपि पृथक्
प्रयोगार्हो न भवति।

कृतसंज्ञा

गोभिलगृह्यसूत्रे “कृतन्नाम दद्यात्” (१।८।१४) सूत्रेण कृत-
प्रत्ययान्तनामभ्यो निर्देशो विहितः। व्याकरणमहाभाष्यपरषशाहिके

कृत्प्रत्ययान्तनामानि प्रशंसनीयानीत्युक्तं विद्यते । पाणिनिशास्त्रे धातु-
विहितप्रत्ययेषु तिङ्प्रत्ययान् परित्यज्य सर्वे क्विबादिप्रत्ययाः कृत्-
संज्ञकाः मताः । ("कृदतिङ्"-३।१।९३) कर्तर्यर्थे कृधातोः क्विप्प्रत्ययेन
कृत्शब्दो निष्पद्यते । अतः क्विप्प्रत्ययेन सह दृक्प्रत्ययेन सह
ष्वल् तृजादिप्रत्ययानां या कृत्संज्ञा साऽन्वर्थेव ।

अपृक्तसंज्ञा

"अपृक्त एकाल्प्रत्ययः" (१।२।४१) सूत्रेण पाणिनिना अपृ-
क्तसंज्ञायाः निर्देशः अल्मात्रप्रत्ययेभ्यो विहितः, परं 'वेरपृक्तस्य' (६।१।६८)
इत्यादि सूत्रेषु अपृक्तशब्देन हल्मात्रप्रत्ययानां ग्रहणं भवति । हल्मात्रम-
पृक्तत्वमनुक्त्वा पाणिनिना याऽल्मात्रस्य संज्ञा विहिता तत्र नागेशेन
अदृष्टार्पकत्वमेव तस्य स्वीकृतम् (ज.श.शे. अज.पुं. प्र. १।२।४१ "अपृक्त-
प्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्पम्" इति) । तैत्तिरीय-
प्रातिशाख्ये पदसंज्ञकस्य एकाज्वणस्य अपृक्तसंज्ञा दृश्यते ("एकवर्णः
पदमपृक्तः" १।१४) । त्रिभाष्यरत्नाकरेण अत्राप्युक्तो व्यञ्जनराहितः
इत्युक्तम् । परस्परं पृथक् पदार्थः अपृक्तः कथ्यते । अतः स्वतन्त्र-
अलः, अन्यः, हल्ज्वणस्य-च कृता अपृक्तसंज्ञा अन्वर्थेवास्ति ।

तद्धितसंज्ञा

प्रातिपदिकाद् विहिताः यत् आदिप्रत्ययाः तद्धितसंज्ञकाः
भवन्तीति बृहद्देवतायां शौनकेनेत्यं निर्देशि । तथा हि—

"विग्रहान्निर्वचः कर्ष्यं समासेष्वपि तद्धिते,

प्रविभज्यैव निर्ब्रूयाद् दण्डार्हो दण्डय इत्यपि" ॥ (२।१०६)

अनेकेषां पदानां व्युत्पादकत्वात् जिज्ञासुभ्यः अनेकेषां प्रयोगा-
णां हितसाधकभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बहुष्वर्थेषु विहितप्रत्ययेभ्यः
प्रयुक्तोऽयं तद्धितशब्दोऽन्वर्थ एव शेषः । तद्धितप्रत्ययान्तप्रयोगाणां

दाक्षिणात्येभ्योऽधिकप्रियत्वात् महाभाष्यकृता इदमभाषि यत्—
“प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः” इति। (पञ्चशाहिक)

अभ्याससंज्ञा

“पूर्वोऽभ्यासः” (६।१।४) इति सूत्रेण षष्ठाध्यायस्य द्वित्व-
प्रकरणे पूर्वस्थितरूपस्य या अभ्याससंज्ञा सा पाणिनिनोक्ता। तदेव
च काशकृत्स्नेनान्चार्येणापि “पूर्वोऽभ्यासः” (का. धा. ण्य. ७७) इति सूत्रेण
स्पष्टीकृतम्। लोके प्रथमतः कृतस्य कार्यस्यावृत्तिः अभ्यासः कथ्यते।
प्रतीयते यदान्चार्येणपि तदेवाधारीकृत्य द्वित्वरूपे प्रथमरूपस्याभ्यास-
संज्ञां विधाय लोकप्रसिद्धरूपाऽन्वर्थता व्यक्तीकृता।

अभ्यस्तसंज्ञा

षष्ठाध्यायस्य द्वित्वप्रकरणे द्वित्वसम्पन्नस्य रूपद्वयस्य
अभ्यस्तसंज्ञायाः निर्देशः पाणिनिना “उभे अभ्यस्तम्” (६।१।५) इति
सूत्रेण विहिता। एतदेवानुशासनमुक्तार्थे एव काशकृत्स्नान्चार्येण
“द्वयमभ्यस्तम्” (७८) इति सूत्रेण, एवं यास्केन “एरिर इतीतिरुपस्तु-
ष्टोऽभ्यस्तः” (४।४) इत्यादिवचनैः कृतम्।

लोके यद्यपि यत्कार्यं बहु आवर्तितं तदेव कार्यं तदावृत्तिं च
विधाय निपुणो जनः अभ्यस्तशब्देन सम्बोध्यते। परं शास्त्रे द्विरवृ-
त्तानां वर्णानां कृताभ्यस्तसंज्ञा स्वयोगरूढिरूपामन्वर्थतामेव व्यक्ती-
करोति। नुमागमनिषेधार्थं ज्ञप्तेत्यादि सप्तानां साधूनामभ्यस्तसंज्ञा
विशेषरूपेण पाणिनिना न्यगादि। (६।१।६)

आग्नेडित

वाजसनेयि प्रातिशाख्ये—“द्विरुक्तमाग्नेडितं पदम्” (१।१४६)
इति सूत्रेण द्विरुक्तपदस्याग्नेडित संज्ञा विहिता। पाणिनिना अष्टमा-
ध्यायस्य द्वित्वप्रकरणे द्वितीयशब्दरूपस्य “तस्य परमाग्नेडितम्”

(८।१।२) इति सूत्रेणाम्रेडितसंज्ञा उक्ता ।

न्यासकारो जिनेन्द्र बुद्धिः अस्याः संज्ञायाः अन्वर्थतां प्रतिपादयन् अचकथत् - “आम्रेड्यते = आधिक्येनोच्यते इत्याम्रेडितम्” (८।१।२)। अथर्त्ति यदधिकतयोच्यते तदाम्रेडितं कथ्यते । अतो दर्शनीयतायै एवं सूत्रे आधिक्यप्रदर्शनाय ‘अहो दर्शनीया-अहो दर्शनीया, मह्यं रोचते-मह्यं रोचते’ इत्यादि प्रयोगेषु द्वित्वस्योपयोगः कृतः । कथनस्य तात्पर्यमिदं यत् लोके रूपद्वयस्य कृते आम्रेडितशब्दो व्यवह्रियते । व्याकरणशास्त्रे आचार्यपाणिनिना अभ्यस्तसंज्ञायाः भेदज्ञापनाय ‘पटत्पटेति, कस्कान्’ इत्यादि द्वित्वसम्पन्नरूपेषु द्वितीयपटत् एवं कान् इत्यादिरूपाणाम् आम्रेडितसंज्ञा कृता ।

विभाषा

कैयटेन महाभाष्यप्रदीपे आचार्यपिशालिमते विभाषा संज्ञोल्लिखिता । तथाहि - “मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाऽप्राणिषु इत्यापिशालिरधीते स्म” (२।३।१७) । अपरैः पूर्वचार्यैः विकल्पार्थे ‘अन्यतरस्यां वा-उभयथा-एकेषाम्’ इत्यादिशब्दाः अपि प्रुक्ताः । नित्यरूपेण केषाञ्चित्पदार्थानां वर्णनं विभाषा कथ्यते । अतः “न वेति विभाषा” (१।१।४४) इति सूत्रेण पाणिनिना निषेधविकल्पयोः विहितया विभाषासंज्ञया पाक्षिककार्यस्य बोधनात् विभाषा संज्ञा अन्वर्थैव कथ्यते ।

ह्रस्वसंज्ञा

ऋक्प्रातिशाख्ये एकमात्रिकाणाम् ‘अ, इ, उ, ऋ’ इत्येषां वर्णानां ह्रस्वसंज्ञायाः, द्विमात्रिकाणाम् ‘आ, ई, ऊ, ऋ’ इत्येषां वर्णानां दीर्घसंज्ञायाः तथा त्रिमात्रिकाणाम् ‘आ, ई, ऊ, ऋ’ इत्येषां वर्णानां दीर्घसंज्ञायाः निर्देशः भव्यते “ओ-जा ह्रस्वाः सप्तमहताः स्वराणाम्, अन्ये दीर्घाः, त्रिस्रः प्लुत उच्यते स्वरः” (१।१७-१८।३०) ।

यस्याचः उच्चारणे ह्रासो भवेत् यन्न्यूनमात्राः अन्येषु अक्षु न भव्युः
तस्य ह्रस्वत्वं यस्याचः उच्चारणे ह्रस्ववर्णपेक्षया मात्रायाः आपामः
(विस्तारो वृद्धिर्वा) भवेत् तस्य दीर्घत्वं तथा एतत्प्रकारकत्ववर्णानां
मात्राणां यदतिक्रमणं भवेत् तस्य प्लुतत्वं च कथ्यते । इतीदमिदमेतत्
संज्ञात्रयमन्वर्थं वक्तुं शक्यते । आचार्यपाणिनिनोक्तार्थे एवं तत्संज्ञा-
त्रयमुक्तम् — “अकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः” (१।२।२७) ।

उदात्तसंज्ञा

महर्षिः शौनकेन ऋक्प्रातिशाख्ये उदात्तस्वरितस्वराणां
मुच्चारणे शरीराङ्गं केन रूपेण भवेदिति निरूपयतीत्यम् —

“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः,

आपामविक्षम्भाक्षोपैस्त उच्यन्तेऽक्षराश्रयाः ।” (३।१।१-३) ।

अथर्ति वायुना यदाऽङ्गं विस्तृतं भवति तदोच्चरितवर्णेनोदात्तसंज्ञ-
केन, वायुना यदाऽङ्गं शिथिलं भवति तदानीमुच्चरितवर्णेनानुदात्तसं-
ज्ञकेन, वायुना अङ्गेषु यदा तारल्यं प्रतीयते तदोच्चरितवर्णः स्वरित-
संज्ञको भवति ।

निरुक्ते उत्कृष्टार्थवाचकपदस्पोदात्तत्वं तथा हीनार्थपद-
वाचकस्यानुदात्तत्वमुक्तम् — “अस्या इति चास्योति चोदात्तं प्रथ-
मादेशे अनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतिरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थतिरमुदात्तम्”
(४।४।६१-६२) । कण्ठतालवादिस्थानोर्ध्वभागेन वायोः सम्बन्धे सति
उच्चरितवर्णस्योदात्तसंज्ञा, अधोभागे सम्बन्धे सति उच्चरितवर्णनि-
मनुदात्तसंज्ञा तथा यस्याचः उच्चारणे स्वरधर्मयोः उदात्तत्वानुदात्त-
त्वयोः सन्निवेशो भवेत् तस्य वर्णस्य स्वरितसंज्ञा च पाणिनिना
अभिहिता — “उच्चेरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः” (१।२।२९-३१) ।

वेदेषु एषां स्वरणाभ्युच्चारणस्योक्तप्रकारेण कृतत्वादुदात्तादिसंज्ञा अपि अन्वर्था भवति ।

विभक्तिसंज्ञा

नादप्रशास्त्रे श्रुत्याचार्यैः स्वीकृतविभक्तिलक्षणं कृतव-
तोक्तम् यत्—“एकस्य बहूनां वा धातो लिङ्गस्य पदानां वा,

विभजन्त्यर्थं यस्माद्विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः ।” (१४।३०)

अर्थात् एकस्याधवा अनेकधाताः प्रातिपदिकस्य वा पदानामर्थ-
नां यस्माद् विभागो भवेत् तस्य विभक्तित्वं कथ्यते । पाणिनिशास्त्रे-
ऽपि तस्मात् प्रातिपदिकार्थस्य विभागः क्रियेत तदर्थं प्रयुक्ता विभ-
क्तिसंज्ञा अन्वर्थे वास्ति ।

पाणिनिना “विभक्तिश्च” (१।४।१०४) इति सूत्रेण लिङ्प्रत्य-
यानां विभक्तिसंज्ञा विभक्तिस्य तवर्गसकारमकाराणामित्संज्ञा-
निषेधार्थं कृता । “प्राग्दिशो विभक्तिः” (५।३।१) इति सूत्रेण तसि-
लादिप्रत्ययानां विभक्तिसंज्ञा त्यदादिसम्पादनोद्देशेनैव कृता ।

आमन्त्रितसंज्ञा

वाजसनेयि प्रातिशाख्यस्य “न सप्तम्यामन्त्रितयोः”
(३।१३९) इति सूत्रे आमन्त्रितसंज्ञा स्मृता । एतत्सूत्रस्य भाष्येनेदं
प्रतीयते यत् आचार्यपाणिनिः “सामन्त्रितम्” (२।३।४८) इति सूत्रेण
सम्बोधनै प्रथमान्तपदस्य आमन्त्रितसंज्ञामाह, स एवार्थः श्रुत्या-
चार्याणामपि अभीष्टः आसीत् । आमन्त्रितस्यार्थः आमन्त्रणं
भवति । अतः आमन्त्रणस्य साधनं यैः शब्दैः भवति तद्विहिता
आमन्त्रितसंज्ञा अन्वर्थे वास्ति ।

सार्वधातुकसंज्ञा

आचार्यकाशकृत्स्नेन “नामिनो गुणः सार्वधातु-

कार्थधातुकयोः” (२२) इति सूत्रेण सार्वधातुकार्थधातुकसंज्ञक-
प्रत्ययपरे नामि संज्ञके कारादिवर्णानां गुणविधानं कृतम्। एत-
दतिरिक्तेषु “दानादीनां सन् सार्वधातुके” (स्त्र. ६२) इत्यादि सू-
त्रेष्वपि सार्वधातुकसंज्ञोल्लिखिता ।

पाणिनिना “तिङ् शित् सार्वधातुकम्” (३।४।११३) इति सूत्रेण
तिङ् सार्वधातुकसंज्ञा कृता । ‘शप् श्, श्म’ इत्यादि शित्प्रत्ययगण-
विशेषानुसारं भ्वादिगणेषु पठितत्वेन सर्वधातुभ्यो विहितत्वेन
सार्वधातुकाः कथ्यन्ते । सार्वधातुकसंज्ञकः स्वशप्रत्ययः सर्व-
धातुभ्योऽविहितत्वेन एवम् आर्थधातुकसंज्ञकाः ण्वल् तृजादि-
प्रत्ययाः सर्वधातुभ्यो विहितत्वेनेति दृष्ट्वा आसां संज्ञानां
विभागो व्यवहाराधिक्यात् मन्यते इति ।

इदमपि वक्तुं शक्यते यत् पूर्वान्धार्यैः शब्दादिविकरण-
युक्तधातुभ्यः एव विहितानां प्रत्ययानां सार्वधातुकसंज्ञा कृता ।
अर्थात् शब्दादिविकरणेन युक्तो यत्र धातुसमग्ररूपे न भवत्
तदुत्पन्नप्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञकाः, तथा यत्र शब्दादिविकरण-
रहितो धातुः भवत् तदविहितप्रत्ययाः आर्थधातुकसंज्ञकाः
भवन्ति । पूर्वान्धार्याणां सर्वशब्देन विकरणविशिष्टस्य तथा
अर्धशब्देन विकरणरहितस्याभिप्रायः प्रतीतो भवति । इतीदृशं
विकरणविशिष्टधातुभ्यो विहितस्य तिङ् तथा शब्दादिविक-
रणानां च कृता सार्वधातुकसंज्ञा अप्य-पार्थ (विकरणरहित)
धातुभ्यो विहितानां “ण्वल् तृच्” प्रत्ययानां कृता धातुसंज्ञा अन्व-
र्थे वास्ति । यथा-‘भवति’ इत्यत्र तिप्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वेन
शप्प्रत्ययः विकरणरूपे सम्पद्यते परन्तु ‘बभूव’ इत्यत्र लिट्-

स्थाने तिप्प्रत्ययः आर्धधातुकसंज्ञात्वेन शब्दविकरणं न भवति।
इतीत्यं 'जनमेजयः' इत्यत्र तु खश्प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वेन
शप् भवति। परन्तु 'कारकः' इत्यत्र ण्वुल्प्रत्ययस्य सार्वधातुक-
त्वाभावेन शब्द न भवति।

“पूर्वचार्यैः कैश्चिदातिः प्रत्ययत्वेन परिकल्पितः” (म.भा.प्र.१।३।१)
इति कैयटकथनेन कैषाञ्चिदाचार्याणां मते शबादि विकरणं पृथ-
गभूत्वा तिबादिना सह प्रत्ययरूपे एव पठितमस्मात्। येनेदं वक्तुं
शक्यते यद् ‘अति’ इत्यादि प्रत्ययानामेव साम्राट्करूपेण सार्वधातुक-
संज्ञा पूर्वचार्यैः कृता इति सम्भाव्यते।

पूर्वचार्यैः व्यवहृतानां पूर्वोक्तसंज्ञानामस्तित्वस्याधारो
महाभाष्यम्, तद्व्याख्याकाराणां कैयटनागेशभट्टादीनामन्येषां
वैयाकरणानां ग्रन्थाः एव सन्तीति।

उत्कर्षकालः

पाणिनिपूर्वचार्याणां तत्प्रणीतव्याकरणविचाराणां संज्ञानाञ्च
विस्तृतपरिचयानन्तरं पाणिनेः उद्दयकालः समासतो विवर्ण्यते। अथमेव
कालः संस्कृतव्याकरणस्य सर्जनकालो विद्यते। आस्मिन् समये एव महर्षिः
पाणिनिः स्वाष्टाध्यायीम्, आचार्यकात्यायनः स्ववार्तेकान्, भगवान् पतञ्जलिश्च
महाभाष्यं रचयामास। एते ग्रन्थत्रयस्तु अद्याप्युपलभ्यन्ते, परमेतद्युगीनो
लक्षश्लोकात्मकः ‘संग्रहः’ नामको विशालग्रन्थः सर्वदा विस्मृतिगर्ते नियतितः।
अस्य रचयितुर् महर्षिव्याडेः स्मृतिः व्याकरणग्रन्थेषूपलब्धैः कतिपयोद्धारणैः विज्ञा-
यते। वि.प्र. अष्टमशताब्द्याः वि.प्र. द्वितीयशताब्दीं यावदस्य विस्तारकालः उचितः
एव। संस्कृतव्याकरणसर्जनस्य स्वर्णकालोऽयम्। इदानीं संस्कृतं लोकभाषा
आसीत्।

अनुसंधान

॥

पाणिनिः

पाणिनिः संस्कृतव्याकरणस्य महान् प्रतिष्ठाता नियाम-
काचार्यश्च वर्तते। तस्य व्याकरणग्रन्थः 'शब्दानुशासनम्' इति नाम्ना
विश्रुतो विद्यते। अष्टाध्यायेषु विभक्तत्वाद् 'अष्टाध्यायी' लोके
प्रचलिताऽस्ति। वस्तुतः पाणिनिः संस्कृतव्याकरणाध्याधिष्ठाता नास्ति।
आपितु दीर्घकालीन-भाषाविश्लेषणयुगीनोऽन्तिमः प्रातिनिधिः। प्रत्युत
तत्प्राक्कालिकानां प्रयोऽशीति-फ-चाशीति-वैयाकरणानां परिचयः
तेषां मतंचवैदिकवाङ्मयीय-प्रातिशाख्यादिग्रन्थेभ्यो लभ्यते। एतेषां व्याक-
रणसम्बन्धिविचारः उपरि विस्तरेणोल्लिखितोऽस्ति। विभिन्नवेदाङ्गनि-
र्मातृणां यास्कशौनकादीनां पाणिनि तन्त्रे नामोल्लेखेन पाणिनेः पश्चात्-
कालीनता सिद्धयति। भगवतः पाणिनेः कालसम्बन्धे मतवैभिन्न्यं प्रती-
यते। तथाहि कथासरित्सागरस्य चतुर्थतरङ्गानुसारं व्याडिकाट्यायन-
वररुचि समकालिकः पाणिनिः, काट्यायनस्तु भगधाधिपतः राज्ञो
नन्दस्यामात्यः सूच्यते। एतत्कालः ई. पू. चतुर्थशताब्दी सिद्धयति।
एतेनायं पाणिनिः ई. पू. चतुर्थशताब्दीयः सिद्धयति। परं भाषायाः
तारतम्यादि परीक्षणेन वार्तिककारसमकालिको न सिद्धयति। यतोहि
पाणिनेः भाषा ब्राह्मणोपनिषत्सूत्रभाषासाम्यमादधाति। परं काट्याय-
नस्य भाषा अनन्तरकालिकया देवभाषया साम्यमादधातीत्यतः
नैतत्कालिकः पाणिनिः।

एतत्कालसम्बन्धे सूत्रमपि निर्णायकं मन्तव्यम्। यतो
हि - "निवर्णोऽवाते" (८।२।५०) अत्र निवर्णपदार्थः शान्तः इति का-
शिकायाः उदाहरणम् - 'निवर्णोऽग्निः, निवर्णो दापः, निवर्णो ब्रिधुः'
इत्यादि आस्ति। अत्र निवर्णपदस्य बौद्धधर्मस्य विशिष्टार्थो मोक्षः

आयाति । यदि भगवान् पाणिनिः बुद्धानन्तरं भवत् तदा तु एतत्प्रख्या-
तार्थः बौद्धधर्मस्पोल्लिखेत् । परं स्वसूत्रे भगवान् पाणिनिः नोल्लिखेत्
तदिति । यद्यपि 'कुमारः श्रमणादिभिः' (२।१।७०) इति पाणिनीयसूत्रानुसारं
श्रमणपदानुरोधेन बुद्धानन्तरमेवास्य कालः कैश्चिद् विद्वाद्भिः स्थाप्यते,
परमिदमपि नोचितम् । ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्यस्य शब्दस्य प्रयोगेण बुद्ध-
कालिकोऽयम् अथवा बुद्धात्पश्चाद्भावीति नैतद् विचाराद्भिः । शत-
पथब्राह्मणे सुषुप्तवस्थानिरूपणप्रसंगे श्रमणशब्दप्रयोगोऽपि विहितः ।
शांकरभाष्यानुसारं श्रमणशब्दः परिव्राजकार्थेऽभिप्रेतः । याज्ञवल्क्या-
नुसारं मैत्रेयी संन्यासं गृहीतवती । इत्यादि दृष्टान्तानुसारं बुद्धात्
प्राचीनः पाणिनिः । फलतः विष्णुपूर्ववृत्तमशताब्दीयो भगवान् पाणि-
निः जनिरभूदिति निश्चीयते ।

भगवतः पाणिनेः देशसम्बन्धोऽपि ज्ञातव्यमिदं वर्तते
यद् भगवान् पाणिनिः कं देशमलं चकार इति प्रश्ने 'त्रिकाण्डशेषे'
पाणिनिनामसु 'शालातुरीयः' शब्दः फलितः । गणरत्नमहोदधेः जैम-
लेखकेन वर्धमानेनायं शब्दो व्याख्यातो यत् "शालातुरो नामग्रामः ।
सोऽभिजनोऽस्यास्तीति शालातुरीयस्तत्र भवान् पाणिनिः" । इत्यनया
व्याख्या पाणिनेः मूलग्रामस्य नाम शालातुरः आसीत् । काशिकायाः
व्याख्या^{रूपे} (५।१।१) न्यासग्रन्थेऽपि 'शालातुरीयः' शब्दः प्रयुक्तोऽस्ति । गुप्त-
शिलालेखेष्वपि एकस्मिन् शिलालेखे (३१० संवत्सरे) पाणिनिशिरस्य
'शालातुरीयतन्त्रम्' इति नाम उपलभ्यते । श्वेन च्वांगः स्वयात्राविवरणे
उल्लिखितवान् यत् शालातुरे स पाणिनिप्रातिमामवालोक्तः यत्
तत्रत्यैः निवासीभिः तत्प्रातिष्ठापनार्थं स्मारकत्वरूपे सा स्थापिता ।
अयं शालातुरो गान्धारदेशे प्रायशः उद्भाण्डनामकस्थानात्

क्रोशद्वयान्तरे लहुरग्रामसमीपे विद्यते । उद्भाण्डनामकं स्थानं तु
इदानीं 'ओहिन्द' इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति । सिन्धुकाबुलनद्योः संगम-
स्थितम् पश्चिमोत्तरदिशि अद्यापि तावदेव दूरे लहुरनामको ग्रामो
विद्यते । इयमेव च पाणिनेः जन्मभूमिरासीत् । फलतः स पाणिनिः
उन्दीच्यः आसीत् । बौद्धकाले सर्वप्रख्यातनामा विश्वविद्यालय (विद्यापीठ)
तक्षशीलाग्रामासीत् । तत्रैव पाणिनेः अध्येष्ट इति मतमुचितं प्रती-
यते । सम्भवतो पुत्रावस्थायां पाणिनिः पाटलिपुत्रनिवासिनो वर्षेषा-
ध्यायस्यापि शिष्यत्वं स्वीचकार । महाभाष्ये दाक्षीपुत्रनाम्नाऽयं
प्रसिद्धो वर्तते । छन्दःशास्त्रप्रवर्तकः पिंगलाचार्यः पाणिनेः अनुजः
अस्तीति ऋक्सवन्तिकुमण्याभुल्लिखतमस्ति ।

अनेन भगवता पाणिनिना अष्टाध्यायी विरचिता । तत्र
प्रधानरूपेण भागत्रयं विद्यते ।

- १- प्रथमद्वयाध्याये वाक्यैः पदसंकलनम् ।
- २- ३-५ अध्यायेषु पदानां प्रकृतिप्रत्ययोविभागः ।
- ३- ६-८ अध्यायेषु प्रकृतिप्रत्ययैः सह आगमादशादीन् संयोज्य परि-
निष्ठितपदानां निर्मितिः ।

प्रथमाध्यायोऽयं मुख्यतः संज्ञापरकः । अत्र शर्णतया
शास्त्रे व्यवहाराणां संज्ञानां कथनम् ।

द्वितीयाध्याये विशेषपदानां संकलनमिति मुख्यविषयः ।
तृतीयाध्यायत आरभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तं प्रत्यया-
धिकारः ।

षष्ठसप्तमाध्याययोः मुख्यतः प्रत्ययकार्याणामुपदेशः
प्रत्ययकार्यैः साकं सम्बद्धागमानामपि उल्लेखोऽध्यायेऽस्मिन्

बाहुल्येन विप्रतिषेधनियमानुसारं कार्योपरुपापनं जातम् ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे द्वित्वविधयानुशासनं तथा द्वितीयतश्चतुर्थपादान्तं यावत् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति प्रथमसूत्रस्य असिद्धकाण्डं रचितम् । पूर्वप्राति परशास्त्रमसिद्धमिति न्यायानुसारमत्रादेशलोपादे कार्यमनुशिष्टं जातम् ।

⑧ पाणिनेः अष्टाध्याय्याः अनुशीलनेनेदं ज्ञायते यदिदं यद्व्याकरणं तत्तुलोकभाषायाः एव व्यवहार्यं रूपम् । एतादृशानि शतं सूत्राणि विद्यन्ते येषामुपयोगो व्यवहारगम्यशब्दासिद्धयनुसारं भवति । कस्यापि शास्त्रीयस्य शब्दस्य कृतं नास्ति । एतेनेदं ज्ञायते यत् तदानीं संस्कृतमेव व्यवहारभाषा आसीत् । तथाहि—'इराद्धूते च' इति सूत्रेण प्लुतविधानं कृतम् । इदं तु लोकसिद्धं यत् इराद् आह्वाने टेः प्लुतविधानं भवति । यथा—सत्कून् पिब देवदत्तः । इदं तु यद् विधीयते तत्सर्वं लोकव्यवहारात्मकमेव । 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इत्यनेन सूत्रेण अशूद्रविषयक प्रत्यभिवादाने प्लुतवाक्यस्य टेः प्लुतसंज्ञा भवति । अभिवादनस्योत्तरे यद्वाक्यं प्रयुज्यते तत्प्रत्यभिवादनं कथ्यते । यथा—'अभिवादये देवदत्तोऽहम्' इत्यभिवादनात्मकं वाक्यं प्रयुक्तम्, तस्य प्रत्यभिवादनम्—'भो आपुष्मानोधि देवदत्त' इति प्रत्यभिवादनं भवति । यस्य प्रत्यभिवादनवाक्यस्यान्ते नामगोत्रयोः प्रयोगो भवति । तत्रैवायं नियमः संघटते । यथा—पूर्वोक्तवाक्येषु प्रथमवाक्यान्ते नामप्रयुक्तमित्यादिः । अतः प्लुतस्य श्रवणं भवति । वार्तिककाराद्यापि क्षत्रियवैश्यनाम्नामपि प्लुतविधानं करोति । अत्रास्य प्लुतविधानस्य

१-भो राजन्यविशां चेति वाच्यम् ।

युक्तिमत्त्वं तदेव सिद्धयति यदा भाषा प्रयुज्येत । लिखितभाषाये
तु इदं व्यर्थमेवास्ति ।

② - आक्रोशे गम्पमानत्वम्

यथा- 'पुत्रादिनी त्वमासि पापे' इदं तु
कुत्सितं वचः । यदद्यापि अस्माकं ग्रामनगरेषु श्रूयते ।

③ एतेनेदं परिचीयते यत् कुत्सितवचोविधाने लोकभाषा
प्रयुज्यते न लिखितभाषा ।

④ - व्यावहारिकवस्तूनां नामकरणम्

पाणिनिना व्यवहारे प्रयुक्तव्या-
नि वस्तूनि निर्दिष्टानि । तत्र एषां वस्तूनां सम्बन्धः शास्त्रैः
साकं नास्ति आपितुं लोकसंस्कृत्यैव । उदाहरणं यथा— 'गौ-
पुच्छिकः' अत्र 'गोपुच्छाट्ठञ्' इति सूत्रेण ठञ्प्रत्ययेनारूप प्र-
योगस्य सिद्धिर्भवति । पुच्छं गृहीत्वा यदि जनः कामपि नदीं पार-
यति स गोपुच्छिकः इत्युच्यते । इत्याद्येवं रूपेण भाञ्जिष्ठः,
लाक्षिकः इत्युदाहरणं प्रदाय 'तेनरक्तं रणात्' 'लाक्षारोचनादृक्'
इत्यादि सूत्राणि प्रणीय शब्दाः निष्पादिताः । तेन च व्यावहारिकभा-
षाणां प्रयोगकरणकाहुल्ये प्रतीयते ।

एवमव्याध्याय्यां वाग्योगप्रयोगाः (उदाहरे) तदानीं
प्रचलिताः आसन् । ते संस्कृतं लोकभाषा इत्येति । सिद्धयन्ति ।

भगवता पाणिनिना बह्व्यः उपज्ञातसंज्ञाः अपि प्रयुक्ताः ।

तत्र ध्रु, ध, वृद्ध, इत्, नदी, भ, गोत्र, युवा, तद्राज, कृतसंज्ञाश्चेत्या-
दयः संज्ञाः विहिताः । आसां संज्ञानां विस्तरभयात् नात्र विचार्यते ।

व्याडिः

महर्षिपाणिनिकात्यायनयोर्मध्ये दाक्षायणो व्याडिः सगजनि । अनेन

संग्रहनामको लक्षश्लोकात्मको ग्रन्थो रचितः। परं द्विःस्वीष्टाब्दात् प्रणिवायम्
अस्तंगतः, परमेतस्य महिम्त्वं नास्तंगतम्। अवान्तरकालिकैः व्याकरणग्रन्थैः
क्वचित्सामान्यनिर्देशेन क्वचिद्विशिष्टोद्देशेनैतत्स्वरूपविषयमाहृत्य
समरक्षि।

संग्रहविषये सर्वप्राधान्येन महाभाष्यतः परिचयः सम्प्राप्यते।

‘संग्रहे तावत्प्राधान्येन परीक्षितम्’ इति महाभाष्यव्याख्यायां भर्तृहरिः आह—
यत्संग्रहेऽस्मिन् चतुर्दशसहस्रवस्तूनि परीक्षितानि। अत्र वस्तुकथनेन व्याक-
रणसम्बन्धि विषयाः एव सम्बोध्यन्ते। अस्य ग्रन्थस्य परिमाणं बृहद्वर्तते
इति वाक्यपदीयटीकानुसारं प्रतीयते। तथा हि— ‘इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन्
व्याकरणे व्याड्युपरचितं लक्षग्रन्थपरिमाणं संग्रहाभिधानं निबन्धमासीत्’

संग्रहस्यास्य रचयिता कीऽस्तीत्येतत्सम्बन्धे पुण्यराजेन
व्याडेः नाम निर्दिष्टम्। परं महाभाष्यस्य कथनानुसारं (२।३।६६) एतत्
सम्बन्धे एकं नूतनमिति वृत्तं प्राप्यते— ‘शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्र-
हस्य कृतिः’। अत्रोक्तिरियं व्याडेः पाणिनेश्च मिथः^{पारिवारिक} सम्बन्धप्रतिपादकः।
भाष्यकारेण पाणिनिः दाक्षीपुत्रः कथ्यते व्याडिश्च दाक्षायणः। दाक्षायणः
पदव्युत्पत्त्या व्याडिः पाणिनेः मातुलः कैश्चित् मन्यते। परमेतत्सम्बन्धे
साधिका युक्तयः परीक्षणीयाः सन्ति। फलतो व्याडिः पाणिनेः कनिष्ठः सम-
कालिकः आसीत्।

शब्दार्थविषये व्याडेः विशिष्टमतमासीत्। सर्वशब्दार्थः
द्रव्यमेवास्ति। द्रव्यमेव तु क्रियया साकं साक्षात्समन्वेति। ततः प्रेरणया
तद्विषयतामाप्नोति। अतमिदं वाजप्यायनाचार्यमतभिन्नमस्ति यो वाजप्या-
यनो जातिमिव पदार्थं मेने। व्याडेः एतद्विशिष्टमतस्योल्लेखो बाहुल्येनो-
पलभ्यते। वाक्यपदीयतृतीयकाण्डस्य व्याख्यारूपे प्रकाशे हेतुवाराजेन एतदु-

ल्लिखितम् । तथाहि—‘वाजप्यायनाचार्यमतेन सार्वत्रिकी जातिपदार्थव्यव-
स्थोपपद्यते । व्याडिमते तु सर्वशब्दानां द्रव्यमर्थः । तस्यैव साक्षात् क्रिया-
समन्वयोपपत्तेः । वाक्यार्थाङ्गतया चोदनाविषयत्वात् ।’

हेलाराजस्य द्रव्यसमुद्देशस्य प्रथमकारिकाव्याख्यायाः अनुशीलनेन
स्पष्टतया प्रतीयते यद्भर्तृहरिः अस्यां कारिकायां व्याडिमतमुपन्यस्यति ।
तथाहि—‘आत्मा वस्तु स्वभावश्च शरीरं तत्त्वमित्यपि ।

द्रव्यमित्यस्य पर्यायस्तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

भाष्यकारेण—‘द्रव्यं नित्यमाकृतिरन्या चान्या च भवति’ इति बोधायित्वा
एतन्मतमुल्लिखितम् । कात्यायनोपरि व्याडेः प्रभावो लभ्यते । संज्ञाशब्दैः
द्रव्यप्रतिपादनं गम्यते, परमाख्यातशब्दैः किं प्रतिपाद्यमस्ति इत्येतत्सम्ब-
न्धे व्याडेः उत्तरं द्रव्यमेव । हेलाराजेनापि व्यायं पक्षः सविस्तरं प्रत्यपादीति ।

कात्यायनः—सूत्राणामुपरि व्याख्याग्रन्थानां सामान्याभिधानं वार्तिक-
मस्ति । वार्तिकानां रचयिता एको न, अपित्वनेकः आसीत् । वार्तिकपरि-
ज्ञानाय पतञ्जलिकृतमहाभाष्यमात्रमेव प्राचीनग्रन्थः । इति न विस्पष्टं
प्रतीयते यत् महाभाष्यं सूत्राणां न विशदव्याख्यानम्, अपितु वार्तिकानामेव
सविस्तृतं व्याख्यानम् । भाष्यकारसमक्षं पाणिनिसूत्राणामुपरि विविधं
लघु वृहद्वा वार्तिकं विद्यमानमासीत् । पतञ्जलिः एतत्सूत्रैः साकं तत्त-
म्यसंगतिः विसंगतिश्च स्वमतं प्रादर्शयत् । एतद्दिशा पतञ्जलिः सन्तु-
लनात्मको वैयाकरणो येन तद्युगीनवार्तिककारवैयाकरणानां मतानि तुल्ये-
त्वा आत्मनैव समालोचितं तत् । अत्र कात्यायनस्य प्रमुखं स्थानं ततः पूर्वं
कस्यापि वार्तिककारस्य संकेतो न प्राप्यते । कात्यायनवार्तिकालौचनतः
प्राक् वार्तिकस्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य परिचयः आवश्यकः । तथा च वार्तिक-
लक्षणं प्रदर्शयति नागेशभट्टेन । तथाहि—

सूत्रेऽनुक्त-दुरुक्त-चिन्ताकरत्वं वार्तिकत्वम् ।

उक्तानुक्त-दुरुक्त-चिन्ताकरत्वं हि वार्तिकत्वम् ॥

इति लक्षणद्वयस्य तात्पर्यं समानमेव । मुनित्रयस्य मिथः सम्बन्धबोधकं पद-
मञ्जरीस्थं पद्याभिदमेतद् विषये ध्यातव्यमस्ति । तथाहि—

यद् विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम् ।

वाक्यकारो ब्रवीत्येवं तेनादृष्टं च भाष्यकृतम् ॥

महाभाष्यकारेणापि वार्तिकं लक्ष्मीकृत्य कथ्यते—‘इह किञ्चिदक्रियमाणं चो-
च्यते, किञ्चिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते (म.भा. ३।१।१३) । भर्तृहरिणाऽपि वार्तिक-
स्वरूपं निर्दिष्टम् । तेन वार्तिकं भाष्यसूत्रस्य महनीयसंज्ञा आहूयते । इदं
च महदेव सार्थकम् । भर्तृहरिदृष्टौ वार्तिकस्वरूपमित्थम्—(क) गुरु-
लाघवस्यानाश्रयणम् । (ख) लक्षणप्रपञ्चाश्रयणं सूत्रं वदेत् ।

‘भाष्यसूत्रे गुरुलाघवस्यानाश्रितत्वात् लक्षणप्रपञ्चयोस्तु
मूलसूत्रेऽपि आश्रयणादिहापि लक्षणप्रपञ्चाभ्यां प्रवृत्तिः ।’ अत्रैतद्वार्तिक-
सम्बन्धे अपरमेकं ध्यातव्यं वर्तते यद् वार्तिकस्योद्देश्यं पाणिनिव्याकरणं
दार्शनिकविचारकौटौ उत्कृष्टत्वात्पादकमेवासीत् । येन व्याकरणमिदं
केवलं शब्दरूपसिद्धिसाधनमेव न, अपितु शब्दार्थस्य गम्भीरतत्त्वानामपि
निरूपकं सिद्धं भवेत् । कात्यायनस्य प्रथमं वार्तिकं ‘सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धे’
इति । कात्यायनस्य वैशिष्ट्यमिदं वर्तते यद् वार्तिकं तेषां शब्दानां
विश्लेषणं करोति यत् पाणिनेः अनन्तरं संस्कृतभाषायां ते शब्दाः
व्यवहारपदमानीताः आसन् । कात्यायनस्य देशविषये महाभाष्योक्तिः
प्रस्तूयते—‘तद्धितप्रियाः दाक्षिणात्याः’ एतेनेदं प्रतीयते यत् कात्यायनः
दाक्षिणदेशनिवासी आसीदिति । कलसम्बन्धेऽपि इत्थं वर्तते यत्-
पतञ्जलेः समयः ई. पू. द्वितीयशताब्दी निश्चीयते तत्समयात् न्यूनातिन्यूनं

त्रिचतुष्टयशताब्दीपूर्वकाट्यायनस्य समयः स्वीकरणं कथमपि ननुचि-
तमिति। फलतः काट्यायनः ई. पू. पञ्चमशताब्द्यां प्रादुरभूदिति।

पतञ्जलिः

पाणिनीयव्याकरणोदयकालस्य सर्वचरमग्रन्थो महाभाष्यमेव
पतञ्जलिविरचितं विद्यते। ग्रन्थोऽयं व्याकरणविषयकप्रौढपाण्डित्यस्य,
गम्भीरार्थविवेचनेन सर्वव्यापकत्वाद् अनुपमः। अन्ये च दार्शनिकाः
सम्प्रदायाः मूलविवेचकं भाष्यमेव सामान्यसंज्ञयाऽभिदधति। परं स्व-
पूर्वोक्तविशिष्टहेतुत्वादेव ग्रन्थोऽयं महाभाष्याभिधानेनालङ्कृतमस्ति।
अस्य रचयिता महर्षिः पतञ्जलिः विद्यते।

पतञ्जलेः ग्रन्थोऽयं भाषादृष्ट्या सरलसुबोधोदाहरण-
प्राचुर्येभ्यो नितान्तमहत्त्वविधायकः। पातञ्जलमहाभाष्ये आह्निकमस्ति।
आह्निकशब्दस्यार्थः एकस्मिन्दिने अधीतांशः। ग्रन्थस्येयं शैली कथनोप-
कथनसंयुता संवादमयीति। संवादशैल्यैव महाभाष्यस्य नैजं वैशिष्ट्यम्।
अनया शैल्या गुरुः शिष्यान् विद्याभ्यासं कारयति। तथाऽध्येतव्यान्
अध्याप्य विषयान् हृदयंगमान् कारयति। प्रतीयते यद्ग्रन्थकारः स्व-
समक्षं पाठकान् पाठयतीति। विषयपूर्त्यर्थं विविधविद्याविषयव्यावहारिक-
शास्त्राणामपि विवरणं प्रसंगत उपन्यस्तम्। तदपि च इयता सौन्दर्येणो-
पनिबद्धम्, यदेतदवबोधने परिश्रमोऽपि नैष्फल्यं याति। महाभाष्यं
न केवलं ग्रन्थः, अपितु स्वयमेको ग्रन्थालयोऽस्ति। तद्युगीनं सांस्कृति-
कमिति वृत्तमयत्नतः पाठकानां पुरतः स्वयमुपतिष्ठते। तथा तद्युगीना-
चारविचारधर्मकर्मभोजनकृषिवाणिज्यसाहित्यदर्शनादिसर्वं पाठकानां
हृत्प्रातिबिम्बितं भवति। एतद्विवरणसाहाय्येन मूलभूतो वैयाकरणः
अतीवाकर्षकतामनुभवति। अत एव महाभाष्यस्य संवादशैली-

अतीव वैशिष्ट्यमादधाति ।

महर्षिपतञ्जलेः देशकालसम्बन्धे कस्यापिद् विदुषः उक्ति-
रियं यदयं पतञ्जलिः कश्मीरदेशीयः 'अभिजानासि देवदत्तः कश्मी-
रान् गमिष्यामः, तत्र सत्कृन् पास्यामः' (३।२।११४) इत्यादिमहाभाष्यो-
द्धरणैः, इति तत्तु न समुचितम् । कश्मीररियासोः पुरुषस्य तस्माद्
बहिर्देशीयः इव प्रतीतो भवति । तदानीमायवितति विद्याध्ययनार्थम्
अन्तेवासीनः निरन्तरं कश्मीरदेशं गच्छन्ति स्म । तद्देशीया विद्या, तथा
विदुषां महती प्रतिवठा च देशेऽस्मिन्नासीत् । विद्याध्ययनगमने एव तदु-
क्तकथने संकेतः लक्ष्यते । काशीमण्डलीयाः द्यूत्राः सत्कुपामौदनयोः
अतीवानुरागिणः । अतः कथनेऽस्मिन् तद्देशयात्रा प्रलोभनमेव दर्शितम् ।
तथा-च पतञ्जलेः परिज्ञातं भौगोलिकक्षेत्रं भारतवर्षस्य पूर्वभागः
काशीमण्डलसम्बद्धदेशोऽस्ति । स-च पतञ्जलिः मथुरा साकेत कौशा-
म्बी पाटलिपुत्राद्यभिज्ञो वर्तते । महाभाष्ये वर्णितः आचार्यचारः
एतत्प्रदेशेन सम्बन्धमादधाति । पतञ्जलिः स्वयुगीनानां मानवानां उर्ति-
निधिभूतं देवदत्तमेव समुपस्थापितवान् । एतस्य भोजनाद्यन्वेषण-
मेव स काशीमण्डलीयमेव सिद्धयति भाष्यकारं पतञ्जलिम् । महाभाष्ये-
'तानेव शालीन् भुञ्जमहे ये मगधेषु' इत्यस्य तथा दधिग्रन्थ-उदम-
न्थ गुडधाना-इत्यादिशब्दानां-च महाभाष्ये प्रयोगदर्शनात् पतञ्जलिः
मगधराज्यान्तर्गतिकाशीदेशीय एव प्रतीयते । 'दधिभोजनमर्षीसिद्धेशदिः'
(६।४।१६१) । इति महाभाष्यस्य प्रयोगदर्शनात् अप्यं काशीदेशीय इति निश्च-
प्रचम् । यवनः आक्रामकः मिनाण्डरः ग्रीकनामायं प्रख्यातः आसीत् । यः
बौद्धधर्मदीक्षितं सति मिलिन्दनाम्ना प्रसिद्धो जातः इत्याद्युदाहरणैः द्विती-
यस्त्रीष्टाब्दीयोऽयं पतञ्जलिः विद्यते इति निश्चीयते ।

पतञ्जलेः महाभाष्यं कात्यायनवार्तिकानामेव विस्तृतं
 सुविशदं च व्याख्यानं विद्यते । पतञ्जलिः कात्यायनस्य पूर्णः समर्थकः ।
 स च स्वयम् आक्षेपसन्देहान् समुपस्थाप्य वार्तिकसमाधानं गौरवा-
 लंकृतं करोति । स स्वयमेव दूषणं ददाति स्वयमेव च तन्निरस्यति ।
 वार्तिकसिद्धान्तसमर्थनै बह्वीः युक्तीः स्वयं ददाति येन भाष्यकार-
 स्य बुद्धेः वैभवस्य न केवलम्, अपितु कात्यायनं प्रति तत्समग्राह्यायाः
 अपि परिचयः प्राप्यते । यथा-‘शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयः तत्तुल्यवेद-
 शब्देन’ इत्येतद् वार्तिकभाष्यानुशीलनेन कात्यायनसिद्धान्तान् प्रति
 भ्रूयसी अस्था तस्याभिव्यज्यते । ‘सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धे’ इति वार्तिक-
 व्याख्यानावसरे पदार्थः, - आकृतिः, द्रव्यं, वैयनयोः पक्षयोः समर्थने
 शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य विग्रहद्वयं प्रस्तौति कात्यायनस्य च न्याय-
 सिद्धान्तप्रकटने सक्षमो भवति । प्रत्याहाराहिके वर्णनां सार्थक्यानर्थक्य-
 सिद्धये अनेकानि वार्तिकानि सन्ति । एतानि व्याख्यातानि महर्षिणा
 पतञ्जलिना बहुभिरुदाहरणैः अनुपमयुक्तिभिः इति तु दर्शनीयताम् ।

परं पतञ्जलिः कात्यायनापेक्षया वेदस्य विशिष्टः
 भर्मज्ञः प्रतीतो भवति । भगवतः पतञ्जलेः वेदाध्ययनं गम्भीरं मूलभूतं
 चासीदिति भाष्यानुशीलनेन प्रतिपदमुपलभ्यते । पश्पशाहिके व्या-
 करणाध्ययनप्रयोजनोल्लेखनावसरे एतत्प्रमाणमुपन्यस्तम् । तत्-
 प्रयोजननिमित्तार्थं पतञ्जलिना चत्वारो वैदिकमन्त्राः समुद्धृताः
 तथा तेषां व्याकरणपरकोऽर्थोऽयि विहितः । ‘चत्वारि शृंगाः^१, चत्वारि वक्त्राः^२
 उतत्वः पश्यन्^३, सन्तुमिर्व^४ इत्यादयः ।

मुनित्रये ‘न धातुलोप आर्धधातुकं’ (१।१।४), ‘न

१-ऋ.सं. ४।५-५।३ २-ऋ.सं. १।१६४।४५ ३-ऋ.सं. १०।७।४ ४-ऋ.सं. १०।७।२ ।

बहुव्रीहौ' (१।९।२८), 'नामान्त्रिते समानाधिकरणे' (८।१।७३), 'उपस-
गदिनोत्परः' (८।४।२८), 'पदव्यवायेऽपि' (८।४।३८) इत्यादिषु सूत्रेषु-
परि सर्वेषां पाणिनिकाट्यायनपतञ्जलीनां व्याख्यानदर्शनेन भाष्य-
कारस्य पतञ्जलेरेव वैशिष्ट्यं प्रतीयते । अत एव 'यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यम्' इति संगतं भवतीति ।

ततो भर्तृहरिः, कैपटः, जिनेन्द्रबुद्धिः, हरदत्तादीनां कालः
समायाति । तैरपि विद्वद्भिः व्याकरविषयोपरि महान्तो गम्भीरग्रन्थाः
प्रणीताः तेषां सर्वेषामत्र व्याख्याननेन विस्तृतिः भविष्यति । अतः
इयदेवोक्त्वा नाधिकं विचार्यते ।

ततः प्रक्रियायुगस्यारम्भो भवति । प्रक्रियायुगे बहवो ग्रन्थाः
प्रणीता जाताः । तत्र सर्वप्राचीनो ग्रन्थो धर्मकीर्तिः रूपावतारः, राम-
चन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुदी । तस्याः टीकाग्रन्थाः प्रक्रियाप्रसादः,
प्रक्रियाप्रकाशादयो जाताः । शेषकृष्णस्य भट्टोजिदीक्षितस्य च वंश-
वृक्षो जातः । तस्यैव वंशवृक्षस्य व्याकरणभूमेः नागेशभट्टादिना पल्ल-
वनं कृतम् । एतत्प्रणीतानां समग्रानां ग्रन्थानां तद् विषयाणां च सु-
ल्लेखनेन भारतस्य अतीव प्रतिष्ठा जाता । इदानीमस्माकं ग्रन्थ-
कलेवर भयात् तद् ग्रन्थानां विशिष्टात्मकं व्याख्यानं स्वगवेषणा-
त्मकं पारयितुं न शक्यते । अत इयदेवोक्त्वा विरम्यते मयेति ।

समीक्षात्मको भागः

x

चतुर्थोऽध्यायः

शन्नोदेवीरभिष्टये
द्रुषेत्वोर्जेत्वा
अग्निमीळे पुरोहितम्
अग्न आयाहि वीतये
स्थूलपृषती
तेऽसुराः
इन्द्रशत्रुः
चत्वारिंशृङ्गा
चत्वारि वाक्
उतवः पश्यन्
सक्तुमिव
सुदेवो असि
वृत्तान्तशः
भृगूणामङ्गिरसां
यद्वो रेवती रेवत्यं तद्रूष
यन्मेनरः श्रुत्यं ब्रह्मचक्रे
यत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम्
योऽग्निष्टोमेन यजते
योऽग्निनाचिकेतम्

गंगा विमलामय

गंगा उद्गीर्ण

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

विमलामय विमलामय

- १- शन्नोदेवीरभिष्टये^१
- २- इषेत्वोर्जेत्वा^२
- ३- अग्निमीळे पुरोहितम्^३
- ४- अग्न आयाहि वीतये^४

व्याकरणमहाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना शब्दानुशासनप्रसङ्गे लौकिकानां वैदिकानाम्च अनुशासनं क्रियते इत्युक्तम् । तत्र लौकिकानां शब्दानां सन्दर्भे “गौरश्वः” इत्यादिरूपाणां पदानामेव उल्लेखः कृतः, वैदिकशब्दानाञ्चोदाहरणप्रसङ्गे “शन्नोदेवीरभिष्टये” इति मन्त्रात्मकवाक्यस्योल्लेखो विहितः ।

अत्र जिज्ञासा भवति यल्लौकिक-शब्दोदाहरणप्रसङ्गे पदानामुपन्यासः । वैदिकशब्दानामुदाहरणप्रसङ्गे वाक्यस्यैवोपन्यास इति वैषम्ये किम् बीजम् ? इति प्रश्नः विदुषां पुरतः समुल्लसति । तस्य समाधानमिदं भवति यत् लोके पदानामनुपूर्वीत्वनियमो न भवति । अत एव “गौरश्व” इति पदानामुल्लेखः कृतः । वेदे तु पदानुपूर्वीत्वनियमोऽवश्यम्भवति । यदि अनुपूर्वीत्वनियमो नाभ्युपगम्यते तदा वेदत्वभङ्गः स्यात् । अतः वेदत्व-

१- पै.सं. १.१.१, शौ.सं. १.६.१ वा.सं. ३.६.१२ ऋ.सं. १०.९.४।

२- वा.सं. १.१, तै.सं. १.१.१.१, मै.सं. १.२.१५।

३- ऋ.सं. १.१.१

४- सा.सं. १.१, ऋ.सं. ६.१.६.१०

संरक्षणाय वेदे पदानुपूर्वीत्वानियम आवश्यकः, तथा-च पदानुपूर्वीत्वनियमे बोधिते सति वाक्यस्योल्लेख उचितः ।^१

अत्र शङ्का जायते यद् “गौरश्वः” इत्यादीनां पदानां वेदेऽपि प्रयुज्यमानत्वात् कथं लौकिकोदाहरणत्वं युज्यत इति प्रश्ने समाधिश्चेत्तथं भवति यल्लोके “गौरश्वः” इत्यादीनां पदानां प्रयोगो जायत इति लोकेऽपि एषां प्रयुज्यमानत्वात् लौकिकोदाहरणत्वमुपपद्यते ।^२

न-च “शन्नोदेवीरभिष्टये” इत्यादीनां लौकिकत्वात् कथं वेदे उदाहरणत्वमिति पृच्छायामिदमुक्तं भवति यद् यद्यपि “शन्नः” इत्यादीनां लौकिकत्वमस्ति, तथापि वेदे एषां प्रयोगात् वैदिकोदाहरणमुपपद्यते ।^३

न-च “गृभ्णातु” इत्यादीनां शुद्धानां छान्दसानाम् उदाहरणत्वस्योपयुक्ततया कथं शन्नोदेवीनामुदाहरणत्वम् इत्युच्यते तदा इदं वक्तव्यं भवति यत् प्रायेण लौकिका एव वैदिका इति प्रदर्शनार्थम् एषां “शन्नः” इत्यादीनां प्रयोगो विहितः ।^३

अन्ये-च वैदिकानां लौकिकाः यद्यपि सन्ति तथापि तेषां वैदिकानां शब्दानां प्राधान्यबोधनाय पृथगुपादानं कृतं भाष्यकारैः । यथा—“ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यातः” इति

१-उद्योतनकारः

२-विवरणकारः

वसिष्ठस्य प्राधान्यम् । तेषां वैदिकानां प्राधान्यं तु अपभ्रंश-
परिहारार्थमिति यदुक्तं केनचिद् विदुषा, तदपि खण्डितं वेदि-
तव्यम् । केषाञ्चिद् वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि सर्वेषां वैदिकानां
लौकिकत्वाभावाद् ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्याविषयत्वात् । अपरञ्च
लोकवेदसाधारणेषु प्रयत्नस्य साम्यं भवतीति तेन वेदे ये
असाधारणाः सन्ति तत्र यत्नवैशिष्ट्यं भवति तद्वल्लोके
येऽसाधारणाः शब्दाः तेषामपि यत्नवैशिष्ट्यं भवतीति
लौकिकवैदिकयोः समत्वात् कथं प्राधान्याभावः । १

यदपि कथितम्, अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वं
भवति, न गौरश्व इत्यादीनां साधुशब्दानाम् । अत एव लौकि-
कवैदिकयोः भेदेन निर्देश इति यदुक्तम् अन्येन विदुषा, तदपि
तदपि न सामीचीन्यमालम्बते । प्रथमतोऽच्यरितेन लौकिकशब्देन
यावताम् उपस्थितिः सम्भवति तावत् परत्वं तस्य सम्भवति
इति स्वीक्रियते । तेन वैदिकशब्दस्यानुपस्थाप्य परत्वस्यैव वक्तुं
शक्यत्वात् । तदैव च लोकशब्दस्यादौ प्रयोगस्य सिद्धत्वात् । २

गौरश्व एतादृश आनुपूर्वीति एतादृशविशेषयुक्ततया
एतानि वेदे नावलोकितानि । लोके तु शब्दप्रयोगस्थ पुरुषस्ये-
च्छयाः अधीनत्वाद् गौरश्व इत्याद्यानुपूर्वीपि सम्भवतीति । ३

न च वेदे ऋचो यजुषः साम्नोऽथर्वणश्च क्रमेण

१- रत्नप्रकाशकारस्य विचारः ।

२- तत्रैव ।

३- तत्रैव ।

प्रयोगो भवति । अत्र तु अथर्वणो यजुषः ऋचस्साम्नश्च वैपरी-
त्येन “शन्नः” इत्यादीनां कथं प्रदर्शनिमुचितमिति चेत्, न । रक्ष-
पिशाचादिविघ्नानां व्युदास आवश्यक इति तत्साधनमन्त्रघटि-
तत्वात् । एवं भवनस्य निर्माणे विघ्नशान्त्यर्थं शान्त्यादिमन्त्रघटि-
तत्वाच्च प्रथमम् अथर्वण उपस्थितिरावश्यकी । ततश्चाध्वर्यु-
कर्मणो मन्त्रप्रदर्शकत्वेन यजुषां भित्तिस्थानीयानामुपस्थितिः
आवश्यकी; एवं ततः चित्रस्थानीययोः ऋक्सामयोर्मध्ये प्रवृत्ति-
भूतयोः दर्शयौर्णमिसयागयोः हौत्रयागस्य च उपस्थितिरपि आव-
श्यकी, एवं ततः पारिशेष्यात् सौमादिसाधनत्वेन च साम्नः
उपस्थितिरावश्यकी; इत्येवं क्रमेणोपन्यासे तात्पर्यमिति
बालशास्त्रिमहभागाः । १

केचन च विद्वान्सः “भाष्यकाराः आथर्वणिकाः”
अत एव आथर्वणिकं मङ्गलम् आवश्यकमिति हेतोः “शन्नोदेवी
रभिष्टये” इत्यादि वेदोदाहरणत्वं सङ्गच्छते इति अभिहितवन्तः ।
एवं “शम्”^{इति} उपदघटितत्वात् चाथर्वण उपादानम्, एवं ततः आध्व-
र्यवस्य कर्मण उपकारकाद् यजुषः, एवं ततः ऋत्विक्कर्मण
उपकारकत्वेन ऋग्वेदस्य उपादानानि सङ्गच्छन्ति, एवं ततः
पारिशेष्यात् साम्न उल्लेख इति कारणमाहुः । २

अत्र शङ्कते यद् “अग्निमीळे” इत्यत्र “ईळे” इति

१- निर्णयसागरीयमहभाष्यस्थटिप्पण्याम्, राजलक्ष्मीटीकायाञ्च ।

२- राजलक्ष्मीकारस्य (शु. प्र. शा.) मतम् ।

लकारो वैदिक एव नायं लोके प्रयुज्यत इति चेत्, सत्यम् ।
 “ईळे” इत्यत्र वर्णमात्रस्य विपर्ययः । “शन्नः” इत्यत्र तु प्रकृति-
 प्रत्ययोः कार्यं तथेति तस्योपादानम् ।

अथ च “अभीष्टये” चेति द्वितीयस्यापि शब्दस्य
 वैदिकमात्रत्वमिति तदेव पूर्वं प्रयोक्तुं शक्यत इति व्याकरण-
 सिद्धान्तकारः १ पुनरपि अत्र विचार्यते तथापि सर्वत्र प्रामाणिकाः
 ये ग्रन्थास्सन्ति तत्र प्रायः ऋग्यजुस्सामाथर्वण इत्येव २
 क्रमः प्राप्यते । तथा च अग्निमीळे, इषेत्वा, अग्न आ, शन्नः
 एवं क्रमेणैव उदाहरणानि वक्तव्यानि स्युः, तत् किमर्थमत्र
 क्रमत्यागः सर्वप्रमाणराजेन भाष्यकारेण विहितः इति प्रश्नस्य
 समाधिरित्थं भविष्यति यत् पद्यस्य बाहुल्यम् ऋचः, गद्यस्य
 बाहुल्यं यजुषः, गानस्य बाहुल्यं साम्न इति विशेषरूपेण मल्ल-
 ग्रामवत् प्राप्तयश्चस्कां नान्मृगादीनां यद्यपि प्राक्कथनमुचितं परमेषां
 प्रागभिधानाभावे आचार्याणां स्वतन्त्रेच्छैव प्रमाणमिति न दोषः
 इत्यथर्ववेदस्य नगरवद् विशिष्टसमाधानं नास्तीति द्योत्यते ३
 अत एव सामान्यरूपेण अथर्ववेदस्य समाधानेऽपि आचार्याणां
 स्वतन्त्रेच्छायाः प्रमाणं ज्ञाप्यते; परं विशेषजिज्ञासा यदि स्यात्
 तदा कथं क्रमपरित्याग इति चेत्, श्रूयताम्— सर्वे वेदाः केवलं
 यज्ञार्थतया यज्ञे अपेक्षिताः । यः क्रमः तेनैवाध्येतव्याः स्युः,
 तथाहि यज्ञे वर्णक्रमश्च अनया रीत्या उचितमनुष्ठीयते ३

१- व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधौ (विश्वेश्वरमतम्) ।

२- नि. सा. म. टिप्पण्यम् ।

३- तत्रैव ।

“ब्रह्मा लो वदति जातविद्याम्”^१ इति ऋक् संहितामन्त्रव्याख्या-
 वसरे “ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्ववेदि-
 तुमर्हति” “ब्रह्मा परिवृढः क्षुततो ब्रह्मा परिवृढः सर्वतः” इत्य-
 नेन निरुक्तीय-यास्कवचनेन “ब्रह्मैव विद्वान्”^२ भृग्वङ्किरोवित्^३
 सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽनूनातिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं
 रक्षति । तस्य प्रमादाद्यदि वाङ्मयसांनिध्याद्यथा भिन्ना नैर-
 गाधे महत्युदके सम्प्लवेत् । तस्माद्यजमानो भृग्वङ्किरोविदमेव
 ब्रह्माणं वृणुयात् । स हि यज्ञं तारयति” इति “अथर्वङ्किरोभि-
 ब्रह्मत्वम्” इति गोपथब्राह्मणवाक्येन ब्रह्मवरणमेवादौ आवश्य-
 कमिति अथर्ववेदाध्ययनं ब्रह्मत्वसाधकत्वेनातीवोपयोगि ।
 अतः पूर्वम् अथर्ववेदस्योपादानं भाष्यकारेण कृतम् । ततश्च
 अध्वर्युसमाख्यायाः बलाद् यजुष उपादानं विहितम् । साम्नां ऋ-
 गाधीनत्वात् प्रधानतया सामतः प्राक् ऋग्वेदस्योपादानं कृत-
 मिति । अथवा भृगोः अपरनामधेयः अथर्वमुनिः कश्चन मुण्ड-
 कोपनिषदि ज्येष्ठपुत्रः — “ब्रह्मा देवानां प्रथमं सम्बभूव वि-
 श्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्याप्रतिष्ठामथर्वयि
 ज्येष्ठपुत्राय प्राह^४” इति अभिहितः । तथा च “यज्ञैरथर्वा
 प्रथमः पथस्तते^५” इति ऋक्संहितायां यज्ञप्रक्रियायाः प्रथम-
 प्रकाशकत्वमुक्तम् । तथा चाथर्वप्रोक्तवेदस्य श्रेष्ठत्वात्

१- ऋ. सं. १०।७।११।

२- अथ. सं. १२।२।३९।

३- गो. ब्रा. २।१८, ५।११।

४- मु. उप. १।१।१

५- ऋ. सं. १।१३।५ अथ. सं. २०।२५।५।

प्राधान्येन ग्रहणम् । तदन्तर्गताः भागाः येषु वर्तन्ते तेषु
विशिष्टलक्षणेषु पद्यगद्यगीतिस्वरूपेषु गद्यस्य सुष्ठुगीयत्वात्
पूर्वं यजुष उपादानम् । तदनन्तरं पादरचनात्मकैः पद्यलक्षणैः
अन्वितत्वात् ऋच उपादानमिति कथयन्ति दाधिमथाः^१

“शन्नो देवीरभिष्टये^२” इदमुदाहरणम् अथर्ववेदस्थम् ।
“इषेतोर्जेत्वा^३” इति यजुर्वेदगतम् । “अग्निमीळे पुरोहितम्^४”
इति ऋग्वेदस्थम् । “अग्न आयाहि वीतये^५” इति सामवेदस्थम् ।
पूर्वं यदुक्तं ऋग्वेदादिपूर्वकृद् उदाहरणं देयमित्यत्र स्वीकारे न
किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । इति श्रुत्युक्तमेणात्र उदाहरणदानेऽपि
न काप्यनुपपत्तिः । एतस्या आनुपूर्व्याः परित्यागे तु लौकिकग्रहणे-
नैव एषां परिग्रहणं सिद्धमिति । कर्मेभिः, देवसः, गृभ्णामीत्यादय
एव प्रयोगाः वैदिकत्वेनोदाहरणीया इति । यद्यपि सम्भवात्
तथापि वैदिकदिश एव प्रदर्शनं करणीयमिति तन्मात्रे भगवत्प-
तञ्जलेः तात्पर्यात्, इति विचारयन्तु भवन्तः ।

१- नि. सा. म. टिप्पणी ।

२- ॐ शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभि स्रवन्तु नः ॥ अथर्ववेदोदाहरणम् पै. सं. १.१.१, शौ. सं. १.६.१

३- इषेतोर्जेत्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणः आप्यायध्वमध्या
इन्द्राय भागम् प्रजावतीरनमीवाऽअयक्ष्मा मावस्तेन ऽईशतमा घश ६

सोऽष्टुवाऽअस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ वा. सं. १.१.१

४- अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ. सं. १.१.१

५- अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

निहोता सत्सि बर्हिषि ॥ सा. सं. १.१.१

स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत

व्याकरणाध्ययनस्य शब्दानुशासनं प्रयोजनम्,
शब्दानुशासनस्य च “रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्”
तत्र असन्देहस्य प्रयोजनविषये “स्थूलपृषतीमाग्नि-
वारुणीमनङ्गाहीमालभेत”^१ इति प्रयोजनमभिहितम्।
“असन्देहः” इत्यत्र सन्देहस्याभावः, स चाभावः प्रागभावो
गृह्यते, प्रध्वंसाभावो वेति सन्देहेऽत्र प्रागभाव एव धर्तुं
शक्यो न प्रध्वंसाभावः। कारणं हि पदार्थस्योत्पत्तेः प्रागपि
अभावः स प्रागभाव उच्यते। लक्षणं यथा—

अनादित्वे सति सान्तत्वं प्रागभावत्वमिति।

तथा चात्र प्रागभावस्य ग्रहणे व्याकरणाध्ययनेन कदापि
संशयो नोदेति, यदि प्रध्वंसाभावोऽत्र गृह्येत। कारणं हि—

सादित्वे सति अनन्तत्वं प्रध्वंसाभावत्वम्।

तथा च वैयाकरणस्य संशय उत्पद्यैव विनश्यति^२ पश्चै-
तादृशं न सम्भवति वैयाकरणस्य सन्देहस्यैव कदाप्यनु-
दयात्।

न च येन पुरुषेण व्याकरणमधीतं तस्य क्व-
चित् क्वचित् सन्देहो भवति तर्हि कथं वैयाकरणस्य
संशयानुदय इति चेत्, तर्हि स पुरुषः तद्विषयकवैयाकर-
णत्वाभाववानिव^३।

यतो हि वैयाकरण इत्यत्र व्याकरणमधीते

१-वा. सं. २४।२। काठ. सं. १३।६

२-प्रदीपे।

३-उद्योते।

irtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

वेद वेति विग्रहे “तदधीते तद्वेद”^१ इति सूत्रेण अणप्रत्यये जाते सति ऐजागमे जाते “वैयाकरणः” इति सिद्धयति । तथा च वैयाकरणस्यापि संशयः स्यात्तर्हि वेदनार्थप्रत्ययविधानस्यासङ्गतं स्यादिति तस्मादसन्देह इत्यत्र प्रागभाव एव । एवमत्र अत्यन्ताभावो हि वक्तुं न शक्यते, अत्यन्ताभावाच्च नित्यत्वात् । तस्मादत्र प्रागभाव एव । प्रागभावस्य परिपालनं तु व्याकरणशास्त्राध्ययनफलं भवति, न तु प्रागभावस्वरूपमिति तस्याजन्यत्वात्^३ ।

अत्र असन्देहस्य यत् प्रयोजनं “स्थूलपृषती” इत्यादि यद् भाष्यकारेण दत्तम् । तत्र सन्देहः — “स्थूला चासौ पृषती च” इति कर्मधारयसमासः । स्थूलानि पृषन्ति यस्येति बहुव्रीहिसमासः इति संशये कर्मधारयसमासः स्वीक्रियते तदा पृषती शब्दस्य मत्वर्थे लक्षणया पृषतीत्यस्य पृषद्वती अथति बिन्दुमती गौरेवाभिधीयते । स्थूलापि सैव । बिन्दूनां स्थूलता कृशता वा यथा तथा-इस्तु इति । बहुव्रीहिसमासश्चेदत्र स्वीक्रियते — तदा स्थौल्यं तु पृषत्सैव । गौस्तु स्थूला वा स्यात् कृशा वा स्यादित्यत्र आग्रहो नास्ति^४ ।

न च कर्मधारयसमासे स्वपदार्थस्य प्राधान्यं भवति । बहुव्रीहिसमासे तु अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं भवतीति । बहुव्रीहि समासापेक्षया स्वपदार्थप्राधान्यबोधकस्य -

१- पा. सू. ४।२।५९।

३- उद्योत

२- पा. सू. ७।३।३।

४- श. कौ. पृ. २१, छाया पृ. २७।

कर्मधारयस्य प्रबलत्वात् सन्देहस्याभाव एवेति वक्तुं शक्य-
ते तर्हि अन्यपदार्थप्रधानबोधकस्य “आग्नीवारुणी” शब्द-
स्य समभिग्याहारात् अन्यपदार्थस्यापि प्राधान्यं सम्भवति १
तथा च प्राधान्यात् कर्मधारयसमासो बहुव्रीहिसमासो वेति
प्रश्नः सङ्गच्छते ।

न च “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्दे-
हादलक्षणम्”^२ इति परिभाषया प्राधान्ये निर्णयः कर्तुं
शक्यत इति तर्हि लक्ष्यान्तरोधेन पुरुषप्रणीतेषु तथा
परिभाषया निर्णयसम्भवेऽपि अपौरुषेये अदृष्टार्थविषये
वेदे तथा परिभाषया प्राधान्यस्य निर्णयसम्भवात् । तस्मात्
स्वरसम्बन्धिनिर्णय एव वैयाकरणैस्साध्यः, तदेवात्र वि-
चार्यते १।

यदि कर्मधारयतत्पुरुषः तर्हि समासान्तोदान्तत्वं भ-
वति । यदि बहुव्रीहिसमासः तर्हि “बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदम्”^३ इति सूत्रेण स्थूलपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं
विहितं भवति, इत्ययं निर्णयो वैयाकरणैः कर्तुं शक्यते । अवै-
याकरणैस्तु न निर्णयः कर्तुं शक्यते ।

शब्दकौस्तुभकारास्तु तत्र प्रयोगे लकाराकारे उदात्त-
त्वमवलोक्य वैयाकरणः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं
निश्चिनोति । तत्र निश्चयस्य सत्त्वात् संशयस्य नावकाशः,
संशयज्ञानं प्रतिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।^४

१- द्वा. पृ. २७ ।

३- पा. सू. ६।२।१

२- परि. पा. १ ।

४- श. कौ. पृ. २१

उद्योतनकारा अन्नम्भट्टास्तु^१ आहुः - यद् बहुव्रीहिः
चतुर्थीतत्पुरुषौ वेति उभयत्रापि प्रागभावस्य साध्यत्वाभावेन
प्रयोजनत्वं न सम्भवितुमर्हति । अतः “असन्देहः” इति पदेन
ध्वंसाभाव एव विवक्षणीयः, न तु प्रध्वंसाभाव इति । तत्र
कारणं प्रध्वंसाभावस्वीकारे पूर्वं वैयाकरणानां संशय उद्दे-
यात्, तदनन्तरं तस्य निवृत्तिरस्यात् । परञ्च वैयाकरणाः
ये सन्ति तेषां संशय एव नोदेति, तर्हि संशयस्यानुत्पादनात् ।
तन्निवृत्तिरूपः प्रध्वंसाभावः कथं वक्तुं शक्यते । ये खलु वैया-
करणेतरे सन्ति तेषां संशय उदेति । तन्निवृत्त्यर्थं व्याकरण-
शास्त्रम् अध्ययनीयमिति प्रयोजनम्भवति ।

न चात्र शङ्कते यद् ये खलु वैयाकरणाः सन्ति
तेषामपि क्वचिल्लक्षणस्यास्मृतिदशायां सन्देह उत्पद्यते ।
तस्य चानुसन्धानेन सन्देहो विनश्यति । इत्येवं श्रुत्या “अ-
सन्देहः” इत्यत्र प्रध्वंसाभावोऽपि प्रवक्तुं शक्यः चेत्, तर्हि
ये खलु अवैयाकरणाः सन्ति तेषामपि संशयः व्याकरणा-
ध्ययनेन विनश्यतीति । उभयथा वैयाकरणावैयाकरणयोरपि
प्रध्वंसाभावरूपप्रयोजनं भवत्येवेति चेत्, तदा अध्ययन-
फलम् अध्ययनस्यानन्तरं समुत्पन्नं वान्द्यम् । पूर्वसंशयस्य
विरोधिना ये गुणादयः तैरपि सम्भवतीति न व्याकरणाध्ययन-
फलम् । यतो हि संशयो विस्मरणादपि भवति । अतः तस्य
नाशोऽपि स्मरणस्य फलम् भवति, अध्ययनस्य तु न फलम् ।

तस्मादसन्देह इत्यत्र प्रागभाव इति साधुक्तं प्रदीपकारैः ।

एवं शैत्या प्रध्वंसाभावः खण्डितः प्रागभावश्च समर्थितः । तथा च प्रागभावः कथं साधनीयः स्यात्, असाध्य-
त्वात् तस्य इति यदुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यते, प्राप्तस्य यदि
रक्षणं क्रियते । इत्यर्थकेन क्षेमसाधारणेन साध्यत्वं प्रागभाव-
स्यापि । अत एव व्याख्यानत एव “स्थूलपृषती”मित्यादौ जाय-
मानस्य सन्देहस्य निवृत्तेः सम्भवाद् व्याकरणमनर्थकम्
इति येन केनचिदुक्तं तत्खण्डितं वेदितव्यम् । कारणं हि यद्
व्याख्यानं व्याकरणं नापेक्षते तन्मात्रात् सन्देहस्यानिवृत्तेः ।
यदि व्याख्यानं क्रियते तत्रापि व्याकरणस्यैव मूलत्वम् ।
ये व्याख्यातारस्सन्ति ते सर्वदा तेषां सन्निधानाभावेन
अतः प्रतिपदं प्रतिपुरुषं ये सन्देहाः समुत्पद्यन्ते तेषां लक्षणं
विना निराकरणासम्भवात् । अन्यथा “इदन्न स्यात्” तदा
कल्पसूत्रादिभिः मीमांसाया अपि अन्यथा सिद्धिः केन करयि-
तुं शक्या स्यात् १।

अत्र शङ्कते व्याकरणम् अर्थनिश्चायकम् न
भवति । यतो हि “गमेडोः”^१ इति सूत्रेण गमनकर्त्तरि व्युत्पा-
दितो यः तस्य शब्दस्य जातिविशेषे प्रयोगो भवतीति दर्शितः ।
अन्यथा यदि व्याकरणम् अर्थनिश्चायकम् भवेत् तदा “गामाल-
भेत” इत्यादौ गमनकर्त्तृमात्रग्रहणप्रसङ्गाद् इति यदुक्तं तत्

१- उणा. सू. २३५ ।

२- उद्योतन पृ. - ३८ ।

सम्बन्धिसमाधिश्चैतत् यद् व्याकरणं शब्दानाम् अनुशासनं करोति, नार्थानाम् । तथा च व्युत्पत्त्यर्थं गृह्यमाणो यो ह्यर्थः स प्रमाणान्तरस्य विरोधाभावे सति देवताशरीरादिवद् ग्रहीतुं शक्यते । यत्र तु मतान्तरविरोधः तस्मिन् सति व्युत्पत्त्यर्थमेव तद् व्याकरणं भवति नार्थनिश्चायकं भवति, न कश्चिद् विरोध इति १।

अत्र शङ्कते ये सन्देहाः मीमांसाशास्त्रेण निवर्त्तनीयाः भवन्ति, तेषां व्याकरणेन निवृत्तिर्न भवति । तस्मात् तत्र व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनता नास्ति । कारणं हि स्वरं निमित्तीकृत्य जायमानो यः सन्देहः तन्निवृत्तेः व्याकरणमात्रसाध्यत्वात् । अत एव अहीनपदस्य नञ्समासे खप्रत्यायान्तत्वसन्देहे मध्योदात्तत्वेन खान्तत्वं मीमांसाभाष्ये अहीनाधिकरणे स्वीकृतमिति १ यदुक्तं तन्निर्णेतुमाह — अर्थविशेषपरको बहुव्रीहिसमासो यत्र भवति तन्निबन्धनो यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तस्य व्याकरणाध्ययनं विनाऽभावादर्थनिर्णयिकत्वं युक्तं व्याकरणाध्ययनस्य । अत एव स्वरस्यार्थविशेषप्रत्यायकत्वं व्याकरणेनैव सिद्धम् । न लोकव्यवहारसिद्धमिति यदुक्तं तदपि खाण्डितं वेदितव्यम् । पाणिनिवचनस्याभियुक्ततरत्वादेव स्वरविशेषस्यार्थविशेषनियामकत्वज्ञानात्, अर्थात् स्वरविशेषः अर्थविशेषं नियमयतीति ज्ञापनादित्यर्थः २ यद्यपि तत्पुरुषसमासेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वर—

१- द्वाया

२- मी. भा. ३।३।१३ ।

३- उद्योतन पृ. ३८।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

त्वं विद्यते, तत्कथं बहुव्रीहि समासे एव पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वं व्याकरणाध्ययनेन निश्चीयते चेत्, तर्हि—“तत्पुरुषे-
तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः”^१ इत्यादि-
सूत्रेण तत्पुरुषसमासे पूर्वपदस्वरत्वं विधीयते। एतावता
यत्र तुल्यार्थादिपदव्यतिरिक्तं वर्तते तस्यैव पूर्वपदस्वरत्वं
बहुव्रीहिसमासे भवतीति नियमबोधनात्^२।

१- पा. सू. ६।२।२।

२- उद्योतन पृ. ३८।

तेऽसुराः

१५६

व्याकरणाध्ययनस्यानुषङ्गिक प्रयोजनावसरे “ इमानि च भूय ” इति भाष्येण शब्दानुशासनस्य प्रयोजनेषु त्रयोदश-सङ्ख्याकेषु प्रथमं प्रयोजनम् “तेऽसुराः”^१ इति दत्तम् । तथाहि-
 “तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” ॥
 इति ब्राह्मणम् ॥ अत्र (न म्लेच्छितवै) इत्येतस्य विवरणं (नापभाषितवै) इति उभयत्रापि “कृत्यार्थे तवैकेनैकन्यत्वनः”^२ इति तवैप्रत्ययः । धातूनाम् अनेकार्थत्वेन निन्दावचनात् म्लेच्छ^३ धातोः कर्मणि घञ्प्रत्ययः । तेनापशब्देन साकं समानाधिकरण्यं न विरुध्यते । अस्मिन् म्लेच्छितव्यमिति निषेधस्य “तेऽसुराः” इत्यर्थवादवाक्यम्^४ । द्विधो हि अर्थवादः, प्राशस्त्यपरको निन्दापरकश्च । अत्र निन्दार्थवादेन “न म्लेच्छितवै” इति म्लेच्छनं निषिध्यते । तेनायम् अपूर्वो विधिर्नास्ति किन्तु अर्थवाद एव ।
 अत्र शङ्कते “प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एतां शत्रिरुपयन्ति” इति वाक्यमस्यार्थः । “प्रतितिष्ठन्ति” इत्यस्य प्रति-तिष्ठा सन्ति अर्थात् प्रतिष्ठां प्राप्तुमिच्छन्तीति यावत् ।
 “उपयन्ति” इत्यत्र उपयेयुरिति विधेः परिणामः । सम्पूर्णवाक्य-स्यायमर्थो निष्पद्यते यद् ये प्रतिष्ठां प्राप्तुमिच्छन्ति ते शत्रि-

१-शत. ब्रा. ३।२।१।२३-२४।

२-पा. सू. ३।४।१४।

३-पा. धा. २०५, १६६३।

४-श. को. ४. २२

सत्रनामानि कर्माणि कुर्युः । तथा चात्र शत्रिसत्रविधौ “प्रतितिष्ठन्ति”
इत्यर्थवादस्य प्रतिष्ठाकामः अधिकारिति बोध्यते । तथा चात्र
शत्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकं फलं स्यादिति चेत्, न । द्रव्य-
संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिः अर्थवादः स्यादिति न्यायेन
“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यादौ
अपापश्लोकश्रवणस्य प्रशंसाभात्रपरत्वं न तु स्वार्थपरत्वम्,
तथा अत्रापि ज्ञातव्यम् । प्रकरणाच्च क्रत्वङ्गमयं निषेधः^३

यर्वाणस्तर्वाणो नाम इति स्वतः भाष्यकारैरेव अग्रे
स्फुटीकरिष्यते । अत एव वयमिहापि “पराभूता मा भूम” इत्यध्ये-
तव्यं व्याकरणम् इति न उपसंहृतम्, किन्तु “म्लेच्छा मा भूम”
इत्येवोपसंहृतम् । यतो हि म्लेच्छता शास्त्रविपरीतानुष्ठानेन
जायते । म्लेच्छतायाः आपादने केचन विद्वान्सः आहुः यत्
“है हे प्रयोगे हैहयोः”^१ इति सूत्रेण प्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये
तस्य अत्र अकरणमिति म्लेच्छनम् । “सर्वस्य द्वे”^२ इति सूत्रेण
पदद्विर्वचने कर्तव्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च यद्विहितं तदेव म्ले-
च्छनमित्यपरे कथयन्तीति प्रदीपे प्रतिभाविचक्षणैः कैयटैरभाषि ।
प्रदीपस्योपरि उद्योतकारास्तु अत्र अरुचिं प्रदर्शयन्ति । यतो हि
“सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः” इति सिद्धान्तानुसा-
रेण प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् प्लुताकरणं न म्लेच्छतायाः सम्पादनम् ।
न च प्लुताकरणस्य म्लेच्छत्वाभावसम्पादनेऽपि पदस्यैव

१- पा. सू. च।२।८५।

२- पा. सू. च।१।१।

३- श. कौ. पृ. २२।

द्विर्वचनं न वाक्यस्येति सिद्धान्ताद् वाक्यस्य द्विर्वचने म्लेच्छता
स्यादित्यपि न युक्तिरहम् ? “ सर्वस्य द्वे ”^१ इत्यस्य पदस्या-
धिकाराभावेन पदद्विर्वचनवद् वाक्यस्य द्विर्वचनत्वविधाने
न म्लेच्छतेति न दोषः । वार्तिकारेण पदाधिकाराभावः स्वय-
मेवोक्त इति ।

शब्दकौस्तुभकारेण^२ तु द्विर्वचनसम्बन्धे तात्पर्यद्योत-
नार्थम् ऐच्छिकत्वेन द्विर्वचनप्रयोगो विहितः, अनावृत्तिः शब्दा-
दनावृत्तिः शब्दादिति वेदान्तस्त्रकारवत् यदुच्यते तदा तत्र
आग्नेडितस्वरानुपपत्तिः स्यात् । यदि त्वया आग्नेडितस्वरपाठ एव
विधीयते इति त्वया उच्यते तद् आरिशब्दे यो हि रेफः तस्य
लकारत्वे अपशब्द इति ज्ञातव्यं त्वया । मादयान्दिनानां शत-
पथब्राह्मणे तु “ हेलवो हेलव^३ इति वदन्तः ” इति पठित्वा “ तस्मा-
द्ब्राह्मणो न म्लेच्छेत् ” इति पठ्यते । तत्र यकारस्य स्थाने
वकारोऽपशब्दः स्पष्टमेव । म्लेच्छत्वम् अर्थाद् अपशब्दत्वम्,
तद्धि अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्य ईषद्भ्रष्टत्वमेव
इति प्रसिद्धयति । यदि म्लेच्छो नाम देशविशेषः पुरुषविशेषो
वोच्यते, तर्हि कथमपशब्दः । कर्मणि घञ् निष्पन्नस्य म्ले-
च्छशब्दस्यापशब्दत्वार्थः^४ । अर्थात् निन्दावचनात् म्लेच्छतेः
इति । निन्दा चात्र शास्त्रबोधितविवृतोच्चारणेन पापसाधन-
त्वाद् विज्ञेयः । तथा च म्लेच्छा इत्यस्य निन्दनीय इत्यर्थः ।

१-पा. सू. च. १।१

३. शत. ब्रा. ३।२।१।२३-२४ ।

२. श. की. पृ. २३ ।

इन्द्रशत्रुः

१५९

शब्दानुशासनस्य प्रयोजनप्रसङ्गे स्वरवैशिष्ट्यं प्रदर्शयन् “दुष्टः शब्दः” इति प्रयोजनमुपात्तम् । तत्र “इन्द्र-शत्रुर्वधस्व”^१ इति मन्त्रः इन्द्रस्याभिचारे वृत्रेणारब्धे इति कृतः । पुरा ब्रह्मणः पुत्रे विश्वरूपनाम्नि इन्द्रेण विनष्टे सति क्रुद्धो ब्रह्मा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्रनामधेयं तनुजान्तरमुत्पादयितुमिच्छुः आभिचारिकं यागं चकार । तत्र चेन्द्रस्य शतयिता शत्रुः हिंसक इति वा वर्धस्वेति प्रतिपादयितुम् “इन्द्रशत्रुर्वधस्व” इति प्रयुक्तम्^२ ।

शत्रु इत्यत्र ण्यन्तात् शब्देः^३ धातोः औणादिकः कुन् प्रत्ययः । प्रज्ञादिगणे निपातनात् शाकारघटको य आकारस्तस्य ह्रस्वः । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वात् न सम्बोधनं विभक्तिः । तस्याः सम्बोधनविभक्तेः अनुवाद्यविषयकत्वात् । अत एव “राजन् युध्यस्व”, “राजाभव युध्यस्व” इत्यनयोः व्यवस्थारूपेण प्रयोगः । अत्र राजत्वस्य सिद्धत्वमेव न साध्यत्वम् । तथा च राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिः न तु राजत्वस्य विधेयत्वे । एवं रूपेण स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे इन्द्रस्य शत्रुरिति विग्रहे तत्पुरुषसमासे^४ जाते तत्प्रयुक्तोऽन्तोदात्तः श्रुचिः । परमत्र प्रमादादाद्युदात्तः निश्चयेनोक्तः वृत्रासुरेण । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तेन^५ बहुव्रीहेः अर्थः सम्प्राप्तः ।

१- अथ यदब्रवीत् - इन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघान ।
अथ यद्ध शश्वदवक्ष्यत् - इन्द्रस्य शत्रुर्वधस्वेति शश्वदुह स इन्द्र-
मेवाहनिष्यत् ॥ शत. ब्रा. १५।२।

dition Delhi and eGangotri

इदिधातोः^१ “ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशु-
 क्रशुक्लगौरवनेरामालाः”^२ इत्यादिनौणादिकसूत्रेण स्न् प्रत्यये जाते
 निपातनात् गुणाभावे कृते सति इन्द्रशब्दः “आद्युदात्तश्च”^३ इत्यनेन
 सूत्रेणाद्युदात्तो व्युत्पाद्यः, तेनेन्द्रेणैवास्य वृत्रसुरस्य हिंसकः
 सम्पन्नः इति इति इति हसपुराणादिषु प्रसिद्धं वर्तते । तदत्र
 उदाहरणतयोक्तम् । स्यादेतदत्र — “यज्ञकर्मण्यजपन्यूड्वसामसु”^४
 इति सूत्रेणैकश्रुतिः स्यात् । सा च तत्पुरुषसमासे बहुव्रीहि-
 समासे वा समाना इति शङ्कते । तथा च अस्येदं समाधानं
 भविष्यति यदत्र जपादिपर्युदासस्तेन मन्त्रेष्वेवैकश्रुतिर्विधीयते ।
 स्वेच्छया यः प्रयुक्तः स मन्त्रो न भवति । तथाहि भेदलक्षणे आचा-
 र्यजैमिनिना — आम्नातेषु अमन्त्रत्वमिति । एतत्सम्बन्धे आप-
 स्तम्बसूत्रमपि कथयति — “आम्नाताः अमन्त्राः” यथा प्रवरो-
 हनामध्येय ग्रहणानीति” । अत एव मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो
 वेति^५ पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वमास्ति, तथापि ज्ञानमानस्याम-
 न्त्रत्वेन यथा-इन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषोऽसङ्गतस्स्यात् । अतो
 मन्त्रशब्दः शब्दमात्रपरो नार्थपरः इत्याशयं मत्वा भाष्ये —
 “दुष्टः शब्दः” इत्युक्तम्^६ ।

अत्र शङ्कते “स्वाहा इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व” इति
 वेदे पठ्यते एवेति तथा चास्य मन्त्रत्वात् कथममन्त्रत्व-
 मिति चेत्, उच्यते तत्सत्यम् । तथापि ऊहितं यद-

१-श.कौ. पृ. २४ । ३-पा. धा. ८५५, १४२९ । ४-पा. सू. ६।१।२२३

५-पा. सू. ६।२।१ । ६-श. कौ. पृ. २४ ।

१-पा. धा. भा. ग. ६३ । २-उणा. सू. १९६ । ३-पा. सू. ३।१।३ ।

मन्त्रभूतमनुकार्यं तदनुकरणस्य वेदे पाठेऽपि अर्थपरस्यानु-
नुकार्यस्य लौकिकत्वं भवतीति । तथा च लौकिकत्वानुपम्या-
दामन्त्रत्वमेव । न च इन्द्रश्चक्रुशब्दस्य लौकिकत्वं यद्युच्यते तत्
कथं स्वरप्रयुक्तयोः श्रुतदोषयोः प्राप्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषय-
कत्वादिति, यदुक्तं तन्न सामीचीन्यमालम्बते । स्वरविधौ छ-
न्दोधिकारस्याभावात् । स्वरस्तु लोकेऽपि भवति । परमुभयोः
एतावानेव भेदो य छन्दसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्चेति व्यवस्थारूपेण
आश्रीयते । परं लोके ऐच्छिक इयमेव भेदः । अत एव एकश्रुति-
स्वरेण सूत्रपाठः, त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति ।

अत्र शङ्केयं जायते यत् “उच्चैस्तशं वा वषट्कारः”^२

इति सूत्रेण विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ “विभाषा छन्दसि”^३ इत्यत्र
विभाषा ग्रहणमेव व्यर्थं स्यात् । “यज्ञकर्मण्यजपन्युद्धसामसु”^४
इति सूत्रे अजपादौ प्रसज्य प्रतिषेधपर्युदासो वेति पक्षद्वये
यदि प्रसज्यप्रतिषेधः आश्रीयते तदा अत्र नायं दोषः । यज्ञ-
कर्मणि, इत्यस्य निवृत्त्यर्थं पुनर्विभाषा ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।
यदि पर्युदासः स्वीक्रियते तदा तत्पक्षेऽपि एवमेवास्त्विति
चेत्, नित्यविकल्पविध्योः विषयभेदस्यावश्यकत्वेन विभाषा
ग्रहणारम्भसामर्थ्यादेव “यज्ञकर्मणीत्यादि निवृत्तिसिद्धेः,
परं यदि प्रसज्यप्रतिषेधः तदा तु न विभाषाग्रहणारम्भसा-
मर्थ्यं कृतादिष्वमन्त्रेषु चर्मादर्थस्य श्रुतिविधेः उत्तरेण

४- पा. सू. १।२।३४।

५- मी. सूत्र २।१।३४।

६- पा. शि. ५२

७- श. कौ. पृ. २५।

१- श. कौ. पृ. २५।

२- पा. सू. १।२।३५।

(अपरपृष्ठे द्रष्टव्यम् →)

छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात् । न हि ऊहाहीनां छन्द-
सत्वं (वेदत्वं वाऽस्ति) मन्त्रब्राह्मणेतरत्वात् । यदि प्रसज्यप्रति-
षेधस्तदा सामर्थ्यमिवात् कथं समासः । एवं सति अस-
मर्थसमासमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेध एव स्वीकर्तुमुचित इति
यदुक्तं तन्न समीचीनम् । पुर्युदासपक्षस्वीकारेऽपि मन्त्रे
नित्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसम्भवेन यज्ञकर्मणे निवृत्त-
ये विभाषा ग्रहणस्यावश्यकत्वाद् - इत्युक्तस्यापरितोषादेव
केचिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधपक्षमवलम्ब्य अत्रापि स्व-
श्रुतौ प्राप्तौ सत्यां तस्याः श्रुतेः अकरणबहुव्रीहेः स्वरकरण-
ञ्च स्वरतोऽपराधात् इत्यस्यार्थमाहुरिति शब्दकौस्तुभ-
काराः १।

उद्योतनकारास्तु "इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व" २ इत्यत्र
स्वरदोषेण यजमानहिंसां दर्शयति वृत्रेण हेतुना त्वष्ट्रा
ब्रह्मणाऽऽरब्धोऽयं यज्ञः । न च "त्वष्टा हत पुत्रो वीन्द्रम्" २
इत्यादि प्रकृतिदर्शनात् । अस्मिन्पक्षे यजमानस्य त्वष्टुर्न
हिंसा किन्तु ब्रह्मपुत्रस्य वृत्रस्यैव हिंसेति प्रश्ने समाधिश्चे-
त्थं यत् पुत्रहिंसायाः पितुरपि दुःखकारणत्वेन यजमान-
हिंसारूपत्वमपि जायते इति न दोषः । अन्यस्यां शाखायां
तु वृत्रकर्तृकमेवायं यागः ; न ब्रह्मकर्तृकः । तत्र यज्ञे इन्द्रस्य
शातपिता शमायिता वा भव इत्यत्र क्रियाशब्दः शत्रुशब्दः

३-पा. सू. १।२।३६

४-पा. सू. १।२।३४ ।

१-श. कौ. पृ. २५।

२-त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्र ९ सोममा-

अप. पृ. द्र. —

आश्रितः, न तु रुढिशब्दः । "शातपेता" इत्यस्य मारक इत्यर्थः ।
 रुढिशब्दस्य अत्राश्रयो न गृह्येत इति तात्पर्यम् । यदि
 रुढिशब्दाश्रयं क्रियेत तदा बहुव्रीहिसमस्योः समासयोः
 अर्थस्य भेदो न निष्पद्येत । कारणं यतो हि शत्रुशब्दः अश्रिते
 रूढः, तथा च अश्रितत्वस्य इन्द्रवृत्रयोर्मिथः स्वभाव (औत्स-
 र्गिक) सिद्धतया अनाशासनीयत्वात् तत्पुरुषश्च समासस्या-
 वलम्बनेऽपि इन्द्रमारकत्वस्य प्राप्तेरभावेन बहुव्रीहिसमासे-
 ऽपि वृत्रमारकत्वस्य लाभासम्भवेन यजमानहिंसाधारनु-
 पपत्तेः प्रयोजनभेदो नास्तीति । तथा च बहुव्रीहिसमस्य-
 समासयोरवलम्बने रुढिशब्दाश्रयणेन दुष्टशब्दस्य
 भाष्योक्तस्य प्रयोजनस्यासङ्गतिस्स्यादिति भावः । यदि
 शत्रुशब्दः क्रियापरकः आश्रीयते तदा स्वरभेदेनार्थभेदोप-
 पादनसम्भवात् ।

उहरत् तस्मिन्निद्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत पुत्रं मे-
 ऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममर्पयत्
 तस्य यदत्यशिव्यत तत् त्वच्छाऽऽहवनीयमुप प्रावर्त-
 पत् स्वाहेन्द्रं शत्रुर्वर्धस्वेति - - - । त्रै. सं. २।४।१२।१

चत्वारि शृङ्गाः

व्याकरणाध्ययनं धर्मार्थिकामसाधनमित्युक्तम्।
इदानीं मोक्षसाधनं किमस्तीत्युच्यते—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्ताहस्तासौ अस्य ।

त्रिधा बहो वृषभो रोरवीति

महादेवो मर्त्या आविवेश^१ ॥

चत्वारिती ऋग्मन्त्रः। चत्वारिती शब्दशास्त्रप्रति-
पाद्यस्य स्फोटरूपस्य शब्दब्रह्मणो वृषभाकारः शब्दशास्त्र-
बोध्य शब्दब्रह्मरूपः स्फोटः रोरवीति इति महान् देवः अन्त-
र्यामिरूपः शब्दः मर्त्या आविवेश। स्वाभेदम् आविष्कृतवा-
निति मन्त्रतात्पर्यम्। अर्थात् महतो देवस्य शब्दस्वरूपस्य
ब्रह्मणो व्याकरणत्वेन ज्ञाप्यत्वेन यो व्याकरणाविद् तत्र तेन
आविष्ट इव भवतीति^२। शृङ्गा इत्यस्य शृङ्गाणि (शृङ्गस्था-
नीयानि) इति लौकिकसंस्कृतरूपम्। चत्वारि कानि इति
प्रश्ने, पदजातानि अर्थात् “नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति
भाष्ये। उद्योतकारेण तु पदजातानि कानीति प्रसङ्गे - परा-
पश्यन्तीमद्यमावैखरीत्युक्तम्^३। अतएव अग्रे निपाताश्चेति
चकारः सङ्गच्छते^३। “नामाख्यातोपसर्गनिपाताः” इत्यत्र

१- ऋ. सं. ४।५८।३, वा. सं.

२- उद्योतटीकायाम्।

नामशब्देन सुबन्तं गृह्यते । नमतीति "नाम" इति व्युत्पत्त्या
आख्यातार्थं प्राप्तिं सुबन्तं विशेषणी भवतीति^१ कारणं हि वैया-
करणैः व्यापारमुख्यविशेषकः एव शाब्दबोधः स्वीक्रियते,
तस्मात् सुबन्तमाख्यातार्थं प्राप्तिं विशेषणमेव जायत इति ।

आख्यातपदेन तिङन्तं गृह्यते । उपसर्गनिपातयोः
पृथग्रूपेणोपादानं गोबलीवर्दनन्यायेन भवतीति ज्ञेयम्^२ ।
उपसर्गशब्देन धात्वर्थद्योतकं सर्वं गृह्यते । निपातशब्देन
तु आलीङ्गं वान्यकं सुबन्तं गृह्यते^३ ।

अस्य त्रयः पादाः । अस्य शब्द ब्रह्मणः (स्फोटस्य)

त्रयः पादाः (पादस्थानीयाः) कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः
लडादिविषयाः । कालस्यामूर्तत्वाद् अवयवत्वं न सम्भवतीति ।
अतः "कालाः" इत्यस्य लडादिविषया इत्यर्थः संयोजनीयः ।
तथा च लडादीनां दशविधत्वेन त्रित्वासम्भवात् त्रयः कालाः
इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि तद्योत्यकालस्यात्यन्तं प्रसिद्धस्य
त्रित्वात् तत्र भूतभविष्यता विहितत्वेन लडादिलकारान्
त्रेधा विभज्य तद्योतकाः त्रेधा लडादयः पादाः भवन्तीति
ज्ञेयम् । धातोः विहिताः लुङ्, लङ्, लृडादयो लकाराः
गृह्यन्ते । तेषां लकाराणां लोके प्रयोगो न भवति, तथापि
तदादेशानां तिबादीनां तत्संज्ञकानां प्रयोगसमवायात्^४ ।
त्रयोऽस्य इत्यत्र "एङः पदान्तादिति" इति

१- उद्योतटीका

२- रत्नप्र. पृ. ६१ ।

३- रत्नप्र. पृ. ६१ छाया पृ. ४१ ।

४- पा. सू. ६।१।१०९ ।

सूत्रेण पूर्वस्वरूपं स्वरसन्धिः कथं न भवतीति प्रश्ने इदं
समाधानं यत् " प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे " ^१ इति सूत्रेण
प्रकृतिभावान्न पूर्वस्वरूपम् । द्वे शीर्षे = द्वौशब्दौ आत्मानौ
अर्थात् शब्दभेदौ । नित्यः कार्यश्चेति, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन।
व्यङ्ग्यः स्फोटः, व्यञ्जकः वैखरीरूपः । आन्तरः मध्यमावस्थः
नित्यः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः अनित्यः । शीर्षेति नपुंसकलिङ्गे
द्विवचनम्, अर्थात् "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धनि मस्तकोऽ-
स्त्रियाम् " ^२ इत्यमरकोशाद् अकारान्तः शीर्षं शब्दः नपुंसक-
मास्ति तस्य प्रथमाद्वितीययोः कश्चयौर्द्विवचने रूपम् ^३।

अस्य सप्तहस्तासः = सप्ताविभक्तयः सुपः,
न तु तिङः । तिङ् विभक्तीनां षट्संख्यात्वात् । अत्र केचन
विद्वान्सः तिङामपरिग्रहप्रसंगत्वात् सहशेषेण (षष्ठ्य-
र्थेन) सप्तकारकाणि, सप्तेति सप्तसंख्याप्रकटवं मनः
षष्ठानीन्द्रियाणीति वज्ज्ञेयम् । अपरं चापि सप्तेति पदस्य
छन्दसा सह सङ्गमनं कार्यम्, तेन सप्तहस्तास इत्यस्य
सप्तछन्दांसि इत्यर्थः करणीयः । न च गायत्री-बृहती-जगत्यनु-
ष्टुप्त्रिष्टुप्पङ्क्त्युष्णिक्कुम्भ इति मन्त्रे अष्टानां छन्दसामु-
ल्लेखात् कथं सप्तछन्दांसीति चेत्, तर्हि अन्त्ययोः उष्णिक्क-
कुम्भोः एकाकारेण सप्तछन्दांसीति वेदभाष्ये ^४ उक्तस्वान्न दोषः ^५
परमत्र छन्दांसीत्यर्थस्य साक्षाद् व्याकरणप्रातिपद्यत्वाभावेन

१-पा. सू. ६।१।११५।

२-अम. को. मनु. वर्ग- २।९५।

३-राजल. पृ. ३०।

४-तै. सं. भ. भा. भा. ५।२।११।१

५-उद्योतन पृ. ५८।

सप्तेति पदस्य विभक्तिभिः साकं सम्बन्धः संयोजनीयः। अत एव भाष्यकारेण विभक्तयः इत्युल्लिखितम् ।

त्रिधा बद्धः । "त्रिधा" इत्यस्य त्रिभिः प्रकारैः, बद्धः - प्रतिबद्धः इत्यर्थः। तेन भाष्ये त्रिषु स्थानेषु बद्धः इत्ययमर्थः फलितो भवति। त्रिषु स्थानेषु बद्धः अर्थात् उरसि, कण्ठे, शिरसीति च विज्ञेयम्। भाष्ये "उरसि" इत्यादिकथनस्येदं तात्पर्यं यत् मूर्ध्नि च शिरो गृह्यते। पञ्चमैः णकारनकारादिभिः अन्तस्थाभिः चरलवैः, उरस्यमुरस्थानजन्यमित्यर्थः। "कण्ठ्य-माहुरसंयुतम्"^१ इत्यत्र कण्ठपदेन मुखान्तर्गतिकण्ठादिस्थान-मुपलक्ष्यते^२।

वृषभः - ज्ञानादि मोक्षादिफलप्रदः। वर्षणाद् वृषभो भवति। तथाहि "वृषू सेचने"^३ इत्येतस्माद्भातोः "ऋषिवृषिभ्यां कित्"^४ इत्यौणादिकस्मृत्येण औणादिकेऽभ्यप्रत्यये कृते 'वृषभः' इति। वर्षणादित्यस्य कामानां ज्ञानपूर्वकमनुष्ठानफलत्वादित्यर्थः। न च वर्षति मूत्रेण भूमिं सिञ्चतीति व्युत्पत्तौ "वृषभः" इति सिद्धयति। लौकिको वृषभो वर्षतीत्युक्तेः मूत्रेण भूमिं सिञ्चतीत्येतदेव लोकप्रसिद्धः। तथा च तत्कथं वृषभशब्दः इत्युच्यते। तत्र मेघः उदकमिवोक्तानाञ्चतुश्शृङ्गादिगुणानां वैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण कामानां दानादित्यर्थ-करणेन शब्दो वृषभपदेन वक्तुं शक्यते।

१- हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्।

उरस्यं तं विजानीयात् स्युर्मूर्धन्या ऋदुरषाः॥

२- उद्योतटीकायाम्।

३- पा. धा. भा. ग. ७०६।

४- उणा. सू. ४०३।

लौकिकवृषभपशोः शब्दरूपे वृषभे को भेद ?
इति प्रश्नेऽयं समाधिर्यल्लौकिकवृषभपशौ द्वे शृङ्गे, द्वौ पादौ,
द्वौ करो, एकश्च कण्ठ इत्यत्र शब्दरूपवृषभे तु चत्वारि
शृङ्गाणि, त्रयः पादाः, द्वे शीर्षे सप्तहस्ताश्च भवन्तीति लौकि-
कवृषभात् व्यतिरेकः।

रोरवीति शब्दरूपब्रह्मशब्दे करोति = गर्ज-
तीत्यर्थः, किं रोरवीति अर्थात् शब्दायमानः स किं कथ-
यति ? इत्यत आह—

“महादेवो मर्त्यो आविवेश।”

महा = परम्, देवः = शब्दब्रह्म, मर्त्यो = मनुष्येषु विदुषः,
आविवेश = शब्दव्याजेन समनुप्रविष्ट इति। महता
देवेन, नः = अस्माकं साम्यं सायुज्यं^१ यथा स्यादित्येत-
दर्थं व्याकरणमध्येतव्यमिति। साम्यं सायुज्यमित्यर्थे
भट्टहरीणा कथितम्।

“अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।

प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यामिष्यते ॥”^२

तत्रैव च भट्टहरीरप्याह—“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः”
इत्यादि ऋग्मन्त्रः। इह द्वौ शब्दात्मानौ - कार्यौ नित्यश्च। तत्र
अन्त्याः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिमान् सर्ववृषभः। तस्मिन् खलु वाग्-
योगवित् शब्दशास्त्रज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो वि-
च्छिद्याहङ्कारग्रन्थीनित्यन्तं संसृज्यत इति^१

१- इति उच्यते

२- वाक्य प. १।१३१।

अयं शब्दरूपो वृषभः सर्वान् कामान् वर्षीति, मेघः
 उदकमिवेत्यतिशयः । ज्ञानपूर्वककार्यानुष्ठानाद्धि काम्यस्य सिद्धिः
 भवति । ज्ञानञ्च व्याकरणेनोपकृतां यद्वेदादिवचनं तस्माद्भवति ।
 अनया रीत्या कामवर्षकत्वमस्योपपद्यते । शब्दप्रयोगादपि ज्ञान-
 पूर्वकात् स्वर्गो भवतीत्यपि युक्तिः सहम् । एवमन्यत्रापि अस्य
 शब्दरूपवृषभस्य चत्वारि शृङ्गाणि तथाहि लौकिकस्य द्वे
 शृङ्गे, अस्य शब्दरूपवृषभस्य चत्वारि शृङ्गाणि । अस्य लौकिक-
 स्य वृषभस्य एकमेव शिरः, शब्दरूपवृषभस्य तु द्वे शीर्षे ।
 लौकिकवृषभस्य द्वौ पादौ, अस्य शब्दरूपाय वृषभाय तु त्रयः
 पादाः । तस्य लौकिकवृषभस्य तु द्वौ हस्तौ, अस्य शब्दरूप-
 वृषभस्य तु सप्तहस्ताः । लौकिकस्य वृषभस्यैकत्र कण्ठे
 बन्धनम्, अस्य शब्दरूपवृषभस्य तु त्रिषु कण्ठादिषु बन्ध-
 नम् (उरसि, शिरसि कण्ठे च) । स तु लौकिको वृषभो गृहाद्
 बहिरेव क्वचिदेव स्थाने स्थाप्यते, अप्यन्तु शब्दरूपवृषभः
 शरीर मध्ये एव प्रविष्टिरिति महदाश्चर्यम् ।

ऋग्वेदे बहवो मन्त्रवर्णाः सन्ति प्रयोजनप्रसङ्गे ।

चत्वारि शृङ्गा, चत्वारि वाक्, उत्तवः, सत्तुमिवेत्यादयः^① तथा च 'चत्वारि' इत्यनेन मन्त्रवाक्यैकदेशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यते "चत्वारि वाक् परिमिता पदानि" इति । यद्यपि भाष्यकारस्येदं प्रयोजनानुक्रमणं नान्यदीयं येन व्याख्यानद्वयं भाष्यकारस्य युज्येत, तथापि "चत्वारि शृङ्गा" इति वा "चत्वारि वाक्" इति वा पठितव्ये । चत्वारि इति - मन्त्रद्वयाभिप्रायेण भाष्यकारेणैव पठितमिति तात्पर्यम् । भाष्यात् पूर्वनिबन्धेषु इदं प्रयोजनानुक्रमणमित्यापि केचिद्वदन्ति ।

"परिमिता" इति टाबन्तम्, अन्यद्वेति प्रश्ने यदि "परिमिता" टाबन्तमिति मन्यते, तदा "पदानि" इत्यनेन साकम् अनयोः न स्यात् । अतः "परिमिते" इति न टाबन्तम्, अपितु "परिमितानि" इत्यस्य लौकिकस्य संस्कृतस्य स्थाने "परिमिता" इति लौकिकसंस्कृतम् । एवं "निहितानि" इत्यस्य "निहिता" इति रूपं बोध्यम् । "परिमिता" इत्यत्र परिमितशब्दात् अशशसोः विभक्तयोः वा स्थाने शेरदेशे जाते "शेष्टद्वन्द्वसि बहुलम्"^② इत्यनेन शैलीपि "परिमिता" इति सिद्ध्यति ।

परिमितत्वमित्यस्य यदि परिमाणवत्त्वमर्थः स्वीक्रियते तदा शब्दे न सम्भवति परिमाणवत्त्वम् । अतः परिमितानीत्यस्य

①- चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति,

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥
ऋ.सं. - १।१६४।४५, वा.सं. - १७।९१

② शब्दकौस्तुभकारः ।

③- पा. सू. - ६।१।७०

परिच्छिन्नानि परिगणितानीति वा एतावन्त एव पदानि सन्ति
तान्येव विदन्ति इत्येवार्थो बोद्धव्यः । परिच्छेदकत्वात् परिसङ्ख्या-
दपि प्रमाणमित्युच्यते^१ इति तात्पर्यम् ।

“चत्वारि वाक् परिमिता पदानी”त्यस्य प्रथमो ह्यर्थः
“परापश्यन्ती मध्यमा वैखरी रूपाणि पदजातानि” द्वितीयोऽर्थः
“नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च” इत्येतद् रूपाणि । नामादिमध्ये
चैकैकं चतुष्पादम् । चतुष्पादं तावत् परादिभिरेव भवतीति भावः ।
ये ब्राह्मणाः मनीषिणश्च तानि सर्वाणि पदजातानि जानन्ति ।

प्रवचनावृत्त्या पारगमनस्य वर्णान्तरेष्वभावाद् “ब्राह्मणाः” इत्यु-
क्तम् । यद्वा वेदाख्यं ब्रह्म साङ्गोपाङ्गं ये विदन्ति ते ब्राह्मणाः ।^२
ब्रह्मणोऽपत्यमिति विग्रहे “तस्यापत्यम्”^३ इत्यणि “ब्राह्मोऽजातौ”^४
इत्यनेन टिलोपाभावः द्वान्दसः वृद्धौ सत्यामिति । ईषन्ति ते
इति ईषिणः, ईष धातोः औणादिकः कर्त्तरि इन्प्रत्ययः ।
मनसः ईषिणः इत्यत्र “शकन्ध्वादिषु परस्वरूपं वाच्यम्”^५ इति
वार्तिकेन परस्वरूपम् । मनसः इति कर्माणि षष्ठी । “सुप्यजातौ
णिनिस्ताच्छील्ये”^६ इति णिनिः, इत्यस्य तु अत्रा प्राप्तिः मन-
शब्दस्य जातिवाचकत्वात् । अत एव औणादिकः इनिः प्रत्ययः ।
चित्तस्य शुद्धिक्रमेण वशीकर्त्तरि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्याः
हिंसका वेत्यर्थः । ते च वैयाकरणाः ।

अत एव भाष्ये “ब्राह्मणा ये मनीषिणः” इति सामा-
न्याधिकरणेन निर्देशः कृतः । तथा च तानि पदजातानि ये

①-पा० सू० ४।१।९२।

②-पा० सू०-६।४।१७१।

③-वा० सू० (पा० सू० १।१।६४)

④-पा० सू० ३।२।७८।

⑤-अयाकारो वैयाकरणः

⑥-उद्योतनकारः ।

ब्राह्मणाः विदुः ते मनीषिणः पण्डिताः सर्वैः सम्माननीयाः आद-
रणीयाः देवा एव भवन्ति^१। मनसा व्याकरणसंस्कृतेन ईषन्ति=
सर्वं जानन्तीति भावः। अवैयाकरणोऽज्ञानाद् वैखरीरूपमेवां-
शं जानाति व्यवहरति च। वैयाकरणस्तु परापश्यन्तीमध्यमा-
न्तां वाणीं जानाति, व्यवहरति तु वैखरीरूपम्। इदमेव
रहस्यं भाष्ये —

“गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति= न चेष्टन्ते”।
अत्र अवैयाकरणपक्षे गुहेत्यस्य “अज्ञानम्” अर्थः। वैयाकरण-
पक्षे गुहेत्यस्य ‘हृदयादिरूपः’ इत्यर्थः। कारणं हि वैयाकर-
णानामज्ञानासम्भवात्।

न च नैयायिकादिभिरपि चतुर्विधपदजातानि तु
ज्ञातान्येवेति। तेऽपि मनीषिणो देवाः स्युरित्यत आह—
गुहायाम् = अज्ञानरूपायाम्, एकैकस्य पदजातस्य अंशत्रयं
निहितम्। अत एव नेङ्गयन्तीत्यस्य न नैयायिकादिमुखा-
निसरन्ति। किन्तु तुरीयं वाचो भागं ते वदन्ति। अत एव
ते मनुष्याः एव न देवाः, तथा मनीषिणो देवाः स्युः
इत्येतदर्थं व्याकरणमध्येयम्^३। एतत्सम्बन्धे भर्तृहरिरपि
आह —

“वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्॥^३”

१- रत्नप्रकाशकारः (म.भा.प्र.टीका)।

२- तत्रैव पृ. ६१।

३- बाल.प. १।१४३।

... १५ ...
... १६ ...
... १७ ...
... १८ ...
... १९ ...
... २० ...
... २१ ...
... २२ ...
... २३ ...
... २४ ...
... २५ ...
... २६ ...
... २७ ...
... २८ ...
... २९ ...
... ३० ...
... ३१ ...
... ३२ ...
... ३३ ...
... ३४ ...
... ३५ ...
... ३६ ...
... ३७ ...
... ३८ ...
... ३९ ...
... ४० ...
... ४१ ...
... ४२ ...
... ४३ ...
... ४४ ...
... ४५ ...
... ४६ ...
... ४७ ...
... ४८ ...
... ४९ ...
... ५० ...
... ५१ ...
... ५२ ...
... ५३ ...
... ५४ ...
... ५५ ...
... ५६ ...
... ५७ ...
... ५८ ...
... ५९ ...
... ६० ...
... ६१ ...
... ६२ ...
... ६३ ...
... ६४ ...
... ६५ ...
... ६६ ...
... ६७ ...
... ६८ ...
... ६९ ...
... ७० ...
... ७१ ...
... ७२ ...
... ७३ ...
... ७४ ...
... ७५ ...
... ७६ ...
... ७७ ...
... ७८ ...
... ७९ ...
... ८० ...
... ८१ ...
... ८२ ...
... ८३ ...
... ८४ ...
... ८५ ...
... ८६ ...
... ८७ ...
... ८८ ...
... ८९ ...
... ९० ...
... ९१ ...
... ९२ ...
... ९३ ...
... ९४ ...
... ९५ ...
... ९६ ...
... ९७ ...
... ९८ ...
... ९९ ...
... १०० ...

(... ..)
... ..
... ..
... ..

वैखरीमध्यमापश्यन्तीरूपायाः त्रय्याः वाचः शब्दाद्यनेकभेदभिन्नायाः
अद्भुतम् = अपूर्वम्, सामान्यविशेषवत् प्रकृतिप्रत्ययादिविलक्षणं
व्याकरणमेव परमम् = उत्तमं स्थानमिति । तत्र वैखरी श्रोत्रेन्द्रि-
यविषया, मध्यमा तु हृदयदेशस्था, पदस्य प्रत्यक्षानुपपत्त्या
व्यवहारस्य कारणं पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीताऽस्माकं
दृष्ट्या । योगिनां तु पश्यन्त्यामपि वाचि प्रकृतिप्रत्ययविभागाव-
गतिर्विद्यते । परयां वाचि तु योगिनामपि कृते प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गावगतिर्नास्ति^① । अत एव परयाः वाचः सम्बन्धे भर्तृहरिरपि
आह —

“स्वरूपज्योतिरेवान्तः परवागनपायिनी ।

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते^②” इत्यादि ॥

ननु भाष्यकारस्य स्वत एव प्रमाणतया तत्र
हयादीनामुपन्यासो वृथेति या शङ्का जाता तद्वारणाय हरि-
रपि “इति” शब्देनोक्तम् । “अपि” शब्देन हरेः आचार्यस्यापि
सम्मतिप्रदर्शने तात्पर्यम्^③ ।

योगिनामपि भेदज्ञानं प्रकृत्यादिरूपं न भवतीति त्रय्या
वाचो भेद उक्तः । मूलाधारचक्रं परयाः वाचः स्थानम्, पश्यन्त्याः
वाचो नाभिः स्थानम्, मध्यमायाः वाचो हृदयं स्थानम्, मध्यमेव
वाक् मुखपर्यन्तं गच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धनिम्
आहत्य ततः परावृत्य च तत्तत् कण्ठतालवादिस्थानेषु अभिव्यक्ता
परस्य जनस्य श्रोत्रेन्द्रियेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदैवत्या वैखरी-

①-शिवदत्तदाधिमथकृतटिप्पणी ।

② - वाक्.प.

③ - तत्रैव ।

वाग् विद्यते । प्रणव एव च व्यानेनोदानेन च सह वैखरीरूपं प्रतिपद्यत इति । इयञ्च वैखरीवाक् वाय्वादिपरिणामरूपा कण्ठतालवादिस्थानाभिधातजन्यैव^१ । अत एवोक्तं वाक्यपदीयकारैः भट्टहरेभिः । यथा—

“ वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनिभेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः ॥”^३

वायोः = प्राणादिरूपस्य । अणूनामित्यस्य शब्दतन्मात्रपरमाणूनाम्,

“ अभाणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ।”^३

ज्ञानस्य = वक्तृज्ञानस्य, पराशक्तिसाहित्येन च तत्तत् परिणामः । कैश्चिदित्यनेन पराशक्तेरेव मध्यमावत् परिणामविशेषोऽन्येषां मते वैखरी भवतीति सूचितम् । तदाह— प्रवादेषु = शास्त्रेषु । अत्र विषये दर्शनिभेदः—सिद्धान्तभेदोऽनवस्थितः ।

पश्यन्तीवागेव तु हृदयपर्यन्तभागच्छ्रुता तेन वायुना हृदयदेशेऽभिव्यक्ता सति तत्तदर्थविशेषतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृता हिरण्यगर्भदैवत्या परस्य श्रोत्रेन्द्रियेण प्रत्यक्षायोग्यत्वेन सूक्ष्मावाक् मध्यमेऽप्युच्यते । स्वयं कर्णपिधाने सति सूक्ष्मतरवायोः अभिधातेनोपांशुशब्दप्रयोगे चैयं मध्यमावाक् श्रूयमाणा वर्तते । अस्याः व्यवहारोपयोगित्वमाह—पदेति^४ । तात्पर्यं प्रदर्श्यते—पराख्यमेव नाभिपर्यन्तभागच्छ्रुता तेन वायुना

१- द्वायाकारमतम् ।

३- वाक् प. १।१११

२- वाक् प. १।१०७

४- द्वायाकारः

अभिष्यक्तं मनोविषयः पश्यन्ती वागिति । इयञ्च पश्यन्ती सूक्ष्म-
तरा ईश्वरादिदेवत्या योगिनां समाधौ सविकल्पकज्ञानविषयः^①
इति । तत्र तदभावे कारणं प्रकटयति —

“स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी ।

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारे निवर्तते ॥”^② इत्यादि ॥

परायां वाचि योगिनामपि प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य प्रमाणं
दीयते । स्वरूपज्योतिरित्यादि । इयं परावाक् अन्तःस्वरूपज्यो-
तिरेव प्रकृतिप्रत्ययविभागादिशून्याऽविचाला वर्तते । स्वरूप-
मात्रोपलब्ध्यां तस्यां वाचि व्याकरणाधिकारे निवर्तते ।^③

अपरञ्चापि —

वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।

आन्तरार्थाच्च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥”^④

इत्याद्यप्युक्तम् । आन्तरं स्वरूपज्योतिरेव । सूक्ष्मा = सूक्ष्म-
तरा । अस्मैदं तात्पर्यम् यत् — बिन्दोः शब्दब्रह्मणोऽपरनामधेयं
वर्णादि विशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं
चेतनमिष्टं नादमात्रमुत्पद्यते । अयमेव नादो जगत् उपादानम् ।
इदमेव जगत् खादिशब्दैः व्यवहृतम् । एतत् सर्वगतमपि
प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतस्य पवनस्य चलनेनाभिष्यज्यते ।
ज्ञातमर्थं वक्तुमिच्छोः पुरुषस्येच्छया समुत्पन्नेन प्रयत्नेन
योगः सम्बन्ध एव मूलाधारस्थस्य पवनस्य संस्कारः । तेन
संस्कारेणाभिष्यक्तं शब्दब्रह्म स्वे प्रतिष्ठतया निश्चलं परावाक् ।

①- द्वायाकारः ।

③- इति निर्णयसागरस्य म. भा. टिप्पणी ।

②- वाक्. प.

④- वाक्. प.

इयञ्च परावाक् सूक्ष्मतया योगिनां समाधौ निर्विकल्पकज्ञान-
विषयतामाप्नोति १ एतत् सम्बन्धे आचार्येण भर्तृहरिणाप्युक्तम्।
यथा —

“ अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥२॥ ”

इत्यादि । श्रुतिरप्येतत् सम्बन्धे कथयति —

“ वागेवार्थं पश्यन्ती वागजीवति वागर्थं निहितं
सन्तनोति वान्चैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेकस्मादेकं प्रविभज्यो-
पभुङ्क्ते । ” ३ इति ।

एतत् सम्बन्धे भागवतेऽप्युक्तम्भगवता व्यासेन —

“ स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन द्योषेण गुहां प्रविष्टः ।
मनोमयं सूक्ष्ममपेत्य रूपं मात्रा स्वरा वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ ” ४

इत्यादि ।

१ - द्वायाकारः ।

२ - वाक् पं १।१।

३ - तत्रैव

४ - श्रीमद्भागवतम् -

“उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-

मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे

जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥” ②

शब्दानुशासनप्रसङ्गे तत्प्रयोजनावसरे “उत त्वः पश्यन्” इति वैदिकमन्त्रोपन्यासः । इदं हि देवताप्रसादजनकमित्याह—
भाष्ये— “उतो त्वस्मै” इति । उतशब्दः अव्ययमप्यर्थे खल्वर्थे वा । एवञ्च अन्यतरस्येति अर्थात् आपद्यते, अध्याहारो वा । त्व-शब्दोऽन्यार्थः एकशब्दार्थो वा ।

यस्य समानपृष्ठोदरपाणिपादानां बहूनामप्यध्येतृणा-
मधीयमानानामेकः कश्चन वाचं पश्यन्नापि अर्थात् स्वसम्यग-
भ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णप्रतिभावानपि न पश्यति, अर्थाभि-
ज्ञत्वाभावात् । वाचोऽर्थपरिज्ञानमेव फलं भवति, अर्थादेको-
ऽवैयाकरणो निश्चयेनेमां वाचं स्वरूपेण पश्यन्नापि सम्य-
गभ्यस्यन् अपि न पश्यति, अर्थान्नि जानाति । कारणं हि
अर्थस्यापरिज्ञानात् । एवम् अन्ये इमां वाचं स्वरूपेण शृण्व-
न्नप्युक्तकारणादेव न शृणोति फलाभावात् । य एव ह्यर्थः
सम्यगवबुध्यते तेनैव सा सम्पक् श्रुता भवति । अत एव
योग्यं कर्तारं सूचयन्नुपसंहरति ③ भगवान् भाष्यकारः—
अविद्वान्सम् - अर्धम् । एवमर्थेनाविद्वान्संतिरस्कृत्याधन्ति-
रेण च विद्वान्सं स्तौति — “उतो त्वस्मै” इत्यादि ।

①- वैदिकप्रतीकः ।

③- छाया ।

②- ऋ. सं. - १०।७।१।४

“उतो” इत्यत्र उत+उ इति निपातसमाहारः। तथा चात्र उत-
शब्दोऽप्यर्थे “उशब्दो निश्चयार्थे वर्तते।

अप्येकस्मै = कस्मैचिद् वैयाकरणाय तन्वं
(शरीरं) विसस्रे = प्रकाशयति । “विसस्रे” इत्यत्र सृधातोः
“छन्दसि लुङ्लिट्”^① इति सूत्रेण वर्तमानार्थे लिट् । धा-
तूनामनेकार्थत्वात् सृधातोः अत्र प्रकाशने वृत्तिः^② सम्यक्
ज्ञानमर्थस्य प्रकाशनमेव भवति । अर्थो हि वाचः शरीरम् ।
अत्रायोपमासहितया वाण्याऽन्त्यपादेनार्थविदं प्रशंसन्ति ।
जायेव पत्य इत्यादि ।

यथा जाया प्रकटीकृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वा उशती=
कामयमाना (वशोः कान्त्यर्थवान्यकात् शतरि प्रत्यये सम्प्रसार-
णाद् “उशती” इति रूपं सिद्ध्यतीति) भर्त्रे प्रेम्णाऽऽत्मानं
दर्शयति । कस्मिन् काले ? इति प्रश्ने - सुवासाः = निर्गन्त-
सूक्ष्मतमवस्त्रा, त्रदुत्कालेषु नीरजस्का = रजोधर्मरहितेत्यर्थः ।
तदा ह्यतितमा स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा— स पुरुषः तां
स्त्रियं यथावत् पश्यति, शृणोति च तद्वचनार्थम् । अन्यस्मिन्
काले यस्याः शरीरं सघनवस्त्रेणावृतं वर्तते । तां न पश्यति,
न वा तद्वचनार्थं शृणोति पुरुषः ।

अत एव भाष्ये - तनुमित्यस्य व्याख्यानं स्वमा-
त्मानमिति वर्तते । स्वीयं सकलस्वरूपमिति तदर्थः । एवम्
अग्रेऽपि वाण्येव शास्त्राभ्यासादिनिर्मलासती दुर्जनितया

① - पा. सू. ३।४।६।

② - द्वाया ।

पूर्वेक्तदाष्टीनित्के कर्त्रित्याह—

एवमिति । वाग्विदे = वैयाकरणाय । स्वम् - आत्मानम्,
विगृणुते । अथद्विवं स वैयाकरण एव इमां वान्यं पदशः
प्रकृतिप्रत्ययविभागेनास्याः वान्यो विगृह्य पश्यति शृणोति
चेति ।

सक्तुमिव

व्याकरणाध्ययनस्य ब्रह्मसायुज्यस्य प्राप्तेः साधनतां
दर्शयति भगवान् भाष्यकारः —

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते

भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि ॥”^१

इत्यादि । अस्य मन्त्रस्यायमर्थो यत्र व्याकरणशास्त्रे धीराः ध्यानं
कुर्वन्तः सन्तः सुधियः तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तान्तःकरणे
तत्करणज्ञानेन वाचमकृत = वाणीमकृषत, अर्थात् असाधुभ्यः
शब्देभ्यो विविधतां = भेदं कृतवन्तः, ते तत्करणेन शुद्ध्यन्ति ।

अत्र ब्रह्मबोधकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः =
समानज्ञानवन्तः, तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तः तेनैव दृष्टान्तेन सर्व-
वस्तुषु ब्रह्मनिस्सृपिताभेदज्ञानवन्तः, सख्यानि = सायुज्यानि, जा-
नते = प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।^२ सायुज्यप्राप्ते कर्तारः पुनः के ? इति
प्रश्ने उत्तरमाह — “भद्रेषामित्यादि”^३

अत्र सचतेर्दुर्धाविो भवति । कसोतेर्वा विपरीतो विक-
सितो भवति । “षच”समवाये, “षच”सेचने इत्यन्यतरस्माद् धातोः
दुःशोधार्थाद् औणादिके कर्मणि तुनि प्रत्यये कृते कत्वे च कृते
सक्तुमिति सिद्ध्यति । भाष्ये — “दुर्धावि” इत्यत्र “ईषद्दुःसुषु-
कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्”^४, इति सूत्रेण दुःपूर्वाद् धावेः कर्मणि

१- ऋ. सं. १०।७१।२

२- इति नागेशः

३- इति छाया, रत्नप्रकाश एवं नागेशः ।

४- पा. सू. — ३।३।१२६

खल प्रत्ययेन “दुधावि” इत्यस्य सिद्धिर्भवति। अतो दुश्शोधार्थ-
प्रतिपादको भवति।

तितउ शब्दः इत एव भाष्यान्नपुंसकः। “चालनी तित-
उः पुमान्” इत्यमरकोशात् तितउशब्दः पुंलिङ्गोऽपि भवति। “तित-
उ” इत्यस्य प्रकारद्वयेन सिद्धिर्भवति। तथाहि “तनु” विस्तरे इत्य-
स्माद् धातोः “तनोतेर्ङ उः सनवच्च”^१ इत्यौणादिकसूत्रेण उ उः प्रत्य-
ये जाते सन्वद्भावे च कृते टिलौपादिकार्ये कृते “तितउ” इति
सिद्ध्यति। तथा च “तितउ” इत्यस्य विस्तारयुक्तमित्यर्थः। यदा
च व्यथनार्थकात् “तुद्” धातोः कर्मणि उ उः प्रत्ययः सनवच्च
भवतः। तेन “तितउ” इत्यस्य बहुविधमिति्यर्थः। धीराः = ध्यान-
वन्तो वैयाकरणाः वेत्यर्थः। ज्ञातार्थभानमित्यर्थः। अर्थात् ज्ञातार्थ-
भावनम् - सततपरिशीलनं धारणेति यावद्^२ ध्यानपदस्यार्थः।
मनसा = प्रज्ञानेनेति। वाचमक्रत = अपशब्देभ्यो विविक्तां भेदं
कृतवन्तः। “मन्त्रेधसह्वरणशवृदहाङ्चकृगमिजनिभ्यो लेः”^२
इति सूत्रेण च्लेः लुकि सति “अकृत” इति सिद्ध्यति।

“अत्रा सखायः” इत्यत्र “ऋचितुनुधमक्षुतङ्कुत्रोरुष्या-
णाम्”^३ इति सूत्रेण “अत्रा” इत्यत्र दीर्घः। सखायः = समानख्यातयः।
भेदज्ञानस्य निवृत्तत्वात् सर्वम् एकमिति मन्यते। सखयानि =
सायुज्यानीत्यर्थः। क्वेति ? प्रश्ने य एष दुर्गो मार्गः = एकगम्यो
वाग्विषयः दुर्गमार्गः प्राप्यत्वात् अथवा दुर्गत्वमेवाह — एक-
गम्य इति। “एकगम्य” इत्यस्य ज्ञानेनैव प्राप्यः अर्थात्

१- उणादिसूत्र - ७४०।

३- पा. सू. ०-६।३।१३३।

२- पा. सू. ०-२।४।८०।

४- द्वाया

निर्विकल्पकज्ञानेनैव । अत एव दुर्गलं “नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाथ”^१ इति श्रुतेः । वाक् वेदरूपाऽत्र गृह्यते । भाष्ये - “वाग्वि-
षयः” इत्युल्लेखनेन श्रवणमप्युपपद्यते ।

एषां वैयाकरणानां “लक्ष्मीः अधिवाचि निहिता”
इत्यस्येदं तात्पर्यं यद् वेदाख्ये ब्रह्मणि वा लक्ष्मीः वेदान्तेषु
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”^२ इत्यादिषु परमार्थसंवल्लक्षणा
अर्थात् परमार्थब्रह्ममात्रविषयाऽखण्डार्थरूपा सा । एषां वैया-
करणानां वाचि निहितेत्यर्थः । ननु एवं कथं सर्ववेदनिष्ठा
सा लक्ष्मीरिति प्रश्ने उत्तरमिदमायाति यत् सर्वोऽपि वेदः
तेषां ब्रह्मपरः “वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्यः”^३ इति गीतोक्तेः ।

(अयम्भावः — ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययोः विभागेन
साधून् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानिनः मानसज्ञानेन गिरम् असाधु-
भ्यः पृथक् कृतवन्तः । ते तज्ज्ञानपूर्वकैः साधुशब्दप्रयोगैः प्राप्ता-
न्तःकरणशुद्ध्यः सन्ति । अत्र य एष दुर्गो मार्गः ब्रह्मरूपः
तत्र आत्मना सह त्यक्तभेदभावनाः सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति ।
यतो वेदाख्ये ब्रह्मणि सर्वभासकब्रह्मरूपा सा वाणी अधिकं
निहिता भवति । एतच्छास्त्रेण साध्यो यः प्रयोगः, तेन व्यङ्ग्य-
स्य ध्वनिरूपवैखरीरूपेण व्याप्तस्यैव स्फोटस्य तैर्वैया-
करणैः वाचकत्वस्वीकारेण तस्य ब्रह्मातिरिक्तेऽत्यन्तविचारे
प्रमाणस्योपलब्धेरभावेन तत्तदुपादिभिः भिन्नचैतन्यस्यैव
बोधकत्वेन तैः ग्रहात् । एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मज्ञाने जाते

१-वा.सं. ३१।१८।

३-भ.गी. - १५।१५।

२-तै.उप. २।१।

... १०८ ...
... १०९ ...
... ११० ...
... १११ ...
... ११२ ...
... ११३ ...
... ११४ ...
... ११५ ...
... ११६ ...
... ११७ ...
... ११८ ...
... ११९ ...
... १२० ...
... १२१ ...
... १२२ ...
... १२३ ...
... १२४ ...
... १२५ ...
... १२६ ...
... १२७ ...
... १२८ ...
... १२९ ...
... १३० ...
... १३१ ...
... १३२ ...
... १३३ ...
... १३४ ...
... १३५ ...
... १३६ ...
... १३७ ...
... १३८ ...
... १३९ ...
... १४० ...
... १४१ ...
... १४२ ...
... १४३ ...
... १४४ ...
... १४५ ...
... १४६ ...
... १४७ ...
... १४८ ...
... १४९ ...
... १५० ...

तैर्नैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति ।

येन केनचिद् विदुषा पदपदार्थवाक्यानां मयादिया
 “सत्यज्ञानम्”^१ इत्यादितः तेषां तद्वोधात् सा लक्ष्मीः तेषां वैया-
 करणानां वाचि निहितेति युक्तम्, तन्न विचारितरमणीयम् ।
 कारणं हि - “यतो वाचो निवर्तन्ते”^२ इति श्रुतिबलाद् ब्रह्मण-
 स्तन्मयादिया शब्दार्थबोधयस्य कथनात् । तत्र हि - “अप्राप्य”^३
 इत्यस्य सम्बन्धज्ञाने- अविषयीभूय- असम्बन्ध-चेत्यर्थः ।
 आद्यं शब्दे, अन्त्यं मनसि । शुद्धान्तःकरणस्य तूभयमपि बोधक-
 मखण्डविषयस्य, “दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्यै”^४ इति श्रुत्यन्तरकथनात् ।
 न तु पदपदार्थमयादियोति ज्ञातव्यम् । एवञ्च सर्वबोधकेषु
 ब्रह्मबुद्धौ समुत्पन्नायां तैर्नैव दृष्टान्तेन सकलपदार्थेष्वपि
 ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानां भवतीति तात्पर्यम् ।

१- तै. उप. २।१

२- तै. उप. २।४, २।९।

३- तदेव

४- कठोप. ३।१२।

व्याकरणशास्त्रप्रयोजनप्रसङ्गे ऋग्वेदीयोऽयम्मन्त्रः
पठ्यते । वैयाकरणमहत्त्वसूचकम् ऋग्मन्त्रमुपन्यस्यति
भाष्यकारः —

“सुदेवो असि वरुण ! यस्य ते सप्तसिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं स्मर्यं सुषिरामिव ॥”^१

इत्यत्र “प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे”^२ इति प्रकृतिभावात् न पूर्व-
रूपम् । “सुदेवो असि” इति वरुणस्म्येयं स्तुतिः । यस्मात् कारणात्
व्याकरणज्ञानात् वरुणः सत्यदेवः असि ततः कारणाद् अन्येऽपि
सत्यदेवाः भवन्ति ^३ वरुणे यथा सत्येन — साधुशब्दप्रयोगरूपेण
दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽयं शब्दः, तथाऽन्येषु वैयाकरणेषु
अपीत्यर्थः ^४ सत्यदेवः सत्येनावभासमानः सत्यरूपो वा, सत्यं-प्र-
त्यक्षमनुभूयमानप्रभावो वा देव इति ^५

काकुदं - तालु । काकुर्जिह्वा सा उद्यते = उत्क्षिप्यतेऽस्मि-
न्निति तत्काकुदं, वदेः उत्क्षेपणमर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ।
ततो “घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः । सम्प्रसारणम् । ततः
काकोः उदम् इति विशहे षष्ठी तत्पुरुषसमासः । विभक्ति लोपे

कृते “शक्न्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्”^६ इति पररूपम् । अन्ये च
विद्वान्सः “नुद प्रेरणे” इति धातोः अधिकरणे कप्रत्ययः । पृषोदरा-
दित्वात् नुशब्दस्य लोपे कृते ‘काकुदमिति सिद्ध्यति’^७

यस्य ते सप्तसिन्धवः इव सिन्धवो = विभक्तयः,

१- ऋ. सं. ८।६९।१२।

२- पा. सू. - ६।१।१५

३- प्रदीप

४- उद्योत

५- राजल. पृ. ३७

६- वा. सू. (पा. सू. १।१।६४)

७- शव. कौ. पृ. ३७।

अर्थात् नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुसरन्ति तालुप्राप्य
प्रकाशन्ते ।^१ अत्र दृष्टान्तः—यथा साच्छिद्रौ लौहभयीं प्रतिमां
प्रविश्याग्निः प्रकाशते तथेति। आग्निर्हि तत्रस्थं मलं भस्मीकृत्य
प्रतिमां शुद्धां करोति। तथा विभक्तयोऽपि शरीरं पापं निरा-
कुर्वन्तीति भावः। सूर्यं शोभनाभयीं प्रतिमां “सूरमी” इत्यस्य
प्रतिमेत्यर्थः। “सूरमी स्थूणाऽयः प्रतिमेत्यमरः^२ स्मर्यते च—
सूरमी ज्वलन्तीमालिङ्गेन मृत्यवे गुरु तल्पगे। “अग्निं पूर्वे^३” इति
अत्र “वाद्यन्दसी^४” इत्यनुवृत्तेः पणदेशः।^५ तेन सूर्यं “सूरमी”
इति सिद्धयति।

सुषिराम् ‘उ सुषुपि’ इत्यादिना रप्रत्ययेन
“सुषिरा” इत्यस्य सिद्धिः। तदनन्तरम् “अर्शादिभ्योऽच्” इति
अच्प्रत्यये। अथवाऽभेदोपचारः इति कथयन्ति विद्वान्सः। वस्तु-
तस्तु “अषसुषिमुष्कमधो र^६” इति सूत्रेण मत्वर्थीयो रप्रत्ययः।
“रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः^७” इत्यमरः। सुषुप्स्यतीति सुषिरिति
क्षीर स्वामी। गर्ते गतं न्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिविधं
शाश्वतः^८

१- उद्योते ।

⊗ अमरकोश २।१०।३५।

२- पा० सू. ६।१।१०७ ।

३- पा० सू. ६।१।१०६ ।

४- पा० सू. ५।२।१२७ ।

५- पा० सू. ५।२।१०७ ।

६- शब्दको. पृ. ३८ ।

७- अम. को. पा. भो. वर्ग १।८।१ ।

भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य वेदातिरिक्ते व्याकरणादि-
विषये एव प्रयोजनान्वाख्यानम् आवश्यकमेव, न वेदे इत्येवं
रूपं विषयविभागं दर्शयति । पुरा पूर्वस्मिन्काले वेदाध्ययनात्
पूर्वं व्याकरणं पठन्ति । ते च बाल्यात् प्रष्टुमसमर्था इति न
प्रयोजनमन्वाख्यातुं शक्यम् । अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्यत्वात्
व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्ति इति अन्वाख्येयं प्रयो-
जनम् । किं पुनः ? कस्माद्धेतोः ? इदं “रक्षोहगमलघ्वसन्देह”
इत्यादिना कथितं व्याकरणमेव अधिजिगांसमानेभ्यः पिपठिषु-
भ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते । न पुनः अन्यदपि व्याकरणादति-
रिक्तं किञ्चिद्-वेदमपि अधिजिगांसमानेभ्यः ? “ओमित्युक्त्वा
ओङ्कारमुच्चार्य वृत्तान्तः प्रपाठकः उच्यते तर्हि वृत्तान्तं वृत्तान्तं
प्रति “वृत्तान्तशः शम्” इत्येवमादीन्, “शन्नोदेवी” इत्येवमादीन्
शब्दान् वेदान् पठन्ति^१ । ‘पठन्ति’ इत्यस्यानन्तरम् एतेभ्योऽपीति
वक्तव्यं शेषः ।

एवञ्च वेदं पिपठिषुभ्यो वेदाध्ययनस्य प्रयोजनं
किमिति नान्वाख्यायते इति प्रश्नः वेदाध्ययनात् । एवञ्चात्र
प्रयोजनान्वाख्याने च किं कारणमिति एतावता आह— वेदाध्यय-
नवत् व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनकथनं प्रयोजनज्ञानञ्च
विनाशये करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थः इति शङ्कायाः
तात्पर्यम् — ननु ओमित्यधिकम् अत आह— इत्यभ्युपगम्य
विनैव प्रयोजनज्ञानमिति ।

१- राजलक्ष्मी पृ ३८ ।

२- नि. सा. म. भा. टिप्पणी पृ. ५० ।

३- राजलक्ष्मी पृ. ३८ ।

न च "ओमित्यस्य" हरिः ॐ इत्युक्त्वा इत्यर्थः ।
 इति नाधिक्यम्, ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह इति शिक्षोपनिषदि
 उक्तेः कथनात् वेदप्रारम्भे ओङ्काररूपोच्चारणस्यावश्यकत्वाद्
 इति चेद्, उक्तवेदयरूप आधिक्येनैव केषांते 'अभ्युपगम्ये' इत्यर्थः
 इत्युक्तिरिति तात्पर्यम्^१ । अभ्युपगम्य इत्यत्र अभ्युप इति ।

१- शिक्षोपनिषत्.

२- राजल पृ० ३८ ।

भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्

१८८

शब्दाः नित्याः अनित्याः वेति प्रसङ्गे “सिद्धे शब्दार्थ-
सम्बन्धे” इति हेतुना शब्दानां नित्यत्वं प्रतिपादितम् । यदि
शब्दानां नित्यता स्यात् तर्हि नित्यत्वात् लोकत एव शब्दप्रयो-
गात्मकव्यवहारसम्भवे अलं व्याकरणेनेति प्रश्नस्य समाधाने
धर्माय नियमो धर्मप्रयोजनो वा नियम इत्युक्त्वा भाष्यकारेण
व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिता उपपादिता । नियमप्रतिपादनप्रसङ्गे
लौकिकदृष्टान्तो वैदिकदृष्टान्तश्चेति भाष्यकृतोपपादितम् ।

तत्र वैदिकदृष्टान्तप्रसङ्गे तथाग्नौ कपालानि अधि-
क्षित्य अभिमन्त्रयते —

“भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्”^१

इति मन्त्रः भाष्यकृता महाभाष्ये समुल्लिखिता । मन्त्रस्येदं
मैत्रायणां संहितायां समुपलभ्यते । तथा च मन्त्रं विनाऽपि अग्निः
दहनकर्मकर्त्ता कपालानि सन्तापयति, तर्हि मन्त्रस्य किं प्रयोजनम्
इति प्रश्ने मन्त्रद्वारा नियमः प्रदर्श्यते । यदि सन्तापः स्यात् तदा
तु मन्त्रद्वारेणैव । नियमस्य फलं किम्भवेद्? इति प्रसङ्गे मन्त्र-
नियमैः क्रियमाणं सन्तपनमभ्युदयकारि भवति ।

फलं द्विविधं भवति । एकं दृष्टमप्युदृष्टञ्चेति ।
यथा — “यागादिक्रिया स्वर्गकामो यजेत” इति मन्त्रेण क्रिय-
माणम् अदृष्टस्वर्गरूपं फलं जनयतीत्यादि । एवं दृष्टफलमपि
भवति यागक्रियायाः । तथा चात्रापि पुरोडाशानां पाकः दृष्ट-
फलम् । अनेन मन्त्रेण क्रियमाणं कञ्चन पाकविशेषं नोप-
लभामहे । तथा चात्र अदृष्टं फलं वर्तते इत्यनेन मन्त्रेण

१-मैत्रायणी संहिता १.१.८, वा.सं. १.१.८, काठक. १.७.२२, तै.सं. - १.१.१६।२

श. ब्रा. - को. १ प्र. १ ब्रा. ४ अ. २ श्र. १ मे. १३। वस्तुतो मै. संहिताया एव प्रतीकडयम् ।

अवगम्यते ।

शब्दाः अर्थं प्रतिपादयन्ति । तथा च यथा — साधु-
शब्दाः अर्थं प्रतिपादयन्ति तद्वत् असाधुशब्दा अपि अर्थं प्रति-
पादयेयुः । यद्यपि एषः पक्षः स्यात् । कारणं हि अर्थज्ञाने दृष्टं
फलं तुल्यमेव । इह तु अदृष्टं फलमस्ति तेनाभ्युदयो भवतीति
आचार्यः भट्टहरिः ।^१

शतपथब्राह्मणे मन्त्रस्य स्वरूपम् — “भृगूणामङ्गिरसां
तपसा तप्यध्वमिति”^२ तथा चोपहितेषु कपालेषु अङ्गाराध्यूहनं
विधत्ते । अस्मिन्मन्त्रे “भृगूणामङ्गिरसामिति तपसो विशेषणं तद्
व्याख्यायते इति । यद् भृग्वङ्गिरसां महर्षीणां तपो विशेषेणोत्प-
न्नं तेजः, अग्न्यादि तेजोऽन्तराद् अतिशयेन तेजस्वि अर्थाद्
अतिशयेन दीप्तं वर्तते । एवं कथयतो मन्त्रस्य तात्पर्यमाह —
सुप्ततानीति । एतान्युपहितानि कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा
अतिसुन्दरप्रकारेण तप्तानि भवेयुरिति अयमेवाभिप्रायः ।^३

शतपथे यत्स्वरूपं तदेव तैत्तिरीयसंहितायामपि ।
अत्राङ्गारैरभिवासयति “भृगूणामङ्गिरसामिति” । भृगवः अङ्गिरसश्च
तपस्विनः प्रसिद्धाः सन्ति । तेषां तपसा तप्यध्वं कपालानि तप्ता-
नि भवत । अत्र तप्यध्वमिति कर्मणि लकारः ।^४

अन्यापि अर्थः “भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्”^५
इति वेदेन कपालेषु अङ्गारान् अध्यूह्य इति । हे कपालानि !
देवता तपो रूपेण अग्निना तप्तानि भवत । अभुमिवार्थं दर्शयति-

१- म. भा. दीपिकाटीका

२- श. ब्रा. - १।१।५।२।१।१३।

३- श. ब्रा. सा. भा. । तदेव

४- तै. सं. भट्टभास्करब्राह्मण ।

५- तै. सं. १।१।७।२

- शृगूणां - - - तप्यध्वमिति वक्ति । देवतानामेव एनानि तपसा तपति ।^१

केचित्तु इमानि उपहितानि कपालानि अङ्गारैः परितः वासयति दृढत्वसम्पादनाय सम्यक् पुरोडाशश्चवर्णाय च । एवं अस्य दृढत्वार्थत्वेन प्राक्तनयोः अङ्गारवर्तनाधिवदनयोः अदृढत्वार्थतया न प्रतिकपालम् आवृत्तिरिति ।^२

अयम्मन्त्रः एककपाले विपरिणम्यते । "तपसा तप्यस्व" इति वचनस्य समवायात् । द्विकपाले च तप्येधाम् । अभ्यूहनाञ्च कपालावतापनार्थम् । तप्तेषु कपालेषु यथा पुरोडाशः पच्येत । एवञ्च सति कपालविध्यन्तग्राहिणोऽपि धानाभर्जनञ्च नाङ्गारैरभ्यूहनं भवति प्रसिद्ध्यभावात् । अधस्ताद्धि तस्य सन्तापनं प्रसिद्धमिति ।

रहस्यमिदं यत् - त्वम् । चैतन्यप्रदाता भव । मानवानामिदं वैशिष्ट्यं दर्शनाहं यत् स मानवः चैतन्यशक्तिसम्पन्नोऽस्ति । तच्छ्रुत्वा चान्येषां मनसु उच्चतमं चैतन्यं स्रष्टुं शक्नोति । अतः कूर्ध्वभागं चैतन्यप्रदाता भव । शृगुरिव अङ्गिर इव च तपसा तेजस्वी भव । मनुष्याणां सर्वश्रेष्ठो विभागः हृदयः शिरोऽस्ति । हृदये भक्ते चैतन्यं शिरसि च विचाराणां चैतन्यं प्रज्वलितं स्यादित्येतादृशं चैतन्यं प्राप्य मानवः शक्तिमान् भवति, ततश्च तद्योग्यता वर्धते । मानवयोग्यताहृदयः शिरसः शक्तिम् आश्रयेते । एतच्चैतन्यसामर्थ्येन

१- तै. सं. सा. भाष्यम् ।

२- बो. श्रौ. सू. भवस्वामिभाष्यम् ।

सह तपसोऽपि मानवानामावश्यकमस्ति । इन्द्रं सोढुमहिः शक्ति-
रेव तपः । शीतोष्णसुखदुःखादि इन्द्रानां सहनकरणसामर्थ्यं
त्रेषु प्राणिषु प्राप्यते स एव औन्नत्यम् आदधाति । यो हि
शीतोष्णादिसहनकरणसामर्थ्यं नादधाति, सो हि महत्कार्यं न
सम्पादयति । यदि व्यावहारिके क्षेत्रे धार्मिकक्षेत्रे वा महत्कार्यं
कर्तुमिच्छेत् तदा शीतोष्णादि इन्द्रसहनाभ्यासं कुर्याद्
अथवा वर्धेत । ईषदौष्णेन यो मूर्च्छति अथवा ईषच्छैत्येन
ज्वरग्रस्तो वा भवेत् स कदाचिदेव पुरुषार्थवैशिष्ट्यं कर्तुं
शक्नुयात् ।

भृगुशब्देनाङ्गिरसश्चेति शब्देन च द्विविधं
तपः सूच्यते । भृगुशब्दस्यार्थः पर्वतशिखरमिति । मानवशरी-
रस्य पर्वतः तच्छीर्षभागश्चैव शिरसो भागः शुकं वा वीर्यं वा
अस्ति । एतेषां सर्वेषां बलवत्तरत्वसम्पादनार्थं यत्तपः करणीयं
भवाति तदेव भृगूणां तप उच्यते । उपर्युक्ताः शक्तयः येन
योगानुष्ठानेन वपुषि सम्बद्धमाना सन्तुलितावस्थायां वर्तन्ते
तदेव तप उच्यते । एवं रीत्या अङ्गिरसशब्दोऽपि अवय-
वेषु विद्यमानं प्राणरसं निर्दिशति । सर्वेष्ववयवेषु सञ्चारयन्
यज्जीवनरसो येन तपसा पूतः पूततामापद्यमानः सर्वङ्गोपाङ्गे-
षु उत्तमं स तेजः जीवनं प्रस्थापयति । तदेवाङ्गिरसां तप इति
नाम्ना विख्यातमस्ति । एतत्तपोऽप्येन स्थूलशरीरादारभ्य
प्राणिषु विद्यमानं बुद्धिवैभवसदृशं सर्वविधिं सामर्थ्यं विकास-
समाधिगच्छति । अतो मानवोत्थानविचारेण एतद्विविधं तपः
अतीव मूल्यवदुपयोगि अस्तीति बोधव्यम् ।

यद्वो रेवती रेवत्यन्तमूष १

यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र २

यत्रा नश्यक्रा जरसं तनूनाम् ३

प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविषयकः शब्दाख्यानविषये महान् विचारः
भाष्यकारैरुपपादितः । प्रयुक्तानामेव शब्दानाम् अन्वाख्यानं
भवति व्याकरणशास्त्रेण, तर्हि अप्रयुक्ताः शब्दाः लोकेऽपि बहुवो
दृश्यन्ते 'गावि, गोणी' इत्येवमादयः । एवं वेदेऽपि एते भवतः
अप्रयुक्ताः अभिमताः शब्दाः सन्ति, तर्हि एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते
वेदे । तथा च — यदि प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानं तर्हि किमर्थमेते अप्र-
युक्ताः । ऊषे, पेचे, चक्रादयश्च कथं शब्दशास्त्रेण व्युत्पाद्यन्त इति,
मदुक्तं तन्न समीचीनम् । आर्षज्ञानं विना अप्रयुक्तत्वस्य दुःखेन
निश्चेतुं शक्यत्वात् । महान् हि शब्दानां प्रयोगविषयः । तद्यथा—

“सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गा सरह-
स्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्षुशाखा सहस्रवर्त्मि सामवेद एक-
विंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाऽथर्वणो वेदो वाको वाक्यमितिहासः पुराणं
वैयकमित्येतावान्प्रयोगस्य विषय” इति ।^४

१- अस्मात्पूर्वं “सप्तास्ये रेवती रेवदूष” इत्यपि पाठः कतिपय पुस्तकेषु ।

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अय ।

येना नवग्वे अंगिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥ ऋ.सं. ४।२।१।४ ॥

(शब्दकोस्तुभकारसम्मतोऽयम्पाठः)

२- अमन्दमा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्रे ।

इन्द्राय वृषणे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥ ऋ.सं. १।१६।११

३- शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्यक्रा जस्सन्तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मानो मध्या रीरिषता पुर्गन्तोः ॥ १।१।२९।९

४- म. भा. टी. श. को.

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

शब्दानां प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविचारे शब्दाः सन्ति अप्रयुक्ता इति कथने किं ? तात्पर्यम्, प्रयोगाद्धि शब्दानां साधुत्वं भवान् निश्चिनोति । इदानीं चेऽप्रयुक्ताः शब्दाः ते साधुतां नाप्नुवन्तीति । परमेतत्कथने विरोधः समापतति । शब्दाः सन्ति निश्चयेनाप्रयुक्ता इति वदतो व्याघातः । यदि वर्तन्ते शब्दाः तर्हि प्रयुक्ताः कथं सम्भवेयुः ? यदि अथाप्रयुक्ताश्चेत् शब्दाः तदा न सन्ति इति कथं सम्भवेत् ? सन्ति शब्दाः अप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धमिदमापतति । शब्दं प्रयुग्जान एव भवान् वक्ति, सन्ति शब्दाः अप्रयुक्ता इति ।

अयम्भावः — विनापि अर्थकार्यं घटादीनां सत्ता, वर्तमानता, विद्यमानता वा प्रतीयते, शब्दानां तादृशी व्यवस्था नास्ति । कारणं हि ते शब्दाः सर्वास्मिन् काले व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वेन विद्यमानत्वेन वा निश्च्रीयन्ते, तदा शब्दानां विनाप्रयोगम् अप्रयुक्तत्वं प्रयोगाभावरूपत्वं कथं सम्भवाति ? इति तात्पर्यमवगम्यैव भाष्यकारः कथयति । “सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः” इति । इदं तावद् विप्रतिषिद्धम् इति यदभिहितं तन्न समीचीनम् । यतो हि शब्दाः सन्तीति । वयं तावद् श्रूयामास एतान् शास्त्रज्ञान् शास्त्रेणानुविदधते । अर्थात् शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादीनां सद्भावात् सन्तीति शब्दा इत्यनुमीयते । परं व्यवहारे तु न दृश्यन्ते । अर्थाद् व्यवहारस्तु लोके एव जायते । अत एव वयं श्रूयामास यल्लोके अप्रयुक्ता इति ।

अर्थसद्भावः शब्दसद्भावे हेतुर्भवति । विना शब्दं अर्थस्य प्रत्यायनं न भवति । तस्मात् शब्दानामर्थे प्रयोगात्

शब्दाः प्रयुक्ता एव नाप्रयुक्ता इति, तर्हि कथं शब्दा सन्ति
अप्रयुक्ताः ? इति कथमुच्यते इति प्रश्नस्येदं समाधानं यद् एषां
शब्दानामप्रयोगो निश्चयेन न्यायः प्रयोगान्यत्वात् । प्रयुज्यते
इति प्रयोगो नामशब्दः । सोऽन्यो यस्यार्थस्य अस्ति स प्रयोगा-
न्यः, तस्य भावः तत्त्वं "प्रयोगान्यत्वं" तस्मात् प्रयोगान्यत्वात्
इत्यस्य शब्दान्तरस्य तदर्थवाचकस्य सत्त्वादित्यर्थः फलितो
भवति । तद्यथा - प्रयोगान्यः पदान्तरं वा क्व वर्तते ? इति प्रश्ने
'ऋष', 'तेर', 'चक्र', 'पेच' इत्यादयः । तत्र यथा - 'ऋष' इत्यस्य शब्दस्य
"क्व यूयमुषिता" इत्यर्थः, 'तेर' इत्यस्य "क्व यूयं तीर्णा" इत्यर्थः,
'चक्र' इत्यस्य क्व यूयं कृतवन्त इत्यर्थः, 'पेच' इत्यस्य "क्व यूयं
पक्ववन्तः" इत्यर्थः च प्रयुक्ता वर्तते । तत्र "क्व" इत्यनेन साधनस्य
परोक्षत्वं, निष्ठाप्रत्ययेन भूतत्वं कर्तृत्वञ्च बोध्यन्ते । यूयमित्य-
नेन मध्यमपुरुषेण बोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं वा प्रतीयते बहुत्वं
चेति ।^१

इदानीम् अप्रयुज्यमानानामपि शब्दानां पूर्वं प्रयुक्तत्वाद्
अनुशासनं विधेयमित्यत आह - अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवदिति । यद्यपि
अप्रयुक्ताः शब्दाः दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेया भवन्ति । तद्यथा -
दीर्घसत्राणि कानि वार्षशतकानि वार्षसहस्रकाणि च । अत्र वर्षशब्दः
दिवसपरकः, अथवा यथाश्रुत एव वा । इदानीं तु न कश्चिदपि आ-
चरति । केवलम् ऋषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकः शास्त्रेणा-
नुविधानं कुर्वन्ति । ऋषिसम्प्रदायो नाम वेदाध्ययनम् ।^२

एतेषां क्वचिदपि देशेऽवश्यं प्रयोगो भवेदित्याशयेन समाधानं
कथयन्ति यत् सर्वेऽपि खल्वेते शब्दाः देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । अत्रेदं

तात्पर्यं वर्तते तद्यस्य कस्यचिद् वचनान्तात् प्रयोगाप्रयोगो न
 व्यवस्थितो भवतः, अपि तु शिष्टानामेव वचनादिति न च योगानु-
 पलब्ध्या शब्दानामप्रयुक्तत्वम् । यदि ते प्रयुज्यन्ते तेषामवश्यमुप-
 लब्धिर्भवेत् । न च ते इदानीं प्राप्यन्ते । अतस्तेन प्रयुज्यन्ते
 इत्यनुमीयन्ते इति चेत्, तर्हि तदुपलब्धौ प्रयत्नौ विधेयः । शब्द-
 स्य प्रयोगविषयो महान् भवति । 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्याद्यन्तं यावद्
 इत्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयो भवति । शब्दस्य एतावन्तं प्रयोग-
 विषयमनालोच्य सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति कथनं केवलं साहस-
 मात्रमेव । शब्दस्य 'अतिमहति' एतस्मिन् प्रयोग विषये ते ते शब्दाः
 तत्र तत्र नियतविषया अवलोक्यन्ते । तद्यथा— "शवतिर्गतिकर्मा
 कम्बोजेष्वेव देशेषु भाषितो भवति, एनमार्या जीवतो मृतावस्था-
 विकारः तत्र भाषन्ते शव इति ।" सौराष्ट्रेषु प्राच्यमध्येषु च हम्म-
 तिः, रंहतिश्च प्रयुज्यते । आर्याः गमिमेव प्रयुज्यन्ते । प्राच्येषु लव-
 नार्थे दातिः प्रयुज्यते । उदीच्येषु दात्रशब्दः तस्मिन्नेवार्थे प्रयुज्यते ।
 यदि चे-चापि एते शब्दाः भवताम् अप्रयुक्ता इष्टाः तेशब्दाः
 एतेषामपि प्रयोगेऽवलोक्यन्ते १ वेदे यथा—

कुवित्सदेवीः सप्तास्ये रेवती रेवदूष" इति । अस्य
 मन्त्रस्य सायणानुसारमयमर्थः ४- हे देवीः = द्योतमाना प्रकाशमाना,
 उषसः वः युष्मान् सनयः पुराणो नवो वा नूतनो वा, यामो गानसाधनः,
 स रथः अद्य- अस्मिन्प्रागदिने, कुवित् बहुवारं असकृद् वा, बभू-
 यात् भवेद् गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीः धनवत्यो यूयं नवगवे
 दशगवे सप्तास्ये सप्तच्छन्दो युक्तमुखेऽगिरेऽंगिरेगणे । तौ द्वौ तत्र

१- प्रदीपः

२- राजलक्ष्मी पृ. ६१।

३- महाभाष्य

४- ऋ. सं. सा. भा.

वेङ्कटकिरिस्तस्तेषां गणे । तथान्यत्र नवगवो नु दशगवो आङ्किरस्तमः । ऋग्वे.
१०. ६२. ६ । इति । रेवद्वनवद्यथा भवति तथोष । विभातं कृतवत्यः । वसेः
वृच्छनकर्मणो लिङ्मध्यबहुवचनस्येदं रूपम् ॥^१

अस्पायम्भावः — हे दिव्या उषसः । तव रथः सदा गच्छेत् ।
अस्मिन् रथे त्वं धनानि तत्र स्थापयित्वा विविधशक्तिमद्भ्यो मानवे-
भ्यः इमानि धनानि दद ।

चन्मेनरः इत्यृचः सायणानुसारमर्थः —

इन्द्रमपीन्द्रवाक्यम् । हे मरुतः मामत्रास्मिन्नुदकोत्पादनविषये स्तोमः
स्तोत्रममन्दत । मादयति मोद्यते वा । हेनरः सखायः पूयं मे मम यच्छ्रुत्यं
सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेवधारणदिरूपं चक्र कृतवन्तः ।^२

अयम्भावः — मरुदिभ्यः अस्मै इन्द्राय यानि स्तोत्राणि रचितानि तैः
स्तोत्रैः स इन्द्रः अतीव प्रसन्नो जातः । अयञ्चेन्द्रः ऐश्वर्यवान् बलवान्
उक्तं यथा च विद्यते । तथा च शक्तिमतः अस्मिन् रूपे शरीरं इदं स्तोत्रं
पोषकं भवेदिति ।

यत्रानश्चक्रेति । मानवानामायुषि शतवर्षाणि सन्तीति वेदेषु प्रति-
पादितं वर्तते । परमत्र बालत्वस्य लुभारत्वस्य च षोडशवर्षाणि न
सम्मिश्रितानि सन्तीति । एतानि शतवर्षाणि पुरुषार्थसम्पादनार्थमेव
सन्ति । वयं विविधानि प्रशस्त्यानि कर्माणि सम्पादयन्तः शतं वर्षाणि
जिजीविषेम । एषु वर्षेषु अस्मदीयशरीरस्य वार्द्धिक्यमपि सम्मिश्रितं
वर्तते । अत्रास्माकं स्रनवोऽपि पितरो भवन्ति अर्थात् पौत्रप्रपौत्रोत्पत्ति-
पर्यन्तं वयं स्वस्था जीवेम । मध्ये एवास्मदीयमायुर्न समाप्तिमगादिति ।

१- ऋ.सं. सा.भाष्य- ४।५।१४

२- तदेव - १।१६५।११

३- तदेव - १।१०९।१५

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

“योऽग्निधोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद”^१
 “योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद”^२

१९७

शब्दज्ञाने धर्मः शब्दप्रयोगे वा धर्मः इति विचारप्रसङ्गे यदि शब्दज्ञाने धर्मः तदाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति । कारणं हि यः प्राणी शब्दान् जानाति सोऽप्यशब्दानपि जानाति । एवं तस्य शब्दज्ञाने यथा धर्मः तथाऽप्यशब्दज्ञानेऽधर्मोऽपि । अथवा एकैकस्य साधुशब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः भवन्ति । यथा— गोरित्यस्य “गावी, गोणी, गोता, गोपो-तलिका” इत्येवमादयो बहवोऽपभ्रंशाः अस्य साधुशब्दस्य भवन्ति । तथा चैकैकस्य साधुशब्दस्य बहूनामप्यशब्दानाम् असाधुशब्दानां जायमानत्वेन बहुत्वाद् बहुसङ्ख्यकत्वात् साधुशब्दस्य चालपीयस्त्वात् अधर्मस्त्वैव प्राबल्यं भवतीति । तथा च ‘शब्दज्ञाने धर्मः’ इति विषयं परित्यज्य ‘शब्दप्रयोगे धर्मः’ इति पक्षोऽवलम्बनीयः ।

‘प्रयोगे धर्मः’ इति पक्षः स्वीक्रियते तदा सर्वस्य लोकस्य धर्मः स्यात् । कारणं हि योऽर्थं ब्रुवा शब्दं विज्ञाय शास्त्रसंस्कृत-शब्दं प्रयुङ्क्ते सोऽनधीत व्याकरणोऽपि युज्येत । सम्प्रज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वित इत्यस्य यथा कथाञ्चिद् ज्ञातः, शास्त्रव्युत्पा-दितः सुप्रयुक्तः शब्दो धर्मजनको भवतीत्यर्थादिति तात्पर्यम् ।^३

यदि सर्वो लोकः अभ्युदयेन सम्बध्येत तदा व्याकरणाध्य-यनरूपस्य प्रयत्नस्यानर्थक्यं स्यात् । फलवता च नामप्रयत्नेन भाव्यम् । न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेको भवति, अर्थात् फलवति सफले वर्तमानो यो ह्यभावः तत्प्रतियोगी यत्नो न विध्येयः । तत्र

१- तै. सं. ७।१।३।१

२- तै. सं. ५।३।१२।१-२। तै. शा. ३।१।१।२।६।

३- राजल. पृ. ६४५

फलवति यदि प्रयत्नाभावः स्यात्, तर्हि तद्भावप्रतियोगिता यत्ने भवेत्।
अतः फलवति कर्मणि यत्नः सर्वदेवावतिष्ठते। अर्थाद् यत्नं विना
फलं न भवति^१। तस्माद् व्याकरणाध्ययनरूपो यत्नस्तु सार्थक एव।

न च ये खलु प्रयत्नेन व्याकरणम् अधीतवन्तः ते
साधीयः शब्दान् प्रयोक्ष्यन्ते। त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते।
अर्थात् शास्त्रसंस्कारवन्तो ये सन्ति, तेषां प्रभूतानां साधुशब्दानां
प्रयोगेणाध्वीधिक्यं भवति। तेन च बहुतराभ्युदयफलत्वमुपप-
द्यते, इति तदपि न युक्तम्^२।

यतो हि ये खलु अधीतव्याकरणाः सन्ति तेऽपि शब्द-
प्रयोगादौ अकुशलाः जायन्ते। ये खलु अनधीतव्याकरणाः
लौकिका अपि व्यवहारकुशलाः तेऽपि प्रवीणाः जायन्ते। एतेन
फलव्यतिरेकोऽपि दृश्यते। तथा च व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव
स्यात्। एवं चेत् कल्प्यते, तथा न शब्दज्ञाने एव धर्मः नापि
शब्दप्रयोगे एव धर्मः। किन्तु व्याकरणाध्ययनपूर्वके साधुशब्द-
प्रयोगे अभीष्टसिद्धिर्भवतीति। इदं तु वेदशब्देन अर्थाद् वेद-
बोधितेन अग्निष्टोभादिना तुल्यं प्रयोगात्मकं जायते^३।

अयम्भावः — यथाऽग्निष्टोभादेः वेदाध्ययनपूर्वकं
प्रयोगे श्रुत्युक्तो धर्मो भवति, तथैव साधुशब्दानामपि व्याक-
रणज्ञानपूर्वकप्रयोगे धर्मः श्रुत्युक्तो भवतीति। अत्र चैकः
शब्दः सम्पदज्ञातः सुप्रयुक्तः इति श्रुतिः प्रमाणम्। तत्र सम्पद-
ज्ञातः इत्यनेन प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं ज्ञातः इत्यस्य बोधः। एवं

१- राजलक्ष्मी पृ. ६४।

२- उद्योत

३- राजलक्ष्मी पृ. ६४।

शास्त्रान्वित इत्यनेन व्याकरणशास्त्रज्ञानपूर्वकं तथा ज्ञात इत्यस्य च बोधः। एवं "सुप्रयुक्त" इत्यनेन अर्थानुसन्धानपूर्वकं स्थानप्रयत्नादिविभागेन "प्रयुक्त" इत्यस्यापि च बोधः इति।

एतावता वेदशब्देन व्याकरणशास्त्रपूर्वके प्रयोगविधाने तुल्यं फलं भवति। तथा हि — वेदशब्दाः अपि एवम् अभिवदन्ति। यथा—

"योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद^१," "योग्निं^२ नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद" इति।

१- तै. सं. ७।१।३।१

२- तै. ब्रा. ३।१।१-८।६

पञ्चमोऽध्यायः

त्रिप्रथमामन्वाह

सप्तसामिधेन्यो भवन्तीति

य एवं विश्वसृजः

सुजाते एष्वसून्ते

अध्वर्यो ओद्विभिः

शुक्रं ते अन्यत्

जीरदानुः

स सुष्टुभा सत्रक्वता गणेन

सुजाते अश्वसून्ते

अध्वर्यो ओद्विभिः

शुक्रं ते अन्यत्

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

जीरदानुः

स्रिवे आग्नेमाणम्

जीरदानुः

कुण्डो नो नाव वृषभो यदीदम्

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

प्रजापतिर्वै याति चिन्मनसा दीधेत्

होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्

अदीधुर्दशिराज्ञो वृतासः

अग्न्यु

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

गणेश उपासना

इत्ययं मन्त्रः “अइउण्”^१ इति सूत्रे अकारस्य विवृतोप-
देशस्य खण्डनमण्डन-प्रसङ्गे समुपन्यस्तो भाष्यकारेण शतपथब्राह्मणात्
द्वन्नीतः । अयम्भावो ह्रस्वाकारः संवृतो भवति । दीर्घप्लुतौ च विवृतौ
तथा च अकारस्य दीर्घाकारेण प्लुताकारेण सह प्रयत्नभेदात्
“तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम्”^२ इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञा न स्यात्, तद-
भावेन च ह्रस्वाकारस्य प्लुताकारेण सह “अकः सवर्णे दीर्घः”^३ इत्या-
दिषु न भवेत् । अतः “अ अ”^४ इति सूत्रे अकारस्य विवृतोपदेशः
कर्तव्यः । अत्र विकल्पद्वयमुदेति यत् - किं सूत्रकारेणैव विवृतोप-
देशः कृतः ? वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्, अथवा अकृत
एव विवृतोपदेशः । वार्तिककारेण च संवृतस्पोपदिश्यमानस्य विवृतो-
पदेशः उपन्यस्यते इति प्रश्नः ? इत्यनयोः पक्षयोः यदि प्रयोजनम्
अन्वाख्यायते इति प्रथमः पक्षः आश्रीयते इत्यत्र किम्भानम् ?
“अ अ” इति सूत्रमेव ।

यतो हि ‘अ अ’ इति सूत्रेण विवृताकारस्य सम्भृत-
त्वं विधीयते । एतेन ज्ञायते यद् अकारस्तु विवृतः उपदिष्ट
एव, केवलं प्रयोजनमेवान्वाख्यायते इति । अन्यथा संवृतत्वे
विवृतत्वाभावेन विवृतस्य संवृतप्रत्यापत्तिवचनमनर्थकमेव
स्यात् । तेन ज्ञायते यदुपदिश्यमानस्य प्रयोजनान्वाख्यानमेव ।
यदि प्रयोजनमन्वाख्यायतां संवृतस्य विवृतोपदेशो वा क्रियताम्
इत्युभयोः पक्षयोः कश्चन विशेषो नास्ति । इदं तु आहोऽपुरुषे-
कामात्रमेव, अथदि अहंकारवत्त्वापादनमेव क्रियते । भवान् वक्ति

१- शिवसूत्र - १ ।

२- पा. सू. १।१।९ ।

३- पा. सू. ६।१।१०१ ।

४- पा. सू. ८।४।६८ ।

५- श. ब्रा. क. १ अ. ३ ब्रा. ५

यदुपदिश्यमानस्य संवृतस्य विवृतोपदेशः उच्यते । यपंतु कथ-
यामो यद् विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते इति ।

उभयोः पक्षयोः एकस्यापि पक्षस्य स्वीकारे काचिद् वि-
शेषता नागच्छति; केवलम् अहङ्कारता एव आपादनं भवति ।
अतः पक्षद्वयावलम्बने किञ्चित् फलं न दृश्यते । अतो विवृतोपदेशः
इति पक्षं मत्वा 'अइउण'^१ इति सूत्रे विवृतोपदेशः क्रियते । तस्माद्
अन्यत्रापि अक्षरसमाम्नायकारिणो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपात-
स्थस्यापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः । अन्यथा आक्षरसमाम्नायिकेन
विवृतेन धात्वादस्थस्य संवृतस्य पञ्च धात्वाद्व्यटकाकारस्य संवृ-
तत्वात् प्रयत्नभेदात् सवर्णसंज्ञा न स्यात् ।

"अकः सवर्णे दीर्घः"^२ इत्यत्र अक् प्रत्याहारे ककाराचि-
ह्वेन अक् प्रत्याहारस्थस्याकारस्य विवृतत्वाद् अन्यस्याकारस्य
संवृतत्वात् प्रयत्नभेदात् सवर्णसंज्ञायाः अभावेन दीर्घस्य प्राप्ति-
रेव नास्ति । ककारचिह्नितस्य 'अक्' इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् तद्
ग्रहणसमर्थप्रति आक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादस्थस्य ग्रहणं भवति,
इति ज्ञापनेन यदभिहितं तन्न समीचीनम् । खट्वाटकम् आला-
ढकमित्पादौ "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घविधानार्थमिदं अक-
ग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वाभावेन धात्वादस्थस्याक्षर-
समाम्नायिकेन ग्रहणं न भवेत् तदर्थं विवृतोपदेशः कर्तव्यः ।
एवं दीर्घप्लुतवचने च संवृतो न स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थो विवृतोप-
देशो विधेयः । दीर्घप्लुतयोः लोके वेदे च संवृतत्वाभावेन तयोः
विवृतत्वविधानार्थमपि विवृतोपदेशस्य नावश्यकत्वम् ।

न चासति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य
संवृतवेवाकाराकारौ कथं स्यादिति चेत्तर्हि खृतः संवृतोऽन्य-
त्राभौ साम्नः इति कश्चिद् इकारोकारयोरपि संवृतत्वस्य स्वी-
कारात् न दोषः। अत एव अग्रेऽपि वक्ष्यति। “षष्ठी स्थाने
योगा” इत्यतः सूत्रात् “स्थानेऽन्तरतमः”^२ इत्यत्र ‘स्थाने’ इत्य-
नुवर्तमानेनैव ‘स्थाने’ इति पदस्य लाभसम्भवे पुनरत्र “स्थाने”
इति ग्रहणं “यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो
भवति”^३ इति बोधनार्थम्।

“अकः सवर्णे दीर्घः”^४ इत्यादौ ककारादिचिहेन वर्ण-
समाम्नायिस्थः एवाकारोऽनुकृतः इति ज्ञायते। ततश्चाणत्वात्
तस्य सवर्णस्य ग्राहकमस्तु अणुदिदिपनेन।

“अस्य चो”^५ इत्यादौ तु ककारादिचिहाभावेन अका-
रस्याणत्वाभावात् वर्णसमाम्नायिस्थस्याग्रहणात्। अणुदिदि-
ति सवर्णग्राहकत्वं न स्यादिति युक्तं तदपि न समीचीनम्।
अकारस्यैकत्वाद् यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वा-
दिस्थः इति सर्वेऽपि ‘अकार’ एकरूप एव। तथा चाकारस्य
एकत्वात् न कश्चन दोषः।

अयम्भावः - एकैवाकारव्याप्तिः। परं यत्रोदात्तानु-
दात्तादिभेदः यः प्रतिभासते स सर्वेऽपि व्यञ्जकध्वनिवृत्त
एव। यथा - खड्गतेलादृशादौ प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदः तद्वत्।
एवमकारवदिकारोकारादौ अपि ऐक्यम्। यदि एकत्वं स्वीकृत्यते

१- पा. सू. १।१।४९

२- पा. सू. १।१।५०

३- परिभाषा १३

४- पा. सू. ६।१।१०१

५- पा. सू. ७।४।३२

अकारादेः, तदाऽनुबन्धसाङ्ग्यं प्राप्नोति । तथा च "कर्मण्यष्व" १
 "आतोऽनुपसर्गे कः" २ इति कप्रत्ययेऽपि णित्कार्यं स्यात् ।
 एवम् एकाजनेकाच्च ग्रहणेषु चापि उपपत्तिर्न भविष्यति ।
 कारणं हि "किरिणा, गिरिणा" इत्यादौ अकारवदेकाच्चलक्ष-
 णम् अन्तोदान्तत्वं स्यात्, "घटेन तरति घटिक" इत्यादौ
 एकस्यैवाकारत्वाद् एकाच्त्वेन द्व्यच्त्वाभावाद् द्व्यज्जलक्षण-
 ष्ठन् स्यात् ।

अत्र तु एकस्यैवाङ्ग्यः आवृत्तिसंख्यानान्दनेका-
 च्त्वस्य ग्रहणान्न दोषः । आवृत्तेरपि संख्यानं न भवति
 इति वेदे प्रमाणमस्ति । तद्यथा — "सप्तदशसामिधेन्यो
 भवन्तीति" ३, "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" ४ इति । यथा-
 विकृति यागे त्रयोदशसामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोः त्रिशवृत्त्या
 सप्तदश सम्पद्यन्ते । तथैव 'घटेन तरति' इत्यादौ एकस्य
 'अन्यः' द्विशवृत्त्या द्व्यच्त्वात् द्व्यज्जलक्षणषष्ठन् भवति
 भविष्यति न दोषः ।

१- पा. सू. ३।२।१

३- तै. ६।३।७।१

२- पा. सू. ३।२।३

४- स वै "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां" त्रिवृत्प्रायणा
 हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाह
 त्रिरुत्तमाम्" । शत. ब्रा. कां. १ अ. ३ ब्रा. ५ ।

य एव विश्वसृज सत्राण्यध्यासते^१

अयं मन्त्रः “ऋलृक्” इति सूत्रे लृकारोपदेशप्रयो-
जनावसरे कस्यान्वाख्यानं व्याकरणशास्त्रेण भवतीति सम्ब-
धे समुदाहृतः । अयं भावः - यदृच्छाशब्दार्थः अशक्तिजाड्य-
करणार्थः, प्लुताद्यर्थश्च । लृकारोपदेशोऽत्र सूत्रे क्रियते ।

तथाहि - यदृच्छाशब्दार्थः तावत्प्रस्तूयते यदृच्छया कश्चन
‘लृतक’ इति नाम दत्तवान् अन्यस्मै जनाय । तस्मिन् लृतक-
शब्दे परेऽच्कार्यणि यथा भवेयुः । उदाहरणञ्चात्र — “दध्नु-
तकाय देहि, मध्वलृतकाय देहि” इत्यादि ।

अत्र लृतकघटकलृकारे परे यण् कार्यं भवति । यदि
अत्र सूत्रे लृकारोपदेशो न क्रियते तदा लृकारस्याच्त्वाभावेन
यण् कार्यं न भवेत् । यदृच्छाशब्दः स एव भवति योऽर्थगतं
प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य प्रयोक्तुरभिप्रायेण प्रवर्तते स यदृ-
च्छाशब्दो भवति । यथा - डिथकपिट्थादेरिति ।

शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिर्भवति अर्थात् शब्दानाम्-
अर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिर्निमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टय-
वती । तत्र यदृच्छाशब्दो वक्त्रा स्वेच्छया सन्निवेशितः
इति पूर्वमभिहितम् । स च यदृच्छाशब्दः एकविधः अनेक-
विधश्चापि । एकविधो यदृच्छाशब्दः एकव्यक्ति सन्निवेशितः,
डिथ्यादेरिति । तत्र किञ्चिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति ।
अत आनन्त्यव्यभिचारदोषोऽपि न भवति व्यक्ति संकेतवादे ।
किन्तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानं भवति । एकव्यक्ति-

सन्निवेशितः डिट्वादिशब्दात् त्वादिप्रत्ययस्य प्रकारत्वावच्छिन्नः स एव एक-
व्यक्तिरूपोऽर्थः । अनेकविधो यदृच्छाशब्दो भवतीति तत्र या प्रवृत्तिः
शब्दानां सा तत्तज्जात्युपलक्षिते टिड्भुभादीनां शब्दानां तु तच्छब्दा-
नां तद्वाचकानाम् अर्थानां तु अनन्तत्वात् तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तं तदुत्तर- (टिड्वादिशब्दोत्तर) त्वादिप्रत्ययार्थः ।
भत्वादिपदे भादिसंज्ञैव कथ्यते । अत एव वृद्धिसंज्ञासूत्रे^१ इदमुक्तं
भवति । यथा-कुत्वं कस्मान्न भवति - चोः कुः^२ पदस्येति । भत्वात् ।
कथं भ संज्ञेति । इत्यनेन भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वसंज्ञापदयोः पर्या-
यत्वं स्पष्टमेवाभिहितं भाष्यकृतेति ।

“ संज्ञा च पदमेवेति ” तथा च यदृच्छाशब्दस्य शब्दरूप-
त्वात् तत्रापि शास्त्रीययणादिकार्यं यथा भवेत् तदर्थं सूत्रे लृ-
कारोपदेशः कर्त्तव्यो भवतीति सूच्यते ।

एवम् अशक्तिजा अनुकरणार्थेऽपि लृकारोपदेशः । तथा
हि कश्चन जनः शक्तेरभावेन “अशक्तः” इति प्रयोक्तव्ये “लृतकः”
इति शब्दः प्रयुक्तवान् । तस्य शब्दस्यानुकरणं “ब्राह्मणलृतकः” इत्याह^३
इत्यादिस्थलेऽपि शास्त्रीययणकार्यं स्यादित्येतदर्थं लृकारोपदेशस्य
सूत्रे सार्थक्यम् ।

एवं प्लुताद्यर्थश्चापि लृकारोपदेशः कर्त्तव्यः । उदाहरणम्-
— क्लृष्टशिव इत्यादि । अत्र प्लुत्यादिषु कार्येषु “कृपोरोलः”^३
इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने जायमानं लृत्वं सिद्धं भवति । तस्य
च सिद्धत्वाद् अच्काराणि न सिद्ध्यन्ति । अतो लृकारोपदेशो

१- वृद्धिरादैच् का.सू. १।१।१

३- पा.सू. ८।२।१८

२- पा.सू. ८।२।३०

विधेयरिति लृकारोपदेशस्य यानि प्रयोजनानि भवताडभिहितानि
तानि अन्यथाऽपि सिद्ध्यन्ति । कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतिवच-
नेन ऋतकशब्दस्य ऋतिः सौत्रो धातुः, तत औणदिकः क्वुन्प्रत्यय-
निष्पन्नतया तस्यैव च न्याय्यत्वेन स एव शब्दः प्रयोक्तुं शक्यः, न
भिन्नो लृतकः इति । तस्मात्तदर्थमपि लृकारोपदेशस्य नावश्यक-
त्वम् ।

यदि ऋतकशब्दस्य शास्त्रनिष्पन्नत्वेन ऋतकशब्दस्यैव
प्रयोगः समुचितः, न लृतकशब्दस्य । परं लृफिडङ्क्वुफिडङ् इत्य-
नयोः प्रयोगयोः शास्त्रेणान्वाख्यातत्वात् तत्र परे ऽच्कार्योणि भवे-
युस्तदर्थं लृकारोपदेशः इत्युच्यते तदपि नोचितम् ।

ऋफिडः, ऋफिडङ्क्वुत्यनयोरेव “उणादयो बहुलम्”^१
इति सूत्रेण ऋधातोः फिडफिडङ्योः प्रत्ययोः करणेन ऋफिडङ्क्वुफि-
डङ्योरित्यनयोरेव साधुत्वेन तयोरेव प्रयोगकरणस्यैवोचितत्वात् ।
एतदभिन्नयोः लृफिडलृफिडङ् इत्यनयोरन्वाख्यातत्वाभावेन प्रयोगा-
करणात् तत्र परेऽच्कार्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तदर्थमपि न लृ-
कारोपदेशः । तथा चैतेन त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिर्भवति । जाति-
शब्दाः, गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः चेति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः
इति । तस्माद् यदृच्छाशब्दस्याभावात् तदर्थमपि लृकारोपदे-
शस्य वैयर्थ्यमेव । इति यदभिहितं तदपि न साधु ।

संज्ञाशब्दाः अण्युत्पन्नाः इत्यण्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य
आचार्येण शिवेन वेदेन पुरुषेण वा लृकारः उपादिष्टः । वार्ति-
कारस्तु व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य लृकारोपदेशं खण्डितवानिति

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, अन्यथा कृत्वा परिहार उक्तः।
यदृच्छाशब्दाः सन्तीति पक्षमवलम्ब्य लृकारोपदेशस्य प्र-
योजनमुक्तम्। यदृच्छाशब्दाः न सन्तीत्युक्त्वा लृकारोपदेशः
खण्डितः।

समाने चार्थे शास्त्रेणान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य व्यावर्त-
को भवति। यथा— देवदत्तशब्दः देवाद् इण्शब्दं निवर्तयति,
न गाव्यादीन् शब्दान्। तथा च ऋतकशब्दः लृतकशब्दस्य
साधुत्वाभाविकल्पक इति दूषणमयुक्तम्। इह च भिन्नार्थत्वम्
लृतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते। क्वचित् पिण्डे तदा
तच्छब्दरूपस्याध्यासः। ऋतके तु तद्विपर्ययः। तस्मात्
भिन्नत्वरूपौ ऋतकलृतकौ शब्दौ तथा च ऋतकशब्दः
लृतकशब्देन व्यावर्तयितुं नाह इति यत् ऋतकशब्दः एव साधुः
न लृतकशब्द इति। तथा च ऋतकवत् लृतकशब्दस्यापि साधुत्वात्
तदर्थं लृकारोपदेशस्य सार्थक्यम् इति यदुक्तं तथा तदपि नो-
चितम्।

पक्षान्तरमवलम्ब्यापि परिहारा भवन्तीति। तथाहि
यथा— एकशेषे व्यक्तिपक्षमवलम्ब्य 'संस्पाणामि'ति सूत्रस्यारम्भः।
जातिपक्षमवलम्ब्य च सूत्रप्रत्याख्यानं भवति। एवमेवात्रापि
अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेऽपि अनादयः शिष्टैरप्रयुक्ताः यदृच्छा-
शब्दाः असाधुत्वेन शास्त्रस्याविषयाः इति भाष्य तात्पर्यम्।
तथा च ऋतक एव साधुः न लृतक इति।

अनुकरणं हि शिष्टस्य वा आशिष्टैः अप्रतिसिद्धस्य

वा भवति । परं शिष्टस्यानुकरणं साधु भवति । अशिष्टेनाप्रति-
 सिद्धस्येति तु न दोषाय भवति नाभ्युदयाय भवति । अर्थात्
 शिष्टप्रतिषिद्धस्यानुकरणस्य दुष्टत्वमेव ज्ञातव्यम् । यथा-
 लौकिकवैदिकेषु । यथा लोके — “य एवमसौ ददाति
 य एवमसौ यजते, य एवमसावधीते इति । तस्यानुकुर्वन्
 दद्याच्च यजेत वाऽधीयीत - य सोऽप्यभ्युदयेन पुज्यते” ।

वेदेऽपि - यो दाहरणम् -

“य एवं विश्वस्तृजं सन्नाप्य दधासते” । इति तेषा-
 तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सन्नाप्य दधासीत । सोऽपि अभ्युदये-
 न पुज्यते ।

“अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतम्”^२

“शुक्रं ते एन्यद्”^३

“यजतं ते एन्यत्”^४

अयन्मन्त्रः “एओङ् ऐओजि”^५ इति सूत्रयोः तपरकरण-
ग्रहणविचारप्रसङ्गे समायातः। अत्रायं विचारो यदत्र ‘एओङ् ऐ-
ओच्’ इति तपरोपदेशः क्रियते तदा प्लुत्यादिषु अजाश्रयो विधि-
र्न सिद्ध्यति।

‘गो३त्रात’ ‘नौ३त्रात’ इत्यादौ “अनचि चे”^६ इति
सूत्रेण अचः परस्य यरो द्वे भवतः इत्यर्थकेन द्विवचनं न प्रा-
प्नोति। कारणं हि ‘गो३त्रातः’ इति तृजन्तस्य सम्बोधने रूपम्।
क्वचित्तु ‘गोत्राता’ इति पाठः। तत्र क्तान्तस्य सम्बोधनं ज्ञेयम्।
‘गोत्रातः’ इति क्तान्तस्य प्रथमायाः रूपं भवतीत्यन्ये कथयन्ति।
अत्र “गुरोरन्तुतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्”^७ इत्यादिना
सूत्रेण प्लुतः। स च ‘प्लुतावेच इदुतो’ इति सन्ध्यक्षरपरभा-
गस्येति अकारस्य एकमात्रा परभागस्थयोः इदुतोः प्लुते तिस्रो
मात्रा इति चतुर्मात्रिकता प्रकृते ज्ञातव्या। अत्र प्लुतसंज्ञायां
सत्यां हि प्लुतो भवति।^८

“अकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः”^९ इति सूत्रेण प्लुतसंज्ञा
न सिद्ध्यति। त्रिमात्रस्यान्यः प्लुतसंज्ञा विधीयते। तपरत्वे च

१- ऋ. सं. १।७९।१-१०।

२- ऋ. सं. - ९।५१।१।

३- ऋ. सं. - ६।५८।१।

४- अनुपलब्धवैदिकप्रतीकः।

५- शिवसूत्र - ३

६- माहेश्वरसूत्र - ४

७- पा. सू. च।२।८५

८- राजलक्ष्मीटीका वृ. सं. ११०।

त्रिमात्रस्याच्चपदेनाग्रहात् प्लुतसंज्ञा न स्यात् । तस्मात् तपर-
करणं न कर्त्तव्यम् । यदि तपरकरणं न क्रियते, तदा एकारो-
काराभ्यां मात्रिकयोः अर्धकारोकारयोः ग्रहणात् । एचो ह्रस्वादेश-
शासनेषु अर्धकारः अर्धोकारः स्यात्, तन्माभूत् तदर्थम्
“एच इग्रस्वादेशे”^१ इति सूत्रं कर्त्तव्यं भवति । यदि ‘ऐओच’^२
इति सूत्रे तपरत्वं क्रियेत तदा अर्धकारस्य अर्धोकारस्य
अच्चपदेनाग्रहदुभयोः प्राप्तिरेव नेति ।

नच तपरग्रहणकृतेऽपि ‘एच इग्रस्वादेशे’
इति सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद् विशेषः । इमावैच्यौ समाहार-
वर्णौ - मात्राऽवर्णस्य, मात्रैवर्णवर्णयोः । तयोरेकारोकारयोः ह्रस्वा-
देशशासनेषु कदाचिद् अवर्णो भवेत्, कदाचिच्च इवर्णवर्णौ
भवेताम्, परं कदाचिद् अवर्णो मा भूद् इति एतेन तपर-
करणं कर्त्तव्यमेवेति यदुक्तं तदपि न समीचीनम् ।

“एच इग्रस्वादेशे” इति सूत्रं तु प्रत्याख्यायत एव ।
ऐचश्चोत्तरभूयस्त्वाद् । अर्धमात्राऽवर्णस्य अर्धमात्रैवर्णवर्ण-
योः आधिक्येन च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवद् भवतीति अत्रेका-
रोकारो देशे भाविष्यतः इति सूत्रनिरूपणे न किञ्चित्तात्पर्यम् ।
यदि सूत्रं प्रत्याख्यायते चेत्, तर्हि इदमपि (एङ् विषयमपि) प्रत्या-
ख्यातव्यम् । “सिद्धमेङः संस्थानत्वाद्” इति, अर्थाद् इकारो-
काराभ्यां समानस्थानत्वाद्, एङ् विषयमपि सिद्धम्, अर्थाद्
अर्धकारोकारौ स्तः । तत्र तालव्यः एकारः, ओष्य ओकारः
इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भाविष्यत इति न कश्चन

१- पा. सू. १।१।४८ ।

१- पा. सू. १।१।४७ ।

२- शिवसूत्र ४

दोषः। तस्माद अर्धकारस्यार्धकारस्य प्रसक्तिरेव नास्ति। तदर्थ-
मपि (एच इन्द्रस्वादेशः) इति सूत्रं कर्तव्यं न भवतीति।

न च एङः संस्थानतरौ अर्ध एकारोऽर्ध ओ-
कार इति। अयम्भावः "एओङ्" ^१ इत्यत्र सिद्धान्ते दीर्घपाठे
'एओः' इत्यनयोः मात्राचतुष्टयम्। "अदेङ् गुणः" ^२ इत्यत्र एङ्
इत्यस्य सार्धमात्राद्वयम्। सङ्कलनया सार्धषण्मात्रा। "एओङ्"
इत्यत्र द्वस्वपाठे तु 'एओ' इत्यनयोः मात्राद्वयम्। "अदे ओ गुणः"
इति न्यासे च 'ए ओ' इत्यनयोः दीर्घतया मात्राचतुष्टयम् इति
षण्मात्रा (६॥) भवन्तीति अर्धमात्रालाघवं स्पष्टमेव ^३

तथा च अर्धकारोक्कारयोः विधाने अर्धमात्राया एव
लाघवं स्पष्टमेवेति यदुक्तं तदपि समीचीनतां नालम्बते।
कारणं हि यो वर्तते स एव भवति। अर्ध एकार अर्ध ओकार-
श्चेति एतौ न स्तः। यदि तौ स्थातां तर्हि तयोरेव उपदेशः
करणीयो भवेद् अर्थाद् इमाविव शास्त्रकारः उपदिशेत्।

न च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्निराणायनीया
अर्धमेकारमर्धमोकारञ्चाधीयते — "सुजाते एश्वसून्ते",
"अध्वर्यो ओद्विभिः सुतम्", "शुक्रं ते एन्यद्", "यजतं
ते एन्यद्", इति।

१-शि. सू. ३।

२-पा. सू. १।१।२

३-राजल. पृ. ११३।

14

‘हयवरद’^२ इत्यस्मिन् सूत्रे वलि प्रत्याहारे वकारलोपस्य प्राप्तिर्न भवतीति प्रसङ्गे अस्य ‘जीरदानुः’ इति मन्त्रप्रतीकस्य प्रयोगो विहितः।

कारणञ्चात्र आकृतमिदं यद् ‘हयवरद’ इति सूत्रे हुकारो द्विरुपदिश्यते, इति कथं सर्वेषां वर्णानां वर्णसमाम्नाये सकृदुपदिष्टत्वादिति प्रश्ने यदि परत्रैव हुकारः उपदिश्येत तर्हि अद् प्रत्याहारे, ह्य् प्रत्याहारे, अश् प्रत्याहारे इण्प्रत्याहारे च हुकारस्य ग्रहणं न स्यात्। तथा च ‘अर्हेण’ इत्यत्राङ्व्यवाये इति णत्वं न स्यात् हुकारस्यादत्वाभावात्।^३

एवं ‘महः हि स’ इत्यत्र ‘महन् हि’ इति स्थिते “दीर्घादिति समानपादे”^४ इत्यनेन नस्य रुत्वादेशे “आतोऽटि नित्यम्”^५ इत्यनुनासिकः “भोभगो अघोऽपूर्वस्य”^६ इत्यनेन यत्वम् “ह-लि सर्वेषाम्”^७ इति यलोपो भवति। हुकारस्य परत्र ग्रहणे तु अश् प्रत्याहारे हुकारस्य पाठाभावाद् यलोपो न स्यात्।^८

एवं “ब्राह्मणो हसति” इत्यत्र “हृशि च”^९ इत्युत्वं न भवेद् ह्य् प्रत्याहारे हस्य पाठासम्भवात्। ‘लिलिहिद्व’ ‘लिलिहिध्वे’ इत्यत्र च “विभाषेतः”^{१०} इत्यनेन विकल्पेन मूर्धन्य-त्वं न स्यात्। तत्र हि ‘इणः षीध्वं लुङल्लिटां धोऽङ्गात्’^{११} इति

१- ऋ. सं. ५।८३।१ तै. सं. १।१।९/३, १।५।१०/१२/७- पा. सू. च३।२२

२- माह. सू. ५

८- शब्. को. पृ. १२७।

३- शब्. को. पृ. १२७।

९- पा. सू. ६।१।११४

४- पा. सू. च३।९

१०- पा. सू. च३।७९

५- पा. सू. च३।३

११- पा. सू. च३।७८

६- पा. सू. च३।१७

सूत्राद् 'इणः' इत्यनुवर्तते । तदेवं अटि, अशि, हुशि, इणि च चतुर्षु
ग्रहणं पूर्वोपदेशस्य फलमिति ज्ञेयम् ५

परत्र हुकारोपदेशस्य फलमुच्यते । यदि परत्र हुका-
रो नोपदिश्येत तदा वल् रल् झल् शल् प्रत्याहारे च हुकारस्य
ग्रहणं न स्यात् । तथा च 'रुदिहि' 'स्वपिहि' इत्यत्र "रुदादिभ्यः
सार्वधातुके" ^२ इति सूत्रेण वलादित्वप्रयुक्त इद् न स्यात् वल्प्रत्या-
हारे हुकारस्य पाठाभावाद् । एवं स्निहित्वा, स्नेहित्वा, सिस्निहिषाते
सिस्नेहिषतीत्यत्र च "रलोऽपुपधाद्गुलादेः संश्च" ^३ इति सूत्रेण किलं
न भवेत् रल्प्रत्याहारे हुकारस्य पाठाभावात् । ४

एवं 'अदाग्धाम्' 'अदाग्धम्' इत्यत्र घत्वस्यासिद्ध-
त्वाद्धकारादझलः परः सिजिति "झलो झलि" ^५ इति न प्रवर्तते ।
तर्हि सकारस्य लोपो न भवेत् । 'अधुक्षत' 'आलिक्षत' इत्यत्र च
"शल इगुपधादनिटः क्स" ^६ इति सूत्रेण क्सो न स्यात् शल् प्रत्याहारे
हुकारस्य पाठासम्भवात् । तस्मात् प्रत्याहाराणां चतुष्टये पूर्वो-
पदेशस्य चतुष्टये च द्वितीयोपदेशस्य (सोपदेशस्य) फलमस्तीति
विज्ञेयम् । ७

अत्र शङ्का जायते यद् द्विहकारस्य परोपदेशः तदा
अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वाच्यः । अयम्भावः —
'स्वर्नयति, प्रातर्नयति' इत्यत्र "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" ^८ इति
सूत्रेण अनुनासिकः प्राप्नोति इति भाष्यमतम् । प्रदीपास्तु गत्वं

१- श. कौ. पृ. १२७।

२- पा. सू. ७।२।७६।

३- पा. सू. १।२।२६।

४- श. कौ. पृ. १२८।

५- पा. सू. ८।२।२६।

६- पा. सू. ३।१।४५।

७- श. कौ. पृ. १२८।

८- पा. सू. ८।४।४५।

प्राप्नोति। यतो हि नह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति^१ तेनात्रानुनासिकसवर्ण-
ग्रहणस्य विषयता स्यात् ।

न चात्र द्विवचने कृतेऽपि “रो रि”^२ इत्यनेन लोपे
कृतेऽपि न दोषः इति चेत्, तर्हि द्विवचनस्यासिद्धत्वात् ‘शेरी’^३ति
रेफलोपस्य प्रसक्तिर्नास्ति । न च “हलो यमां यमि लोपः”^४ इत्यनेन
रेफस्य लोपे न दोषः इति चेत्, तदा अयं लोपस्तु पाक्षिकः तथा
च लोपाभावपक्षे रेफस्य क्षवणप्रसङ्गात्^५

एवं ‘कुण्डं रथेन’ ‘वनं रथेन’ इत्यत्र च “अनुस्वा-
स्य ग्रथि परसवर्णः” इति परसवर्णः स्यात् तर्हि परसवर्णेन रेफः
स्यात् । न च परसवर्णे जातेऽपि अनुनासिकेनैव परसवर्णेन
भाष्यमिति न दोषः इति चेत्, न । अस्य नियमस्याभावाद् रेफ-
स्यैव परसवर्णस्य प्राप्तिः । न च रेफस्य परसवर्णेऽपि ‘शेरी’^३-
ति सूत्रेण रेफस्य लोपे जाते न दोषः इति चेत्, तर्हि परस-
वर्णस्यासिद्धत्वाद् ‘शेरी’^३ति रेफस्य लोपाप्रसङ्गेः^६

तथा च हुकारस्य परोपदेशे दूषणत्रयमापद्यते,
तर्हि परोपदेशस्य किम्फलम् भवेत् ? तथा च तद्दोषव्यावृ-
त्यर्थं हुकारस्य पूर्वोपदेशत्वमेव ज्यायः । यदि हुकारस्य पूर्वो-
पदेशत्वमुच्यते तर्हि, तदा ‘देवित्वा’ ‘दिद्विषाति’ इत्यत्र
“रलोऽप्युपधाद्वलादेः संश्च” इत्यनेन कित्वप्रसङ्गात् कित्वे जाते
गुणो न स्यादिति चेत्, न ।

एवं ‘गोधेरु’ ‘पजेरन्’ ‘यजेरन्’ इत्यादौ

१- प्रदीप

२- पा. सू. च३।१४

३- पा. सू. च४।१४

४- प्रदीपे, रत्नप्रकाशे

५- तत्रैव व्याख्यातम् ।

यकारस्य “जीरदानुः” इत्यत्र वकारस्य च “लोपो व्योर्वलि”^१
 इत्यनेन लोपो न स्यात्, तर्हि अत्र यवकारयोः लोपविधानार्थं
 ‘अलोपवचनान्ते’ति वार्तिकं वक्तव्यम् इति। ‘जीरदानुः’ इत्यत्र
 अलोप प्रसङ्गः जीरदानुशब्दः मन्त्रे वर्तते। अत एव भाष्ये
 ‘जीरदानुः’ इति प्रतीकोदाहरणं दत्तम् भाष्यकारैः।

१- पा० सू. ६।१।६६

२- अच्छा वद तवसं गीभिशाभिः
 स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवाश ।
 कनिकुदद वृषभो जीरदानु-
 रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥

ऋग्वेद- ५।२३।१ ।

तै.सं.- १।१।९।३।, १।५।१०।१२

अयं मन्त्रः “वृद्धिरादैच्”^२ इति सूत्रव्याख्यानावसरे
आदैच् इत्यत्र चकारस्य कुत्वप्रसङ्गे पदसंज्ञाविचारणायाम् अयं
मन्त्रः समायातः । तस्मिन्नेव मन्त्रे ‘त्रशुक्वता गणेन’ इति पदस्य
पाठः ।

‘वृद्धिरादैच्’ इत्यादौ द्विपदं सूत्रं कृतमनयोः साधुत्वमिति
भाष्यप्रयोगात् । अन्यथा त्रिपदत्वे आदैच् रूपोद्देश्यानेकत्वाद्
वृद्धिशब्दस्य वाक्यार्थबोधाय आवृत्तिः कार्या भवेत् । यदि ‘आच्च
ऐच्च’ इति द्वन्द्वसमासः क्रियते तदा तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य
शब्दतः सम्भवान्ताम् आवृत्तिं विनाऽपि वाक्यार्थबोधः सिद्ध्यति ।

न च यदि अत्र समाहारद्वन्द्वः न क्रियेत, तदा समाहारे टच् प्रसङ्गः
स्यात्, तर्हि आदैचमिति स्यात् इति चेन्न । समासान्तविधेरनित्यत्वा-
न्न टच् “प्रतेरंश्वादफः”^३ इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजन् शब्दपाठकरणात्
समासान्तविधेरनित्य इति ज्ञायते । अन्यथा यदि समासान्तविधिः
नित्यः स्यात् तदा “राजाहः सखिभ्यष्टच्”^४ इति टच् सिद्धिः सम्भवे-
अश्वादिगणे राजन् शब्दस्य पाठो व्यर्थः स्यात् ।^५

यद्वा ‘वृद्धिरादैच्’ इत्यत्र पदत्रयम् । ‘वृद्धिः आद् ऐच्’
इति पदविभागदर्शनात् । पदत्रयविधाने वृद्धिशब्दस्य विधेयस्य
आवृत्तिः करणीया । यदि पदत्रयमुच्यते तदा अस्मिन्पक्षे कृतम्
अनयोरिति भाष्यं- खण्डयोरित्यर्थकं बोध्यम् ।^६ “वृद्धिरादैच्” इत्यत्र

१- ऋ.सं. ४।५०।५।

५- उच्येत

२- पा. सू. १।१।१।

६- उच्येत

३- पा. सू. ६।२।१९२।

४- पा. सू. ५।४।५।

“चोःकुः”^१ इति सूत्रेण चकारस्य कुत्वं कस्मान्न भवति इति प्रश्नस्य समाधानमिदं भवति यत् चोः कुरित्यत्र पदस्येति सम्बन्धः । तथा च चवगन्तिस्य पदस्य कुत्वं भवतीत्यर्थः । तथा च “अयस्मयादीनि च्छन्दसि”^२ इति सूत्रेण भसंज्ञात्वात् पदसंज्ञाधारभावेन न कुत्वम् । न च “अयस्मयादीनि च्छन्दसीति” सूत्रेण छन्दस्येव संज्ञाविधानेन अस्य छन्दसत्वाभावात् कथं भसंज्ञा । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति^३ नियमानुसारम् व्यकरणसूत्राण्यपि छन्दोवत्त्वाद् भसंज्ञा स्यादेव । यदि भसंज्ञा अत्र क्रियते । भसंज्ञया पदसंज्ञायाः वारणे न ‘वृद्धिरादैश्च’^४ “अदेङ्गुणः” इति संहितापाठे जश्त्वं न प्राप्नोति इति चेत्तर्हि उभयसंज्ञान्यापि छन्दसि दृश्यन्ते । तद्यथा — “स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन” इति मन्त्रे ‘ऋक्वता’ इत्यत्र पदत्वात् कुत्वं भवति । भत्वाज्जश्त्वं न भवति । अत्र ‘वृद्धिरादैश्च’ इत्यत्रापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात् कुत्वं न भवति ।

१- पा. सू. ८।२।३०

२- पा. सू. १।४।२०

३- का. परिशि. प्राति. सू. ।

४- पा. सू. १।१।११

५- पा. सू. १।१।२।

६- स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलं सरोज फलिंग स्वेण ।
 वृत्स्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिदद्वावशतीरुदाजत् ॥

ऋ. ४।५०।५

सुजाते अश्वसूतते १

२१८

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् २

शुक्रं ते अन्यत् ३

इमे मन्त्राः “एओङ्” “एओन्” इति सूत्रयोः प्रसङ्गेऽपि समुदाहृताः। एषां व्याख्यानं मया पूर्वं विहितम्। एवमेव च अत्रापि “इको गुणवृद्धी”^४ इति सूत्रे गुणवृद्धिप्रसङ्गे आघाताः। स च प्रसङ्गः इदानीमुपपाद्यते।

तथा हि “इको गुणवृद्धी” इति सूत्रे वृद्धिग्रहणं किमर्थम्? अत्र विचारो भवति यद् विशेषेण वृद्धिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः? वृद्धिग्रहणसम्बन्धे गुणग्रहणसम्बन्धेऽपि प्रश्नः कर्तव्यो भवतीति वेषम्ये किम्बीजम्? कारणं चात्र प्रश्नस्य यत् गुणविधौ क्वचित् स्थानी न निर्दिश्यते। इति तत्र अवश्यं स्थाननिर्देशार्थम् अत्र सूत्रे गुणग्रहणं विधेयमिति। अत्र गुणग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्य विषयतैव नास्ति। वृद्धिविधौ तु सर्वत्रैव स्थानिनो निर्देशः। तथा हि “अचोऽङ्गिति”^५ “अत उपधायाः”^६ “तद्धितेष्वचामादेः”^७ इत्यादिषु सूत्रेषु अनुपधाऽऽदेः वृद्धिस्थानिनो निर्देशाद् वृद्धिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्य सार्थक्यमुपपद्यते इति उद्दिश्यैवेति भाष्यकृता वृद्धिग्रहणसम्बन्धः प्रश्नो विहितः। अस्य प्रश्नस्य समाधाने उत्तरं ददाति भाष्यकारो यत् “किङ्गिति च”^८ इत्युत्तरसूत्रे वृद्धिप्रतिषेधार्थं वृद्धिग्रहणं क्रियते इति। न च गिति गिति प्रत्ययादौ

१- ऋ. सं. ५।७९।१-१०

२- ऋ. सं. ९।५१।१

३- ऋ. सं. ६।५८।१

४- पा. सू. १।१।३

५. पा. सू. ७।२।११५

६. पा. सू. ७।२।११६

७. पा. सू. ७।२।११७

८. पा. सू. १।१।५

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

235/1510

235/1510

235/1510

235/1510

वृद्धेः बोधनेन कित् कित् प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गाभावेन तदर्थं वृद्धि-
ग्रहणम् असङ्गतमिति चेत्, न ।

“मृजेर्वृद्धिः”^१ इत्यादौ तु प्रत्ययविशेषानाम्रयण-
रूपस्य अत्राविशेषस्य ग्राहणात्^२ कित् कित् प्रत्ययविषये मृष्टः
मृष्टवानित्यादौ वृद्धिर्भावेद् इत्येतदर्थं वृद्धिग्रहणस्य सार्थक्यम्
इति निवेद्यार्थं वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनम् । एवम् इत्यर्थम्
अर्थात् मृज्यर्थं चापि वृद्धिग्रहणं विधेयम् ।

तत्र हि सूत्रेऽभिमतस्य स्थानिनोऽनुपादानात्
‘अलोऽन्त्यस्य’ इति परिभाषया अन्त्यस्यैव स्यात्^३, इत्येतेन
अनिकोऽपि वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूत् । अर्थाद् इकः स्थाने एव
वृद्धिर्भवेत्, तदर्थं वृद्धिग्रहणस्य सार्थक्यम् ।

न च ‘मृजेर्वृद्धिरचः’ ततोऽङ्गिति इति योगवि-
भागादेव मृजेरचः एव वृद्धिः सम्भवाद् एतदर्थमपि वृद्धि-
ग्रहणस्य न प्रयोजनम् । यद्येवं श्रुत्या अन्यो वृद्धिः उच्यते तर्हि-
‘न्यमार्त्’ इत्यत्र अटोऽपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । लादे-
शेषु कृतेषु अङिति पक्षे परत्वात् वृद्धौ सत्याम् अट् । तत्र कृते
पुनर्वृद्धिर्न भवति^४ तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न प्रवर्तिष्यते । लक्ष्ये
लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते, न तु वारद्वयम् इति परिभाषया सकृत्-
प्रवृत्तिबोधनाद् । यदि तु विकारान्यानुपूर्व्या भेदन लक्ष्यभेदः ।
तथा नैकस्मिन् लक्ष्ये सकृल्लक्षणस्य प्रवृत्तावपि अत्र लक्ष्य-
भेदात् पुनः प्रवृत्तिः स्यादेवेति ।^५

न चाडागमात् पूर्वमेव परत्वाद् वृद्धिर्भविष्यती-

ति वृद्धिलक्षणस्य प्रवृत्तत्वाद् अटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्ति-
 ष्यते इति चेत्, तर्हि एवं विप्रतिषेधानपेक्ष्यैवात्र परिहारा-
 बुक्तौ इति । यदा तु “असिद्धवदत्राभात्”^१ इति सूत्रप्रत्याख्या-
 नाय लुङिति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य उपदेशे आर्धधा-
 तुके इत्यनयोरन्यतरद् अनुवर्त्य वा लावस्थायामेव अट् क्रियते।
 “एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य”^२ इति विभज्य ‘इणो यण्’ इत्यनुवर्त्य अनेका-
 चश्चेत् तर्हि इण एवेति नियममाश्रित्याऽद्धयेयातामित्यादौ यण्
 निराक्रियते, तदा लावस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति । लकारणां
 डित्वेन मृष्टः इत्यादौ इव ‘क्वितिचे’^३ त्यनेन वृद्धिनिषेधात् ।
 ततश्चान्तरङ्गत्वाद् अडागम एव । तथापि अनन्तविकारे अन्त्य-
 सदेशस्येति परिभाषाभाश्रित्य आटो वृद्धिर्निवर्तेष्येतुं शक्या
 भविष्यति । इति समाधानमेतत् परिभाषासत्त्वपक्षे यदि एषा
 परिभाषा भाष्यकृता प्रत्याख्याता पक्षे इत्युच्यते तदा अस्याः
 परिभाषायाः प्रत्याख्यान पक्षे तु अङ्गेनाक्षिप्तो यः प्रत्ययः तेन
 अङ्गं विशेष्यते । “येनाव्यवधानं तेनाव्यवहितेऽपि वचनं प्राभा-
 ण्यम्” इति सिद्धान्तबलात् - सिद्धम् - अमार्त् - इत्यादिरूपम् ।^४
 तस्मात् तर्हि इत्येतेन मृज्यर्थं चापि वृद्धिग्रहणस्य नावश्यकमिति ।
 न च अचिकीर्षति, अजिष्ठीर्षति इत्यादौ
 “सिचिवृद्धिपरस्मैपदेषु” इत्यपि सामान्येन विधेयायामपि ‘इको-
 गुणवृद्धौ’ति परिभाषायाः नोपयोगः । इक् व्यावृत्त्यस्यैवाभावात् ।
 न चात्र ‘अचिकीर्षति’ इत्यत्र अकारो व्यावर्त्यः अथर्त् अस्याः

१- प्रदीपः

२- पा. सू. ६।४।२२।

३- पा. सू. ६।४।२२।

४- पा. सू. १।१।५।

५- शा. कौ. प्रसं. २०१।

परिभाषायाः उपास्थितेरभावेन अकारस्यापि वृद्धिर्भवेत्। परिभाषायाः सत्त्वे तु इक एव वृद्धिर्भविष्यति नाकारस्य, तर्हि अकारस्य व्यावर्त्यत्वात् परिभाषायाः उपयोगः इति चेत्, तर्हि 'ढलोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमि'ति वचनाद् अलोपेनैव सिद्धत्वात् नात्र अकारस्य वृद्धिप्रसङ्गः। अन्यथा यदि इमं वचनं न स्वीक्रियते तदा 'चिकीर्षकः' इति न स्याद् अपितु अकारस्य वृद्धौ सत्यां 'चिकीर्षायकः' इति च प्रसज्येत।^१

न च तर्हि 'अयासीत्' 'अवासीत्' अत्र आकारस्य वृद्धिः स्याच्चेत्, न। अत्रापवादत्वात् सगिङ्भ्यां वृद्धेर्बध्नात् सगिटीः कृतयोः अनन्त्यत्वाद् आकारस्य वृद्धेः प्राप्तिरेव नास्तीति। तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वात् नापमाश्रितः।^२ अर्थाद् एतदर्थमपि अस्याः परिभाषायाः नोपयोगः, अर्थात् वृद्धिग्रहणस्य आवश्यकता नास्तीति।

न च 'उदबोढाम्' 'उदबोढम्' 'उदबोढ' इत्यादौ ढलोपादीनामसिद्धत्वात् पूर्वहलन्तलक्षणावृद्धिः। ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वाद् ओकारस्य न वृद्धिर्भविष्यतीति। एतदर्थमपि वृद्धिग्रहणस्य नोपयोगित्वम्। एवं गोशब्दादाचारे विषि कृते 'अगवीत्' इत्यत्रापि सन्ध्यक्षरे वृद्धिः स्यात्।^३ 'अशूत इह्यातोः' इत्यतः "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्यत्रानुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजाक्षिप्तस्य धातोः विशेषणे सति धातुरेव यो धातुः न तु कथाञ्चित् प्रातिपदिकम् इति व्याख्यानात् कैयटादीनाम् इत्यनुरोधेन अस्या नामधातुत्वेन औपदेशिकधातुत्वासम्भवात्

न वृद्धिर्भविष्यतीति, एतदर्थमपि वृद्धिग्रहणस्य नावश्यकत्वम्।^१
 न च तर्हि 'अभैत्सीत्', 'अच्छैत्सीत्' इत्यादौ
 व्यञ्जनस्य वृद्धिः स्यादिति चेत्, न। तत्र हलन्तलक्षणायाः
 वृद्धेः बाधकत्वेन न दोषः। यत्र हलन्तलक्षणावृद्धिः प्रतिषिध्यते।
 'नेटि' इति सूत्रेण 'अकोषीत्', 'अमोषीत्' इत्यादौ वृद्धिग्रहणस्य
 आवश्यकता नास्ति। अथवा 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति सिचि-
 वृद्धिः प्राप्नोति। तस्याः वृद्धेः हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिका। तस्या
 अपि च 'नेटि' इत्यनेन निषेधः। इत्येतेनापि वृद्धिः ग्रहणस्य
 आवश्यकता नायाति। अस्ति क्वचिद् अन्यत्रापि अपवादं गृहे-
 ष्विद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति।

रहस्यमिदम्—“सुजाते अश्व स्रुते”^२ “अध्वर्यो
 अद्रिभिः सुतम्”^३ “शुक्रं ते अन्यत्”^४ इत्यादिमन्त्रेषु प्रकृतिभावेन
 “ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्”^५ इत्यत्र ‘सुजाते अश्व’ इति प्रयोगस्थले
 पूर्वरूपं प्राप्नोति। “एचोऽयवायावः”^६ इति सूत्रेण अयादेशः प्रा-
 प्नोति। अपवादत्वाद् अयादेशं प्रबाध्य पूर्वरूपमेव प्राप्नोति।
 तद्वि पूर्वरूपं ‘ईदूदेद्विवचनमि’त्यनेन प्रगृह्य संज्ञा द्वारा “सु-
 तं प्रगृह्याऽचि नित्यम्”^७ इत्यनेन प्रकृतिभावसम्पादनात्
 पूर्वरूपं न भवति।

१- प्रदीप, शब्दकोस्तुभ कृ. सं. २०३।

२- महे नो अद्य बोधयो पो राये दिवित्यती। यथा चिन्तो अबोधयः

सत्यश्चरसि वाग्ये सुजाते अश्व स्रुते ॥ ऋ. सं. ५।७९।१।

३- अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आसृज। पुनीहिन्द्राय पातवे ॥ ऋ. सं. ९।५१।१।

४- शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि।

५- विश्वा हि माया अध्वर्यो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

ऋ. सं. ६।५८।१।

अत्र प्रकृतिभावेन पूर्वरूपस्य निषेधात् तदुत्सर्गस्य
अयादेरपि निषेधः। 'वृक्षौ' इत्यादौ यथा "नादिचि" इत्य-
नेन वृद्धयपवादभूतस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधेन तदुत्स-
र्गस्य वृद्धेरपि निषेधः तद्वत् प्रकृतेरिति विभावनीयम्।

५- पा. सू. १।१।११।

७- पा. सू. ६।१।१२५।

६- पा. सू. ६।१।७८।

९- पा. सू. ६।१।१०४।

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading.]

अयम्मन्त्रः “न धातुलोप आर्धधातुके”^१ इति व्याख्या-
नावसरेऽभिहितः। इतः पूर्वम् अयं मन्त्रः व्याकरणाध्ययनप्रसङ्गे-
ऽपि समायातः। तस्य व्याख्यानमपि पूर्वमेव प्रत्यपादि।

अयम्भावः— ‘न धातुलोप आर्धधातुके’ इति सूत्रे
धातुशब्देन धात्वैकदेशो गृह्यते लक्ष्यतेच। अत एव धात्वंशलोप-
निमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्तके गुणवृद्धौ इको न स्तः। उदा-
हरणं यथा— लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः। पुनः पुनः अतिशयेन
लुनातीति—लोलूयते— इति ‘लोलुवः’। एवं पुनः पुनः अतिशयेन पुनाति
इति—पोपूयते, पोपूयत इति ‘पोपुवः’ इत्यादिरुथले लोलूयादिभ्यो
यङन्तेभ्यः पचायचि कृते ३ “यङोऽचि-च”^४ इति यङ्लुकि सति लुङ्-
निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धौ अनेन निषेध्येते।^५

यद्यपि सम्पूर्णस्य धातोः क्वचित् लोपो विद्यते। यथा—
‘दुरीणो लोपश्च’। अत्र दुःशब्दे उपपदे इण् धातोः रक्प्रत्ययो
भवति धातोश्च लोपः। दुःखेन ईयते प्राप्यते इति दूरम्। तथापि
एवं विधे विषये गुणवृद्धयोः प्राप्तिरेव नास्ति तर्हि तन्निषेधार्थं
धातुग्रहणं व्यर्थं स्यात्। तस्माद् धातुपदं धात्वैकदेशे लाक्षणिक-
मिति^६। अवयवगतक्रियायाऽपि समुदायस्य व्यवहारो दृश्यते यथा—
‘पटो दग्ध’ इति।^७

अस्मिन्सूत्रे धातुग्रहणं किमर्थम्? इति प्रश्नो भा-
ष्यकारैः विहितः। तत्रेदं वक्तव्यमस्ति यद् धातुलोप इति समु-

१-ऋ.सं. ४।५-२।३

२-पा.सू. १।१।४।

३-पा.सू. ३।१।१३४।

४-पा.सू. २।४।७४।

५-श.को. श्रु.सं. २।२

६-तत्रैव

७-प्रदीप

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दायस्य प्रधानत्वेन तदवयवस्य धातोः उपसर्जनीभूतत्वेनाप्रधानत्वात् प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन प्रधानस्य परामर्शो विधेयः समुचितः तर्हि अप्रधानस्य धातोः कथं परामर्शः? इति प्रश्नः समायातः । केषां शब्दानामित्यत्र अप्रधानस्यापि परामर्शो विधेयः इति प्रतिपादितम् । अर्थात् तत्र शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनम् इति षष्ठीतट्पुरुषसमासे, उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि श्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात् । किं शब्देन परामर्शः कृतः । यथा—'राज्ञः पुरुषः', इत्युक्तेः कस्य राज्ञः इति प्रश्नो जातः तद्वदिति ।

एतेन इदं निश्चीयते यद् अप्रधानस्यापि परामर्शो भवति । तथा-चात्र 'धातुलोप' इति समस्तस्य पदस्य प्रधानत्वेऽपि तदेकदेशभूतस्य धातोः अप्रधानत्वेऽपि धातुग्रहणं किमर्थम् ? इति प्रश्नः सांगत्यं भजते इति । अत्र सूत्रे विनापि धातुग्रहणेन आर्धधातुकग्रहणं लोपस्य विशेषणं विज्ञास्यते । तथा-च 'लृञ्' लविता, 'रूञ्' पविता इत्यादौ अनुबन्धलोपस्य भकारस्य अनैमित्तिकत्वेन आर्धधातुके परे लोपाभावेन अत्र न 'धातुलोपः' इत्यस्याप्रवृत्त्या गुणनिषेधो न भाविष्यतीति दोषाभावात् धातुग्रहणं किमर्थम् ? इति प्रश्नः समायाति ।

समाधानन्तु आर्धधातुकग्रहणं गुणवृद्धि विशेषणं न लोपविशेषणम् । तथा-च 'लृञ्-लविता' इत्यादौ अनुबन्धलोपस्य अनैमित्तिकत्वेऽपि अत्र गुणनिषेधः स्यादेव । कारणं हि गुणवृद्धयोरेव आर्धधातुके परे जायमानत्वेन नैमित्तिकत्वं गुणवृद्धयोरेव जायते न लोपस्य । तथा-चात्र अनैमित्तिकत्वस्य सत्त्वाद् गुणनिषेधः प्राप्नोति । तदर्थं धातुग्रहणं सार्थक्यात् ।

एवम् अत्र सूत्रे आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम् ?
 आर्धधातुकमिति ग्रहणाभावे 'त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति' इति
 मन्त्रे 'रोरवीति' इत्यत्र पुनः पुनः रौति इति रोरुयते, 'रोरुयते' इति
 'रोरवीति' इत्यादौ गुणनिषेधः^१ स्यात्।

साते आर्धधातुकग्रहणे लोपस्यानैमिक्तिकत्वाद् आर्ध-
 धातुके परे लोपाभावेन गुणनिषेधस्य नात्र प्रसक्तिः किन्तु गुणः
 एव भवति। तात्पर्यं चेदम् अस्मिन् सूत्रे आर्धधातुके ग्रहणे
 सति शब्देनौपादानाद् अन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसमासो विना सन्देहं
 भवति। अन्यथा 'धातुलोप' इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषसमासयोः
 प्राप्तयोः अन्तरङ्गत्वात् तत्पुरुष एव स्यादिति।^२

न च पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता भवति
 तर्हि भाष्यकारैः कथं पदप्रयोजनचिन्ता आपाद्यते इति चेत्तर्हि
 तत्तत् पदप्रयोजन खण्डनक्रमेण सूत्रस्य प्रत्याख्यानार्थं आर्ध-
 धातुकस्य च लोप विशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय
 आर्धधातुकग्रहणमत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासो विहितः।^३

१- अत्र सार्वधातुकगुणनिषेधापत्तिरित्याशयः (इति राजलक्ष्मीः)

२- प्रदीप

३- उद्योतः प्रदीपश्च।

मन्त्रोऽयं पूर्वमपि 'ह्यवरट्' इति शिवसूत्रे कालिप्रत्याहारे
बलोपाप्राप्तिप्रसङ्गे समागतः। तदनुसारं तत्र^{तद्} व्याख्यातम्। सम्प्रति
अयम्मन्त्रः "न धातुलोप आर्धधातुके" इति सूत्रे आर्धधातुके
इति लोपः इत्यस्य विशेषणम् आहोस्विद् गुणवृद्धिः विशेषणम्।
यदि आर्धधातुके इति लोपविशेषणं स्यात् तद्धि 'उपेद्धः प्रेद्धः'
इत्यत्र आर्धधातुके परे न लोपस्य विधानात्। 'न धातुलोप
आर्धधातुके' इति गुणनिषेधप्रसङ्गात् तस्मात् 'आर्धधातुके'
इति गुणवृद्धिविशेषणम्।

सति तस्य गुणवृद्धिविशेषणस्वीकारे तु 'उपेद्धः
प्रेद्धः' इत्यत्र गुणनिषेधो न भवति। आर्धधातुके परे गुणस्य
प्रसक्तेरभावात् न निषेधः। न च 'क्लोपयती'त्यादौ णिचि आर्ध-
धातुके प्रत्यये परे गुणप्रसक्तेः सत्त्वेन अत्रापि अनेन गुणनिषेधः
स्याच्चेत्, न। आर्धधातुके इति लोपविशेषणेन दोषाभावात्।
न च लोपविशेषणे पुनः 'उपेद्धः प्रेद्धः' इत्यत्र दोषो दुर्धरः इति
चेत्, न।

'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया पूर्वं धातु-
साधनेन युज्यते। पश्चादुपसर्गेणोते पक्षे प्रतिषेधस्यान्त-
रङ्गे प्रतिषेधे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वात् गुणस्य
प्राप्तिरभावे निषेधाभावात्। यदा तु पूर्वम् उपसर्गेण पश्चात्
साधनेन इतिपक्षः स्वीक्रियते तदा गुणस्यान्तरङ्गत्वात् गुणे
जाते सति निषेधसम्भवात्। एतेनोभयपक्षेऽपि गुणो भवि-
ष्यति। न च 'नाजानान्तरे' बहिर्द्वप्रकल्पितः' इति परिभाषया
बहिरङ्गपरिभाषायाः निषेधात् कथं बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः इति चेत्,

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

न। यत्र अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अण्ववहितत्वेन अच आश्रयणम्।
तत्रैव एषा परिभाषा न, इति व्याख्यानात् अत्र विषये 'नाजानान्त-
र्य' इति परिभाषायाः अपवृत्तेः अक्षद्योरित्यादिवत्।

तत्र हि 'इको यणचि' इति वचनात् इगञ्चोराश्रयणं
वर्तते। तस्मादत्र 'नाजानान्तर्ये' इति परिभाषा प्रवर्तते। अत्र तु
'उपेद्ध त्रेद्ध' इत्यत्र तु न धातुलोप इति सूत्रे नास्ति अच आश्र-
यणम्। तस्मात् अत्र नाजानान्तर्ये इति परिभाषा न प्रवर्तते इति।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषया गुणनिषेधाभावसम्भवात्
न दोषः। यदि एवं स्वीक्रियते (आर्धधातुके लोपविशेषणमिति म-
न्यते) तदा अत्र धातुग्रहणस्याकरणमेव भवति। धातुग्रहणाभावे-
ऽपि आर्धधातुके परे लोपः धातोरेव भवति नान्यस्य। इत्यर्थसम्भ-
वात् धातोः ग्रहणस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीति सूच्यते।

न च 'लृञ् लविता, ऋञ् पविता' इत्यादौ गुणनिषेधः
स्यात् इति न वक्तव्यम्। लवितेत्यादौ लोपस्य अनैमित्तिकत्वेन
आर्धधातुकनिमित्तकत्वाभावात् लोपस्य इति न दोषः। अथवा आर्ध-
धातुके इति गुणवृद्धिविशेषणमिति स्वीक्रियताम्। न चैतत् स्वी-
कारे क्लोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात्। 'चैले क्लोपेः' इति निपा-
तनादेव सिद्धत्वान्न दोषः। निपातने परिगणनं विधेयम्। अर्थात्
'यङ्यक्क्यवल्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः'। यथा- यङ् इत्यस्योदाहरणम्-
बेभिदिता मरीमृजः। बेभिद्यशब्दात् तृच इट्। 'यस्य हलः' इति
यलोपः। 'मरीमृजः' इत्यादौ 'यङ्गेऽचि-च' इति यङ्गे लुक्। अत्र विषये
गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः। एवं यागित्यस्योदाहरणम्- कुषुभ्रितामग-

धकः इत्यादौ कुसुममगधशब्दौ कण्ठवादिगणपठितौ धातू, ताभ्यां
यक् । ण्वुल् वृचौ । 'यस्य हलः' इति यलोपः । अत्रापि गुणप्रतिषे-
धो भवति । 'क्य' — इत्यस्पोदाहरणम् — समिधिता, दृषदकः ।
समिद् दृष च्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल् वृचौ । 'क्यस्य
विभाषा' इति यलोपः । अत्रापि गुणवृद्धिनिषेधः । एवं वलोपे
इत्युदाहरणे "जीरदानुः" इत्यत्र जीवधातोः रदानुक् प्रत्यये वका-
स्य लोपे प्राप्ते गुणो निषिध्यते ।

आस्रेमाणम्

परिगणने किम्प्रयोजनम् ? इति प्रश्ने 'नुम्लोपस्त्रिव्य-
नुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम्' परिगणनं विधेयम्, अर्थात् नुम्लोपे
स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूत् । नुम्लोपस्योदाहरणम्
— अभाजि, रगः, उपबर्हणम् । इत्यादिषु स्थलेषु 'अभाजि'
इत्यत्र "भञ्जेश्च चिणि" इति नस्य लोपः । अभाजीति कर्मणि
लुङि प्रथमपुरुषैरुक्त्यनस्य रूपम् । 'रगः' इत्यत्र रञ्ज् धातोः
घञि रूपम् । 'रञ्जेश्च घञि' इत्यादिना नलोपः । एवम् —
उपबृंहणमित्यत्र 'बृंहि वृद्धौ' इदित्वान्नुम् । 'वृंहेरच्यनिटी'ति वार्ते-
केन नलोपः । इत्युपर्युक्तेषु स्थलेषु अभाजि, रगः इत्यादौ वृद्धिः
भवति । उपबृंहणमित्यत्र गुणो भवति तर्हि एषु स्थलेषु 'न धातु-
लोप आर्धधातुके' इति सूत्रे गुणवृद्धौ मा भूत् । तदर्थं परिगणनं
कृतम् ।

एवं स्त्रिवेः धातोः 'आस्रेमाणम्' इति रूपम् । स्त्रिवेः — आस्रे-

१- प्रदीप

४- पा. सू. ६।४।२६

२- लोपोऽप्योर्वलि पा. सू. ६।१।६६ इति वलीपः ।

३- पा. सू. ६।४।३३

माणम् - वेदेऽपि । 'अस्त्रेमाणम्' इत्यपि पठ्यते वेदे । अत्र नञ्
पूर्वात् स्त्रिवेः मनिन्प्रत्ययो वकारलोपश्च भवति । अत्र वकारलोपे सति
गुणो भवति । अत्रापि गुणप्रतिषेधो न स्यात् । तद्यपि परिगणनं कर्तव्यम् ।^१

एवमनुबन्धलोपे 'लृम् लविता रूड् पविता' इत्युदाहरणे
गुणनिषेधो न स्यात्, इत्येतदर्थं तदिति । परिगणने सति सूत्रे धातु-
ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति अनुबन्धलोपप्रयोजनत्वेन पठितः ।^१

यदि परिगणनं क्रियते, तर्हि 'स्पदः' 'प्रक्षयः' 'हिमक्षयः'
इत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति । अर्थात् इत्यादिस्थले वृद्धिनिषेधो न स्यात् ।
परिगणनान्तर्गतत्वाभावादिति चेद्, इत्यपि वक्तुं न शक्यते । 'अवो-
दैधौघप्रक्षयहिमक्षयाः' इति सूत्रे निपातनात् सिद्ध्यतीति न दोषः ।
यदि 'प्रक्षयः, हिमक्षयः' इत्यादिस्थले न लोपमात्रफलकत्वं स्यात्
तदा न लोपविधानेनासिद्धे निपातनवैयर्थ्यासिद्धिः ।^३ अस्तु तर्हि
परिगणनं विधेयम् ।

यदि परिगणनं न क्रियते, तर्हि 'अभाजि, रागः, उप-
बहिणम्' इत्यादिस्थले गुणवृद्धिनिषेधः स्यादिति चेत्, न । 'इको-
गुणवृद्धौ' इति परिभाषायाः गुणवृद्धिविधायकस्थले उपस्थितत्वात्
यत्र इग्लक्षणगुणवृद्धयोर्विधानं भवति, तत्रैव 'न धातुलोप आर्धधातुदे'
इत्यनेन सूत्रेण प्रतिषेधः कर्तुं शक्यते । उपर्युक्तस्थले तु इग्लक्षणायाः
गुणवृद्धयोरभावात् न निषेधः । यदि इग्लक्षणगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः
क्रियते, तर्हि 'स्पदः, प्रक्षयः, हिमक्षयः' इत्यत्र वृद्धिनिषेधो न स्यात् ।
'अवोदः' 'एधः' 'औद्गः' इत्यत्र च गुणनिषेधप्रसङ्गादिति चेत्, न ।
स्पदादिषु निपातनादेव गुणवृद्धिनिषेधसम्भवात् न दोषः । यदि

इग्लक्षणयोः गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः, तर्हि सिष्णुबन्धलोपे 'आश्लेषाणम्'
इत्यादौ गुणनिषेधः स्यादिति वाच्यम् ।

जीरदानुः

आर्धधातुके इत्यस्य लोपविशेषणत्वेन आर्धधातुकनिमित्ते लोपे
प्रतिषेधकरणेन वकारलोपस्य लोपो व्योर्वलीति विधीयमानस्य बल्-
माननिमित्तकत्वेन आर्धधातुकनिमित्तकत्वाभावात् न प्रतिषेधप्रसङ्गः ।
यदि आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति गुणवृद्धिप्रतिषेधः क्लियते तदा
'जीरदानुः' इत्यत्र वलोपस्य वर्णनिमित्तकत्वेन आर्धधातुकप्रत्ययनि-
मित्तकत्वाभावात् वकारस्य लोपो न स्यादिति न वाच्यम् ।

'जीरदानुः' इति न जीवधातोः रदानुप्रत्यये कृते सिद्ध्यति,
अपितु 'ज्या' ^१ वयोहानौ इत्यस्माद्-धातोः र्क् प्रत्यये सम्प्रसारणे चकृते
'सम्प्रसारणाच्चे' ^२ इति पूर्वस्ये 'हलः' ^३ इति दीर्घे 'जीरः' ^४ इति सिद्ध्यति ।
तथा ददातीत्यर्थे 'दाभाभ्यां नुः' ^५ इत्युणादिसूत्रेण 'दा' धातोः नुप्रत्यये
कृते 'दानुः' ^६ इति सिद्ध्यति । तथा च जीरो दानुर्यस्य, क्षिप्रं दानुं यस्येति
विग्रहे बहुव्रीहिसमासे जाते 'जीरदानुः' शब्दो निष्पन्नः ।

तथा चात्र वकारलोपस्य प्रसङ्ग एव नास्ति तर्ह्यत्र गुण-
स्य तन्निषेधाय बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः
प्रत्ययः "आद्युदात्तश्च" ^७ इति सूत्रबलात् प्रसङ्गोऽपि विफल एव । न
च जीवधातोः रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्तः । यदा जीरशब्देन साकं
दानुशब्दस्य दानुशब्दस्य समासनिष्पन्ने जीरदानुशब्दे समासेऽन्तोदा-
त्तस्यादिति स्वरविशेषः स्यादिति प्रश्नेऽयं समाधिः यद् जीरस्य

१-पा. धा. सं. १५०० ।

२-पा. स्त्र. ६।१।१६।

३-पा. स्त्र. ६।१।१०८।

४-पा. स्त्र. ६।४।२ ।

५-उ. स्त्र. सं. ३१९ ।

६-पा. स्त्र. ३।१।३ ।

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण रेफाकार एव उदात्तो भवतीत्यपि न दोषः । यदा तु जीवधातोः विचिप्रत्यये तदा तु विचो वकारस्य वलोपनिमित्तस्य प्रत्ययत्वेन आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकनिमित्ते लोपस्य सत्त्वात् गुणप्रतिषेधो भवत्येव । एतेन आर्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता वर्तते, तत्रैव लोपे गुणनिषेधः इति यदुक्तं तत्खण्डितं वेदितव्यम्, वलोपप्रतिषेधः इति वार्तिक-विरोधात् ।^१

न चेदं वार्तिकं खण्डितमिति चेत्तर्हि "यङोऽचि-य" इत्यत्रापि आर्धधातुकत्वेनानिमित्तत्वाद् यङ्लुक् । लोलुवः पोपुवः इत्यत्र गुणनिषेधाभावेन 'लोलुवः' इत्याद्यासिद्धापत्तेः । न च 'धिष्णादिभ्यो विचि प्रत्यये, यदि 'नधातुलोपः' इति सूत्रं न वर्तते तदा गुणो भवति । सूत्रसत्त्वे तु गुणनिषेधो भवति तदा भाष्यकृता न धातुलोपः इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति असङ्गतं स्यात्, फलैक्ये प्रत्याख्यानं सङ्गतिः इति नियमात् । तर्हि सूत्रस्य प्रत्याख्यान-भाष्यप्रामाण्यात् 'धिष्णादिभ्यो विचि प्रत्यय एव न भवति' एवं जीवेशपि विचिप्रत्ययाभावो बोध्यः ।^१

१- उच्यते

‘न धातुलोप आर्धधातुके’ इति सूत्रप्रत्याख्यानवसरे लोप-
लुकोः प्राप्तयोः परत्वाद् योगविभागाद्वा लोपोलुक्ं बाधेत इति प्रसंगे
अयम्भन्त्रप्रतीको भाष्यकृता उल्लिखितः।

अयम्भावः - अस्य सूत्रस्य प्रत्याख्याने बेभिदिता, मरीमृजः
इत्यादौ प्राप्तयोः गुणवृद्धयोः कथं निषेधः स्यादिति चेत्, न। अत्रापि
अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धयोः प्राप्तिरेव न। न-च
लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः, सरीसृपः इत्यादिस्थले षड्लुक्ः हलचो
आदेशत्वेन स्थानिवद्भावो न स्यात्। ‘अन्यः परस्मिन्पूर्वविधोः’^१
इति सूत्रेऽज्जगृहणेनाज्मात्रस्थानिकादेशस्यैव स्थानिवद्भावविधा-
नात्। तथा-च प्रकृतेः स्थानिवद्भावाभावेन प्रकृतेः गुणवृद्धयोः
प्राप्तयोः निषेधेन ‘न धातुलोपः’ इति सूत्रस्य सार्थक्यम् इति
चेन्मैवम्।

अत्रापि ‘अतो लोपः’^३ इत्यनेन अकारलोपः प्राप्नोति।
‘यस्य हलः’^४ इत्यनेन यकारस्य लोपः प्राप्नोति इत्यनयोः प्राप्त-
योः परत्वात् ‘यस्य हलः’ इत्यनेन यकारस्यैव लोपः। तदनन्तरम्
‘अतो लोपः’ इत्यनेन अकारलोपः। तथा-च कृतेऽप्यकारलोपे
‘एकदेशविकृतमनन्यवत्’ इति परिभाषया यकारमात्रस्यापि
प्रत्ययसंज्ञकत्वेन तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भावि-
ष्यतः इति तदर्थमापि ‘न धातुलोपः’ इत्यस्य नावश्यकत्वम्।
न-चात्र ‘यङोऽचि-च’^५ इत्यनेन यङो लुक् प्राप्ता। ‘अतो लोपः’
इत्यनेन अकारलोपः प्राप्ता। यदि सर्वत्र ‘अतो लोपः’ इत्य-
नेनैव लोपः स्यात् तदा लुक् विधायकं यङोऽचीतिरसं-
सं।

व्यर्थं स्यात् । तथा च 'येन नाप्राप्ते यो विधिरास्यते स तस्य बाध-
को भवति' इति न्यायेन 'अतो लोपः' इत्यावश्यकप्राप्तिस्थले लुग्वि-
धापकस्य सूत्रस्य अचारितार्थेन अनवकाशत्वाद् 'अतो लोपः' इत्य-
स्यैव बाधात् प्रादयोः गुणवृद्धयोः निषेधेन सूत्रसार्थक्यमिति चेत्,
न । 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येति योगं विभज्य 'अतो लोपः' इति
चानुवर्तते । तथा यशाब्दस्य अतो लोपविधानेन लुग्बाधनात् ।

न चास्यापि अनवकाशत्वाद् लुक् एव स्यादिति न
वक्तुं शक्यते । अवाशिष्टे व्यञ्जनमात्रे लुकोऽवकाशत्वादिति अन-
वकाशत्वादपि 'अतो लोपः' इत्यस्य न बाधः । ततश्चाल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वादेव 'बेभिदिता, मरीमृजः, पापचक्रः' इत्यादिवत्
'लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः' इत्यादेरापि सिद्धिसम्भवात् न धातु-
लोपः इति सूत्रस्य नावश्यकत्वम् ।

न चैव "कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्" इत्यादौ
अपि पृथक् अल्लोपापत्तिः । अयम्भावः — णुस्तुतौ यङ्, द्वित्वम्,
अभ्यासगुणः । 'यङोऽचि च' इत्यत्र चकारादन्यत्रापि यङो लुक् ।
"कारप्रत्ययादामन्त्रे लोपे" इत्यत्र आमान्त्रिते इति निषेधादाह न
भवति । एवं चात्र 'नोनाव' इत्यादौ लुक्लोपयोः प्राप्तयोः परत्वात्
योगविभागाद्वा लोपेन लुको बाधात् पृथगल्लोपे तस्य स्थाने
वदभावाद् वृद्धिर्न स्याद् व्यवधानेन णलपरत्वाभावादीति ।^४

अयम्भावः — 'यङोऽचि चेति सूत्रेण यङो लुक्

१-परि. क. - ५९।

१-पा. सू. २।४।६४।५९।

२-आते सुपर्णा अभिनन्तं एवं कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।
शिवाभिर्नस्मये मानाभिरागतं पान्ति मिहः स्तनयन्त्याम् ॥ ४. सं. १।१९।२।

३-पा. सू. ३।१।३१।

४-आया

द्वेधा क्रियते । 'यङोऽचि-च' इत्यंशेन अच्प्रत्ययानिमित्तकः । स तु यङ-
नाट्पचाद्यच्चागते प्रत्यये भवतीति तस्मिन्काले अतो लोपोऽपि
प्राप्नोति इति समानकालिकत्वरूपं समानाश्रयित्वं लुग्लोपयोरित्येकः ।
अपरस्तु 'च' इत्यंशेन विधीयते अनैमित्तिको लुक् । स-च लुक्
यङ्प्रत्ययार्थविवक्षायामेव भवति । न हि तदैतरप्रत्ययस्यार्थधातुक-
स्याविर्भावः । येनार्थधातुकप्रत्ययाविर्भावेन तन्निमित्तो लोपः
प्राप्नुयात् । तथा च 'नोनावे'त्यादौ त्वनैमित्तिको लोपोऽन्तरङ्ग-
त्वादादौ एव भवतीति न समानकालिकत्वमिति ।

तथा च एतेन सूत्रस्यानारम्भकत्वमेव बोध्यते
एवेति । न च सूत्राभावे 'पापचकः' इत्यादेः 'बेभिदिता' इत्यादेः
लोलुवः इत्यादेभ्यः सिद्धिं कथयित्वा अवशिष्टदोषाणामपि सूत्रसत्त्वो-
क्तप्रकारेणैव सिद्धिरिति वक्तुं शङ्कते । अथर्त् 'स्यदः, प्रश्नश्च, हिम-
श्च, जीरदानुः, निकुचितः' इत्यादिस्थलेषु सूत्रसत्त्वे धात्वंश-
लोपस्य समुत्पन्नत्वेन निषेधा गुणवृद्धयोः स्पष्टतयैव सिद्धयति,
सूत्राभावे तु नात्र तादृशो लोपो यस्य स्थानिवद्भावेनोपधात्वं
खण्डयेतेति कथं गुणवृद्धिनिषेधः इति तत्र गुणवृद्धिनिषेधार्थं सूत्र-
मेवावश्यकमिति चेत्, न ।^२

'स्यदः, प्रश्नश्च, हिमश्च, जीरदानुः, निकुचित' इत्यादिषु
निपातनात् सिद्धत्वेन 'जीरदानुः' इत्यत्र 'रक्ते ज्य सम्प्रसारणम्'^३
इति रीत्या जीरदानुः इत्यस्य सिद्धत्वेन तथा 'निकुचित' इत्यादौ
'सान्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति' परिभाषया सिद्ध-
सिद्धत्वेन 'न धातुलोपः' इत्यस्यानावश्यकत्वमेव ।

१- इति दाधिमथः ।

२- द्वाया

अयम्भावः — 'निकुचिता' इत्यदौ अनदा परिभा-
षया कित्वसंयोगेन न लोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तां "उदु-
पधाद्भावादे कर्मणोरन्यतरस्याम्" इति सूत्रेण विहितस्याकित्वस्य
न भवति ।^२

३- वा. सू. १।२।२१।

४- परिभाषा ८७।

१- पा. सू. १।२।२१।

२- इति प्रदीपः ।

“क्विति च” इति सूत्रे तन्निमित्तकग्रहणं कर्त्तव्यम्, उप-
धार्थं रोरवीत्यर्थञ्च तस्मिन्नेव प्रसङ्गे प्रस्तुतोऽयम् मन्त्रः। अस्मिन्
मन्त्रे रोरवीत्यत्र गुणनिषेधो मा भूत् इत्येतदर्थं ‘क्विति चे’ति
सूत्रव्याख्यानावसरे तन्निमित्तकग्रहणं कर्त्तव्यमिति।

अयम्भावः—‘क्विति चे’ति सूत्रे ‘इको गुणवृद्धी’ इत्यतः
इकः इत्यनुवर्तते गुणवृद्धीति च। तत्र ‘क्विति चे’ति सूत्रे क्विति
चेत्यनेन इक इति विशेष्यते। क्विति परतो यः इक इत्यर्थकरणे
‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति परिभाषायाः अत्र सूत्रे उपस्थि-
तत्वात् कित् इति प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य इकः स्थाने जाय-
माने गुणवृद्धीः न भवतः इत्यर्थविधाने ‘चितं स्तुतम्’ इत्यादौ एव
अनेन गुणनिषेधः स्यात्, न तु भिन्नो भिन्नवान् इत्यादौ। कारणं
हि अत्र मध्ये दकारेण व्यवधानात् कित् प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्ववि-
शिष्टः इक नास्ति, तस्माद् अत्र निषेधाप्रसङ्गे। तदर्थम् अत्र सूत्रे
तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्^४। तथा च इक इति शब्दमुच्चार्य
विहिते गुणवृद्धी इति कितं गितं च निमित्तत्वेनाश्रित्य ये गुण-
वृद्धी प्राप्नुतः, ते न भवतः। गित—इत्यस्योदाहरणम्—जिष्णुः।
अत्र जिष्णुर्गताः “ग्लजिस्थश्च ग्नुः”^५। किदित्यस्य—भिन्नः
भिन्नवान् इत्यर्थः। किदित्यस्योदाहरणम्—भूयात् इति^६।
न च अत्रापि ‘ग्नु’ इत्यस्य स्थाने ‘क्स्नु’ इत्युच्यताम्
अलं गकारेण। तथा सति ‘स्थास्नुरि’त्यत्र स्था धातोः क्स्नु-
प्रत्ययविधाने ‘धुमास्थागापाजहति सां हलि’ इत्यनेनेत्वप्रसङ्गात्।

४- प्रदीप

१- ऋ. सं. ४।५८।३

५- पा. सू. ३।२।११९

२- पा. सू. १।१।५।

६- शब्दकोस्तुभे

३- पा. सू. १।१।३।

न च गन्तुविधाने 'भूष्णुरि'त्यत्र "आर्धधातुकस्येड्वल्लादेः"^१
इतीदं प्रसङ्गः । 'श्र्युकः किति'^२ इत्यत्र चत्वेन गकारप्रश्लेषमाप्ति-
त्यनेन निषेधात् इष्ण ।^३

न चैवं 'श्र्युकः किति'त्यत्र गकारप्रश्लेषस्यैव चत्वे-
निष्पन्नस्य ककारस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न भवेत्, शेरु-
त्वं च प्रवर्तेतेति न वाच्यम् । 'न मुने' इति सूत्रे 'न' इति चो-
गविभागात् सौत्रत्वाच्च उत्वं न भवति । जघादित्योऽपि एवमेव
उक्तवान् । वामनस्तु 'ग्लजिस्थश्च' इत्यत्र 'स्था आ' इति
आकारस्य प्रश्लेषं कृत्वा वस्तुप्रत्ययान्तस्य स्थाधातोः आकार
एव न विकारः । इति व्याख्यानादेव स्थाधातोः न क्वापि
गकारप्रश्लेषो विद्येयः ।^३

न चैतन्मते (वामनमते) "दंशेऽद्यन्दस्युपसंख्यानम्"
इति वार्तिकेन दंशधातोः वस्तुनौ प्रत्यये विधाने 'दंक्ष्वः पश्वः'
इत्यत्र 'अनिदितां हल उपधायाः किति'^४ इत्यनेन नकारलोपप्रसङ्गः
स्यादिति चेत्, न । द्यन्दसत्त्वात् नकारलोपो न भवतीति । कित्-
प्रत्ययस्योदाहरणम्—चितं स्तुतम् ।^३

यदा तु निषेधविषयत्वेन इक अपेक्षया गुणवृद्धयोः
प्रधानत्वेन कित् कित् ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणमिति उच्येत, तदा
परसप्तम्याः अप्रसङ्ग एव नास्ति । अनेन 'किति चे'ति सूत्रेण
विहितयोः गुणवृद्धयोः निषेधः कर्तुं शक्यः, अपितु अनभिसम्प-
न्नयोः गुणवृद्धयोरेव । तथा चात्र 'तस्मिन्निति' परिभाषायाः

७- पा. सू. ६।४।६६

१- पा. सू. ७।३।३५

२- पा. सू. ७।४।११

३- इति २५. को. ।

४- पा. सू. ६।४।२४

अस्थितेरभावात् किङ्कितीत्यत्र निमित्तसप्तम्येव बोध्या । कारणं हि कित्ङित्निमित्ता हि सप्तमी किति ङिति भवति । इति निषेध-
प्राप्तिः कित्ङित् निमित्तैवेति ।

अयम्भावः - अनभिनिवृत्तयोः अथदि अनभिसम्पन्नयोः गुणवृद्धयोः निषेधः, इति । एतावता पूर्वपरव्यवहारस्य विधातुं अश-
क्यत्वेन तस्मिन्निर्गते परिभाषाया उपस्थानं न भवति । यदि निवृ-
त्तयोः अथदि अभिसम्पन्नयोः अथज्जातयोः गुणवृद्धयोः निषेधः
क्रियेत तदा देवदत्तस्य हन्तुर्हनेनेऽपि देवदत्तस्य पुनर्नोज्जीव-
नमिति न्यायेन 'चितं स्तुतम्' इत्यादौ गुणे जाते सप्तमि इकः
श्रवणं न स्यात् । तस्माद् गुणवृद्धयोः अजातयोरेव अनेन निषेधः ।
तथा-चात्र तस्मिन्निर्गते परिभाषायाः प्रसंग एव नास्ति । तेनात्र
सूत्रे सप्तमी निमित्तबोधिकैव ।

अयम्भावः - "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति
विहिता सप्तमी ज्ञापकत्वार्थिका ज्ञापकत्वञ्च सम्बन्धं विना अनु-
पपन्नं सत् विधिशास्त्रे निश्चितं निमित्तत्वमादाय पर्यवसन्नं
भवति । एवञ्च निमित्तत्वेन कित्ङित् ज्ञाप्ये अर्थात् बोधये गुण-
वृद्धौ न भवतः इति ।^२

केचित्तु सिद्धिसाध्यसमाभिग्राह्यन्यायेन निमित्तत्वमेव
फलतीति कथयन्ति । परे तु^३ 'किङ्किती' इत्येतद् गुणवृद्धिविशेषणमेव
भवनक्रियायाः तदभावक्रियायाश्च मूर्तत्वाभावत्वेन कित्ङित्पर-
त्वाभावात् । मूर्तयोरेव पदार्थयोः पूर्वपरव्यवहारसम्भवात् ।
अद्यापि 'इकः' इत्यस्यानुवृत्तेः अभावोक्तेः । अनुवृत्तावपि तस्य

शब्दपरत्वमेव, नार्थपरत्वम् । तस्माद्यद्यत्र निमित्तग्रहणाभावे
क्लिङ्तीति सप्तम्याः निर्देशेन 'तास्मिन्निति' परिभाषया पूर्वत्वेन
इत्यस्योपास्थितेः सत्त्वेन क्लिङ्तीति प्रत्यये परेऽव्यवहिते पूर्वस्य
ये गुणवृद्धी ते न भवतः इत्यर्थः ।^१

न-चात्र अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठते इति परि-
भाषया क्लिङ्तीति सूत्रे गुणवृद्धोरुद्दिश्य अनुवादरूपेण भावेन
कथनात् । तास्मिन्निति परिभाषायाः उबोपास्थितेरभावात् कथं
अव्यवहिते पूर्वस्य इत्यर्थः क्रियते इति न वाच्यम् । अनुवादे
परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यस्य 'इको गुणवृद्धौ अन्यश्च' इति
सूत्रद्वयविषयत्वेनान्न उपास्थितौ बाधकाभावेन तास्मिन्निति
परिभाषायाः उपास्थितिः स्यादेव । भाष्ये तु - अनुवादे परिभाषा
इति निषेधस्य उपलब्धेरभावाच्च ।^१

अत एव भाष्ये - क्लिङ्त्वमन्तरो गुणभाव्यस्तीति
उक्तम् । क्लिङ्तीति सूत्रे निमित्तग्रहणे कृते तु निमित्तग्रहण-
सामर्थ्यात् तास्मिन्निति-परिभाषायाः अनुपस्थानमेव । तन्नि-
मित्तग्रहणस्योपधार्थि 'भिन्नः भिन्नवान्' इति प्रयोजनमुपपादितम् ।
आकाङ्क्षया 'पुगन्तलघूपधस्ये'ति सन्निधानं मन्यते । तथा हि
क्लिङ्तीति गुणवृद्धी न भवतः इति कथने कस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां
यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा^२ ।

न-च निषेधे (निषेधविषये) गुणवृद्धौ प्रति क्लिङ्तीति
परे इग्रूपं निषेधविषयं प्राप्ति-चाकाङ्क्षया नाङ्गं प्राप्तिं तर्हि कथं
पुबान्ताङ्गादेः उपाकाङ्क्षा । अत इत्यत्र अस्मिन् विधाय क्लिङ्तीति

१- उद्योते ।

२- प्रदीप्ते ।

प्रत्ययग्रहणात् प्रत्यये नाङ्गं सन्निधाप्यते एवञ्च प्रत्ययस्याङ्गान्ते
उत्थिताकाङ्क्षत्वात् किङ्किटिप्रत्ययस्याङ्गान्ते एव विशेषणत्वम्।
तथा-य 'पुगन्तलघूपधस्य' इति सूत्रेण पुगन्तलघूपधस्य
चाङ्गस्य गुण उच्यते। तथा-य तस्याङ्गस्य कित्किट्परकत्वेन
भिन्न इत्यादौ गुणनिषेधसम्भवात् निमित्तग्रहणस्य न किञ्चित्
प्रयोजनमिति न वान्यम्।^१

पुकि अन्तः - पुगन्तः, लघ्वी चासौ उपधा-य लघू-
पधा, पुगन्तश्चलघूपधा-य पुगन्तलघूपधं तस्मैत्यर्थम् इत्य-
वश्यं विज्ञेयः। तथा-य भिन्नः भिन्नवान् इत्यादौ लघूपधात्वाभावेन
इति समुदायस्यानिर्देशाद्। अवयवस्य-येको व्यवधानात् गुणनिषे-
धस्य चाप्राप्तिरेव नेति। अङ्गविशेषणत्वे तु 'भिन्नः' इत्यादौ
गुणः प्राप्नोति। कारणं हि नकाराकारेण अङ्गस्य लघूपधत्वात्।
तदर्थं निमित्तग्रहणस्यावश्यकत्वं भवति, परं भिनात्ति छिनत्ती-
त्यादौ नकाराकारेण अङ्गस्य लघूपधत्वाद् भकारेकारस्य
कितं भत्वा गुणः स्यात्। तथा-चाङ्गविशेषणं नैव विधेयम्।

तथा-य प्रथम व्याख्यायां 'येन नाव्यवधानं तेना-
ऽव्यवहितेऽपि वचनप्रमाणत्वात्। 'भिन्नः' इत्यादौ गुणः प्राप्नो-
ति। तदर्थं निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। एवं 'शेरवीत्य' धर्मपि
निमित्तग्रहणं विधेयम्। कित् निमित्ते गुणवृद्धौ न स्तः। इत्यर्थेन
'शेरवीत्य' न तिप्रत्ययनिमित्तकत्वात् 'किङ्किटि-च'त्यनेन न गुण-
निषेधः।

प्रजापतिर्वै यत्किञ्चिन्मनसा दीधेत्^१
 होत्राय वृताः कृपयन्न दीधेत्^२
 अदीधयुर्दशिराज्ञे वृतासः^३

२४२

‘दीधीवेवीटाम्’^४ इति सूत्रप्रयोजनप्रसङ्गेऽयम्मन्त्रो भा-
 व्यकृता महाभाष्ये समुपस्थापितः । तत्र प्रथमं तावद् ‘दीधीवे-
 वीटामि’त्यस्य प्रयोजनं किमस्तीति प्रसङ्गे इदमुच्यते यद्-
 दीधीवेव्योरिटश्चेति गुणवृद्धी न स्तः । उदाहरणं यथा—
 आदीद्यनम्-आदीद्यकः । आवेव्यनम्- आवेव्यकः । अकणि-
 षम् अरणिषम् । ‘कणिताश्वो’रणिताश्वः’ ।

‘अकणिषम्’ ‘अरणिषम्’ इत्यादौ अन्नं प्रति सिजन्त-
 मङ्गम् । ‘कणिताश्वो’रणिताश्वः’ इत्यत्र च तिपो ङादेशं प्रति तु
 कणिद्राणिदिति तान्तमङ्गम् । तस्यामं ङादेशं च सार्वधातुकं नि-
 मित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्नोति, स गुणः अनेन ‘दीधी-
 वेवीटामि’ति सूत्रेण निषिध्यते । वृद्धिस्तु इतो न सम्भवत्येव ।
 ‘कणिताश्वः’ इत्यत्र ‘श्वः’ इत्यस्य प्रयोगो लुङन्ततां स्फोरयितुं
 विज्ञापयितुं बोधयितुं वा । अत्र यदि तृजन्तात्मकः प्रयोग उच्येत
 तर्हि तृजन्ते तृणन्ते वा इतो गुणः प्राप्तिसून सम्भावितुमर्हति,
 प्रत्ययावयवत्वान्तस्य^५ ।

अथ ‘दीङ् क्षप्ते’ ‘धीङ् अनादरे’ ‘वेज् तन्तुसन्ताने’
 ‘वी गत्यादिषु’ एषामपि इह सूत्रे ग्रहणं कुतो नेति चेत् न ।
 अवयवप्रसिद्धयपेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् नैषां ग्रहणम् ।
 अपरं चापि चतुर्णां ग्रहणेऽभिलषिते सन्देहभावर्यं ‘दीदी-
 धीवीटाम्’ इत्येव श्रूयात् । अत्र सूत्रे इडागम एव गृह्यते न

१-मै. सं. ३६।४

२-मै. सं. १०।९८।७

३-मै. सं. ७।३३।५

४-पा. सू. १।१।६।

५-शा. को. पृ. सं. २३२

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तु 'इद् गतो' इति धातुः। न चात्र सूत्रे दीध्यो धातुनिर्देशात्
इडोऽपि धातुरेव गृह्यताम्, कथमागमः इति न वाच्यम्, साह-
चर्यस्य सर्वत्र नियामकत्वासम्भवात्। सर्वत्र साहचर्यस्य निया-
मकत्वस्वीकारे तु 'द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वोर्थ' इति सूत्रे 'कृ-
त्वोर्थ' ग्रहणं न कुर्यात्। 'द्विस्त्रिरिति' ति सुजन्ताभ्यां साहच-
र्येण 'चतुरि' त्यस्यापि सुजन्तस्य ग्रहणसम्भवात्। इट आगम-
स्यैव ग्रहणमिति स्वीकारदेव प्रकृतेः श्लेष्ठत्वाद् 'दीधीडः' इति
सूत्रे पूर्वनिपातः कृतः। इटः धातोरपि ग्रहणे तु अत्र प्रकृति-
त्वाऽविशेषेऽप्यल्पाच्छतरत्वात् तस्यैव इटः पूर्वनिपातः करणीयः
स्यात्।^३

अत्रेदं विचारणीयम्— दीध्यको वेव्यक इति यदुदा-
हृतं सूत्रस्य तत् दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वलि प्रत्यये रूपं
न तु ण्यन्ताभ्यामपि धातुभ्यामिति। एतत्सम्बन्धे 'यीवर्णयो' इ-
रिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्— वर्णशब्दो वर्णविस्तारे इति धातोः
पचाद्यजन्तः श्रूयमाण एव वर्णे यथा स्यात्, लुप्ते वर्णे भा आदित्ये-
वमर्थः इति। तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वलि प्रत्यये णिलोपस्य पूर्वविधौ
स्थानिवत्त्वेऽपि श्रूयमाणत्वाऽभावाल्लोपाऽभावे यणि च कृते
दीध्यको वेव्यक इत्येव शुद्धेन समानाकारं रूपं भवतीति तच्च
भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। तथाहि नागलोपिशास्वृदितामित्येतास्मिन्
सूत्रे भाष्यकारैरेव ण्यन्तस्य दीध्यक इति रूपं, शुद्धस्य तु दीध्य-
कः इति व्युत्पादितत्वादिति।^४

५. पा. धा. ११३४

८. पा. धा. १०४८

३. शा. कौ. पृ. सं. २३२

६. पा. धा. ११३६

१. पा. धा. ३१८

४. पा. सू. ७४।२३

७. पा. धा. १००६

२. पा. सू. ८।३।४३

५. शा. कौ. पृ. सं. २३३

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्तेऽपि वर्णे यथा स्यादित्येवमर्थम्
इति शङ्कित्वा स्थानिवद्भावेन सिद्धेः अन्तरङ्गत्वात् णिलोपात् प्राक्
ईवर्णयोरिति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम्भाष्यकृता । न
च वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारोक्ताद्भिन्नमेवा-
नुसृत्य वयं कथयाम इति चेत्, सत्यम् । तथापि यथोत्तरं मुनी-
नां प्रामाण्याद् रूपाऽवृद्धिः तदवस्थैवेति । भवेदेतद् — दीधीवेव्योः
ङित्वात् 'क्ङिति-चे' ति सूत्रेण गुणनिषेधसम्भवाद् 'दीधीवेवी'-
ग्रहणं कार्यमिति चेत्, मैवम् । 'क्ङिति-चे'त्यनेन इग्लक्षणयोः
गुणवृद्धयोः निषेधः क्रियत इत्युक्तम् । न चात्र 'अचोऽङ्गिति' १
इति वृद्धिरिग्लक्षणा । तस्मात् 'क्ङिति-चे'त्यनेन गुणवृद्धि-निषेधो
न भवेत्, तदर्थं सूत्रे दीधीवेव्योरुपादानम् । २

अपरञ्च कार्यिणो निमित्तत्वे पूर्वेण सिद्धिः सम्भ-
वेदपि । न च कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते इति परिभाषया का-
र्यिणः निमित्तपदेनाग्रहणात्, 'च्यवते प्लवते' इत्यादावपि गुणनि-
षेधापत्तिः । अत्र च हेतु — कुटादिमध्ये 'कूङ् शण्डे' इत्यस्य पाठः,
'स्थण्डिलाच्छ्रयितरि' ३ इति निर्देशश्च । येन केनचिद् विदुषोक्तम् —
प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योः ग्रहणमेव कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते
इत्यस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं तन्न समीचीनम् । इग्लक्षणाभिन्न
वृद्धिनिषेधेन दीधीवेव्योः ग्रहणस्य चारिताध्यति नैतत् परिभाषायाः
ज्ञापकत्वम् । भाष्यमते अस्य सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वेन
अर्थात् प्रत्याख्यातुमिच्छत्वेनोक्तपरिभाषायां हेतुत्वन्तरस्यैवानु-
सरणीयत्वाच्च । ४

१-पा. सू. ७।२।११५

२-श. कौ. पृ. सं. २३३

३. पा. सू. ४।२।१५

४. श. कौ. पृ. सं. २३३

स्यादेतद् यदि कार्या निमित्ततया नाश्रीयते इति स्वी-
क्रियते तर्हि 'ऊर्णुनविषति' इत्यत्र 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेण 'नु'
शब्दस्य कथं तर्हि द्वित्वम्, 'इष' इत्यस्य अजादित्वेऽपि द्वित्वम्
प्रति कार्यमिदमेव प्रविष्टत्वात् निमित्तत्वासम्भवात् । "सन्यडोः" २
इति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात् । अन्यथा 'प्रती-
विषती' ति सनो द्वित्वं न स्यात् । एतत् सम्बन्धे येन केनचिद्
उक्तम् - 'सन्यडो' रिति सप्तम्यन्तं पदं न षष्ठ्यन्तत्वम् । तथापि
सन्यडोः अकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वित्वं भविष्यतीति तन्न समीचीनम् । ३

'दित्स' धित्सादिभ्यो यङुत्पत्तिर्न भवतीति प्रतिबन्धे-
नाज्यो यदिति यत्प्रत्ययोत्पादनेन चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्
अकारोच्चारणसामर्थ्यात् द्वित्वं सम्भवतीति न कल्पनीयम् । अन्यथा
'अरिरिषति' इत्यायसिद्धिप्रसङ्गात् । यदि हि तत्रापि स्थानिवद्भवे-
दिसो द्विर्वचने कृते 'अरिरिषती' ति स्यात् । अत्रैतत् सम्बन्धे उच्यते
— 'कार्यमुनुभवन्नेव कार्या निमित्ततया नाश्रीयते इति परिभाषायाः
अर्थः । 'अरिरिषती' त्यत्र हि अजादेर्द्वितीयस्यैति 'रिस' शब्दस्य द्वि-
त्वम् । तदन्तर्गतश्च 'इस्' शब्दः इति नासौ द्वित्वं प्रति निमित्तम्, कार्य-
भाक्त्वात् । 'ऊर्णुनविषती' त्यत्र तु नवशब्दस्य द्वित्वं प्राप्तं तस्य
अनन्तर्गतश्च न इस् शब्द इति इस् शब्दः द्वित्वं प्रति निमित्तं भवत्येव ।
तदभावभावितामात्रेणेह निमित्ततेति 'सन्यडो' रिति सूत्रे भाष्यका-
रैरेव स्पष्टीकृतत्वात् । तथा च 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेण स्थानि-

१- पा. सू. १।१।५९

२- पा. सू. ६।१।९

३- शा. को. पृ. सं. २३३

वदभावात् 'नु'शब्दस्य द्वित्वमुचितमेव ।१

यत्तु येन केनचिद् विदुषा एतत् सम्बन्धे उक्तं यद् द्वि-
र्वचनेऽची'ति सूत्रे अचि ग्रहणं किमर्थमिति ? अचिग्रहणाभावे
जेघ्रीयते देघनीयत इत्यादौ अत्र "ई घ्राध्मोः" इतीत्व कृते 'घ्रीय' 'ध्रीय'
इत्यस्य द्वित्वं भवति । तथा चात्र 'ई घ्राध्मोः' इतीत्वं प्राति निमित्त-
भूतस्य यङो द्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात् । एतेन घ्रीय ध्रीय इत्यस्य
द्वित्वे जाते जेघ्रीयते देघनीयते इत्यस्य सिद्धिसम्भवात् अचिग्र-
हणं व्यर्थमेव । तस्मादञ्चीत्पस्य 'अधिजगे' इत्येतदेव व्या-
वृत्तिस्थलं बोध्यम् ।^१

"गाङ्लिटि" इति सूत्रे द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लका-
शत्पूर्वमेव इङो गाङादेशविधानं भवतीति । तस्माद् अज्ग्रहणं तु
ज्ञापकम्, रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्रत्य तस्मिन्सूत्रे जायमानं
वार्तिकमाये "अधिजगे" इत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे
अज्ग्रहणं वैयर्थ्यं स्यादित्येवं कल्पनीयमिति ।^२

यत्तु केनचिद्विदुषा 'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रेऽत्र
ग्रहणं समानाश्रयज्ञानार्थमिति यदुक्तं तन्न समीचीनम् । आश्र-
यत्वं स्थानित्वेन निमित्तत्वेन वेति विकल्पद्वये कथञ्चिद् आश्र-
यणमात्रेण न तु निमित्तत्वेनैवेति आग्रहः । तेन "शाहो" इति सूत्रे
शाभावो हेधित्वे कर्तव्येऽसिद्धो भवति । अन्यथा धित्वे हेः का-
र्षित्वेन निमित्तत्वेनाग्रहात् असिद्धत्वं न स्यात् । अत एव

१- शा. को. पृ. सं. २३०

२- पा. सू. ७।४।३१

३- पा. सू. २।४।४३

४- पा. सू. ६।४।२२

५- पा. सू. ६।४।३५

समानाश्रयभाभीयमाभीयेऽसिद्धमित्येवाहुरिति विद्वान्सः, न तु
समाननिमित्तमिति ।^१

“दीधीवेवीटाम्” इति सूत्रं भाष्यवार्तिकयोरुभयोः
प्रत्याख्यातं वर्तते । तथा हि दीधीवेवौ छान्दसौ धातू न तु लोके
प्रयोगार्हौ । छान्दसि चानयोर्गुणो दृश्यते । ‘होत्राय वृतः कृपयन्न-
दीधेत्’^२ । ‘अदीधयुर्दशिराज्ञे वृतासः’^३ इत्यादौ । अत्र बाहुल्येन
न समाधातुं शक्यः, तथा सति निषेधसूत्रस्यारम्भाभावस्यैव लघु-
त्वेनोचितत्वात् । तथा-चात्र इतोऽपि ग्रहणं व्यर्थमेव । ‘आद्यधा-
तुकस्येद्बलादेः’ इत्यत्र हि “नेङ्वाशि कृति”^४ इति सूत्राद् इट्
ग्रहणमनुवर्तते । तच्च इतो विकाराभावार्थम् । इट्-इडेव न तु
विकृत इति व्याख्यानात् । ततो लघूपधगुणाभावात् कणि-
ताश्वो रणितश्वः इत्यादि-सिद्धम् ।^५

यदि नियमः क्रियते तर्हि पिपठिषतेः क्विप्,
‘अतो लोपः’^६ इत्यकारलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वात् “ससजुषो रुः”^७
इति सूत्रम् । न-चात्र अललोपस्य स्थानिवद्भावाद् सूत्रं न

१- शा. को. पृ. सं. २३३ ।

२- यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिर्वनिं रराणो बृहस्पतिर्वचिमस्मा अपच्छत् ॥ ऋ. सं. १०।९।७

३- अद्यामिवेत तृष्णजो नापितासोऽदीधयुर्दशिराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरं तत्सुभ्यो अकृणु लोकम् ॥ ऋ. ७।३३।५

४- पा. सू. ७।२।८ ।

६- पा. सू. ६।४।४८ ।

५- शा. को. पृ. सं. २३४ ।

७- पा. सू. ८।२।६६ ।

स्यादिति न । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वार्तिकेन स्था-
 निवद्भावनिषेधात् । स्थानिवद्भावाभावः । तथा च सूत्रे
 विसर्गे । 'वैरूपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घे कृते 'पिपठी'
 इति सिद्धयति चात्र नियमः कियते । तथा 'पिपठी' इत्यत्र इटो
 दीर्घत्वं न प्राप्नोति इति यदुक्तन्तन्न । अङ्गस्यैत्यनुवर्तनात्
 अङ्गाधिकारविहितं यद् रूपान्तरम् इटः तदेव निवार्यते । इडेव यथा
 स्याद् इति नियमेन 'वैरूपधायेति' दीर्घत्वं तु नाङ्गीकार्यम् ।
 अतो नियमेन न व्यावर्तयितुमर्हति । अथवा दीर्घत्वमसिद्धं तस्य
 असिद्धत्वात् नियमो न भविष्यतीति ।

१-पा. सू. ८।२।७६

“हलोऽनन्तराः संयोगः” इति सूत्रेऽनन्तरपदस्यार्थ-
व्युत्पत्तिविवेचनकाले उदाहृतोऽयम्मन्त्रांशः । तत्र ‘अन्तर’
शब्दोऽनेकार्थकः । तथाहि—‘अन्तरम्’ अवकाशावाधिः परिधा-
नान्तर्धि भेदतादृश्ये द्विद्रात्मीय विना बहिरवसरमध्ये अन्तरा-
त्मनि च ।

अत्र इहान्तरशब्देन द्विद्रवाचिना बहुव्रीहौ —
‘अविद्यमानम् अन्तरं येषामिति’ विग्रहे समासे जाते अवग्रहे
‘अप्सु’ इति अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अवग्रहो
नाम द्वयोर्वर्णयोर्मध्ये मात्राकालो गृह्यते । तथा-चात्र
प्रमाणं प्रातिशाख्यम्— “मात्राकालोऽवग्रहः” इति ।

भाष्ये — मात्राकालव्यवायेऽवग्रहे दोषदानं क्रियते ।
अविद्यमानमन्तरम्— द्विद्रम् । वर्णशून्यकालः । मध्ये येषां
ते अनन्तराः = अर्धमात्राधिककालव्यवायरहिताः ।

अत्र नञः परेषाम् अस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण
सह बहुव्रीहि वाच्यवाचोत्तरपदस्य अस्त्यर्थवाचिनो लोपः इत्य-
र्थकेन नञोऽस्त्यर्थानां वाचोत्तरपदलोपः इति वार्तिकेन
विद्यमानपदस्य लोपः । यदि तु नञ्पदस्यैवाविद्यमाने लक्षणं
क्रियते तदा नोत्तरपदलोपः । तथा चैकवर्णोच्चारणानन्तरम्

१- अप्स्वन्तरभृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः । ऋ.सं. १।२३।१९

२- पा.सू. १।१।७ ।

अन्यस्य वर्णस्योच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायोऽवश्यम्भावी
अर्थात् स्वाभाविक इति तदधिककालव्यवधानस्याभावे हलां
संयोगसंज्ञा भवतीति । न चार्धमात्राधिककालरूपार्थेऽवग्रहे
संयोगसंज्ञा न भवेत् । मात्राकालव्यवधानस्य वर्तमानत्वादिति
चेत्, न ।

अविद्यमाना अन्तरा येषामिति विग्रहे बहुव्रीहिसमसे
अन्तरशब्दस्य मध्यार्थकत्वेनाव्ययत्वेन चाधेयस्य वर्णस्य
निषेधप्रतीतिः द्वयोर्वर्णयोर्मध्ये । तथा च अवग्रहे संयोगसंज्ञा
भवत्येव । न हि तत्र अवग्रहे अन्तरा = मध्ये किञ्चिदस्ति, किन्तु मध्य-
मात्रं विद्यते । यत्तु - प्रातिशाख्यान्तरम् 'अर्धमात्रोऽवग्रहः' इति ।
तत्तु सर्वत्र संहितायाम् अर्धमात्राकालस्य वर्तमानत्वात् । ततो व्यति-
रिक्तार्धमात्राकालोऽवग्रहोऽस्तीत्येवं बोधकम् । अतः उभयोः
प्रातिशाख्ययोर्विशेधो न भवति । अत एव 'मात्राकालोऽवग्रहः'
इति प्रातिशाख्यान्तरेः सह विशेषो न भवति ।^१

अनयोर्मध्ये को विग्रहः क्रियते ? कालव्यवधानाभावः
अथवा वर्णव्यवधानाभावः । इत्यनयोर्मध्ये 'अविद्यमानमन्तरम्'
इति विग्रहे प्रथमः पक्षः कालव्यवायश्चून्यः । अर्थाद् आधारनिषेध-
रूपः पक्ष एव स्वीक्रियते । न चैतत् स्वीकारेऽवग्रहे दोषः स्या-
दिति चेत्, न । तत्र नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति भाष्यकारेणैव
स्वयं समाहितत्वात् ।

ननु 'अप्सु' इत्यादिषु अधिकरणार्थकेषु सम्बो-

१-श.कौ. पृ.सं. २३५-२३६।

धनासम्भवाद् “गुरोरन्ततोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राञ्चात्”^१ इत्यस्या-
प्राप्तेः। न चोक्तभाष्यात् ‘हेऽप्सु-चर’ इत्यत्र ‘गुरोरन्ततः’
इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवेऽपि अनभिधानान्न दोषः। ‘अप्सु’
इत्यस्याधिकरणवृत्तेः दूराद्भूतसम्बन्धाभावात्। ‘विचार्यमाणाना-
मित्यादौ वाक्यस्य टेः इत्यनुवर्तते। तथा चाधिकरणवाचिनो
नास्ति सम्बन्धो गुरोरन्ततादिभिः, तर्हि अपसव्यशब्दे दोषः।

अत्र अप्सु भव इति विग्रहे दिग्दिषु पाठात्
‘दिगादिभ्यो यत्’^२ इत्यनेन यत्प्रत्यये, तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदि-
कावयवत्वेन विभक्तेर्लुक् प्राप्तः। ‘अपो योनियन्मतुषु’ इति
वार्तिकेन सूत्रेण सप्तम्या अलुक्। ततः सम्बुद्धौ ‘हे अपस-
व्यः’ इत्यत्र दोषः स्याद् इति चेत्, न। एवं विधे विषये तद्धित-
प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः न कुर्वन्ति। अत्र च वैदिक-
सम्प्रदाय एव शरणम्^३। “अप्सु योनिः” इत्यादावपि समासे समा-
सघटकपदानां मन्तोऽवग्रह्यते अर्थात् समासे समस्यमानपदाने
एवावग्रहः। अयमपि वैदिकसम्प्रदाय एवावग्रहः। सुशब्दात्
पूर्वस्य नास्ति अवग्रह इति^४। इदं तु युक्तं चैतत्— ‘गोभ्यो
गातुं गोभिर्मदाय’^५, ‘चित्र इद्राजा राजका इदन्यके’^६ इत्यादीनां
पदत्वे सत्यपि अवग्रहस्याकरणात्। ‘ईयिवांसमतिमिध’ इत्यादौ
‘ईयिवांसमि’ति पदसंज्ञां विनापि क्वसोः प्रत्ययात् पूर्वमिडागमे-

१- पा. सू. ८।२।८६।

३- पा. सू. ४।३।२४।

५- प्रदीप

७- ऋ. सं. ९।४३।१।

२- पा. सू. ८।२।८४।

४- श. कौ. वृ. सं. २३६।

६- ऋ. सं. ८।४५।३०।

८- ऋ. सं. ८।२१।१८।

न्तेऽवग्रहस्य करणाच्च ।

एवं रीत्या 'सिसासन् उक्थशसः रिरिष' इत्यादौ पदसंज्ञाकाले सत्त्वह्रस्वत्वादयोऽपि व्याख्याता वेदितव्याः। येन केन विदुषा "मानो महान्तः" मिति मन्त्रे वेदभाष्यकारैः 'पदकालीनप्रदान्दसो ह्रस्वः' इति यदुक्तं, तदपि सम्प्रदायमात्रपरकत्वेन यथाकथञ्चिद् व्याख्येयम् २।

कारणं हि पदकारैः नामलक्षणमनुवर्त्यम्, 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः' इति भाष्योक्तिबलात् पदविभागः पुरुषवृत्त इति कैयटादिभिः व्याख्याकारैरुक्तत्वाद्, एवं तर्हि कथं तत्र-तत्र अवग्रहे विशेषः उच्यते इति चेत्, इदं समाधानं भविष्यति यद् अवान्तरपदत्वे सति अवग्रहः क्रियते इत्यौत्सर्गिकः इति उत्सर्गत्वादिदं बोध्यम् ३।

'अप्सु योनिर्वा अश्व' इत्यादिस्थलेऽपि सुशब्दात् प्राक् अवग्रहो न विद्यते। अवान्तरपदसंज्ञायाः अनेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकया संज्ञयाऽवग्रहो भवतीति वैदिकसम्प्रदायः। अत एव 'मयूररोमभिः' इत्यत्र भिसः प्रागवग्रहः ४।

१-वा.सं. १६।१५।

२-शब्.कौ. पृ. २३६।

३-तत्रैव

४-ऋ.सं.-३।४५।१

५-श.कौ. पृ. २३६

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

158138
1388
158138
1388

षष्ठोऽध्यायः

ओचित्सखायं सखा ववृत्याम्

सौमो गौरी अधिश्रितः

दृतिं न शुष्कं सरसी श्यामम्

सदेवान्यक्षत्

जोषिषत्

सधमादो युम्न एकास्ताः

प्रजामेका रक्षत्पूजमेका

द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या

लोहितोष्णीषा

उभये देवमनुष्याः

पपिवान्

ःजाड उरसिप

नाम पूर तपस्य साधनमिति

कुर्यान्मिदं विधिं विधि

समाप्तमिति तं कुरुत इति

नामपूजाय

समाप्तमिति

तत्पश्चात् सप्तः शिवाय

तत्पश्चात् सप्तः शिवाय

तत्पश्चात् सप्तः शिवाय

तत्पश्चात् सप्तः शिवाय

तत्पश्चात् सप्तः शिवाय

तत्पश्चात् सप्तः शिवाय

ओषु यातं मरुतः^१
ओषु यातं बृहती शिक्वरी^१

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्^२

अयम्मन्त्रप्रतीकः “ओत्”^३ इति सूत्रस्योदाहरण-
प्रसङ्गे समायातः । ‘ओत्’ इत्यस्योदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञो भव-
तीत्यर्थः । उदाहरणं यथा—आहो इति, उताहो इति । आह-उ-
‘आहो’ इति । उत-आह-उ-‘उताहो’ इति निपातानां समाहारः ।
अतोऽत्र “निपात एकाजनाङ्”^४ इत्येव प्रगृह्यसंज्ञासिद्धेः । नेदम-
स्योदाहरणमिति ।

न च यत्र अवयवार्थात् अर्थान्तरं प्रतीयते तत्रैव
चेन्निपातसमाहारे युक्तः । एतदभिन्नेनेति न वाच्यम् । ‘कमी-
मिदु’ इत्यादीनामनर्थकानामिति निपातानां वेदे दर्शनाद् अर्थ-
भेदस्य समाहारेऽपि निपातसमाहारत्वं भवति । तेनात्र निपात-
समुदाय एव अर्थवान् । न केवलं वेदे निपातसमाहारो दृश्यते,
अपितु लोकेऽपि चादीनां पादपूरणार्थं प्रयोगो दृश्यते । तेन
लोकेऽपि अनर्थकानां निपातानां समाहारो दृश्यते, तर्हि अत्र
‘आहो’ ‘उताहो’ इति निपातसमाहारे ‘निपात एकाजनाङ्’ इति
सूत्रेणैव सिद्धम् । नास्य सूत्रस्योदाहरणमिदं भवतीति चेत्,

१- अनुपलब्धवैदिकप्रतीकौ ।

२- ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमादधीतवेधा अधिक्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ ऋ. सं. - १०।१०।१

३- पा. सू. - १।१।१५ ।

४- पा. सू. - १।१।१४ ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥ ੧ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਕਿਮੁ ॥

न। चादिषु एकनिपातस्यैव पाठदर्शने निपातसमुदायाभावात्
 अस्य सूत्रस्यैतदर्थं चारितार्थात्। अथवा “निपात एकाजनाङ्”
 इति सूत्रे ‘अनाङ्’ इति प्रतिषेधविषये प्रगृह्यसंज्ञास्यात् तदर्थम्
 इदं सूत्रम्। तथाहि यथा उदाहरणम् — ‘ओषु यातं मरुतः’
 “ओषु यातं बृहती शक्वरी च,” “ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्”
 इति मन्त्रेषु ‘आ, उ, ओ’ इति गुणसन्धौ ‘ओ’ इति रूपं भवति।
 तत्र पूर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वाद् अनाङिति प्रतिषेधे प्राप्ते यत्र ‘ओ’
 रूपं तत्र प्रगृह्यसंज्ञाया विधानार्थम् ‘ओत्’ इति सूत्रम्। अत्र
 अनाङित्यस्य प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणे सूत्रसाफल्यं कथयति
 आचार्यः कैयटः। तेन कैयटमते अनाङिति प्रसज्यप्रतिषेधा-
 श्रयणमेव युक्तम्। एतन्मते पुरुदासस्वीकारे दोषो न भवति।
 तत्र आङ्सदृशस्पोकारस्याङा सहेकादेशे “अन्तादिवच्च”^१ इति
 सूत्रेण आदिवद्भावाद् उकारग्रहणेन गृह्यते, इति सिद्ध्यत्येव
 प्रगृह्यसंज्ञा^२ इत्येतदर्थम् ‘ओत्’ इति सूत्रस्य नावश्यकत्वम्।
 परम् उद्योतकारमते पुरुदासेऽपि ओषुयातमित्यादौ ‘ओत्’
 इत्यस्य सूत्रस्य सार्थक्यमेव। तथाहि यदि पुरुदासोऽत्र आश्री-
 यते तदा भिन्नसदृशत्वस्याशास्त्रीयत्वेन स्थानिवद्भाववद्
 अन्तादिभावाप्रवृत्तेः। शास्त्रीयकार्ये एव अन्तादिवद्भाववि-
 धानाद् अन्तादिवद्भावेन ‘ओ’ इत्यत्र आङत्वमादाय प्रगृह्य-
 संज्ञावारणं न शास्त्रीयम्, अपितु अशास्त्रीयमेव। शास्त्रीयं
 तु प्रगृह्यसंज्ञाविधानम्। तथाचात्र अन्तादिवद्भावेन कृते-

कादेशे आङ्त्व रूपेण प्रगृह्यसंज्ञावारणं भवति । अत एव
एतस्याशास्त्रीयत्वमिति ।^१

न चात्र प्रयोगेऽन्तादिवद्भावेनातिदेशिकम्
आङ्त्वम्, स्वतस्तु आङ्भिन्नत्वमेव । तथा च स्वतः आङ्-
भिन्नत्वप्रयुक्तं कार्यं तु 'निपात एकाजनाङ्' इत्यनेनैव सिद्धम्,
तर्हि तदर्थमपि 'ओत्' इति सूत्रं व्यर्थमेवेति चेत्, न । आङ्त्व-
स्य पूर्वान्तवद्भावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयप्रयुक्तकार्य-
भावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेनाङ्त्वात् प्रगृह्यसंज्ञा 'निपात
एकाजनाङ्' इत्यादिना सूत्रेण न भाविष्यति । तदर्थम् 'ओत्'
इति सूत्रस्य सार्धक्यात् ।^२

एवञ्च 'अदोऽभवत्' इत्यादौ तादृशम् ओकारा-
भावेन 'ओत्' इत्यस्य न प्रवृत्तिरिति ओताच्चिप्रातिषेधौ
अनर्थक इत्याशङ्क्याह — उभयार्थत्वाद् दोषाभावाद् । अथदि-
ओदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभा-
वेन 'अदोऽभवत्' इत्यत्रापि भवतु । 'ओषु यातमि'त्यत्रापि
परत्वात् 'अनाङ्' इति प्रातिषेधं बाधते इति प्रातिषेधार्थमपि
स्यादित्यत्र को विशेष्य इति ।^२

१- उद्योत ।

२- प्रदीप ।

1. निम्नलिखित विषयों पर विचार करो -
क. कृषि - कृषि एक प्राचीन व्यवसाय है। इससे हमें भोजन प्राप्त होता है।
ख. शिक्षा - शिक्षा एक ऐसा विषय है जो हमें ज्ञान प्रदान करता है।
ग. स्वास्थ्य - स्वास्थ्य हमारे जीवन का आधार है।
घ. परिवार - परिवार हमारे जीवन का आधार है।
च. समाज - समाज हमारे जीवन का आधार है।
ज. धर्म - धर्म हमारे जीवन का आधार है।
झ. अर्थव्यवस्था - अर्थव्यवस्था हमारे जीवन का आधार है।
ण. पर्यावरण - पर्यावरण हमारे जीवन का आधार है।
ट. विज्ञान - विज्ञान हमारे जीवन का आधार है।
ड. मनोरंजन - मनोरंजन हमारे जीवन का आधार है।
२. निम्नलिखित विषयों पर विचार करो -
क. कृषि - कृषि एक प्राचीन व्यवसाय है। इससे हमें भोजन प्राप्त होता है।
ख. शिक्षा - शिक्षा एक ऐसा विषय है जो हमें ज्ञान प्रदान करता है।
ग. स्वास्थ्य - स्वास्थ्य हमारे जीवन का आधार है।
घ. परिवार - परिवार हमारे जीवन का आधार है।
च. समाज - समाज हमारे जीवन का आधार है।
ज. धर्म - धर्म हमारे जीवन का आधार है।
झ. अर्थव्यवस्था - अर्थव्यवस्था हमारे जीवन का आधार है।
ण. पर्यावरण - पर्यावरण हमारे जीवन का आधार है।
ट. विज्ञान - विज्ञान हमारे जीवन का आधार है।
ड. मनोरंजन - मनोरंजन हमारे जीवन का आधार है।

“ईदूतौ च सप्तम्यर्थे” इति सूत्रेऽर्थग्रहणप्रयोजना-
वसरेऽयम्भन्त्रो भाष्यकृता समुपस्थापितः । अत्र सूत्रे “ईदू-
देदिद्वचनं प्रगृह्यम्” इति सूत्रतः “प्रगृह्यमि” लुप्नुवर्तते । तच्च
द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्-
तदन्तविधिः, तथा च “ईदूतौ च सप्तम्यौ” इत्येव सिद्धे अर्थग्र-
हणं किमर्थम् ? इत्यर्थग्रहणसामर्थ्यात् यत्र सप्तम्याः लुकि सति
याश्चिष्यते स लुप्यमानार्था विधायि ” इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्त-
म्यर्थे पर्यवसानं तथा विधत्तम् ईदन्तयोः प्रतीयते । तथा च
सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नौ ईदूदन्तौ शब्दौ प्रगृह्यौ स्तः ।

अयम्भावः - ईदूतौ सप्तमीति । एतावतैव ईदूदस्वरा-
प्रगृह्यसंज्ञा इत्यर्थस्य लाभात् “सोमो गौरी अधिश्रितः” इत्या-
दिस्थले “सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णच्छेयाडाड्या या जालः” इत्यादि-
ना पूर्वसवर्णे सवर्णदोर्ध्वे च ईकारादिस्तस्य स्थानिवद्भावेन
सप्तमीत्वादिति तस्य प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावः सिद्धयेदर्थग्रह-
णं व्यर्थमिति चेत्, न । उक्तस्थले पूर्वसवर्ण एव भवति न
तु लुगित्यत्र प्रमाणाभावात् । यदा लुक् तदा उक्तसूत्रार्था-
श्रयेण निवहासम्भवात् । तन्निवहार्थं सप्तम्यर्थे वर्तमानम्
ईदूदन्तं प्रगृह्यं भवेदिति सूत्रार्थम् आप्नयितुमर्थग्रहणं

१- मदच्युतश्चेति साधने सिन्धोरुर्मा विपश्चितः ।

सोमो गौरी अधिश्रितः । ऋ.सं. - ९।१२।३।

२- पा. सू. १।१।१८।

३- पा. सू. १।१।१९।

४- पा. सू. ७।१।३९।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विधेयम् । अनेन कथितशङ्कासमाधानग्रन्थौ सप्तम्या सहचरितं
यदीदूदन्तं, सप्तम्यां वा परतः तत्प्रगृह्यं भवतीति एवं प्रका-
रेण लुप्तायामपि सप्तम्यां विभक्तौ “सोमो गौरी अधिष्ठी-
तः” इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा भाविष्यतीति व्य-
र्थम् अर्थग्रहणमिति प्रश्नः समुदेति । समाधानञ्चात्र ‘संज्ञा-
विधौ’ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभाषया तद-
न्तविधेः प्रतिषेधाद् अर्थग्रहणाभावेऽपि सप्तम्या एव
संज्ञिनीत्वाद्, असत्याश्च कार्यस्याभावात् । प्रत्ययनिमित्तं
यदन्यस्य कार्यं क्रियते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवतीति ।
‘गौरी’ इत्यत्र प्रत्ययलक्षणाभावेन प्रगृह्यसंज्ञायाः अप्र-
सक्तौ तदर्थम् अर्थग्रहणं विहितम् । अर्थग्रहणे कृते
सति तु यं प्रगृह्यसंज्ञा अर्थनिमित्ता भवति, न प्रत्ययभ्र-
वणनिमित्तेति । लोपेऽपि सप्तम्याः सिद्धयति । प्रगृह्यसं-
ज्ञेति कथनम् असङ्गतमेव ।

ईदूतौ सप्तमीति यथा ह्युतयोः अनयोः समा-
नाधिकरण्यान्वयेन तस्यैवार्थस्य शंकां कुर्वता नात्र सप्त-
मी लुप्यते इत्यादिना स्वयमेवोद्भाविष्यत्वेन च तद्
विहाय सप्तमीशब्दस्य सप्तमी सहचरिते अपवा सति
सप्तम्यन्तार्थे लक्षणां कृत्वा शंकाग्रन्थव्याख्यानस्यानु-
चितत्वात् । सप्तम्यन्तस्य सति सप्तम्याः तल्लोपस्य
वा शंकायाः अवसरे प्रगृह्यसंज्ञायाः अकथनाद् अर्थ-
ग्रहणाभावे सप्तम्याः संज्ञिनीतायाः अस्माभिरुपपादयितुं
शक्यत्वेन तत्पक्षत्रयस्य यदसम्भवप्रतिपादनं तस्य

प्रकृतेः अनुपयोगात् प्रकृतेः उपयोगिनः स्वेनोद्भवितायाः शङ्कायाः
परिहारस्याविहितत्वाच्च ।

न च ईदूदन्ताः सप्तम्याः कुत्रापि लुक् न स्वीकार्यः
सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घेनैव इष्टासिद्धेः । इत्याशयमाश्रित्याऽऽह
भाष्यकारः । नात्र सप्तमी लुप्यत इति, अपितु अत्र पूर्वसवर्ण-
दीर्घ एव भविष्यतीति । न च सर्वत्र ईदूदन्तात् 'डे' विभक्तेः
पूर्वसवर्णेनैवाभीष्टासिद्धिरिति कथितम् । अन्तरङ्गपरिभाषया
अन्तरङ्गे पूर्वसवर्णदीर्घे सति तस्य स्थानिवद्भावेन डित्संज्ञायां
सत्यां 'वारणादाङ् बलीयः' इति परिभाषया सवर्णदीर्घं प्रबा-
ध्प "डे-राम्नद्यां नीभ्यः" इति सूत्रेणामि च कृते तस्यामः
स्थानिवद्भावेन पुनः डित्वाद् "आण्नद्याः" इति सूत्रेण
आडागमे गौर्या इत्यादेरेव प्राप्तिस्स्यात् । अतः सर्वत्र लुगेव
स्वीकर्तुं भुचितः । तथा च वचनसामर्थ्यात् संज्ञाविधावपि प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तविधिः भवतीत्यर्थस्यापि सम्भवेन ईदूदन्तं यत्
सप्तम्यन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञामिति अर्थस्य लाभादेव सर्वेष्टसिद्धौ
लुक् पक्षेऽपि अर्थग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशयेनाह - तृतीयं पक्षं
भाष्यकारः पूर्वस्य चेत् सवर्णे असावित्यादिः । यदि पूर्वसवर्णः
तर्हि आडाम्भावश्च प्राप्नोति । एवं तर्हि आह - अयं ईदूतौ
सप्तमीति । न चास्ति सप्तमी ईदूतौ, तत्र वचनाद् भविष्यति ।
अर्थात् संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिः भवतीति शेषः ।

१- परिभाषा-सूत्रम् — ५६ ।

२- पा. सू. — ७।३।११६ ।

३- पा. सू. ७।३।११२ ।

13231510

एतेन सर्वत्र एव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्यात् सप्तमी-
शब्देन सहचरितस्य बोधनाद् यत्र मुख्यकल्पना सम्भवितुं नास्ति
ति। तत्र गौणी कल्पना गृह्यत इत्याश्रयणात् सिद्धयतीति खण्डितं
वेदितव्यम्। कारणं हि प्रागेव तत्कल्पनायाः भाष्यप्रतिबलत्वेन
दूषितत्वात्। अत एव ज्ञापकं स्यात्। 'तदन्तत्वे' इति प्रतीक-
गतं प्रथम प्रतीकसमं खण्डितम्। प्रथमो वा द्वितीयो वेति-
वचनस्य इदं शेषे सामर्थ्यं विद्यतयतीति वचनाद् यत्रेति दीर्घत्व-
मुच्यतेति। 'इमाडियाजी काराणामुपसंख्यानम्' इत्यनेनेकार-
रूपमिति शेषः।^२

दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ३

दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति। तथा चात्र ईकग्ररूपा-
याः सप्तम्याः विभक्तेः सम्भवेन ईदूदन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थो
न लभ्यते इति। इदमपि रूपं लुगेव सिद्धयतीत्याह तृतीयं
पक्षमिति तत्रापि 'सरसी' यदीति। तथा च सरसी शयानमिति
स्थलेऽपि लुगेव भवतीति। ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्येव इका
शंशेऽपि अर्थस्य सम्भवाद् अर्थग्रहणं व्यर्थमेवेति।

ईदूत् सूत्रे यस्तृतीयः पक्षः स एवात्रापि यक्षानु-
बलिन्यायेन तदनुकूलमेवोत्तरमाह— तावदुत्तरं कथयति।

१- वा. सू.

२- प्रदीप

३- दिव्या आपो अभिपदेन मायन् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्।

गवामह न मायुर्विस्मिनीनां मण्डूकानां कनुरत्रा समेति ॥

अ. ७।१०३।२

ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे अर्थात् प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । अर्थात् प्रत्ययलक्षणं वाच्यं यस्य तद्विवचनं सप्तम्यादिशब्दरूपं तत् स्थानिवद्भावेन प्रत्ययलक्षणस्य न भवतीति ज्ञापयतीति ।^१

न च प्रथमपक्षे तृतीयेन विहितं यद्- 'आद्' 'आम्'-
भावापादनम्, तद् अपुक्तमेव । सामान्येन सर्वे विधयः छन्दसि
वैकल्पिकाः भवन्तीति भाष्यकारेणैव "षष्ठीयुक्तश्छन्दसि"^२
इत्यत्र वेति योगविभागेन साधिता । अत एव न कश्चन
दोषः । विशेषेण च 'जसादिषु छन्दसि वा वचनम् प्राङ्
णौ चङ्युपधायाः ह्रस्वः'^३ इति (जसि-जै) इति सूत्रे वार्तिके-
णोक्तम् । तथा च सर्वविकल्पाः छन्दसि व्यवस्थिताः इति^४

सर्वत्र भवता लुक्विधानेनैवेष्टस्य सिद्धिस्तु यदु-
क्तं तदपि असमीचीनम् । ईदृदन्ताद् डि विभक्तौ तस्य
पूर्वसवर्णे सति सिद्ध्यतो मतीबाहूप्रभृतेः, अनीकारान्तान्दोः
"इयाडियाजीकाशणाम्" इतीकारे सति सिद्ध्यतो भाष्यकारेण
निदर्शितायाः सरसीशब्दप्रभृतेश्च लुक्विधानेन सिद्ध्यमाणा ।
एवं च ईदृद्रूपायाः सप्तम्याः सत्त्वेन वचनस्य तत्र-कारितार्थ-
त्वात् तदन्तविधिपक्षस्य स्वीकृतिरपि तदीयाऽसमीची-
नैव ।

इमं तृतीयपक्षमवलम्ब्य विधीयमानम् ईदृदेत्सूत्र-
गतस्यानिवार्यतया तदन्तविधेः असम्भवदोषसमन्वितस्य तृती-

१- इतिरत्नप्रकाशे ।

२- पा. सू. - १।४।९ ।

३- पा. सू. ७।१।३९ का. वा. १।

४- का. वा. १ पा. सू. ७।३।९७ ।

४- पा. सू. ७।३।१०९ ।

यपक्षस्यातिप्रसङ्गवारणे मात्रोपयोग्यर्थज्ञापनेनात्रत्यार्थग्रहणस्य सार्थक्यस्य वर्णनमपि अस्मीचीनमेव। तस्मात् पूर्वसवर्णाद्यपक्षः एव स्वीकरणीयः। आश्रिते च तस्मिन्पक्षे यथा नद्यादौ पतितः सन् अन्यद्वस्त्वाश्रयणम् अप्राप्यमाणो व्याकुलमनः कुशकाशादीन् आलम्बते। तथा वादे दृढासु युक्तिषु निराकृतासु सतीषु भ्रान्तमनाः पुमान् निर्बलामुपपत्तिम् अवलम्बमानः कृतकृत्यो भवतीति तद्वत् तृतीयपक्षावलम्बने प्राप्तवाप्यश्वादिपूर्वपदातिप्रसङ्गस्यापि तत्र अभावेनार्थग्रहणं व्यर्थमेवेति यदुक्तं तन्न स्मीचीनम्। ईदृदन्तात् सप्तमीद्विवचनयोः लुकि कृते निष्पन्नस्य 'गौरी' इत्यादिप्रयोगस्य पूर्वसवर्णेन सिद्धेरभावात्^१ तदर्थं लुक्विधानस्यापि स्वीकर्तव्यत्वेन तत्र ईदृरूपसप्तम्याः अभावेन प्रगृह्यसंज्ञायायाः अप्राप्तेः। तस्मात् कारणाद् 'ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्^३ इति सूत्रे मध्यमो निर्दुष्टः पक्षः स्वीकृतः, तद्वद् अत्रापि मध्यम एव पक्षो (लुक्) ग्राह्यः।

एवञ्च अर्थग्रहणस्य साफल्यं स्पष्टमेव तृतीयपक्षे प्राप्तवाप्यश्वादि पूर्वपदे प्रगृह्यसंज्ञादोषप्रसङ्गोऽपि अत्र न भवतीत्याशयेनाह— 'पूर्वपदस्य मा भूदि' तितदर्थमर्थग्रहणम्। तत्र 'वाप्यामश्वः' इत्यत्र अतिप्रसङ्गदोषस्य सम्पादकः तदन्तर्विधिपक्षानिश्चयः। तेन पक्षान्तरपरिग्रहार्थमित्यर्थः। एतेन येन केनचिद्विदुषा "वाप्यश्वः, नद्यातिः" इति 'संज्ञायाम्'^४ इति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदं वर्तते तस्मात्

१- लौ. न्या. साहस्री पृष्ठ १६७।

२- इति रत्नप्रकाशे ।

३- पा. सू. १।१।११

४- पा. सू. २।१।४४

प्रगृह्यसंज्ञा स्यादिति तदर्थम् अर्थग्रहणमिति यदुक्तं तत्खण्डितं
वेदितव्यम् । सप्तमीसहचरितमीकारान्तमिति पक्षस्य प्रागेव
खण्डितत्वात्^१ ।

अथवा संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्
तदन्तपक्षः तत्र नैव स्थितः इति ज्ञापने फलाभावादाह—‘पूर्वपद-
स्यमाभूदिति’ इत्येवमर्थग्रहणम् । तेन वाप्यामश्वः-वाप्यश्वः,
नद्याभातिः-नद्यातिः इत्यादौ पूर्वपदस्य प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ।

न-च अर्थग्रहणे क्रियमाणेऽपि ‘वाप्यश्वः’ इत्यत्र
सप्तम्यर्थस्य वर्तमानत्वात् कस्मादत्र प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ।
कारणं ह्यर्थग्रहणद्वारा सप्तम्यर्थवृत्तेः ईदृदन्तस्य प्रगृह्य-
संज्ञेति सूत्रार्थे आश्रीयमाणेऽपि ‘वाप्यश्वः’ इत्यादौ वाप्यादेः
सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्येदन्तत्वस्य च सत्त्वेन प्रगृह्यसंज्ञा कुतो न?
जहत्स्वार्थवृत्तेः स्वीकारेण दोषाभावात्^१ ।

अयम्भावः वृत्तिपदमत्र कृत्तद्धित-एकशेषसमास-
सनाद्यन्तधातुषु अन्यतमं परम् । वृत्तिः द्विविधा भवति । जह-
त्स्वार्था अजहत्स्वार्था च । तत्र जहत्-त्यजत्, स्व= आत्मीयं पदं
यमर्थमिति विग्रहे द्वितीयार्थे बहुव्रीहिसमासः । जहत् स्वतः
त्यजत्पदकोऽर्थः समुदायार्थो यस्यां वृत्तौ सा जहत्स्वार्था ।
अजहत्स्वोऽर्थो यस्यां सा अजहत्स्वार्था । यत्र पदं स्वार्थं कथ-
यत् समुदायार्थमभिधत्ते सा अजहत्स्वार्था, यत्र पदं स्वार्थं
नाभिधत्ते किन्तु वर्णवदनर्थकं भवति यत्र सा जहत्स्वार्था-
वृत्तिरिति ।

१- इति रत्नप्रकाशे ।

तथा च सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमित्यर्थे यः शिष्यते
 स लुप्यमानार्थविधायीति न्यायेन 'वाप्यश्वः' इत्यादौ वापी-
 पदं सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमस्तीति अर्थग्रहणसत्वेऽपि प्रगृ-
 ह्यत्वं प्राप्नोति। परन्तु अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रे
 विद्यमानस्येव प्रगृह्यसंज्ञा इत्यर्थेन वृत्तौ पूर्वपदं स्वार्थं
 कथयत् समुदायार्थमपि अभिधत्ते इति सप्तम्यर्थमात्रं वाच-
 कत्वाभावात् न प्रगृह्यत्वम्। न च सप्तम्यर्थमात्रे विद्य-
 मानम् इत्यस्य सप्तम्यर्थमात्रबोधकत्वे सति तदितरार्थस्य
 अवान्यकत्वम्। तथा च प्रकृत्यर्थस्यापि वाचकत्वेन
 सप्तम्यर्थमात्रवृत्तित्वाभाव इति वाच्यम्।

एवं सति पुनरपि अर्थग्रहणस्य वैयर्थ्योपत्या सप्त-
 म्येव वैयर्थ्याद्वा सप्तम्यर्थे विद्यमानमित्यसप्तम्यर्थसप्तमी प्रकृत्यर्थ-
 तत्सम्बन्धवाचकत्वे सति तदितरार्थवाचकम् ईदृदन्तं प्रगृह्यम्।
 सप्तम्यर्थस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य तत्सम्बन्धस्य च वाचकं तद्-
 भिन्नार्थकस्य चावाचकं यदीदृदन्तं तत्प्रगृह्यं भवतीति।

तथा च 'वाप्यश्वः' इत्यादौ वृत्तौ समासे पूर्वपदमु-
 तरपदञ्च अजहत्स्वार्थयां वृत्तौ स्वार्थं कथयदपि समुदा-
 यार्थस्यापि वाचकमिति सप्तम्यन्तं तदाद्यर्थमात्रस्य न वाच-
 कमित्यतो नात्र प्रगृह्यसंज्ञा। एवं जहत्स्वार्थयापि सप्त-
 म्यन्त-तदादिपदं निरर्थकमेवेति सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नत्वा-
 भावात् न प्रगृह्यसंज्ञा। अर्थग्रहणाभावे तु वृत्तावपि ईदृ-
 दन्तसप्तम्यन्तस्य वर्तमानत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा दुर्वारैव स्या-
 दिति तन्निराकरणाय अर्थग्रहणं चरितार्थम्। वाप्यश्व इति

संज्ञायाम् इति सुपा इति वा समासः । न च वाक्य द्वारा सं-
 ज्ञायाः प्रतीतेः अभावाद् अयं नित्यसमासः इति स्थितौ वाप्याम-
 श्वः इति विग्रहेऽनुचितः इति चेत्, न । संज्ञायाः समासत एव
 प्रतीतिसम्भवेन संज्ञायां समासनियतत्वस्य लाभेऽपि
 विभाषाधिकारे प्रमाणाभावेन विग्रहे बाधकासम्भवात् ।

इन्द्रो मा वक्षत्^१स देवान्यक्षत्^२

“आद्यन्तवदेकस्मिन्”^३ इति सूत्रव्याख्यानावसरे भाष्यकृता उद्धृतोऽयम्मन्त्रः । आशयश्चेत्थं यत् ‘आद्यन्तवदेकस्मिन्’ इति सूत्रं किमर्थम् आरब्धम् इति प्रश्नस्य सामान्येनोत्तरं यदादिमध्यान्त इत्येतत् समुदायमध्ये आदित्वस्यान्तत्वस्य च व्यवहारो भवति । परमेकस्मिन्नाद्यन्तत्वव्यवहारो न भवितुमर्हति । तदर्थम् अथति एकस्मिन्नापि आद्यन्तत्वव्यवहारो भवेत्तदर्थमिदं सूत्रं सूत्रकृता व्यरन्चि ।

प्रथमं तावद् ‘आद्यन्तवदेकस्मिन्’ इति सूत्रस्य व्याख्यानमपेक्षते । तथाहि आद्यन्तो विद्येते यस्य तदाद्यन्तम् । अत्र अक्षीदित्वादच्प्रत्ययो^४ भवति । एकस्मिन्निति उपमेये सप्तम्याः निर्देशाद् उपमानात् सप्तम्यन्ताद् वतिप्रत्ययो^५ भवति । यथा— मथुरावत् पाटलिपुत्रप्राकारः । एतेन उपमानोपमेययोः समान-विभक्तिकत्वमस्तीति बोध्यते^६ । तेन द्वयोर्हि उपमानोपमेययोः आधारार्थोपभावसम्बन्धस्य प्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यद्यत्र उपमानोपमेययोर्भिन्नविभक्तकत्वं भवेत्,

१- अनुपलब्धवैदिकप्रतीकः ।

२- प्रदीधितिर्विश्ववारा जिगति होतारमिळः प्रथमं यजध्र्यै ।

अच्छा नमोभिरृषभं वन्दध्र्यै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ऋसं. ३।४।३।

३- पा. सू. १।१।२१।

५- पा. सू. ५।१।११६।

४- पा. सू. ५।२।१२६। १० रत्नप्रकाशः

६- इति उद्योतनम् ।

तदाऽत्रोपमानोपमेयभाव एव न प्रतीयेत इति। अत्रैकशब्दः असहायवाचको, न तु संख्यावाचकः। नहि खलु एकस्मिन्नेव-पदार्थे एकत्वसंख्या वर्तते, अपितु बहुषु पदार्थेष्वपि व्यवस्थितेषु पदार्थेषु एकत्वसंख्या अस्तीति 'एकस्मिन्' इत्यनेन किं भवेत्? इति यदुक्तं तन्निरस्तं वेदितव्यम्।^१

यदि एकशब्दस्य एकत्वसंख्यापरकत्वं भवेत् तदा 'एकस्मिन्' इत्यस्य कथनस्य प्रयोजनाभाव एव भवेत्। परमत्र एकशब्दस्य असहायबोधकत्वम्, तदा शङ्कासमाधानयोः असङ्गतमेव। अत्र एकशब्देन असहायस्य ग्रहणे 'गार्ग्यः, औपगवः'। गार्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, उपगोरपत्यम् औपगवः इत्यादिस्थले प्रकृतिप्रत्ययोः परस्परसह्यत्वास्तहायत्वाभावात् तत्र प्रकृतसूत्रसञ्चारस्य भाष्यकारेण करिष्यमाणस्यासंगतत्वापत्तेः। 'पचते' इत्यादौ तकाराकारादेः टिसंज्ञायाः^२ एवं ज्ञाशब्दप्रभृतीनां वृद्धसंज्ञा^३ याश्चाप्राप्तेः। बहुषु वर्तमानस्य एकत्वस्य सत्त्वेऽपि तस्य आद्यन्तवद् यथा व्यवहारो भवति तद्वद् व्यपदेशेऽपि दोषाभावाच्च।^४

एतावता त्वया एकशब्दः संख्यापरकः साधितः। नच एकशब्दः संख्यापरको न आश्रीयेत तर्हि सभासन्नयनशब्दस्याकारस्यादिव्यपदेशे सति सभासन्नयनशब्दस्य "वृद्धिर्यस्याच्चा-मादिस्तद्वृद्धम्"^३ इत्यनेन वृद्धसंज्ञायां सत्यां छप्रत्ययः^४ स्यात्, परमत्र अण्प्रत्यय इष्यते। एवं तथा 'दरिद्रातेः' इकारस्य अन्त-

१- इति रत्नप्रकाशे ।

२- अचोऽन्त्यादिटि। पा.सू. १।१।६४।

३- वृद्धिर्यस्याच्चाभादिस्तद्वृद्धम्। पा.सू. १।१।७३।

४- वृद्धाच्छ्र। पा.सू. ४।२।११४।

व्यपदेशे सति “एरच्”^१ इति सूत्रेणाच्स्वाद्धिति चेत्, न।
 एतत्सम्बन्धे त्वया भ्रान्तत्वेनोच्यते। तथा प्रकृतसूत्रार्थम-
 न्यथारूपेण ज्ञात्वा एवमुच्यते त्वया। यदि ‘एक आदिसंज्ञको-
 ऽन्तसंज्ञकश्च’ इति प्रकृतसूत्रस्यार्थो भवेत्, तदा त्वदुक्तो दोषः
 सङ्गतो भवेत्। परं तस्य सूत्रस्यार्थस्तु अस्माभिः भिन्नप्र-
 कारेण प्रदर्शितः। तथा चेत् तस्मिन्नर्थे आश्रिते त्वदुक्तदो-
 षकथनस्य तत्र विषयतैव नास्ति। तत्र ‘दरिद्रातेः’ रूपत्राकारे-
 कारयोः तदाद्यन्तवद् व्यवहारेऽपि आकारस्य सभासन्नयनगता-
 चाभादित्वस्य, इकारस्य दरिद्राशब्दान्तत्वस्य चाभावात्। किञ्च
 त्वदनुकूले प्रकृतसूत्रस्यार्थेऽवलम्ब्यमाने ‘वृद्धिर्यस्याचाम्’^२ इति
 सूत्रे आदिग्रहणस्य वैयर्थ्यमापद्येत। ‘यस्याचां मध्ये वृद्धिरस्ति-
 तद्वृद्धम्’ इत्यर्थके नैवावशिष्टसूत्रेण सभासन्नयनस्यापि
 वृद्धत्वसिद्धेः। न च ‘वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्’^३ इति सूत्रे आदि-
 ग्रहणमन्त्यस्य व्यावृत्त्यर्थं क्रियते इति चेत्, तर्ह्यन्त्यस्यापि आदि-
 संज्ञकत्वात्। तस्मात् यत् किञ्चिदेतदुच्यताम्।^३

अतिदेशः षट्विधो भवति। रूपातिदेश-निमित्ता-
 तिदेश-तादाम्यातिदेश-शास्त्रातिदेश-व्यपदेशातिदेश-कार्याति-
 देशानां मध्ये अत्र सूत्रे कार्यातिदेश एव प्राधान्यात्। अर्थात्
 सर्वेषु अतिदेशेषु मध्ये कार्यातिदेशस्यैव बलवत्त्वात्। अत एव
 अत्र सूत्रे कार्यातिदेशस्यैव ग्रहणम्। सवेष्वतिदेशेषु अस्थ

१-पा. सू. ३।३।५६।

२- पा. सू. -१।१।७३।

३- इति रत्नप्रकाशः।

Handwritten text in Devanagari script, appearing to be a manuscript or a collection of verses. The text is written in a cursive style and is somewhat faded. It consists of approximately 20 lines of text, with some lines starting with a small symbol or character. The text is arranged in a single column, with some lines having a small margin on the left.

180/1812-75-10-5

180/1812-75-10-5

कथं प्रधानत्वमिति प्रश्ने सर्वेषामतिदेशानां कार्यार्थमेव प्रयो-
जनम् । अत एव अस्यातिदेशस्य प्रधानता । न-च यदि कार्य-
तिदेशः स्वीक्रियते इति यदुक्तं तदपि नोचितम् । आभ्याम्, एभिः
इत्यादौ अव्यवस्थापनैः ।^१

अथ यदि तदाद्यन्ते यथा दीर्घादिरूपकार्यं भवति ।
तथा तस्मिन्नपि एकस्मिन् भवति इत्यर्थाश्रयेण दीर्घादिव्यवस्था
भविष्यति । यथा—‘चरणेभ्यो धर्मवत्’^२ इति धर्मे चरणेभ्यः =
शास्त्राद्येतद्व्यवस्थाः ये प्रत्ययाः भवन्ति ते तथा समूहेऽपि भवन्ति
इत्युक्ते प्रत्ययव्यवस्था, भवतीति । यदुक्तं तदपि न समीचीनम् ।
तत्र (चरणेभ्यो धर्मवदित्यत्र) धर्मे प्रकृति प्रत्ययोः व्यवस्थितत्वात्
प्रकृतिप्रत्ययोः समूहार्थकत्वमात्रस्य तेन बोधितत्वेन व्यवस्था-
याः सम्भवेऽपि प्रकृते दृष्टान्तेषु ‘आभ्याम्, एभिः’ इत्यादिषु
व्यवस्थितानामपि दीर्घादीनां दाष्टान्तिकेऽतिदेशेन प्राप्तानां
व्यवस्थायाः असम्भवात् ।^३

तत्र केनापि प्रकारेण व्यवस्थायाः सम्भवेऽपि विष्णु-
वाचकात् ‘अ’ इति प्रातिपदिकशब्दात् तृतीयादि विभक्तिषु^३
‘एन, आय, आत्, अस्य’ इत्यादिप्रयोगस्थले इनादयो न
स्युः, तेषामकारान्ते प्रवर्तमानकार्यत्वाभावात् । अपि-च ‘आय’
इत्यादौ ‘एकान्यो द्वे प्रथमस्य’^४ इत्यनेन ‘इ’ इत्यस्य ‘ऋ’ इत्यस्य
च एकाच्चाभावात् द्वित्वं न स्यात्, एकजित्यस्य बहुव्रीहि-
निर्देशात् । एवं ‘मा वक्षत्’ इत्यादौ क् धातोः लोटि लिपि-

१- रत्नप्रकाश ।

२- पा. श्र. ४।२।४६।

३- मं. भा. प्र. व्याख्यानं II पृ. सं. ८९ ।

४- पा. श्र. ६।१।१ ।

‘इतश्चे’^१ इति इकारलोपे ‘लेटोऽडाटौ’^२ इत्यडागमः ‘सिब्बहु-
लं लेटि’^३ इति सिप्पनुबन्धलोपे च चकारस्य कुत्वे ‘वक्सत्’
इत्यवस्थायां सकारमात्रं प्रत्ययो, न तु प्रत्ययावयवः। इति
सकारस्य प्रत्ययावयवत्वाभावेन ‘आदेश प्रत्ययोः’^४ इति षत्वं न
स्यात्, तदर्थं व्यपदेशिवद् भावार्थम् ‘एकान्यो द्वे प्रथमार्थम्,
षत्वे चादेश सम्प्रत्ययार्थम्’ इति वार्तिकमते प्रयोजनं सङ्गतं
भवति। परं कार्यातिदेशः स्वीक्रियते तदा उपर्युक्तयोः वार्ति-
कयोः प्रयोजनरूपेण विहितयोः ‘इष्य, वक्षत्’ इत्यनयोः
सङ्ग्रहो न स्यात्^५।

किञ्चैकशब्दस्य प्रयोजनं सभासन्नयनशब्दस्य
वृद्धसंज्ञायाः वारणं दरिद्राशब्दस्येकारान्तत्ववारणञ्चेति
‘वृद्धिर्नस्यान्नामादिरि’^६ इति सूत्रगतस्वग्रन्थविरोध इति यात्कि-
ञ्चिदेतत्^७। अत्र महाभाष्याशयः सर्वत्र ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इत्य-
नेन व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् न सूत्रं कर्तव्यमिति चेद्
उच्यते।

अन्यस्मिन् सति यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति सः
आदिरिति कथ्यते। अन्यस्मिन् सति यस्मात् परं नास्ति पूर्व-
मस्ति सोऽन्तः इति कथ्यते। तथा चैकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टा-
नि कार्याणि न सिद्ध्यन्ति, परं कार्याणि इष्यन्ते तदर्थम्
आद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रं विधेयम्। न च तत्रापि आद्य-

१- पा. सू. ३।४।१००।

२- पा. सू. ३।४।९४।

३- पा. सू. ३।१।३४।

४- पा. सू. च।३।५९।

५- रत्नप्रकाश।

६- पा. सू. -१।१।७३

नापादिष्टायन्तानुपादिष्ट सर्वकार्यसिद्धयर्थं 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति गुरुरूपमिति 'आयन्तवद्' इत्यस्य स्थाने वक्तव्यम् । तेन कथनेन 'इयाय, आर, इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत्' इत्यादीनां सिद्धिर्भवति । तथाहि—'इयाय, आर' इत्यादौ 'एका-
चो द्वे प्रथमस्य' इत्यनेन द्वित्वं न स्यात् । एकः अन्य यास्मिन् इति बहुव्रीहिनिर्दिष्टस्यैकात्त्वस्याभावात् 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति वचनं सत्त्वे तु एकस्मिन्नापि अग्नि इत्यत्र एकात्त्वव्यव-
हारेण पादनेन द्वित्वं सिद्धयति ।

एवं 'यक्षत्, वक्षत्' इत्यादौ यज् एवं वच् धातोः लैट्, तिप् 'इतश्च्योति' इकारलोपे 'लेटोऽडाटो' इत्यडागमे 'सिब्वहुलं लेटि' इति सिपि ततः कुत्वं, तदनन्तरं 'आदेश-
प्रत्ययोः' इति षत्वं सिद्धयति । परमत्र सकारमात्रस्य प्रत्यय-
त्वेन तदवयवत्वाभावात् षत्वं न स्यात् । एतद्वचनं सत्त्वे तु प्रत्ययेऽपि प्रत्ययावयवव्यवहारसत्त्वात् षत्वं सिद्धयति । तथा चैतदर्थं व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वचनं कर्तव्यमिति युक्तं तन्न समीचीनम् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वचनं विनैव लोकविज्ञानात् एतस्य सिद्धत्वसम्भवात् । एतावद् यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिद्धयति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विनैव सिद्धयेत् ।

इह तावद् 'इयाय' इत्यत्र 'इण्' धातोः प्रयो-
भेदात् बहुरूपः 'एति, इतः, यन्ति, अपनं, आयकः, अगात्

१- पा. स्. ३।४।१००।

२- पा. स्. ३।४।९४।

३- पा. स्. ३।१।३४।

४- पा. स्. ४।३।५९।

५- इति उद्योते ।

गमयतीति । तस्याऽयमेकोऽर्थाद् असहायोऽजवयवः इव
लक्ष्यते ।^१ न च एकान्योऽवयविनो द्विर्वचनामिति यस्यायम-
वयवः तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह^२ 'अथवा-
अर्थवतो धातोरयं वर्णरूपः एकोऽजित्यर्थस्य त्यागग्रहणाभ्यां
एकाजिति व्यपदेशो भवति । एवं 'शिलापुत्रकस्य शरीरमि-
त्यनेकक्रियाविषयस्यावस्थातुविदमेकावस्थापुक्तं शरीर-
मित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिद्धप्रत्यय इदमहितोऽपि दृष्टो
'जोषिषत्' इत्यादौ 'वक्षत्' इत्यादौ केवलोऽपीति, तस्यायं
सकार इति व्यपदिश्यते । लोकप्रसिद्ध्यायं व्यवहार इति
लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहारो भवतीति । गौणमुख्यन्यायोऽत्र
नावतरति ।^१

यथा वा लोके — 'शालासमुदायो ग्रामः' इत्युच्यते ।
भवति चैतदेकस्मिन्नपि — 'एकशालो ग्रामः' इति । अत्र एतत्-
सम्बन्धे य उपन्यास उपस्थापितः स तु विषम एव । अस्य
ग्रामशब्दस्य बहुवचनत्वाद् अस्त्येव शालासमुदायः । तथाहि ग्रामो
'दग्धः' । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । यथा — 'ग्रामं प्रविष्ट' इति ।
अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । यथा — 'ग्रामो गतो' ग्रामः आगतः
इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सरुण्डिलके वर्तते । यथा —
ग्रामो लब्ध इति ।^३

तद्यः सारण्यके ससीमके सरुण्डिलके वर्तते, तं
अभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते — 'एकशालो ग्रामः' इति ।^३

१- प्रदीपः ।

२- उद्योतः ।

३- म. भा. १।१।२१ ।

यथा वा तर्हि— 'वर्णानां समुदायः पदम् भवति, पदानां समुदायः ऋक् भवति, ऋचां समुदायः सूक्तं भवति'। तथैव एकस्मिन्नापि वर्णे 'एकवर्णं पदम्, एकपदा ऋक्, एकर्चं सूक्तं भवति'। एतत्सर्वं व्यपदेशिवद्भावेन भवति। परञ्चायं व्यपदेशिवद्भावो लोकविज्ञानादेव सिद्धः। तदर्थं वचनस्यावश्यकता न जायते।

न च 'एकवर्णं पदम्' इत्यर्थस्य कथं पदत्वम्? इत्याशङ्क्याह— शब्दार्थयोः परस्परमुपचारभावेन पदस्यापि अर्थेन व्यवहारो भवति। अयं चोपचारभावः अनादिः, परं चायम् अनादिरपि उपचारभावो व्यपदेशिवद्भावेनैव जायते। यथा वा एकस्मिन्नेव पुत्रे अपममे ज्येष्ठः, अयं मे कनिष्ठः। इत्येव व्यवहारो जायते इति सर्वत्र व्यवहारः कथनं विनापि लोकातः सिद्धः। अतो लोकसिद्धव्यपदेशाल्पव्यवहारेणैव सर्वत्र कार्यसम्भवे आद्यन्तवद्भावविधानार्थम् 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यस्य नावश्यकत्वम्।

भाष्यकारस्तु कथयति यद् एकस्मिन् मुख्य आद्यन्तव्यवहारो नास्तीत्ययं योगः आद्यन्तपदभावरूपः कर्तव्यः। यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेन आद्यन्तव्यपदेशः एकस्मिन्नापि सिद्धयति। परं तथापि गौणत्वात्तस्य कार्येण न भावितव्यमिति यस्य भ्रान्तिर्भवेत्तं प्रति अयमाद्यन्तवद्भावस्यो योगः करणीयः।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आद्यन्तवदेकस्मिन्नि^३ति सूत्रे आद्यन्तवद् इति योग-
स्य प्रयोजनावसरे उदाहृतोऽयम् मन्त्रप्रतीकः। तत्र आदि-
वत्त्वे प्रयोजनम्, कर्त्तव्यं तैत्तिरीयः^१ औपगवः, कापटवः^२
इत्यादि। तथाहि— उपगोरपट्यं, कपटोरपट्यमिति विग्रहे
'तस्यापट्यम्' इति सूत्रेण आणु, आदि वृद्धौ, अवादेशे च कृते
औपगवः, कापटवः इत्यादिस्थले इत्यपि सिद्ध्यति।

तथा चात्र "प्रत्यया आद्युदात्ताः" इत्यनेनाणोघट-
कस्याकारस्य स्वयं प्रत्ययरूपत्वात् प्रत्ययस्यादिवत्त्वाभावेन
आद्युदात्तत्वं न स्यात्। "आद्यन्तवादि"ति सूत्रेण प्रत्ययस्यापि
आदिवद्भावात् भवति आद्युदात्तत्वम्। एवं गार्ग्य इति।
गर्गस्य गोत्रापत्यं "गर्गदिभ्यो यञ्" इत्यनेन यञ्प्रत्यये
वृद्धौ च सत्याम् अत्र परत्वात् "यस्येति च" इत्यकारलोपे
कृते आदित्वाभावात् प्रकृते आद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति।
न च अलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यञ्जकत्वाद् आद्युदात्त-
त्वं स्यादेवेति चेत् न। 'न पदान्तद्विवचनवरे यलोपस्वर-
सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरविचिषु' इति सूत्रेण स्वरविधौ
स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधेन व्यञ्जकत्वाभावेन नास्ति इय-
त्त्वम्। न च हलमपेक्ष्य आद्युदात्तत्वं स्यात्, स्वरविधौ
व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् हलमपेक्ष्यापि आदित्वं नास्ति।

१- उपेमसृष्टिवाजयुर्वचस्यां चनोद्धीतमाद्योगिशे मे।

अपां न पादाशु हेमा कुवित स सुपेश सस्करति जोषिषद्वि॥

२- पा. सू. १।१।७३

३- अनुपलब्धवैदिकप्रतीकाः।

४- पा. सू. ४।१।१०५। ५- पा. सू. ६।४।१४२। ६- पा. सू. १।१।५२

तथा च व्यपदेशिवद्भावेन आदित्वसम्भवात् आद्युदात्तत्वं सिद्धयति । एवं कृतिरित्यत्र 'कृ' धातोः 'क्तिन्' प्रत्यये सति 'कृतिरित्यदौ' तादौ च निति कृत्यत्वे^१ इति सूत्रेण स्वरार्थम् आदिवद्भावात् तादित्वं बोध्यते ।

एवं वलादेः आर्धधातुकस्येड् प्रयोजनम् आदिवद्भावस्य भवति । तथाहि — 'जोषिषत्'^२ इति जुष् धातोः लेट् तस्य 'लेटाडडाटौ'^३ इति अडागमे 'सिबबहुलं लेटि'^४ इति सिपि । अत्र सकारस्य वलत्वेन वलादित्वाभावात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः^५ इत्यनेन अडागमो न स्यात् । आदिवद्भावेन तु वलोडापि वलादित्वाद् अडागमः सिद्धयति ।

१- पा. सू. ३।३।९४।

२- पा. सू. - ६।२।५०

३- ऋसं. - २।३५।१।

४- पा. सू. ३।४।९४

५- पा. सू. ३।१।३४

६- पा. सू. ७।२।३५

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript or letter. The text is written in a cursive style and is mostly illegible due to fading and blurring. It appears to be a single paragraph of text.

Handwritten text in Devanagari script, likely a list or index. It consists of several lines of text, each starting with a number followed by a name or title. The text is written in a cursive style and is mostly illegible due to fading and blurring.

सधमादो धुम्न एकास्ताः^२ प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकः^१

२७५

अयम्मन्त्रः “षणान्ता षडि^३ति सूत्रे उपदेशग्रहणस्य प्रयोजनावसरे भाष्यकृता उल्लेखो विहितः । तथाहि—प्रथमं तावत् तत्प्रसङ्गो निरूप्यते । ‘षणान्ता षडि^३ति सूत्रे “बहुगण-बहुडति संख्या”^४ इत्यतः संख्यापदमत्र अनुवर्तते । तथा च षणान्तानन्ता-य संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पञ्च, पञ्च सप्तोत्पादि^५ ।

अत्र संख्या ग्रहणं किम् ? इति प्रश्ने विप्रुषः पामानः इत्यादेः षान्तत्वेन नान्तत्वेन च षट्संज्ञात्वात् “षड्-भ्योलुक्”^६ इति विभक्तेः लुगापत्तिः । तदर्थं संख्याग्रहणम् । अत्र सूत्रे उपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । तथा च उपदेशावस्थायां षकारान्त-नकारान्तसंख्या षट्संज्ञा भवतीति इत्यर्थः सम्यक्षते ।

अत्र ‘उपदेशो’ नाम किम् ? इति प्रश्ने प्रथमं तावत् आद्योच्चारणमुपदेशः इत्यर्थी भवति । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम् आद्योच्चारणस्यान्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेः सम्भवेन पञ्चादीनां प्रकृति-प्रत्ययादीनाम् उपदेशपदेन अग्रहणात् षट्संज्ञा न

१- ऋतस्य पन्थामनु तिस्रः आगुस्त्रयो घर्मासो अनु ज्योतिषाऽऽगुः ।

प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेको व्रतमेको रक्षति देवयूनाम् ॥ तै. ४।३।११।१

२- कश्शाखीयोऽयम्मन्त्रः इति न ज्ञायते । परं कश्चनांशः का. सं. १०॥६ मध्ये लभ्यते ।

‘सधमादो धुम्निनी रापऽएताऽअनाधृष्टाऽपस्योवसानाः ॥ इति ॥ वा. सं. - १०॥७।

३- पा. स्त्र. १।१।२४।

४- पा. स्त्र. १।१।२३।

५- शा. को. पं. आ. १।१।२४।

६- पा. स्त्र. ७।१।२२।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

स्यात् । अत उपदेशपदं करणध्वनन्तपरम्, न तु भावध्वनन्तपरम् ।
 तथा च उपदिश्यते अनेनेति विग्रहे करणे ध्वजा प्रत्ययेन उपदेश-
 पदस्य सिद्धिः । तथा च उपदेशपदस्य उपदेशकरणत्वं प्रतीयते ।
 उपदेशकरणपदेन प्रकृतिप्रत्ययादीनां ग्रहणं भवति । तथा च प्र-
 कृति-प्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद् गुणैः प्रापणं तदुपदेश-
 पदेनात्र गृह्यते । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्ता या
 सङ्ख्या सा षट् संज्ञा भवति । आदिपदेन आगमस्य ग्रहणम् ।
 यथा — सप्तनादौ ‘सप्तशृभ्यां तुदचेति’^१ प्रकृत्यादिभिरुपदेशे
 प्रातिपदिकस्वरूपस्य ज्ञाने या षान्ता नान्ता सङ्ख्या निष्पन्ना
 भवति, सा षट् संज्ञा भवति । उपदेशग्रहणात् ‘शतानि, सहस्राणि’
 इत्यत्र षट् संज्ञा व्यावृत्तिरूपं फलं भवति । तथाहि — ‘शतानि
 सहस्राणि’ इत्यत्र नुमि कृते तस्य पूर्ववियवत्वेन नान्तसङ्ख्यायाः
 सत्त्वात् षट् संज्ञा स्यात् । तन्माभूत् इत्येतदर्थम् उपदेशग्र-
 हणं क्रियते । उपदेशग्रहणकृते तु षट् संज्ञा न भवति । यद्यपि
 ‘शतानि’ इत्यादावपि नुमागमस्योपदेशेन नान्तसङ्ख्या
 निष्पद्यते । तथापि विभक्त्युत्पत्तेः अवधिभूतं यत् प्रातिप-
 दिकं तत् स्वरूपनिष्पादकानामेव तेषामुपदेशपदेन ग्रहणं
 भवति, न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि, बहिरङ्गत्वात्^२ ।

एवम् अष्टानामित्यत्र ‘अष्टन आ विभक्तौ’^३
 इति सूत्रेण नकारस्य आत्वे कृते नान्तत्वाभावात् षट् संज्ञा न
 स्यात् । तथा षट् संज्ञायाः अभावेन ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति सूत्रेण

१- उणा. सू. १६३।

२- इति उच्यते ।

३- पा. सू. ७।२।८४।

४- पा. सू. ७।१।५५।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मुडागमो न स्यात्, तदर्थमुपदेशग्रहणं क्रियते । सति च तस्मिन् षट् संज्ञा भवतीति न दोषः ।

न च 'शतानि, सहस्राणि' इत्यत्र "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य" ^१ इति परिभाषया नान्तविभक्तीत्यु-
भयनिमितीकृत्य जायमाना षट् संज्ञा 'षड्भ्यो लुक्' ^२ इति लुक्
प्रति निमित्तं न भवति । तथा चानयैव दोषवारणसम्भवात्
उपदेशग्रहणस्य न किमपि फलम् ।

एवमष्टानामित्यत्रापि न दोषः तदभावेऽपि । तथाहि
"अष्टनो दीर्घात्" ^३ इति दीर्घग्रहणाद् आकारान्तस्य षट् संज्ञा
भवतीति तेन अष्टानामित्यत्र न दोषः । ज्ञापनप्रकारश्चेत्यम्—
'नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽ-
ष्टन्शब्दः साधितः । तस्मादष्टन्शब्दाद् भिसि प्रत्ययेऽष्टभिर-
ष्टाभिरिति रूपद्वयं भवति । तत्र आत्वाभावे मध्योदात्तत्वम्,
आत्वपक्षे तु अन्तोदात्तत्वमिति सिद्धान्तः । तत्र "षट्त्रिचतुर्भ्यो
हलादिः" ^४ इति सूत्रेण 'अष्टसु' इत्यादौ षण्णां षड्भिरित्यादा-
विव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं, तद्बाधित्वा "इल्युपोत्तमम्" ^५
इत्यनेन उपोत्तममुदात्तं प्राप्तम् । 'इल्युपोत्तममि'त्यस्य 'षट्त्रि-
चतुर्भ्यो हलादिः' इति परा या इलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपो-
त्तममुदात्तं भवतीत्यर्थः । तद्बाधनार्थम् 'अष्टनो दीर्घात्' इति
सूत्रमारभ्यते । अस्य सूत्रस्यायमर्थो यद् दीर्घान्ताद् अष्टन्

१-परिभाषा ८७ ।

२-पा.सू. ७।१।२२।

३-पा.सू. ६।१।१७२।

४-पा.सू. ६।१।१७९।

५-पा.सू. ६।१।१८०।

शब्दात् परा याऽसर्वनामस्थानविभाक्तिः सा उदात्ता भवतीति सूत्रस्यार्थः। तत्र यदि आत्वपक्षे षट् संज्ञा न स्यात् तदाऽवकाशभूतोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे 'भल्युपोत्तमम्' इति षट् स्वरेण बाधिव्यते इति दीर्घग्रहणस्य किम्प्रयोजनं स्यात्? तथा च दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति यत् कृतात्त्वस्य षट् संज्ञा स्यात्। तथा च कृतात्त्वस्यापि षट् संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोऽपवादो भवति। न चाष्टनः स्वरः शसि प्रत्यये सावकाशः इति चेत्, न^१।

तत्र "एकदेश उदात्तेनोदात्तः"^२ इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। अष्टन्शब्दः अन्तोदात्त इति समनन्तरमेव कथितत्वात्। तेन च दीर्घपक्षवत् दीर्घाभावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तत्वं स्यादिति तन्निराकरणार्थं विधीयमानस्य दीर्घग्रहणस्य सार्थक्यमेवोपपद्यते। तस्माद् दीर्घग्रहणेन आत्वपक्षेऽपि षट् संज्ञा भवतीति ज्ञायते^३। तथा च तेनैव ज्ञापनेन अष्टानामित्यत्र नुटः सम्भवात् तदर्थमपि उपदेशग्रहणस्य न किमपि प्रयोजनम्। अथवा 'छान्ता षडि'^४ इत्यत्र आकारोऽपि निर्दिश्यते। तथा च षान्ता नान्ता आकारान्ता च सङ्ख्या षट् संज्ञा भवतीति। इत्यर्थकरणेनापि दोषाभावात्। तदर्थमपि उपदेशस्य न किमपि फलम्।

न चाकारान्तस्य षट्संज्ञाविधाने 'सधमादो द्युम्न-

१-पा.सू. ६।१।१८०।

२-श.कौ. १।१।२४।

३-पा.सू. च२।५।

४-श.कौ. १।१।२४।

५-पा.सू. १।१।२४।

'एकास्ताः' इत्यत्रापि आकारान्तस्य सत्त्वात् सङ्ख्यावाच-
 कत्वस्यापि सत्त्वेन षट् संज्ञा स्यादिति चेत्, न। एकशब्दस्य
 बहुवर्धत्वेन सङ्ख्याभिन्नवाचकात् 'एका' इत्यस्याकारान्तत्वे-
 ऽपि सङ्ख्यावाचकत्वाभावात् न षट् संज्ञा। तद्यथा—
 एकशब्दः सङ्ख्याभिन्नार्थेऽपि वर्तते। यथा— असहायवा-
 चकेऽपि अर्थे एकशब्दो वर्तते। यथा— एकाग्रनयः, एकह-
 लानि, एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। एवमस्ति भिन्नार्थेऽपि
 अन्यार्थेऽपि एकशब्दः। यथा— 'प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका'
 इत्यत्र 'सधमादो द्युम्न एकास्ताः' इत्यत्रापि अन्यार्थः
 एकशब्दः अस्तीति।

2-47-52

२- पा. स्म. १११२४।

३-पा.सू. ६।१।१७९।

४-पा०सू० ७।१।२२।

५-पा.स्त्र. ७।१।२१।

६-शा. को. १।१।२४ पृ. सं. १२।

७-पा. स्त्र. ७।२।२४।

८-पा.सू. ७।२।८५।

विभक्तौ आकारदेशो भवति । ततो 'हली'ति अपरो योगः । 'हली'
ति उभयोः शेषः ।

तेन 'अष्टानामि'त्यत्र नुटि कृते नुटः पश्चाद् एव
आत्वं भवति, न तु ततः प्राक् । एवं सति जश्शसोः आत्वं न
भवेदिति चेत्, न । 'अष्टाभ्यः' इति कृतात्वनिर्देशाज्जश्शसो-
र्विषये आत्वं भवतीति ज्ञाप्यते । कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं हि
यत्रात्वं तत्रैव औश्त्वं यथा भवेदिति । यदि ह्येतत् कृतात्वस्य
निर्देशस्य प्रयोजनं न भवेत्, तदा लाघवार्थम् 'अष्टाभ्य औश्'^१
इत्यस्य स्थाने 'अष्टाभ्य औश्' इत्येव ब्रूयात्^२ ।

भवेदेतत् तथा हि 'हली'ति यदि उभयोः शेषः
तर्हि प्रियाष्टनशब्दे 'औजसमौदृष्टाडेऽसिऽसोसांऽयोस्सुप्'^३
विभक्तिषु वैकल्पिकत्वेन इष्यमाणत्वं न सिद्धयेत् । न च तत्र
आत्वं नेष्यते एवेति चेत्, न । इतः प्राचीनपक्षाणामतिव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यत एव । विभक्तिमात्रे तद्विधानात् ।

न चैवं सति 'षड्भ्यो लुक्'^४ 'षट्चतुर्भ्यश्च'^५ इत्युभयाभ्यां
सूत्राभ्यां विधीयमानौ लुग्नोटौ च यथा गौणत्वे न भवतः, तथा
आत्वमपि गौणत्वे न भवेदिति चेत्, न । वैषम्यात् । लुग्नोटोः
विधाने हि षड्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशेन
यत्र षडर्थस्य प्राधान्यं तत्रैव तौ प्रवर्तेताम् । आत्वविधौ
त्वष्टन इत्येकवचनस्य निर्देशाद् गौणेऽपि भवति । तेन 'प्रिया-

१- पा. सू. ७।१।२१

२- रत्नप्रकाश पृ. १२४।

३- पा. सू. ४।१।२।

४- पा. सू. ७।१।२२।

५- पा. सू. ७।१।२५

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

1859-60

1859-60

1859-60

ष्टाभ्याम्^१ इत्यादौ अन्यपदार्थप्राधान्येऽपि आत्वं प्रवर्तित एव।^१

न च जश्शसोः 'अष्टाभ्य औश्'^२ इत्यत्र कृतात्वस्य निर्देशाद् यत्र आत्वम् अनुमीयते तद्धि केवले प्राधान्ये च 'अष्टौ, परमाष्टौ' इत्यादौ यथा भवत्येवं गौणत्वेऽपि 'प्रिया-ष्टाभ्याम्' इत्यादौ आत्वं भविष्यतीति न दोष इति वाच्यम्। औश्त्वं हि लुग्ननुदाविव गौणत्वे न भवतीति। अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा गौणत्वे यदि स्यात्, तदा कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् — अष्टा औशिति अष्ट इति वा। इदं तु भाष्ये कैयटे च सम्यक्तपोलिलिखितं वर्तते इति। तथा च औश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेन यदात्वम् अनुमीयते तत्तदपि अष्टन्शब्दार्थप्राधान्ये एव स्यात्, न तु गौणेऽपीति तदंशेऽपि अनुपपत्तिसाम्यात्। तस्मात्कारणात्—

“हलीत्युभयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः। टाडेऽसिडसो-साम्सु तथैवौजसमोद्वसि। प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वम-मीष्वपि। फलभेदे महत्येवं कथं पक्षविकल्पनम्।” इति।^१

अत्र एतत् सम्बन्धे उच्यते — प्रियाष्टन्शब्दस्य अजादौ विभक्तौ आत्वम् अनिष्टमेव। 'हली'त्युभयोः शेषस्य भाष्य एव सिद्धान्तरूपेण प्रतिपादितत्वात्। तथा सति औजसोः विभक्त्योः क्रमज्ञाः प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः इत्येवं रूपं भवेत्, न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः। इत्यस्यापि आशङ्कां कृत्वा यथा-लक्षणमप्रयुक्ते इत्युक्तत्वाच्च।

१- शब्को० १।१।२४ पृ. १२।

२- पा० सू. ७।१।२१।

अस्येदं तात्पर्यं यद् यस्य विशिष्टः प्रयोगः स्मरण-
 पथं नायाति, नापि प्रयोगनिषेधस्य स्मृतिः तद् यथालक्षणमनु-
 गन्तव्यम्, अर्थात् तदत्र माभूद् आत्वमिति इत्यर्थः । नैव
 वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेव हि लक्षणेन
 अन्वाख्यानात् ।

चित्रवाससमानय^१

लोहितोष्णीषा^२

“सर्वदीनि सर्वनामानि”^३ इति सूत्रे ‘सर्वदीनि’ इत्यत्र कौडयं समासः? इत्येतत् प्रसङ्गे उल्लिखितोऽयम्भन्तः भाष्यकृता पतञ्जलिना महर्षिणा । प्रसङ्गश्चेत्थं यत् — ‘सर्वदीनि सर्वनामानि’ इत्यत्र कौडयं समासः? ‘सर्वदीनि’ इत्यत्र बहुव्रीहिः समासः । सर्वः आदिः प्रथमावयवो येषां तानि सर्वदीनि इति विग्रहः ।

न च बहुव्रीहिः अन्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य च समासान्तर्गतपदार्थत्वात् अन्यपदार्थत्वाभावात् सर्वतरेषां विश्वादिशब्दानामेव सर्वादिशब्देन बहुव्रीहिसमासेन बोधात् सर्वनामसंज्ञा स्यात्, न तु सर्वशब्दस्य इति चेत्, न । सर्वः आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः । सर्वशब्दघटितः समुदायः समासार्थसमुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा क्वचिदपि अप्रयुज्यमाने तस्मिन् समुदाये वैयर्थ्याद् आनर्थक्यात् तदङ्गेषु इति न्यायेन अवयवेषु अवतरन्ति । सामान्यात् तदवयवेषुपि सर्वशब्देऽपि विश्राम्यतीति न्यायेन समुदायघटकप्रत्येकं संज्ञा विश्राम्यतीति प्रकटनाय इत्यवयवगतायाः बहुत्वसङ्ख्यायाः समुदाये आरोपाद् बहु-

१- अनुपलब्धवैदिकप्रतीकः ।

२- लोहितोष्णीषा लोहितवाससो निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति स्मृत्यै ॥

षड्विंशब्रा. ४।२।२२।

३- पा. सू. १।१।२७

वचनोपपत्तेः । तदेवं व्याख्याने “हलि सर्वेषाम्”^१ इत्यादि निर्देश
एव प्रमाणम् ।

न च बहुव्रीहिसमासे अन्यपदार्थस्यैव प्रधानत्वेन
सर्वशब्दस्य च सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । तथा च सर्वेषामि-
त्यादौ सर्वनामकार्याणि सुडादीनि न भवेयुरिति । तथा च
बहुव्रीहिः द्विविधः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः अतद्गुणसं-
विज्ञानबहुव्रीहिश्चेति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणाः - विशेष-
णानि अर्थात् समस्थमान पदार्थस्वरूपाणि इति तद्गुणाः ।
तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र स इति तद्गुण-
संविज्ञानः ।^२ उक्तं हि आप्ये — “भवति हि बहुव्रीहौ तद्गु-
णसंविज्ञानमपि ।”^३ एतदभिन्नः अतद्गुणसंविज्ञानः ।

अन्यच्च — तद्गुणातद्गुणयोर्विशेषं विभजते — तत्रेति । —
संयोगसमवाययोरन्यतरस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तद्गुणसंविज्ञा-
नत्वम् । सम्बन्धान्तरस्य तत्त्वे तद्विपरीतमिति^४

तद्यथा — लम्बकर्णमानय, चित्रवाससमानय, लोहि-
तोष्णीषेति त्रद्विजः प्रचरन्ति । अत्र लम्बो कर्णो यस्य तम्
आनय, चित्रं वासः यस्य तमानय, लोहिता उष्णिक् येषां ते
त्रद्विजः इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे तद्गुण आनीयते । तद्-
गुणाश्च सञ्चरन्ति ।

१- मा.सू. ८।३।२२ ।

२- श.कौ. १।१।२७। पृ. १३।

३- म.भा. १।१।२७।

४- नारायणीयम् पृ. १३७।

इदं तात्पर्यं यद् बहुव्रीहौ अन्यपदार्थे बहुव्रीहिसमा-
सघटकीभूतः पदार्थः यदि समवायेन संयोगेन वा विशेषण-
तामापन्नो भाषते स च सम्बन्धः बहुव्रीहेरर्थः, तदा तद्गुणो
बहुव्रीहिः । यथा — लम्बकर्णमानय इत्यत्र लम्बकर्णौ सम-
वायेन अन्यपदार्थौ पुरुषे विशेषणीभूतौ, चित्रवासः, लोहि-
ताष्णिक् - इति संयोगेन तद्गुणत्वम् ।

तथा च संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धे बहुव्रीहि-
समासघटकीभूतपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवान्यकत्वं तद्गुणत्वम् ।
संयोगसमवायसम्बन्धेन बहुव्रीहिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदा-
र्थवान्यकत्वम् अतद्गुणत्वमिति । अथवा - बहुव्रीहिविशिष्टा-
र्थबोधकत्वं तद्गुणत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च — स्वार्थान्वयित्व-
स्वार्थान्वयसमकालिक-स्वार्थसन्निहितत्वान्यतररूपम् ।

प्रकृते 'सर्वादीनि' इत्यत्र सर्वाभिन्नप्रथमावयव-
रूपस्य बहुव्रीहिघटकपदार्थस्य अन्यपदार्थे समुदाये आरो-
पितसमवायेनान्वयः । अवयवावयविनी समवायसम्बन्धस्य
निश्चितत्वात् तद्गुणत्वम् । तथा च समुदायस्य उद्देश्य-
त्वेन सर्वनामसंज्ञाकर्तृक-सत्ताक्रियायामन्वयः इति सर्व-
शब्दस्य सर्वनामत्वम् ।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

“सर्वादीनि सर्वनामानि”^२ इति सूत्रस्य व्याख्यानाव-
सरे सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठकरणे ‘उभयोऽन्यत्र’
इति वार्तिकनिरूपणप्रसङ्गे ‘उभये देवमनुष्याः’ इति मन्त्रः
समुपस्थापितो भाष्यकृता । अयम्भावः— उभशब्दः द्वित्व-
विशिष्टस्य वाचकः । द्वित्वविशिष्टस्य वाचकत्वादेव उभशब्दो
नित्यं द्विवचनान्तः इति शब्दकौस्तुभकारो भट्टोजिदीक्षितः ।

तथा च सर्वनामप्रयुक्तकार्याणिमेकवचनबहुवचन-
योरेव विधानादत्र सर्वनामप्रयुक्तकार्याणि न भविष्यन्ति तर्हि
सर्वादिगणेऽपाठो व्यर्थः । न च टावन्ते सर्वनाम्नः प्रयुक्तकार्याणि
स्यादित्याद्यन्यसर्वनामकार्यस्य सम्भव इत्यत आह—
उभशब्दस्य द्विवचनवत् टाविविषयत्वमपि भवतीति । किञ्च
टाविविषयत्वमपि द्विवचनादन्यत्र नास्तीति । अथत् टा-
ग्रहणम् अनुवादमात्रं नापूर्वम् ।

नन्वेवं सति ‘जसाः शी’^३ ‘सर्वनाम्नः स्मै’^४ ‘उ-
सि इयोस्स्मात्स्मिनौ’^५ ‘आमि सर्वनाम्नः सुद्’^६ इत्युक्तानां
सर्वनामप्रयुक्तकार्याणां द्विवचने अभावाद् उभशब्दस्य सर्वा-
दिगणे पाठो व्यर्थ इति चेत्, न । तस्य उभशब्दस्य सर्वादि-
गणे पाठस्तु ‘उभकौ’ इत्यत्र ‘अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्तेः’^७
इति अकच्प्रत्ययार्थत्वात् ।

अपः प्रणयति श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत—

१- उभयोऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्धयते । तै. सं. १।६।८।१।

२- पा० सू. १।१।२७।

३- पा० सू. ७।१।१७।

४- पा० सू. ७।१।१४।

५- पा० सू. ७।१।१५।

६- पा० सू. ७।१।५२।

७- पा० सू. ५।३।७१।

न च उभशब्दात् स्वार्थिके 'क'प्रत्ययविधाने स-
त्यपि 'उभको' इति रूपसिद्धेः सम्भवात् सर्वादिगणे पाठो
व्यर्थः स्यादिति चेत्, सत्यम् । तर्हि द्विवचनपरत्वाभावे उभ-
शब्दाद् 'अयच्' विहितः । अयच्प्रत्यये सति तन्मध्ये पति-
तस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दस्य
ग्रहणाद् 'उभक् औ' इत्यस्यां दशायां द्विवचनपरत्वादयच्-
प्रत्ययो न भवति । 'क'प्रत्यये विधाने सति तस्य उभशब्दात्
परतो विहितत्वेन तन्मध्ये पतितन्यायस्य अप्रवृत्त्या उभक-
शब्दस्य उभशब्देन ग्रहणाभावाद् उभशब्दस्य कप्रत्ययव्य-
वधानेन द्विवचनपरकत्वासम्भवाद् अयचि सति 'उभयको'
इति स्यात् । उभयतः उभयत्र इत्यादिवत् । द्विवचने सति
तु अयच् प्रत्ययो न इत्यत्र किम्प्रमाणम् ? इति चेत्,
आह — 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिकमेव प्रमाणम् ।

अतो द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो न । एतावता
द्विवचनपरत्वाभावे अयच्प्रत्ययो भवति । 'उभयोऽन्यत्र'
इति वार्तिके 'अन्यत्र' इत्यनेन द्विवचनाद् अन्यस्मिन् परे
इत्यर्थः । तथा च 'उभयोऽन्यत्र' इत्यस्य उभयशब्दोऽस्य
अन्यत्र भवतीत्यर्थः ।

'स्वार्थिकानामपि' इत्येतेन 'द्विवचनविषयत्वादि-
त्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते, किं तर्हि, द्व्यर्थाभि-
धानसमर्थ इत्यर्थः । उभयत उभयत्रेति च व्रतसोरव्ययत्वाद्
द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषये उभयशब्द एव
प्रयुज्यते, न तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य

पाठः '१ इति निरस्तम् । तदुक्तार्थस्यैकेनाप्यंशेन प्रकृतभा-
व्यासंस्पष्टाति १।

भाष्ये 'के' इत्यनेन निर्दिष्टस्यापि प्रत्ययत्वेन
'द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते' इत्यस्य प्रकृतानुपयो-
गित्वेनासम्बद्धप्रलापत्वात् । त्रतसन्तस्याव्ययत्वेऽपि त्रतसो-
ऽनव्ययत्वात् । तथोरव्ययत्वेन स तुष्यति चेदपि कप्रत्यय-
वत् तथोरपि स्वार्थिकत्वाविशेषेण द्वित्वविशिष्टार्थभिधा-
नसामर्थ्यनिपायात् । शङ्कया अतितुच्छत्वेन समाधानाक-
रणेऽपि तावताकजर्थोभशब्दपाठस्याप्रत्याख्यानान्तर-
२

ननु सप्तमीपञ्चम्यन्तात् त्रतसिलोर्विधानात् सप्त-
मीपञ्चम्यन्तार्थः सर्वोऽपि त्रतसिभ्यामुच्यते न तूभशब्दा-
र्थमात्रमिति कप्रत्ययात् तथैर्विशेष इति चेन्न, उभशब्दावा-
च्याज्ञाताद्यर्थस्यापि केनोच्यमानत्वेन तस्यापि तदर्थमात्र-
परत्वाभावात् । प्रथमान्तादेव कप्रत्यय 'इत्यत्र मानाभावेन
सप्तम्याद्यन्तस्य विधीयमानस्य तस्य सप्तम्याद्यन्तार्थ-
बोधकताया अपि सम्भवाच्च । इदानीं 'केऽपि तुल्यम्'
इति मन्दबुद्ध्याशङ्कायाः समाधानं बालकेनापि ज्ञातुं श-
क्यत इति तदुपेक्ष्य 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिकानन्तर-
वार्तिकमवतारयतीति ३

उभये देवमनुष्याः, उभयो मणिः । यदि तु द्विव-
चनशब्देन द्वित्वमुच्यते अनेन इति यौगिकार्थस्य श्रवणं न ।

१- इति कैयटः ।

२- रत्नप्रकाश पृ. १६५ ।

तदा उभशब्दात् स्वार्थे विहितस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचन-
तया अयच्चः प्राप्तेरभावाद् उभशब्दः सर्वादी न पठनीयः।
तदुक्तं भाष्ये — “कैऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भवि-
ष्यति ॥ कथम् ? ॥ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति
इति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति” ॥

यद्वा प्रकृतितोऽविशिष्य भवति इत्यस्य स्वार्थिक-
प्रत्ययान्ते प्रकृतिपर्याप्तिधर्माणामारोपः, अर्थात् पर्याप्ति सम्बन्धेन
प्रकृतिगतानां धर्माणां प्रत्यये आरोपः। तथा च ‘उभकौ’ इत्यत्र
यद्विवचनं तदपि उभक्स्वरूपात् उभशब्दात् परमेवेतीति तत्र न
अयच्चप्रत्ययः।

वस्तुतस्तु सहस्रशः शब्देषु अनेभिधानस्य कल्प-
नायां गौरवं भवति। तस्मात् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽवि-
शिष्टा भवन्ति इति भाष्याक्षरस्य स्वारस्याद् उभौ इत्यत्र
अयच् न भवति। शेषरकारानुसारेण च — द्विवचने परे
अयच् न भवतीत्येवार्थः। कप्रत्ययस्यापि भाष्यमते द्विवचन-
तया तत्र नायजिति सर्वादी उभशब्दपाठस्य भाष्यदिशा
वैयर्थ्यमेव।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पपिवान्^१ तस्थिवान्^२

२९१

“कृन्मेजन्तः”^३ इति सूत्रस्य व्याख्यानानुसारे ‘पपि-
वान्’, तस्थिवान्’ इति मन्त्रप्रतीकौ भगवता भाष्यकृता
भाष्ये व्यपदिष्टौ। तत्र अस्य मन्त्रप्रयोगस्य प्रसङ्गः कः ?
इति प्रथमं तावत् सूत्रव्याख्यानानेन उपस्थाप्यते। प्रथमं ता-
वत् सूत्रार्थः — व्याख्यानान्तर्पूर्वं पदविभागः प्रदर्श्यते। —
कृत् मेजन्तः इति पदच्छेदः। मृच् एच् च मेचौ तौ अन्ते
यस्य स मेजन्तः।

अत्र मेजन्तस्य पूर्वं कृति अन्वयं विधाय
पश्चात् ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्’ इत्यनेन तदन्त-
विधिः। उत मेजन्तस्य कृदन्ते एवान्वयः इति विकल्पद्वय-
मुदेति। यदि मेजन्तस्य कृति अन्वयः क्रियते तदा ‘आमः’^४
कृत्वाभावात् मान्तत्वेऽपि लिट् कृत्वात् प्रत्ययलक्षणेन
तदन्तत्वेऽपि ‘कार्याचकार’ इत्यादौ ‘कारयामि’त्यस्य
अव्ययसंज्ञा न भवति, कारणं हि अत्र कृत् लिट् स च
मान्तो न भवति इति कृद्रूपमान्तत्वाभावात्। यदि मेजन्त-
स्य कृदन्ते एवान्वयः क्रियते तदा प्रतामो इत्यादौ क्विपः प्र-
त्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् स्वतः मान्तत्वस्य च वर्तमानत्वात्

१-ऋक्सं. १।६१।७, २।११।१०, ३।५०।३, ५।२९।५,
शौ.सं. १४।१।३, २०।२५।७।,
पै.सं. ९।९।४, १८।१।३।

२-अनुपलब्धवैदिकप्रतीकः ?

३-पा.सू. १।१।३९।

४-पा.सू. २।४।८१।

अव्ययसंज्ञा प्राप्नोतीति तर्हि दतयोः पक्षयोः कृतयोः भान्तः
इत्येव पक्षः आश्रीयताम् । यदि अयं पक्षः आश्रीयते
तदा 'कार्यान्चकार' इत्यादौ अव्ययसंज्ञा न भवेदिति
न वाच्यम् । 'आमः'^१ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

न च तत्र लिङ्ग्रहणस्यानुवर्तनात् अत्र
न लुग् भविष्यतीति तर्हि तत्र लिङ्ग्रहणस्य निवर्तनात् ।
यदि लिङ्ग्रहणस्य निवृत्तिः क्रियते तर्हि प्रत्ययमात्रस्य
लोपः स्यादिति तरबादेः तद्धितस्यापि प्रत्ययस्य लुगाप-
त्तिरिति चेन्न । अपरिसमाप्तार्थत्वेन तरबादेः प्रत्ययस्य
उत्पत्तेरेवाभावात् । अपरिसमाप्तार्थत्वेन्तावत् सङ्ख्या-
कर्त्रादिविषयकोट्यिताकाङ्क्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः
प्राथ्यते । आमन्तार्थगतस्य प्रकषादेः प्रतीतिस्तु अनुप्र-
योगाद् उत्पन्नेन तरबादिना भविष्यति । अत एव "कृञ्चा-
नुप्रयुज्यते लिटि"^२ इति सूत्रितम् । अनुशब्दो हि व्यवहित-
स्य विपरीतस्य च प्रयोगस्य निवृत्तये इति । यद्वा पूर्वसूत्रे
उक्तस्य निष्कर्षस्यानुसारादामन्तात् सौख्योत्पत्तौ हलङ्-
यादि लोपो^३ भविष्यतीति ।^४

अथवा कृदन्तं यत् मान्तमिति द्वितीयार्थः
स्वीक्रियताम् । न चेत्स्वीकारे प्रतामौ प्रतामः अत्रापि
क्वपः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् अव्ययसंज्ञा स्यादि-
ति चेन्न । चुरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः

१- पा.सू. २।४।८१ ।

२- पा.सू. ३।१।४० ।

३- पा.सू. ६।१।६८ ।

४- श. को. १।१।३९ पृ. २३ ।

प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमुपजीव्य अण्ययसंज्ञा न भव-
तीति ज्ञापनेनैव दोषाभावात् ।^१

न च “मोनो धातोः”^२ इति सूत्रेण मकारस्य
नकारादेशे जाते मान्तत्वाभावेन कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न ।
नत्वस्यासिद्धत्वेन मान्तरूपैव सम्भवेन तज्ज्ञापकत्वस्यो-
चितत्वात् । न च शानः तेजनः इत्यस्यार्थान्तरनिवृत्तत्वे
शानप्रतीति प्रयोगस्य सिद्धिः स्यात् तदर्थं चुरादित्वस्य
स्वीकारेण नित्य सन्नन्तत्वस्यासम्भवात् तस्यैवायं चुरा-
दिषु पाठः इति चेत्, नेतत् विचारणीयम् । शानप्रतीत्या-
दिप्रयोगस्यानभिधानेन दोषाभावात् । तस्मात् विषयः
अनुपपत्तेः । एतत्सम्बन्धे ज्ञापकत्ववर्णनिबोधकं भाष्यमे-
व प्रमाणम् ।^३

‘संज्ञा च यतो नामलघीयः’^४ इति टि^५ घुस्तंज्ञा-
इत्यादिवत् लघ्वी संज्ञा कर्तुमुचिता, परमव्यपेति महा-
संज्ञाकरणसामर्थ्याद् इयम् अन्वर्था संज्ञा । तथा च तद-
न्वर्थबलाद् असत्त्वार्थस्य साम्यवाचकस्यैव प्रशान्शब्द-
स्य तत्र ग्रहणम्, न तु शान्तिमदर्थवाचकस्य । तेन प्र-
शामौ प्रशामः इत्युदाहरणं न विरुध्यते । स्वस्त्यादीनां तु
सत्त्ववाचकानामपि पाठकरणसामर्थ्यात् अण्ययत्वं भवती-
ति शेषः ।

१-श.कौ. १।१।३९ ट. २३।

२-पा.सू. च. २।६४।

३-श.कौ. तत्रैव ।

४-वा.सू.

५-पा.सू. १।१।६४।

६-पा.सू. १।१।२०।

‘आधये, आधे, चिकीर्षवे, चिकीर्षोः’ इत्यादीना-
 मव्ययसंज्ञा माभूत् तदर्थम् अनिकारोकारप्रकृतिरूपः
 ‘कृन्मेजन्तः’^१ इति वक्तव्यम् । न च येन केनचिद्विदुषा
 ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यत्र अन्तग्रहणसामर्थ्यात् नित्ययोगबहु-
 व्रीहिः आश्रीयते । तेन उपदेशे एजन्तमित्यर्थस्य ग्रहणेन
 दोषाभावः इति यदुक्तं तन्न विचारितरमणीयम् । अनिका-
 रोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यमिति परिभाषयैव तत्र दोष व्यावृ-
 त्तिसम्भवाद् अन्तग्रहणं न कार्यम् । न च वर्णग्रहणे
 ‘कृन्मेजन्तः’ ‘अनिकारोकारप्रकृतिरिति परिभाषा न प्रव-
 र्तते । अन्यथा “एचोऽयवायावः”^२ इत्यादौ अति प्रसङ्गा-
 दिति यदभिहितं तदपि नौचितम् ।

एवमपि ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’^३ इति
 परिभाषया गुणे कृते सुपौडनपेक्षत्वेन अव्ययसंज्ञा अन्त-
 रङ्गेति । सुपः सम्बन्धापेक्षत्वेनायादयो बहिरङ्गा इति
 अन्तरङ्गत्वाद् अव्ययसंज्ञैव^४ स्यात् न तु अयादयः । न
 च पूर्वम् अव्ययसंज्ञा कृतेऽपि अपादेश सुबलुकोः^५ प्राप्तयोः
 वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद् अयादय एव स्युः ।^६

एवं तर्हि एतस्यां दशायाम् ‘अन्तरङ्गा-
 नपि विधीन् बहिरङ्गो लुगबाधते’^७ इति परिभाषया

१-पा.सू. १।१।३९।

२-पा.सू. २।४।२२।

३-पा.सू. ६।१।७८।

४-उद्योत १।१।३९

५-परिभाषा- ५१।

६-परिभाषा- ५३।

७-पा.सू. १।१।३७।

सुष्ठुक् एव, न अपादयः । तेन च लुक् इव तत्प्रयोज-
कानामपि तत्प्रबलत्वबोधनेन अनेनैव गुणे अपादीन्
बाधित्वा अव्ययत्वं शेषमिति । अथवा 'आधये' इत्याद्यर्थम्
'अनन्यप्रकृतिः' इति वार्तिकं वक्तव्यम् । तर्हि अनयोः समा-
धानयोः मध्ये अनन्यप्रकृतिरिति वचनस्य ज्यायस्त्वात्
तेन कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्यः इत्यादौ न अव्ययसंज्ञा
भवति ।^१ तर्हि अनन्यप्रकृतिरिति वचनं वक्तव्यमिति चेद्,
इति न वाच्यम् ।

‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’^२
इति परिभाषयैव दोषवारणसम्भवात् । तथाहि द्वयोः
सम्बन्धः सन्निपातः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विधातः
तस्य निमित्तं न भवति । अत्र अदन्तः भ्यस् इत्पुभयं
निमित्तीकृत्य जायमानः एकारदेशः अव्ययसंज्ञा द्वारा
भ्यसः लोपविधानेन न समर्थः इति । अस्याः परिभाषायाः
एतद्व्यतिरेकानि बहूनि प्रयोजनानि सन्तीति । तदर्थम्
एषा परिभाषा कर्तव्यैव । तत्र स्वर्णि प्रयोजनानि
अत्र विस्तरभयाद् वक्तुं न शक्यन्ते तथापि दिङ्मात्रं
प्रदर्शयते ।^३

‘शतानि सहस्राणि’ इत्यत्र नुमि कृते ‘षण्णान्ता
षट्’^४ इति षट् संज्ञा प्राप्नोति । सा षट् संज्ञा अनया परि-
भाषया व्यावर्त्यते । तथाहि विभक्ति सन्निपातनिमित्तौ

१- म. भा. १।१।३९।

२- परिभाषा- ८७।

३- म. भा. १।१।३९।

४- पा. सू. १।१।२४।

नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तमिति।
भवादभिः इदानीं सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनं प्रदर्शितम्।
किन्तु सन्निपातपरिभाषायाः सत्त्वे बहुषु प्रयोगेषु दोषाः
समापतन्ति। परं बहुषु दोषेषु कश्चिद् दोषोऽत्र प्रदर्श्यते।
पपिवान् →

‘पा० पाने’ इत्यर्थकाद्धातोः ‘द्युन्दसि लिट्’^१
इति लिटि, द्वित्वम्,^२ अभ्याससंज्ञा^३ इत्स्वः^४ ‘क्वसुश्च’^५ इत्य-
नेन लिटः क्वसुरादेशेऽनुबन्धलोपे ‘वस्वैकाजादघसाम्’^६
इति सूत्रेण इडागमे ‘आतो लोप इटि-च’^७ इत्याकारलोपे
कृदन्तत्वात् ‘कृत्तद्धितसमासाश्च’^८ इति प्रातिपदिकसंज्ञायां
स्वादिकार्ये जाते ‘उविद-चां सर्वनामरूपाने-चाधातोः’^९ इति
नुमागमेऽनु० ‘सान्तामहतः संयोगस्य’^{१०} इति दीर्घे ‘पपिवान्स’
इति स्थिते हलङ्यादि‘सु’^{११} इति लोपे, संयोगान्तसकारलोपे^{१२}
‘पपिवान्’ इति सिद्ध्यति।

तस्थिवान् →

एवं ‘स्था’ धातोः ‘द्युन्दसिलिट्’ इति लिट्,
क्वसुश्चेति क्वसु, द्वित्वे, अभ्याससंज्ञायां ‘शार्पूर्वाखयः’^{१३}

१-पा.सू. ३।२।१०५।

७-पा.सू. ६।४।६४।

२-पा.सू. ६।१।८।

८-पा.सू. १।२।४६।

३-पा.सू. ६।१।४।

९-पा.सू. ७।१।७०।

४-पा.सू. ७।४।५९।

१०-पा.सू. ६।४।१०।

५-पा.सू. ३।२।१०७।

११-पा.सू. ६।१।६८।

६-पा.सू. ७।२।६७।

१२-पा.सू. ८।२।२३। १३-पा.सू. ७।४।६१।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

इत्यनेन शर्पूर्वकख्यस्य थकारस्य शेषे, अन्यस्य सकार-
स्य लोपे, जश्त्वे, चत्वे. 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति इडागमे,
आकारलोपे, प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये 'तस्थिवान्' इति।

यदि सन्निपातपरिभाषा स्वीक्रियेत तदा
'तस्थिवान्, पपिवान्' इत्यादौ 'वस्वेकाजाद्धसाम्'
इति आकारान्तलक्षण-इत् आकारलोपस्य अनिमित्तं
भवेत्, तर्हि अत्र आकारलोपाभावेन 'पपिवान्, तस्थि-
वान्' इत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गः। तस्मात् परिभाषा-
प्रवृत्तौ दोष इति।

१- पा. सू. ७।२। ६७।

सप्तमोऽध्यायः

अग्ने त्रीते वाजिना^{त्री}षधस्था
ता ता पिण्डानाम्
सर्वाणि ज्योतींषि
नृः पाहि
सोमस्थाने पूतीकृतृणानि
उशीनरवन्मन्त्रेषु
तेऽप्सु यायावरः
सौरी बलाका
आयुष्टतम्
संरायस्पोषेण गमीय

आर्य समाज

आर्य समाज की स्थापना

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

सन् १८७५ ई.

अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था १ २९८ ताता पिण्डानाम् २ सर्वाणि ज्योतींषि ३

“मिदचोऽन्त्यात्परः” ४ इति सूत्रव्याख्यानावसरे
नलोपाप्राप्तिप्रसङ्गे सुभुदाहतोऽयम्मन्त्रो भाष्यकारेण ।
‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इत्यस्य मकारः इत् यस्य स मित् अन्त्या-
दचः परो भवति इत्यर्थकरणे ‘शे मुचादीनाम्’ ५ इत्यादौ
इदं सूत्रं न प्रवर्तते । तत्र अन्त्यस्याचः अभावात् । अतः
अचः इति षष्ठ्यन्तं न तु पञ्चम्यन्तम् ।

अचः इत्यत्र ‘यतश्चानिधरिणम्’ ६ इति सूत्रात्
षष्ठी भवति । अचः इति एकत्वं न विवक्षते । अतः अचां
मध्ये योऽन्त्यः तस्मात् परस्यैव अन्तावयवः मित् भवति ।
सच मित् पूर्ववियवः । स्थाने योगस्य परश्चेति परत्वस्य
चापवादः । उदाहरणं यथा— कुण्डानि, वनानि, यशांसि,
रुणद्धि, पयांसि ।

‘कुण्डानि, वनानि’ इत्यादौ ‘नपुंसकस्य इलचः’ ७

१- अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजातपूर्वी ।

तिस्र उते तन्वो देव वाता स्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥

ऋ.सं. ३।२०।२ तै.सं. २।४।११।२।

२- एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणां तु या कृणोमि ताता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥

ऋ.सं. १।१६।२।१९।

३- अप तस्य हतं तमो व्यावृत्तः स पाप्मना ।

सर्वाणि तस्मिन् ज्योतींषि यानि त्रीणि प्रजापतौ ॥ अथ.सं. १०।७।४०।

४- पा.सू. १।१।४७। ५- पा.सू. ७।१।५९। ६- पा.सू. २।३।४९

७- श.कौ. १।१।४७ पृ. २७। ८- पा.सू. ७।१।७२।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्येति विशेषणात् तदन्तविधिः ।
 तथा च झलन्तस्य अजन्तस्य च नुमागमः स्यादित्यर्थे “ष-
 ठी स्थाने योगा”^१ इत्यस्य प्राप्तिः सम्भवेन तदपवादत्वाद्वादेन
 सूत्रेण अन्त्यस्यैव अवयवो मित् भवति । मित्वाच्चास्मि
 न्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्य षष्ठी सम्पद्यते^२ ‘भिनत्ति,
 छिनत्ति’ इत्यादौ शपोऽपवादत्वेन “रुधादिभ्यः श्मम्”^३ इति
 श्मम् प्रत्ययो भवति । तेन ‘प्रत्ययः’^४ ‘परश्च’^५ इत्यनेन श्ममः
 प्रत्ययत्वात् ‘प्रत्ययः, परश्च’ ल्यस्य प्राप्या श्मम् प्रत्ययस्य प्रकृ-
 तधातोः परत्वमेव प्राप्नोतीति तदपवादत्वेन अन्त्यस्यैव भवति ।

न च पूर्वयोगवत् (आद्यन्तयोगवत्) अयमपि
 ‘पूर्व’ पठिताः येऽपवादाः तेऽनन्तरान् विधीन् बाध्यन्ते नोत्त-
 रान्^६ इति परिभाषया स्थाने योगमात्रस्यैवापवादो भवतु ।
 न ‘प्रत्ययः’, ‘परश्चे’ ल्यस्येति यदुक्तं तन्न समीचीनम् ।
 अस्मद् विषये यतो यत् प्राप्तं तत्सर्वं मया बाध्यमिति
 बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्य स्वाविषये प्राप्तं सर्वं बाध्य-
 ते इति इह स्वीकारात् । अन्यथा यदि इदं न भवेत् तदा
 श्ममो मित्करणं व्यर्थमेव भवेत् । न च श्रवणार्थमेव श्ममो
 मकारः इति चेन्न । तृणह इति निर्देशेन श्ममो मकारस्य
 श्रवणार्थत्वासम्भवात्^७ अपितु “मिदचोऽन्त्यात्परः”^८
 इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थत्वात् ।

१-पा.सू. १।१।४९ ।

४-पा.सू. ३।१।२ । * इतिप्रदीपे ।

२-पा.सू. ३।१।७८ ।

५-परिभाषा-६१ । ⊕-श.कौ. १।१।४७ पृ. २६ ।

३-पा.सू. ३।१।१ ।

६-पा.सू. १।१।४७ ।

पूर्वसूत्रे “आद्यन्तवदेकस्मिन्”^१ इत्यत्र समा-
सनिर्देशोऽपि ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’^२ इति सूत्रे अन्त्यग्रहण-
मात्रस्यैवानुवृत्तिः । आद्यन्तौ इत्येकदेशे अन्ते एव स्वरित-
त्वस्य प्रतिज्ञानात् । तेन मित् पूर्वान्तः अर्थात् पूर्वावयव इति ।
यदि मित्तु अभक्तः (अर्थात् कस्यापि पूर्वस्य परस्य समुदायस्य
वा अवयवो न) भवेत्, तदा ‘अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्था’^३
इत्यत्र ‘वाजिना’ ‘ताता पिण्डानाम्’^४ अत्र ‘ता ता’ इत्यत्र “शे-
ष्ठ्युन्दसि बहुलम्”^५ इति सूत्रेण शैर्लोपे कृते नकारस्य
लोपो न भवेत्, नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् ।^६

सर्वाणि ज्योतींषि^५

→ एवम् मितः अभक्तत्वे ‘सर्वाणि ज्यो-
तींषि’ इत्यत्र नुमा सुपो व्यवधानात् ‘सर्वस्य सुपि’^६ इति
आद्युदात्तत्वं न प्राप्नुयात्^७ । न चात्र ‘स्वरविधौ व्यञ्जनम्
अविद्यमानवत्’^८ इति न्यायेन नकारस्य व्यञ्जनस्याविद्यमा-
नत्वात् तेन आद्युदात्तत्वं स्यादेवेति चेन्न । व्यञ्जनस्या-
विद्यमानभावस्तु तत्रैव भवति यत्र हल्स्वरप्राप्तिः^९ अथवा
स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तिर्भवेत् तत्रैव, नान्यत्र । अत एवात्र
उभयोः कस्यापि अभावेन व्यञ्जनाविद्यमानवद्भावस्य प्राप्ति-
रेव न ।^{१०}

१- पा. सू. १।१।२१।

२- पा. सू. १।१।४७।

३- ऋ. सं. ३।२०।२ तै. सं. २।४।११।२।

४- ऋ. सं. १।१६।२।१९।

५- अथ. सं. १०।७।४०।

६- पा. सू. ६।१।१९१।

७- इति ऋयटः।

८- परिभाषा ८१।

९- परिभाषा ८२।

१०- इति उद्योते ।

तथैवं 'वहं लिह' इत्यत्र "वहाभ्रे लिह" इति खाशि
प्रत्यये "अरुद्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागमे "भोऽनुस्वारः" इति
इत्यनेन अनुस्वारो न स्यात्, मकारस्यापदान्तत्वात् । एतेन
मित् पूर्वन्ति एव नाभक्तः अथति नान्वयः । यदि मित् परादि-
स्वीक्रियते तदा 'वारिणे' इत्यादौ 'चेर्ङिति' इति गुणः स्यात्,
मकारस्य डे प्रत्ययावयवत्वात् । एवं 'वहं लिह' इत्यत्रानुस्वारो
न स्यात् । मकारस्य परादित्वेन पदान्तत्वाभावात् ।^५

अतिशयितः सखा येषां तानि अति-सखीनि
ब्राह्मणकुलानीत्यत्र "सख्यपुरस्तम्बुद्धौ" इति सूत्रेण णित्व-
प्रयुक्ता वृद्धिः प्राप्नोति । न च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसि-
म्प्रत्ययः' इति परिभाषया मुख्ये एव णित्प्रयुक्ता वृद्धिः स्यात्,
न गौणे । तथा चात्र सखीपदार्थस्य अन्ये पदार्थे उपस-
र्जनत्वेन गौणत्वाद् वृद्धिः सुतरामेव न भविष्यति, इत्यपि
न युक्तिसहम् । 'प्रियसक्थना' इत्यादौ यथा — "अस्थिदधि-
सक्थ्यक्ष्णामनङ्कुदात्तः" इति सूत्रेण अनङादेशो भवति । तद्वद्
अत्रापि 'अग्ने त्री ते वाजिना' इत्यत्र 'ताता पिण्डानाम्' इति
इत्यत्र च मकारस्य परादित्वेन प्रातिपादिकान्तत्वाभावेन
नलोपो न स्यादिति दिक् ।

१-पा.सू. ३।२।३२।

२-पा.सू. ६।३।६७।

३-पा.सू. ८।३।२३।

४-पा.सू. ७।३।१११।

५-श.कौ. १।१।४६ पृ. २७।

६-पा.सू. ७।१।९२।

७-परिभाषा १५।

८-पा.सू. ७।१।७५।

९-ऋ.सं. ३।२०।२ तै.सं. २।४।१।२।

१०-ऋ.सं. १।१६।२।१९।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

“उरण् रपरः”^२ इति सूत्रव्याख्यानावसरे पूर्वसवर्ण-
दीर्घ^३ (ऋकार) प्रसङ्गे अमुम्मन्त्रप्रतीकं भगवान् भाष्यकारः
समुपस्थापितवान् । सूत्रे ‘उः’ इति ऋशब्दस्य षष्ठ्याः एक-
वचनम् । ‘त्रिंशतः’ इति संज्ञात्वात् ऋपदेन अष्टादशानां
ऋकाराणां द्वादशानां लृकाराणां चोपस्थितिः । ‘षष्ठी स्था-
ने योगा’^४ इति परिभाषासूत्रेण ‘उः’ इत्यस्य अनिर्धारित-
षष्ठ्यर्थत्वेन स्थाने इत्युपतिष्ठते । अथवा स्थाने योग-
घटकस्थाने स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ‘षष्ठी स्थाने योगा’ इत्य-
तः स्थाने इत्यनुवर्तते ।

न च ‘विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे’^५ इति
परिभाषया ‘षष्ठी स्थाने योगा’ इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति न
युक्तम् । अनुवादेऽपि परिभाषा उपतिष्ठते । अत एवात्र न
दोषः । अनुवादेऽपि परिभाषायाः प्रवृत्तिर्भवितीति इति स्वीका-
शदेव “उदात्तस्वरितयो र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य”^६ इत्यत्र परि-
भाषासूत्रबलात् स्थानपदार्थस्य लाभो भवति । द्वितीयं स्थाने
ग्रहणमनुवर्तते इति भाष्यबलात् ‘स्थानेऽन्तरतमः’^७ इति सूत्रा-
दपि ‘स्थाने’ इत्यस्यानुवृत्तिः । अनुवर्तमानस्य स्थाने इत्यस्य

१- त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः ।

रक्षतौकमुतत्मना ॥ वा. सं. १८।७७

२- पा. सू. १।१।५१।

६- पा. सू. ८।२।४

३- पा. सू. ६।१।१०२।

७- पा. सू. १।१।५०

४- पा. सू. १।१।४९।

५- परिभाषा १०३।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रसङ्गकालः इत्यर्थः । तथा च ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने वि-
धीयमानोऽण् प्रसङ्गकाले रपरो भवति । प्रसङ्गो नाम प्राप्तिः ।
सा च प्राप्तिः ऋकारस्य अणश्च स्थान्यादेशभावसम्बन्धेन
शास्त्रजन्यज्ञानविषयता । स्वञ्च ऋकारस्थाने अण्विधाय-
कशास्त्रजन्यो यो बोधः तत्काले एवाण् रपरः स्यादिति ।

अयम्भावः — ऋवर्णस्य स्थाने योऽण् स प्रस-
ङ्गावस्थायामेव रप्रत्याहारबोधको भवति । ऋकारेण लृ-
कारस्य सावर्ण्यत्वं त्रिंशतः स्थाने सति 'स्थानेऽन्तरतमः' १
इति परिभाषया रश्रुतिमतः स्थाने रपरः, लक्षुतिमतस्तु लपरः
इति विवेचनीयम् । कृष्णर्द्धि, तवल्कारः इत्याद्युदाहरणमेतस्य ।
अत्र सूत्रस्य व्युत्पत्तिरियं यत् — आ-च आ-च रलो, ऋलोः
स्थानमिति विग्रहे, उश्च उल्च ऋलोरिति विग्रहे वा द्वन्द्व-
स्य दुःखेनोपपादयितुं शक्यत्वान्च । स हि द्वन्द्वः 'विरु-
पाणामपि समानाद्यनि' २ मित्येकशेषेण बाधितो भवति ।
चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव साधुत्वस्य निर्व-
हेय लक्षणाभासित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे (वाच्यार्थे)
पर्यवसानमिति कथञ्चिन्निवदितुं श्रेयः ३

अत्र सूत्रे चत्वारः पक्षाः सम्भाव्यन्ते — तथाहि-

१- उः स्थाने रपरोऽण् भवोदिति रपरत्वविशिष्टोऽण्
विधीयते इति प्रथमः पक्षः ।

२- उः स्थाने अणामनणां च प्रसङ्गे अणोव भवतीति

१- पा. सू. १।१।५०।

२. का. वा.

३. शब्. सू. १।१।५१ पृ. २९

नियमः। स च रपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयत इति
द्वितीयः पक्षः।

३- उः स्थाने योऽण् तदनूद्य तस्य रपरत्वं विधीयत इति
तृतीयः पक्षः।

४- प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वं विधीयत इति चतुर्थः पक्षः^१।
एषु चतुर्षु पक्षेषु निर्दोषत्वाच्चतुर्थः पक्ष एव श्रेयान्।
तथाहि यदि एषु पक्षेषु प्रथमः पक्षः आश्रीयते तदा
आवश्यकप्राप्तेषु उदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषां बाध-
को भवेत्। तैरुदात्तादिभिरनवरुद्धस्य विषयस्य लाभा-
भावात्। एवं तदा वचनव्याप्तिः। षष्ठ्या निर्देशमात्रेण जाय-
मानः आदेशः अन्तरतमो भवेत्। ऋवर्णस्य त्वण् रपरः
इति। ततश्चोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः। तथाहि-
— कृतिः, हृतिः, कृतं, हृतम् इत्यादिस्थलेषु क्रमशः दोषः
प्रवर्तते। तथाहि - कृतिः इत्यत्र 'ग्नित्पादिर्नित्यम्'^२ इति प्रा-
प्तमृकारं बाधित्वाऽण् रपरो भवेत्। तथा— प्रकृतं प्रहृतम्
इत्यादि स्थले 'गतिरन्तरः'^३ इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृति-
स्वरे विहिते शेषनिघातमुदात्तानुदात्तस्येति स्वरितं च
बाधेत^४। तथा—“नृः पाहि”^५ इत्यत्र उः स्थाने अणेव भवती-
ति। पक्षे 'नृ शस्' इत्यवस्थायां 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'^६
इति सूत्रेण दीर्घऋकारो न स्यात्। तस्य ऋकारस्याण-

१- श. सं. १११५० पृ. २९।

२- पा. सं. ६।१।१५७।

३- पा. सं. ६।२।४९।

४- श. सं. तदेव।

५- पा. सं. १६।७७।

६- पा. सं. ६।१।१०२।

त्वाभावात् । तथा -य 'नृन्' इति रूपमेव न स्यात् । न-य
'नृन्वे' ^१ इति सूत्रेण निपातनात् स्यादित्यापि न वाच्यम् ।
नकारस्य तु कले वृते अनुनासिको विधीयमानोऽणोव
स्यात् न तु ऋरुम् इति ।

अपरञ्च 'कर्त्ता, कारकः' इत्यत्र 'वृद्धातोः'
'ण्वुलतृचौ' ^२ इति सूत्रेण कुमशः तृचि ण्वुलि -य प्रत्यये जाते
'कर्त्ता' इत्यादौ गुणम् ^३ 'कारकम्' इत्यत्र वृद्धिं ^४ -य प्रबोध
अण् भवन् अकार एवेति अत्र नियमाभावात् कदाचिदि-
कारः कदाचिदुकारश्च स्यात् । अपि -य येऽन्ये प्रतिपदोक्ताः
आदेशाः इत्वोत्वादयः । यथा—“ऋत इद्वातोः” ^५ “उदोष्थ्य पूर्व-
स्य” ^६ इति सूत्राभ्यां -य इत्यत्र तेषु स्वरत्वं न भवेत् ^७ ।

यदि उः स्थाने अणामनणां -य प्रसङ्गे अणोव भ-
वतीति द्वितीयः पक्षः आश्रीयते, तदाऽत्र गुणवृद्धयोः न दोषो
भवति । अणनणोः प्रसक्तो अणोव भवतीति नियमेन कर्त्ता,
कारकः इत्यादेः सिद्धिः सम्भवात् । अत्र शङ्का भवति यत्
ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा वृद्धिरनन्तरतमैव, तारक इत्यादौ दीर्घे
तु सर्वाऽपि प्रमाणतोऽन्तरतमाऽस्तीति सामान्यादुभयत्रापि
सकलवृद्धिप्रसङ्गे नियमो भवतु, गुणस्तु कर्त्ता इत्यादि
स्थले एकमात्रिक एव प्राप्तः । तस्मात् इत्यादि स्थले द्विभात्रस्य

१- पा. सू. ८।३।१०।

२- पा. सू. ७।१।१००।

३- पा. सू. ३।१।३३।

४- पा. सू. ७।१।१०२।

५- पा. सू. ७।३।८४।

६- श. को. १।१।५१ पृ. २९।

७- पा. सू. ७।२।११५।

तु द्विभात्रः एडेव प्राप्तः। तथा च अणनणोः प्रसङ्गाभावेन निय-
मस्याप्रवृत्तौ दीर्घेषु एडेव भवेत्। ह्रस्वेषु तु अकारो भवन्नपि
स्पर्शो न स्यात्। द्वितीयपक्षे प्रथमवाक्येन यो हि अणेवेति
नियमः क्रियते तस्यैव द्वितीयेन वाक्येन स्पर्शत्वं विधीयते।
तथा च गुणे दोषो भवत्येवेति न वान्छ्यम्। “चजोः कुचि-
ण्यतोः”^१ इत्यादि स्थले चरितार्थायाः ‘स्थानेऽन्तरतमः’^२ इति
परिभाषायाः ‘उरण्स्पर्शः’^३ इति अनया परिभाषया वृद्धिविधाने
चरितार्थायाऽपि गुणस्य प्रसङ्गे स्पर्शत्वेन बाध्यत्वात्। तस्मा-
त् द्वितीयपक्षमवलम्ब्य गुणवृद्धयोः न कश्चिद् दोष इति।
उदात्तादि दोषस्तु भवत्येवेति। तथा प्रतिपदोक्तेषु इकारोकारा-
दिष्वपि दोषः स्यादेवेति^४।

यदि उः स्थाने अणिति अनूद्य तृतीयः पक्षोऽ-
वलम्ब्यते तदा उदात्तादिषु न दोषो भवति। अन्तरतमपरिभा-
षासंस्कृतैः तत्तद्विधिभिः ऋवर्णस्यैव विधानात्। किरतीत्यादि
स्थलेऽपि न दोषः। गुणवृद्ध्योस्तु दोष एव। तथाहि— सादृ-
श्यतो ह्रस्वमात्रिकस्य ह्रस्वमात्रिके गुणे स्पर्शत्वे च कर्त्ता कर्त्ता
इत्यादि यः प्रयोगो यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि तस्मिन्त्यादौ एडेव
स्यात्। तथा विशेषाभावाद् वृद्धित्रये प्रवृत्तेऽपि अकारस्याण-
त्वाद्स्पर्शत्वे कृते सति कारकः तारकः इत्यादयः प्रयोगाः यद्यपि
सिद्ध्यन्ति तथापि कारकः तारकः इत्यादि न सिद्ध्येत्। किञ्च
अत्र सूत्रे वार्तिकं उः स्थाने योऽण् स स्पर्श इत्यर्थश्चेत्,

१- पा. सू. ७।३।५२।

३- १।१।५१

२- पा. सू. १।१।५०।

४- शब्दकोस्तु १।१।५१ पृ. ३०।

तदा गुणवृद्धयोः अवर्णाऽप्रातिपात्तिरिति वार्तिकमुक्तमिति।
 अपरञ्चास्मिन् तृतीयपक्षे क्व रेफपरत्वं, क्व लकारपर-
 त्वम् ? इति व्यवस्थापि दुर्बोधा स्यात् । 'स्वतन्त्रः कर्ता'^१
 इति निर्देशान्न विविमयो 'गो यङ्याचिविभाषा' इत्यारम्भाच्च
 न विकल्प इति समर्थनेऽपि ज्ञानगौरवं भवत्येव । रेफस्य
 प्रवृत्तित्वं प्रतिपादयितुम् "आद्यन्तौ टकितौ"^२ इति सूत्रात्
 समासैकदेशभूतस्य अन्तःग्रहणस्यानुवृत्तिं विधाय तस्य
 रूपरो भवतीति पदार्थान्तरविशेषणीभूतेन रेफान्वयश्चापि
 वक्तव्यः इति कथने महान् क्लेशः^३

तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष इवाश्रितः ।

अस्मिन्पक्षे कश्चन दोषः कुत्रापि न भवति । अत्र सूत्रे स्थाने
 शब्दद्वयम् अनुवर्तते । तत्रैकस्य स्थाने शब्दस्यानुवृत्तौ
 उः स्थाने योऽण् इत्यनुवादेऽपि स्थानसम्बन्धलाभाप्यम् ।
 द्वितीयस्य स्थाने इत्यस्यानुवृत्तौ तु स्थाने इत्यस्य प्रस-
 ङ्गार्थत्वेन प्रसङ्गावस्थायामेव रूपरो भवतीति काल-
 विधानार्थम् । "स्थानेऽन्तरतमः"^४ इति सूत्रे स्थानशब्दस्य
 ताल्वादि स्थानबोधकत्वेऽपि शब्दाधिकारस्याप्यपठान् ।
 अत्र सूत्रे स्थानशब्दस्य प्रसङ्गपरकत्वं ज्ञातव्यम् ।
 एवञ्च गुणवृद्धयोः प्रसङ्गावस्थायामेव अणो रूपराः
 सम्पन्ना इति प्रमाणतोऽन्तरतमावैडावैच्यौ इति प्रबाध्य
 स्थानतोऽन्तरतमोऽणौव भवतीति न दोषः । एवं कृतः कृतिः

१- पा. सू. १।४।५४।

३- श. कौ. तत्रैव पृ. ३०।

२- पा. सू. १।१।४६।

४- पा. सू. १।१।५०।

कृतं, हृतं, प्रकृतं, प्रहृतं, नृः पाहि^१ इत्यादिषु उदात्तादिविधि-
 ष्वपि अन्तरतमत्वादृकारस्य ऋकार एव, न तु 'अर, इर'
 भवतीत्यवधेयम्^२। तथा 'नृपाहि' इत्यादौ ऋकारस्य अ-
 न्तरतमत्वादृकार एव पूर्वसवर्णो^३ (दीर्घ) भवतीति, नात्र
 दीर्घ इति सङ्क्षेपः।

१- वा० सं० १८।७७ ।

२- श० कौ० पृ० ३० ।

३- पा० सू० ६।१।१०२।

“स्थानिवदादेशोऽनाल्विधौ”^२ इति सूत्रस्य व्याख्या-
 तावसरे स्थान्यादेश प्रयोजनप्रकरणे स्थानशब्दप्रयोगप्रसङ्गे
 अयम्भन्त्रः उदाहृतः। ‘सिद्धन्तु यथा लौकिके वैदिकेऽप्यभूत-
 पूर्वोऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्” इति वार्तिकसन्दर्भे भन्त्रप्र-
 तीकात्मकः “सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयात्” इति
 प्रयोग उपात्तो भावकृता।

पूर्वप्रसङ्गश्चैतदर्थम् — ‘स्थानिवदादेशोऽनाल्विधौ’
 इति सूत्रे ‘एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकं कर्तव्यम्।
 ‘पचतु, पचन्तु’ इत्यादौ तिङ् ग्रहणेन ग्रहणं यथा भवेत्, तदपि
 न समीचीनम्। ‘एकदेशविकृतमनन्यवत्’ इति लोकन्याया-
 श्रयेण तिङ् ग्रहणेन तु इत्यस्य ग्रहणं भाविष्यति। यथा हि—
 ‘द्विन्नेऽपि पुच्छे करणे वा श्वैव नान्यः’^३ तथैव ‘पचतु’ इत्यत्र
 इकारस्य विकारेऽपि तकारः तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः। तथा च—
 ‘अपपचत्’ इत्यत्र तकारमात्रस्य तिङ्त्वम्, अर्थप्रतीतेः हेतुत्वं
 च वर्तते।^४ तथा च— लोकन्यायसिद्धेन ‘एकदेशविकृतमन-
 न्यवत्’ इति न्यायेनैव सर्वत्र दोषाभावसम्भवात् ‘एकदेशवि-
 कृतस्योपसंख्यान’मिति वार्तिकं नाश्रापितव्यम्।

न च ‘पचतु’ इत्यत्र अवस्थिते तकारे इकारस्य
 उकारविधाने शब्दानामनित्यत्वप्रसङ्गः शुभ इव प्राप्नोति।^५

१- यदि सोमं न विन्देयुः पूतीकानभिषुणुयुर्यदि न पूतीकान-
 ञ्जुनानि ॥ तां ब्रा० ९।५।३।

२- पा० सू० १।१।५६

४- प्रदीपे १।१।५६ रत्नप्रकाशे च।

३- न्या० म० भा० १।१।५६

५- प्रदीपे ।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शब्दाः नित्याः भवन्ति । नित्येषु नामशब्देषु अनपायोपजनवि-
कारिभिः अविचालेभिः कृत्स्नैः वर्णैः भाष्यमिति । तथा-च-
तत्र नित्यो विकृतश्च इत्येतन्नोपपद्यते, नित्येषु विशेषात् ।
तस्माद् 'एकदेशविकृतरूपोपसंख्यान'मिति वार्तिकं वक्तव्यम् ।
उपसंख्याने तु विधीयमाने शब्दस्थानित्यत्वं न भवति ।
कारणं हि - 'एकः'^१ इत्यत्र आनुमानिकस्थान्यादेशभावः कल्-
प्यते, अर्थात् इकारान्तस्य बुद्धिप्रसङ्गे उकारान्तबुद्धिः कर्त्त-
व्या, अर्थात् तिबुद्धिप्रसङ्गे तु बुद्धिः कर्त्तव्येति ।

तथा एतादृशानुमानिकस्थान्यादेशकल्पनेन बुद्धेरेव
विपरिणामेन शब्दानां विपरिणामाभावात् न तेषामनित्यत्वम् ।
तथा-च तत्र स्थानिवत्सूत्रे^२ अथवा एकदेशविकृतरूपोपसं-
ख्यानमिति वार्तिककल्पनाद् वा आनुमानिकस्यापि आदेशस्य
स्थानिवद्भावः सिद्धः । एतत्सम्बन्धे भारद्वाजीया अपि पठन्ति-
'एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम्' इति । पञ्चतु पञ्चन्तु इत्यत्र
तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किञ्चात्र कारणं न भवेत् ?
'अनादेशत्वात्' । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते^३ । न चेमे तु शब्-
दादय आदेशाः, 'एकः' इत्यत्र साक्षात् समुदायस्थानुपादानात्^३
अर्थात् पञ्चतीति अन्यद्वरूपम्, पञ्चत्विति अन्यद्वरूपम् ।
तथा-च रूपान्यत्वादत्र स्थान्यादेशभावो न । तथा-च
स्थान्यादेशाभावात् तिङ्ग्रहणेन 'तु' इत्यस्य ग्रहणं न भवति ।
तदर्थम् 'एकदेशविकृतरूपोपसंख्यानम्' वक्तव्यमेव ।

१- पा. सू. ३।४।८६ ।

३- व्या. म. भा. एवं प्रदीप. १।१।५६

२- पा. सू. १।१।५६ ।

न च आदिश्यते यः स इति आदेशः। तथा-यानु-
मानिकदेशस्यापि आदेशपदसामर्थ्येन ग्रहणात्। एकदेशवि-
कारस्यानन्यत्वेन लोकन्यायेनैव सिद्धिसम्भवाद् वार्तिकोपसङ्खा-
नस्य नावश्यकमिति चेत्, न। अनाश्रितत्वेन आदेशस्य स्था-
निवत्त्वाकल्पनात्। अर्थाद् यो ह्यत्रादेशः इकारस्योकारः स
पञ्चत्वित्यत्र पदसंज्ञायां नाश्रीयते। सा हि पदसंज्ञा त्रिशब्द-
निबन्धना भवति, न तु तदवयवेकारनिबन्धना। यश्च 'तु'-
शब्दः आश्रीयते, स च साक्षाद् अविधानात् न आदेशः। परं
पदसंज्ञानिमित्तभावेन आश्रीयते^१।

तथा च लोकन्यायेन सिद्धिर्न भवेत् तदर्थं वार्ति-
कमुपसङ्ख्यातव्यमेव। परमिदमपि समीचीनं नाभ्यति।
यतो हि यद्भवता उक्तं-समुदाये आश्रीयमाणेऽवयवौ ना-
श्रीयते इति नोचितम्। यतः समुदाये आश्रीयमाणेऽवयवः
आश्रीयत एव। यतो हि - आभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः।
यथा - वृक्षः प्रचलन् अवयवैः सह प्रचलति। अवयवप्रच-
लनं वर्जयित्वा वृक्षो न प्रचलति^२ तथा च 'तिप्तस्सिन्' ^३
इति तिप्सन्निवेशो इकारतकारावपि सन्निविष्टाविति कारस्य
तिङ्त्वान्तदादेशस्यापि उकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा^४
अर्थात् 'सुप्तिङन्तम्' इत्यादौ 'ति' इति समुदाये निमित्तत्वेन
आश्रितेऽवयवातिरिक्तसमुदायाभावात् तकारेकारान्तं पदमि-
त्यर्थो भवति। एवञ्चेकारस्योकारादेशो स्थानिवद्भावेन

१- प्रदीप-१।१।२६, रत्नप्रकाशे च।

३- पा. सू. ३।४।७८।

२- व्यास भा. १।१।२६।

४- पा. सू. १।४।१५।

इकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात् पदत्वं सिद्धमभवति^१।

न च यदि समुदायस्याश्रयणेऽवयवस्यापि आ-
श्रयणं स्वीक्रियते तदा इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादलिवि-
धित्वेन अनलिविधावपि प्रतिषेधप्रसङ्गादिति यदुक्तं
तदपि न समीचीनम् । यत्र प्राधान्येनालः आश्रयणं भवति,
तत्रैव अनलिविधिविति निषेधः प्रवर्तते । अत्र 'पञ्चतु' इत्यत्र
तु अनुभूयमानः सम्भवमात्रेणाल्, न तु साक्षाद् अलनि-
र्दिष्टः । तथा च यत्र प्रत्यक्षत्वेन अलः निर्देशो भवति तत्रै-
वानलिविधिवित्यस्य प्रवृत्तिर्भवति । तथा चात्र अप्रवृत्त्या
न दोषः । अथवा स्थानिवत् सूत्रे आदेशग्रहणेन आदेश-
मात्रस्यापि ग्रहणं भवति । तथा चानुमानिकस्थान्यादेशस्या-
पि आदेशपदेन ग्रहणात् स्थानिवद्भावो भवत्येवेति न
दोषः ।^२

यद्यत्र स्थान्यादेशभावः कल्प्यते तदा तेषु
शब्देषु स्थान्यादेशभावोऽनुपपन्नः स्यात् । कारणं हि
स्थानी स एव भवति यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि स
एव उच्यते योऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु
नोपपद्यते यत् सतो न विनाशः स्यात् । असतो वा प्रा-
दुर्भावः स्यादिति । एतच्च सिद्धं यथा — लौकिकवैदिकेषु
कृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके
तावत् 'उपाध्यायस्य स्थाने शिष्यः' इति उच्यते । न च तत्र
उपाध्यायो भूतपूर्वेऽपि भवति । वेदेऽपि यथा —

“सोमस्य स्थाने प्रतीकतृणान्यभिषुणुयात्”^१

इति कथ्यते । सोमो नाम तृणविशेषः तस्य असन्निधौ प्रतीकतृणानि प्रतीनिधीयन्ते^२ । प्रतीकतृणानि नाम पर्ण-कण्टकशून्यानि स्नुहिस्तृणानि इति^३ ।

न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । तस्मादत्राभू-तपूर्वं स्थानशब्दस्य प्रयोगः । तस्मादत्र स्थानशब्दः प्रस-ङ्गवाचकः^४ । अथवा कार्यविपरिणामाद्वा इदं सिद्धम् भवति । बुद्धिः कार्यं, सैव च विपरिणम्यते । अत्र शब्दविचारे बुद्धि-भिन्नस्य विपरिणामो न सम्भवति । तत्सामर्थ्यात् कार्य-त्वेन बुद्धिः गृह्यते । कार्यशब्दो न बुद्धिपर्यायः^५ । न च कार्यशब्द-स्यापि परिणामो दृश्यते । यथा—“इत्यापोः संज्ञाद्वन्दसोर्बहुलम्”^६ इत्यत्र बहुलग्रहणात् औत्तरपादकानि ह्रस्वत्वानि कार्याणि दृश्य-न्ते । अत्र कार्यस्य परिणामो दृश्यते तर्हि कथं नित्यभूते शब्दे कार्याण्यनित्यस्य परिणामः । अथवा कार्यं बुद्धिः, कार्यः सम्प्र-त्ययः । तथा च कार्यस्य सम्प्रत्ययस्य विपरिणामः । तस्मात् कार्याबुद्धिः, कार्यः सम्प्रत्ययश्च । बुद्धिसम्प्रत्ययोः प्रजायः तर्हि अत्र कार्यस्य सम्प्रत्ययस्य बुद्धिर्वा परिणामः इत्यर्थकरणेन बुद्धेः ज्ञानस्यैव वा विपरिणामो जायते । तेन शब्दानित्य-त्वप्रसङ्गो न भवति ।

इदं तु यत्परिहरान्तरमुक्तं, तत्तु भूतपूर्वं

१- तां. भा. ९।५।३-४।

४- उ. (ता.)

२- प्र. (कै.)

५- प्र. (कै.)

३- र. प्र.

६- पा. सू. - ६।३।६३

स्थानशब्दो वर्तते। इति मत्वा यदि स्थानशब्दो भूतपूर्वेऽर्थे न प्रयुज्येत, तदा परिहाशन्तरस्थानार्थक्यस्यैव प्रसङ्गात् । न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते 'सोमस्थाने' इत्यादावभूतपूर्वे एव प्रयोगदर्शनादिति^१। यदि कार्य विपरिणामाद्वा परिहाशन्तरदर्शनेन स्थानशब्दो भूतपूर्वेऽपि दृश्यते। कथमिति प्रसङ्गे बुद्ध्या इति ? यथा— काश्चित् कस्मैचिदुपादिशति—**“प्राचीनं ग्रामादाम्ना”** इति । तस्य सर्वत्र आम्र-बुद्धिः प्राप्ता भवति । ततः आम्रबुद्ध्याऽनन्तरं पुनः वक्ति 'ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः' इति । ये दुग्धसम्पन्नाः उपरिभागात् निम्नभागम् अवतरन्तः पृथूनि=विशालानि, पर्णानि = पत्राणि येषां ते न्यग्रोधाः वटवृक्षाः' इति । तदनन्तरं सः पश्यति अपकृष्यमाणान् आम्रान् उपधीयमानान् न्यग्रोधांश्च बुद्ध्या इति । एतेन च स्वस्मिन् विषये नित्या एव आम्राः नित्याश्च न्यग्रोधा इति । केवलं बुद्धेः विपरिणामो जातः । तथा च यथा बुद्धेरेवापकर्षणम् आम्रेषु, बुद्धेरेव चोपधानं न्यग्रोधेषु चारोप्यते तद्वदत्र सामान्येन अस्ति इत्युपविष्टः तस्य सर्वत्र अस्तित्वबुद्ध्या भवति, बुद्धिं जानाति । तदनन्तरं स बुद्ध्या अपकृष्यमाणम् अस्तित्वं च पश्यति । उपधीयमानं भवति च पश्यति । एतेन च स्वस्मिन् विषये नित्य एवास्ति भवतिश्च नित्यः । केवलमस्य बुद्धेः विपरिणामो जातः । अर्थात् यथा- आम्रन्यग्रोधयोः बुद्धिगतापकर्षोपधानयोः आरोपः, तथैव प्रकृते शब्देऽपि बुद्धिगतोत्पादविनाशयोः स्थान्यादेशभावस्य चारोपः ।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

“उशीनरवन्मन्त्रेषु यवाः”

३१५

“अन्यः परस्मिन् पूर्वविधौ”^२ इति सूत्रप्रयोजनव्याख्यानावसरे यद्दूषणम् आयाति तत्समाधानप्रसङ्गे ‘काममतिदिश्यतां वा, सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशे-
बो, वाक्यं वक्तव्यधीनं हि^३’ इत्येतत् समाधानवार्तिकव्याख्यान-
प्रसङ्गे “उशीनरवन्मन्त्रेषु यवाः” इति मन्त्रप्रतीकप्रयोगो
विहितः।

प्रसङ्गश्चायं यद् अस्य सूत्रस्य किम्प्रयोजनम् ?
‘पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं शवणिमित्यादीनि’।
तथाहि उदकं वहति इत्यर्थे उदकोपपदवहधातोः कर्मव्यण्प्र-
त्यये^४ णित्वाद् ‘अत उपधायाः’^५ इति वकाशकारस्य वृद्धौ, उपपद-
समासे^६, संज्ञायामुदकशब्दस्य उद्भावः। उद्धृशब्दाद् अपत्यार्थे
‘तस्यापत्यम्’^७ इतीञ् प्रत्ययः। ‘तद्धितेष्वन्वामादेः’^८ इति आदि-
वृद्धौ, अकारलोपे ‘इतो मनुष्यजातेः’^९ इति डीषि, प्रातिपदिकत्वात्^{१०}
स्वादिकार्ये ‘औदवाहीम्’ इत्यत्र ‘वाह ऊठ्’^{११} इत्यनेन ऊठ्
प्राप्नोति। स चानेन अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् ऊण् भवति।
एवं ‘पादिकम्’ इत्यादौ पादोऽस्यास्तीति विग्रहे ‘पपादिभ्यः’

२- पा.सू. १।१।५७।

३- का.वा.

४- पा.सू. ३।२।१।

५- पा.सू. ७।२।११६।

६- पा.सू. २।२।१९।

७- पा.सू. ४।१।९२।

८- पा.सू. ७।२।११७।

९- पा.सू. ४।१।६५।

१०- पा.सू. १।२।४६।

११- पा.सू. ६।४।१३२।

ळन्^१ इति षण्प्रत्ययः । ठस्येकादेशे^२ अत्रापि अकारलोपे^३ कृते
 'पदभावे इके चरतावुपसंख्यानम्'^४ इति वचनात् पदभावः^५ प्राप्नोति ।
 अनेन सूत्रेण अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न भवति । शतनीं पा-
 तनीं इत्यत्र शद्धातोः ष्यन्तात् पत् धातोः ष्यन्ताच्च युच्
 स्त्रीलिङ्गेषु शतनीं पातनीमित्यत्र 'अल्लोपोऽनः'^६ इत्यनेन अल्लो-
 पप्राप्तिः 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिख्यो'^७ इति सूत्रेण स्थानिवद्भावान्न
 भवति ।

धारणिं शवणिमित्यत्र धृरुभ्यां ष्यन्ताभ्यां ल्युटि^{१०}
 णत्वस्यासिद्धत्वात् । धारणशवणशब्दाभ्यां 'अत इम्'^{११} इतीम् ।
 'नस्ताद्धिते'^{१२} इत्यनेन टिलोपः प्राप्नोति । अनेन स्थानिवद्भावा-
 न्न भवति । परम् एतानि पूर्वोक्तानि उदाहरणानि यानि स्थानिव-
 दभावस्य दत्तानि तान्यन्यथाऽपि सिद्धानि भविष्यन्ति । तथा-
 हि — पूर्वेषु उदाहरणेषु यानि दूषणान्युक्तानि तानि 'असिद्ध-
 वदत्राभात्'^{१३} इत्यनेनापि निवारितानि भविष्यन्तीति तदर्थमपि
 न स्थानिवद्भावस्यावश्यकत्वम् ।

न च स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनम् — 'याज्यते-वाप्यते'

१-पा. स्त्र. ४।४।१० ।

२-पा. स्त्र. ७।३।५० ।

३-पा. स्त्र. ६।४।१३४ ।

४-का. वा. ६।३।५३-१ ।

५-पा. स्त्र. ६।४।१३० ।

६-पा. स्त्र. ४।१।४१ ।

७-पा. स्त्र. ६।४।१३४ ।

८-पा. स्त्र. १।१।५६ ।

९-पा. स्त्र.

१०-पा. स्त्र. ४।१।९५ ।

११-पा. स्त्र. ६।४।१४४ ।

१२-पा. स्त्र. ६।४।२२ ।

on

इत्युदाहरणं सम्भवति । तथाहि - ण्यन्ताभ्यां यजिभ्यां वपिभ्यां च कर्मणि तद् प्रत्यये, 'यगागमे, णिलोपे' च कृते 'याज्यते वाप्यते' चेति सिद्ध्यति । अत्र णिलोपे कृते 'वचिस्वपि यजादीनां किति' इति सूत्रेण सम्प्रसारणं प्राप्नोति । तद्धि अनेन स्थानिवद्भावान्न भवति । इदमपि स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनं न भवितुमर्हति । यजादीनामित्यस्य कितः विशेषणत्वेन यजादीनां यः कित् अर्थाद् यजादिभ्यो यो विहितः कित् तस्मिन् प्रत्यये परे 'यजादीनां कितो' इति सूत्रेण सम्प्रसारणस्य विधानाद् अस्य कितः ण्यन्ताद् यजादेः विहितत्वेन न सम्प्रसारणं भवतीति दोषाभावाद् इदमपि स्थानिवद्भावस्य न प्रयोजनम् ।

एवं तर्हि स्थानिवद्भावस्य-पदव्या मृद्व्येति प्रयोजनं भवति । तथाहि - 'पटु इया, मृदु इया' इत्यवस्थायां परस्यैकारस्य यणादेशे कृते पूर्वस्योकारस्य यण् न प्राप्नोति, इकारयणाव्यवहितत्वात् । परम् अनेन सूत्रेण स्थानिवद्भावात् पूर्वस्योकारस्यापि यणादेशो जायते । नच पूर्वं पूर्वस्यैव यणादेशः स्यात् । तदा तु स्थानिवद्भावस्य न प्रयोजनमिति चेत्तर्हि परयणादेशो कृतेऽपि पूर्वयणादेशेऽकृतेऽपि च परयणादेशः प्राप्नोतीति 'कृताकृतप्रसाङ्गिनित्यम्' इति परिभाषया नित्यत्वात् परयणादेश एव भवति न पूर्वयणादेशः । तस्मात्स्थानिवद्भावात् पूर्वयणादेशो भवति । परम् इदमपि प्रयोजनं स्थानिवद्भावस्य न सम्भवति । कारणं हि नित्यादपि अन्तरङ्गं बलीय इति

न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यणोऽन्तरङ्गत्वात् । तथा च पूर्वयणा-
देशः सुतरामेव भाविष्यतीति तदर्थमपि स्थानिवद्भावस्य न
किञ्चिदावश्यकत्वम् । अन्तरङ्गपरिभाषा तु स्वरार्थम् अवश्यम्
आश्रयणीया ।

तथाहि - कर्त्तृ हर्त्तृ'त्यादिस्थले 'कर्त्तृ इ-आ, हर्त्तृ-
इ-आ' इति च स्थिते नित्यत्वात् पूर्वयणादेशः स्यात् । तस्य च
स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् तत 'उदात्तयणो हल्पूर्वति' इति ।
सूत्रेण उदात्तयणोऽनन्तर आकारो न भवतीति उदात्तत्वं न
स्यात् । यदा तु अन्तरङ्गत्वात् पूर्वयणादेशः तदा डीपः 'उदा-
त्तयणो हल्पूर्वति' इति उदात्तत्वम् । तस्यापि यणि कृते आका-
रस्योदात्तत्वं सिद्धं भवतीति ।

न च 'नाजानान्तर्गते बहिष्ट्व प्रकृष्टि' इति परि-
भाषया अन्तरङ्गपरिभाषायाः निषेधात् कथं प्रथमं पूर्वस्य
यण् स्यादित्युच्यते इति चेन्न वाग्यम् । नाजानान्तर्गते इति
परिभाषायाः अनित्यत्वात् सत्त्वे वा एतस्यास्य भावाद् वा अप्र-
वृत्तेः । एतदर्थमपि स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनं न सिद्धयति
तर्हि 'पठयति, अवधीत, बहुखट्व' इति स्थानिवद्भावस्य प्रयोज-
नानि सम्भवन्तीति । तथाहि - पठयति लघयति इत्यादिस्थले
पठुमान्यष्टे, लघुमान्यष्टे इति विग्रहे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति
गणसूत्रेण णिचि, णिचः षिवद्भावे जाते टिलोपे कृते 'अत
उपधायाः' इति परोपकारस्य तकाराकारस्य च वृद्धिः प्राप्नोति,

१- पा. सू. ६।१।१०४

२- परि. सू. ५२

३- परिभाषा- ५१

४- पा. सू. - ६।१।११६

स्थानिवद्भावान्न भवति । एवम् 'अवधीत्' इत्यत्र वधादेशस्य
अदन्तत्वेन 'अतो लोपः' ^१ इत्यकारलोपे कृते 'अतो हलादे-
र्लघोः' ^२ इत्यनेन वृद्धिः प्राप्नोति । अनेन स्थानिवद्भावान्न
भवति । एवं 'बहुखट्वकः' इत्यत्र बह्व्यः खट्वा यस्येति
विग्रहे बहुवीहिसमासे 'आपोऽन्यतरस्याम्' ^३ इति ह्रस्वत्वे
कृते ह्रस्वान्ते 'अन्त्यात्पूर्वं बहुचः' ^४ इत्यनेनोदात्तस्वरः प्रा-
प्नोति । अनेन स्थानिवद्भावान्न भवतीति स्थानिवद्भा-
वस्य प्रयोजनं दत्तम् ।

तथा च स्थानिवद्भावसूत्रे स्वीकृते सति 'वैया-
करणः, सौवश्वः' इत्यादि स्थले क्रमशो यकारवकारयोः
स्थानिवद्भावात् क्रमशः आयावौ प्राप्नुतः । तयोः प्रतिषेधो
वाच्यः । तथा च 'अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्' इति
विधानवार्तिकेन सिद्धं भविष्यति । अस्य वार्तिकस्येदं ता-
त्पर्यं यद् योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानि-
वद्भावो भवति । तथा चात्र अचो 'वैयाकरणः' इत्यत्र इका-
स्य 'सौवश्वः' इत्यत्र वकारस्य, इकारस्योकारस्य चादे-
शत्वाद् आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः तद्यत्र अनिष्टादचः
पूर्वत्वाभावेन स्थानिवद्भावस्याप्राप्तेः । तस्य प्रतिषेध
करणस्यावश्यकत्वमेव नोच्यते तर्हि अत्र अकृते एवादेशे
(याणि) अचो यः पूर्वः तदपेक्षया पूर्वत्वस्यैवाश्रयणात् ।
तथा चात्र आदेशानम् आदिष्टम्, तस्य नास्ति स अनादिष्टः ^५

१- पा. सू. ६।४।४८।

४- पा. सू. ६।२।८३

२- पा. सू. ७।२।७।

५- प्रदीप (कैयट)

३- पा. सू. ७।४।१५।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एवं भूतस्यात्राभावाद् आदिष्टान्च अचः पूर्वत्वस्य सत्वेन स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिर्न भवतीति अचः पूर्वविज्ञानाद् ऐच्यौ सिद्धमिति वार्तिकस्यार्थः । अचः परस्मिन्^१ इति सूत्रे आदेशस्य सामान्याद् हलादेशस्यापि स्थानिवद्भावः स्यादिति न वाच्यम् । अत्र सूत्रे 'अच' इत्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टं यद् अजग्रहणमिति तस्य दिक्शब्दैः योगे पञ्चमीविधानेन अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । कुतः पूर्वस्येति प्रश्ने? 'अच' इति उपस्थितत्वाद् अच एव पूर्वस्यैव ग्रहणं भवति । तद्यथा — आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः, तस्य दिक्शब्दैः योगे पञ्चम्या विधानेन च अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद् भवति । कुतः पूर्वस्य? इति प्रश्ने आदेशादित्यर्थस्यार्थसम्भवेन आदेशस्यापि विशेषितत्वमेव, न सामान्यम् । अर्थाद् यथा आदेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे पञ्चमीविभक्तेः विपरिणामः तथा अजपेक्षयापि तद्विभक्तिविपरिणामो बोध्यः । 'धिन्वन्ति' इत्यत्र तूकारात् पूर्व यदङ्गमस्ति तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । नह्यत्र इकारात् पूर्वो यो वकारः स क्वचिन्निमित्तत्वेनाश्रितो नास्तीति^२ ।

न चात्र आदेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वाच्यः । यथा — वाय्वोः । अध्वर्य्वोः । इत्यादौ 'लोपोऽप्योर्बलि'^३ इत्यनेन यकारस्य लोपः प्राप्नोति । इत्येतदर्थमपि

१- पा. सू. १।१।५७।

३- पा. सू. ६।१।६६

२- प्रदीप

प्रतिषेधकरणस्यावश्यकता नास्ति । 'असिद्धवचनात् सिद्धम्'
इति वार्तिकैकदेशेन समाधानसम्भवात् । अर्थाद् अजादेशः पर-
निमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति असिद्धो भवतीति असिद्धवचनादेव
दोषपरिहारात् ।

यदि असिद्धवचनाद् दोषपरिहारा इत्युच्यते तदा
उत्सर्गलक्षणानां अनुदेशो विधेयः । यथा— पदव्या, मृदव्येति ।
उत्सर्गो नाम स्थानी, स हि आदेशेन अपवादनेनैव निवर्त्यते ।
ननु 'पदव्या मृदव्या' इत्यत्र इकारयणोऽसिद्धत्वाद् विभक्त्येव
यणो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधौ असिद्धत्वमुच्यते, न तु
आनन्तर्ये लौकिके । यथा प्रयोगे इति नास्ति विभक्त्येनानन्तर्यम् ।

ननु चेत्तदपि असिद्धवचनात् सिद्धम् । अर्थात् शास्त्रा-
सिद्धत्वाश्रयणमेवोच्यते । तथा च शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् सि-
द्धमिति चेत्तन्न । कारणं हि अन्यस्यासिद्धवचनात् न भवति ।
अर्थात् न हि अन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्योत्पत्तिर्भवितीति । यथा—
देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ।
एतेन कार्यासिद्धत्वमुच्यते । तस्मात् स्थानिवद्भावो वक्तव्यः,
असिद्धत्वं च । तथा च 'पदव्या मृदव्या' इत्यत्र स्थानिवद्भावो
वक्तव्यः । 'वाय्वोः अध्वर्य्वो' इत्यत्र च असिद्धत्वं वक्तव्यमिति ।

यदि अत्र शास्त्रासिद्धत्वम् आश्रीयते तर्हि स्थानिव-
द्भाववचनात् निरर्थक्यं भवतीति चेद् अत्र विषम उपन्यासः ।
'अधीत्य प्रेत्य' इत्यादौ तु पूर्वं सवर्णदीर्घे एकादेशो जाते 'ह्रस्वस्य-

१- प्रदीप

३- तदेव

२- तदेव

पिति कृति तुक्^१ इत्यनेन तुक् न प्राप्नोति इति 'षत्वतुकोरसिद्धः'^२
 इति सूत्रेण तुगागमे कर्त्तव्ये सवर्णदीर्घैकादेशशास्त्रस्य तुक्-
 शास्त्रे असिद्धत्वं भवेत् । परमत्र तु कथं युक्तमिदम् ? यतो हि
 कथं तदेव नाम तस्मिन् असिद्धं स्यात् ? ॥ अर्थाद् 'इको यणचि'^३
 इत्येतदेव सूत्रं 'इको यणचि' ति एतस्मिन्^४ कथम् असिद्धं भवेदि-
 ति ? कथमिदमुच्यते भवता ? तदेदं समाधानं भवति यत् तदेव
 चापि तस्मिन् असिद्धं भवति । यतः — चिणो लुकि तग्रहणा-
 नर्थक्यं संधातस्य प्रत्ययभिन्नत्वात् तल्लोपस्य चासिद्धत्वा-
 दिति । अयम्भावः — चिणो लुकि तग्रहणाभावे किं ततराम्-
 शब्दस्य लुगुच्यते^५ । उत तेषां क्रमेणेति पक्षद्वये यदि प्रथमः
 पक्ष उच्यते तदा न समीचीनः । ततराम् शब्दस्य संधातस्य
 अप्रत्ययत्वात्^६ । यदि क्रमेण द्वितीयः पक्षः उच्यते तर्हि
 इदमापि नोचितम् । इत्याशयं बुध्वैव भाष्ये तल्लोपस्य च
 असिद्धत्वादुक्तमिति ।

अथवा अत्र सूत्रे वतिनिर्देशः । कामचारश्च
 वतिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा — "उशीनरव-
 न्मन्त्रेषु यवाः" सन्ति न सन्तीति । अर्थाद् येनोपमाने यवा-
 नां सत्तादवगता, स 'सन्ती'ति वाक्यशेषं कल्पयति । अस-
 तावगतौ तु न सन्तीति^६ । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न

१- पा. सू. ६।१।७१।

५- तदेव

२- पा. सू. ६।१।८६।

६- प्रदीप (कैयट)

३- पा. सू. ६।१।७७।

प्रदीप (कैयट)

४- उद्योत (नारेश) ।

सन्तीति ।

एवम् अत्रापि स्थानिवद्भवति स्थानिवद् न भवतीति
वाक्यशेषं समर्थापिष्यामहे वयमिति । इह तावत् — पट्या
मृद्व्येति । यथा स्थानिनि यणदेशो भवति एवम् आदेशोऽपि
भवतीति । 'वाय्वोः अध्वय्वोः' इत्यत्र तु स्थानिनि यलोपो न
भवति । एवम् आदेशोऽपि न भवतीति । एतेन 'अचः पर-
स्मिन् पूर्वविधौ' ^१ इति सूत्रे आवाभावयोरुभयोरपि आदेशो
भवतीति स्थानिनि सति यद् भवति तदादेशोऽपि भवतीति
भावातिदेशः । यथा — निगाल्यते । स्थानिनि सति यदादेशो
न भवति तदाऽऽदेशोऽपि न भवतीति अभावातिदेशः ।
यथा — पटयतीत्यादि । 'पटु' इत्यत्र उकारे स्थानिनि सति
'अत उपधायाः' ^२ इति वृद्धिर्न भवति । एवम् उकारलोपे
सति वृद्धिर्न भवतीति । 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' ^३ इति
सूत्रेण तु केवलं भावस्यैवातिदेशो भवतीति दिष्टः ।

१- पा. सू. १।१।५७ ।

२- पा. सू. ७।२।११६ ।

३- पा. सू. १।१।५६ ।

‘न पदान्तद्विर्वचनवरे यलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च-
 विधिषु^३’ इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे वरे यलोपस्योदाहरणे ‘याया-
 वरः’ इति प्रयोगः समायातः । परञ्चायं ‘यायावरः’ वैदिकमन्त्रे
 समभिहितः । प्रसङ्गश्चैतत् यद् इदं ‘न पदान्ते’ति सूत्रं स्थानि-
 वद्भाव निषेधकम् । न पदान्तेति सूत्रं व्याख्यायते । पदस्यान्तः
 पदान्तः, ‘अन्तः’ इत्यस्यान्तावयव इत्यर्थः । द्विर्वचनम् अर्थाद्
 द्विर्वचनमित्यस्य द्विवारमुच्चारणमित्यर्थः । वरे परे योऽजादेशः
 स न स्थानिवद् इत्यस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्तस्य निपातनाद् ‘वरे’
 इत्यस्यासिद्धिः । तस्य सप्तम्यन्तस्य द्वन्द्वे प्रवेशः, सप्तम्याः अलु-
 क्-च । तथा-च पदान्तश्च, द्विर्वचनञ्च, वरे-च, यलोपश्च, स्व-
 रश्च, सवर्णश्च, अनुस्वारश्च, दीर्घश्च, जश्च, चर्चेति इतरेतरयोग-
 द्वन्द्वे सति इदं सूत्रम् । अत्र विधि शब्दो भावार्थपरकः । विधानं
 विधिरिति व्युत्पत्तौ भावार्थे कि प्रत्ययः, कि प्रत्ययेन भावस्य
 अर्थस्योक्तत्वेऽपि कर्मणोऽनुक्तत्वात् ‘कर्तरि कर्मणोः कृतिः^३’
 इत्यनेन ‘पदान्तस्य’ इत्यत्र कर्मणि षष्ठी । तथा-च कर्म षष्ठ्य-
 न्तेन ‘पदान्तस्य’ इत्यनेन विधि शब्दस्य षष्ठी समासः । तथा
 च पदचरमावयव कर्मके विधौ न स्थानिवत् । तेन च एषो
 यन्नास्ति इत्यस्य सिद्धिः ।

तथाहि— एतत् पदोत्तर-‘सु’ इत्यस्य ‘एतत्तदोः
 सुलोपः^४’ इत्यनेन सुलोपे कर्तव्ये इणो यणादेशस्य स्थानि-

१- तै. सं. ५।१।७।, मै. ३।२।२।, काठ. १९।१२, कतं ३१।२।

२- पा. सू. १।१।५-८।

४- पा. सू. ६।१।३२

३- पा. सू. २।३।६५।

वद्भावाद् हल्परत्वाभावेन 'एतत्तदोः^१' इति सूत्रेण सुलोपो न भवति । अत्र 'न पदान्त^२' इति सूत्रेण स्थानिवद्भावेन निषेधो न कर्तुं शक्यते, लोपस्य पदचरभावयवकर्मकत्वाभावात् । नह्यभावः कस्याप्यवयवः इति सिद्धान्तानुरोधात् । अयञ्च प्रतिषेधः त्रिविधः ।

- १- साक्षात् पदचरभावयवसाधकस्थानिवद्भावनिषेधः ।
- २- साक्षात् पदचरभावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधः ।
- ३- परम्परया पदचरभावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधश्च ।

अनेन तु परम्परया पदचरभावयवसाधकस्थानिवद्भावस्य तु न निषेधः । 'षडिकः' इति भाष्यप्रयोगसिद्ध्यर्थम् एतादृशार्थस्य कल्पनात् । 'षडिकः' इत्यत्र हि षकारान्ते भसंज्ञा प्रतिषेधार्थः स्थानिवद्भावः । अकारान्ते भसंज्ञा सम्पादनद्वारा षकारान्तस्य पदसंज्ञात्वेन परम्परया पदचरभावयवत्वसम्पादकः । तथा-च यदि एतादृशस्थानिवद्भावस्यापि निषेधोऽनेन कर्तुं शक्येत तदा 'षडिकः' इति भाष्यप्रयोगस्य सिद्धिर्न स्यात् । कारणं हि अनेन निषेधेन 'षडिकः' इत्यत्र षकारान्तस्यैव भसंज्ञा प्राप्नोति, षकारान्तस्यैव पदसंज्ञा प्राप्नोति । तथा-चानयोः प्राप्तयोः संज्ञयोः सत्योः समानाधिक्या भसंज्ञया पदसंज्ञायाः बाधात् षकारान्तस्य भत्वात् जश्त्वानापत्तौ 'षडिकः' इत्यस्यासिद्धिः प्रसङ्गात् ।

प्रथमस्य स्थानिवत्त्वनिषेधस्योदाहरणम् - षड्लृ

चेत्यादि । द्वितीयस्योदाहरणम्— ह्यति इत्यादिः । तृतीय-
स्योदाहरणम्— दद्याहरः, दध्यर्चः इत्यादिः ।

वस्तुतस्तु भाष्ये पदे अन्तः-पदान्तः इति सप्त-
मी समासः आश्रितः । तथा-य 'षडिकः, वेतस्वान्' इत्यादि-
स्थले न दोषः । पदचरमावयवकार्ये एव प्रत्यासत्या पर-
पदस्य । या आदेशस्यैव स्थानिवत्त्वस्यैव निषेधोऽनेन
सूत्रेण भवतीति सिद्धान्तात् । अत्र सूत्रे पदशब्देन पदत्व-
योग्यस्य ग्रहणं भवति । तेन 'गो-चा' इत्यादौ 'गार्तिकारको-
पपदानाम्' इति परिभाषया 'आचि' इत्यस्य सुबुत्पत्तेः प्राक्
समासकरणेऽपि पदत्वयोग्यत्वस्य सत्त्वात् दोषो न भवति ।
'द्विर्वचने कर्तव्ये न स्थानिवत्' इत्यस्योदाहरणम्— दध्यत्र,
सुधुपास्यः इत्यादिः ।

वरे परतो योऽजादेशः स न स्थानिवत् इत्यस्योदा-
हरणम्— यायावरः । पुनः पुनः आतिशयेन यातीति याया-
यते । यायायतेति यायावरः । अत्र यङन्ताद् 'यायाय'
धातोः 'यश्च यङः' इति वरचि प्रत्यये 'अतो लोपः' इत्यनेन
अल्लोपे जाते । तस्य स्थानिवद्भावेन 'आतो लोपः' इति सूत्रेण
आलोपः प्राप्तः । अनेन वरेऽजादेशस्य अल्लोपस्य स्थानि-
वद्भावनिषेधेन अजादिक्रि.ति परत्वाभावात् न भवति ।
अत्र शङ्कते 'यायावरः' इत्यत्र इवम् अलोपे ततो यलोप इति ।

१-परिभाषा-७७।

४- पा. सू. ६।४।४८।

२-पा. सू. ३।१।२३

५- पा. सू. ६।४।६४।

३-पा. सू. ३।२।१७६

क्रमस्य सत्त्वेन 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थविधायि^१' इति न्यायेन 'य' इत्यत्र आर्धधातुकत्वप्रत्ययत्वस्य सिद्धत्वेऽपि लुप्यमान-
स्पाकारस्य प्रत्ययत्वाभावेन अजायार्धधातुकपरत्वाभावात्
नालोपस्य प्राप्तिरिति तदर्थं वरे अजादेशो न स्थानिवदिति
निषेधो व्यर्थ एव स्यादिति युक्तं तदपि युक्तं नाभाति । वरे
अजादेशो न स्थानिवदिति निषेधस्य सामर्थ्यदिव यत्रार्धधा-
तुकत्वसम्भावना भवति तत्रापि 'अतो लोपः^२' इत्यस्य प्रवृत्ति-
भवतीति ज्ञापनात् ।

अत्र च सम्भावनाऽस्ति - यदि पूर्व पलोपो भवेत्
तदा यः शिष्यते इति न्यायेन अकारे आर्धधातुकत्वादिकं
भवेदिति सम्भावना । तथा च 'यायावरः' इत्यादौ साम्भावनि-
कमार्धधातुकत्वादिकमादायालोपः स्थानिवद्भावद्वारा प्राप्नोति
तद्वारणार्थं वरेऽजादेशस्य स्थानिवद्भावनिषेधो भवतीति ।
अत एव यातेः षडन्तात् क्तिञि प्रत्यये, अतो लोपे, यकारलोपे
स्थानिवद्भावस्य निषेधेन 'लोपो व्योर्वलि^३' इति पलोपे
अलोपस्य स्थानिवद्भावेन आकारस्य लोपे पुनः पलोपे 'यातिः'
इति भाष्यप्रयोगः सिद्धयतीति । पुनरत्र आलोपः स्यादिति न
शङ्कनीयः, आलोपस्यापि स्थानिवद्भावेनार्धधातुकपरत्वा-
सम्भवादिति ।

१-परिभाषा-

२-पा. सू. ६।४। ६४।

३-पा. सू. ६।१। ६६।

सौरी बलाका^१

‘न पदान्तद्विर्वचनवरे यलोपस्वरसवर्णानुस्वार-
दीर्घजश्चर्विधिषु^३ इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे यलोपस्य
स्योदाहरणप्रसंगे ‘सौरी बलाका’ इति मन्त्रात्मकः प्रयोगः
समुदाह्रितः।

प्रसङ्गश्चेत्थं यद् यलोपस्य किमुदाहरणम्-‘कण्डूतिः’
इति। अत्र शंका समुदेति यद् ‘यायावरे’ यलोपस्य जातत्वेनो-
दाहरणं भवति। तथा-च वरे यलोपस्य इत्यनेनैव सिद्ध-
त्वात्। यलोपे किमुदाहरणमिति प्रश्नः उदेति? कण्डूरिति
अत्र कण्डू शब्दात् क्यच्प्रत्ययः। क्यजन्तस्य धातुत्वात् तस्मात्
क्विप्प्रत्ययः। प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये।

न-च ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्^३’ इत्यनेन यक्प्रत्यय-
निष्पन्नात् यङन्तात् क्विप्प्रत्ययेनैव कण्डूरितिसिद्धि-
भवात् क्यच्प्रत्ययानुभावनं किमर्थं क्रियते? इति न वक्त-
व्यम्। यङन्तेभ्यः कण्ड्वादिप्रकृतिभ्यः क्विप् न भवति इति।
‘कण्ड्वादिभ्यो यक्^३’ इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेणैवोक्त-
त्वाद् यङन्तेभ्यः क्विप् न भवतीति।

अत्रापि अकारलोपे सति यकारस्य लोपे अकारलो-
पस्य स्थानिवद्भावाद् यलोपो न स्यादिति यलोपे ‘न
पदान्त’ इति सूत्रेण स्थानिवद्भावस्य निषेधात् यलोपः
सिद्ध्यतीति न दोषः। न-च ‘क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्’
इति परिभाषयैव स्थानिवद्भावनिषेधद्वारा दोषव्यावृत्ति-

सम्भवे यलोपोदाहरणमसंगतमिति चेत्, तर्हि 'सोरी बलाका' इत्याद्यर्थं यलोप ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । तथाहि — 'सूर्यस्य इयम्' इति विग्रहे सूर्यशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि प्रत्यये 'टिड्ढाणञ्' इत्यनेनाणन्तत्वात् ङीप् प्रत्यये 'यस्येति' इत्यनेन अकारलोपे सति 'सूर्यतिव्य' इत्यादिना यलोपे कर्त्तव्ये । अर्थात् एकः आण प्रत्ययपरे अकारलोपः, द्वितीयस्तु इकारे परे अकारलोपः इति । तदनन्तरं 'सूर्यतिव्य' इत्यनेन यलोपे कर्त्तव्ये । अकारलोपयोः स्थानिवत्त्वात् यकारस्य उपधात्वं न भवेत् । 'न पदान्त' इति सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीय अकारलोपस्य समानाश्रयेणासिद्धत्वाद् आण प्रत्यये लोपस्य व्याश्रयत्वात् (असमानाश्रयत्वात्) असिद्धत्वाभावेन यकारस्योपधात्वात् लोपः सिद्धयतीति उदाहृतम् । परम् इदमपि उदाहरणं न सम्भावितुमर्हतीति दिक् ।

१- वा. सं. २४।३३। तै. सं. ५।५।१६।१। मै. सं. ३।१४।१५।, १५।६।
कौषीतकि आ. ७।६।

२- पा. सू. ४।३।१२०।

५- पा. सू. ६।४।१६९।

३- पा. सू. ४।१।१५।

६- पा. सू. १।१।५८।

४- पा. सू. ६।४।१६८।

“द्विर्वचनेऽचि”^२ इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे निमित्तार्थगम्यमानप्रसङ्गे ‘आयुर्धृतम्’ इति मन्त्रप्रतीकस्य प्रयोगः समायातः। प्रसङ्गश्चैत्थं — यद् ‘अचः परस्मिन्पूर्वविधौ’^३ इत्यस्य स्थानिभूतादचः पूर्वस्य कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो भवतीत्यर्थः। द्विर्वचनं च स्थानिभूतस्यापि भवतीति। नैतत्। अनादिष्टादचः पूर्वस्य कार्यमिति। अचः परस्मिन् इत्यस्य अत्र विषये अचः परस्मिन्नित्यस्य प्राप्तेरभावात् ‘द्विर्वचने-
ऽचि’^४ इति सूत्रेण स्थानिवद्भावो भवतीति^५।

अयम्भावः — कार्यतिदेशपक्षे ‘चक्रतुः’ इत्यत्र ‘कृ अतुस्’ इत्यवस्थायां यणादेशे^६ कृते ‘एकाचः’ इति सूत्रेण एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनम् अनच्चत्वात् न प्राप्तमिति स्थानिवद्भावाद् यणयुक्तस्यैव प्राप्नोति द्विर्वचनम्^७। यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्वचनं नित्यं भवति तथापि यणापि नित्यः इत्युभयोः द्वित्वयणोः नित्यत्वेऽपि कस्य विधानं भवेद्? इति प्रश्ने परत्वाद् यणैव भवतीति। इदमेवाभिप्रेत्य भाष्यकारेण भाष्ये अभ्यासरूपं न सिद्ध्यति इत्येतावदेवोक्तम्। न तु ‘निन्यतुः’ इत्यादौ इयङ् उत्तरखण्डे श्रवणं भवेदित्यापादितम्। तस्य इयङ् अनित्यत्वेन इयङादेशात्पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः^८ द्वित्वे कृते

१- मै. सं. २।३।५।

२- पा. सू. १।१।५९

३- पा. सू. १।१।५७

४- पा. सू. १।१।५९

५- नि. सा. म. भा. टि. पृ. ४९९

६- पा. सू. ६।१।७७

७- प्रदीप (कैयट)

८- उद्योत (नगेश)

तु अनेच्छात्वबोधनेन यणादेशेन बाधाद् इयङोऽप्राप्तिरिति ।
तथा च यणादेशेन द्वित्वस्य बाधाद् अभ्यासरूपं न सिद्ध्य-
तीति । इति यदुक्तं तन्न युक्तम् ।

‘द्विर्वचनेऽचि’^१ इति सूत्रेऽज्ग्रहणसामर्थ्याद्
रूपं स्थानिवद् भवतीति ज्ञापनेन दोषाभावात् । तथा ह्यत्र
अज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् — ‘जेघ्रीयते, देधमीयते’ इत्यादौ — ‘इ
घ्राध्मोः’ इति सूत्रविहितस्येकारादेशस्य निषेधाभावार्थम् । यदि
कार्यातिदेशोऽत्र क्रियते तदा — ‘जेघ्रीयते, देधमीयते’ इत्यादौ
अकारस्य इकारादेशविधाने सति ‘घ्री’, ‘धमी’ इति भाव्यमेव,
द्विर्वचनेनेति अज्ग्रहणेन किम्फलम्^२? तत्सामर्थ्यात् तज्ज्ञा-
प्यत इति तज्ज्ञापनेन अज्ग्रहणस्य सार्थक्यं जायते । तथा च
चक्रतुरित्यादौ ज्ञापनादेव दोषव्यावृत्तिसम्भवः ।

न चाज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः क्वसौ ‘घासि-
भसो हिलि च’ इत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं भा श्रुत् इति प्रयो-
जनम्^३ । तथा चाज्ग्रहणस्य चरितार्थत्वाद् रूपं स्थानिवद् भ-
वतीत्यर्थे कथं ज्ञापकत्वम् इति यदुक्तं तन्न । सत्यसति वा
द्विर्वचने ‘प्स्वान्’ इति श्रुतौ ‘प्स्वान्’ इति पकारद्वयश्रवणे श्रुतौ
विशेषाभावात् । उपधालोपस्तु छान्दसः । छन्दसि च दृष्टानुविधिः^३
तथा च उपधालोपस्यापि आवश्यकता नास्ति, यतोऽज्ग्रहणस्य
वैयर्थ्येन तज्ज्ञापनस्यैव औचित्यात् ।

न च यदि ज्ञापनेन रूपस्थानिवत्त्वे च स्वीकृते

१- पा. सू. १।१।५९

३- प्रदीप (कं. प्र.)

२- प्रदीप (कं. प्र.)

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading.]

निन्यतुरित्यत्र पूर्वम् इयङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशात् 'नी-
-नी' इति द्विर्वचने जाते अनेकाच्त्वाद् 'एरनेकाचः^१' इति घणा
बाधित्वात् पुनः इयङ् न प्रवर्तत इति^२

'अधिजगे' इत्यादौ कृते एकादेशे गाडिति प्रक्रिया-
श्रयेण ङङ्कारस्यानुबन्धत्वाद् इकारस्य गाङ् भवतीति गादेशस्य
अजादित्वात् 'द्विर्वचनेऽचि'^३ इत्यनेन निषेधा स्यात् । तदर्थं
'गाङः प्रतिषेधः' इति वार्तिकं वक्तव्यम् इति यदुक्तं तन्न समी-
चीनम् । 'गाङ् लिटि'^४ इत्यत्र द्विलकारको निर्देशः । तथा च
द्वित्वकृतं लकारद्वयश्रवणं तु न ज्ञेयम्, किन्तु 'लिटि' इत्येतद्
विशेषणं लुप्तसप्तम्यन्तं 'ल' इति पृथक् पदम् । तथा च
एवं लकारावस्थायां गाङादेशे सति द्वित्वस्यानिमित्तत्वाद् 'द्वि-
र्वचनेऽचि'^३ इत्यस्य प्रवृत्तेरभावेन गाङ् प्रतिषेधः इति पृथक्
वार्तिकस्य नावश्यकत्वं ।

'द्विर्वचनेऽचि'^३ इत्यत्र पञ्चपक्षाः सन्ति ।

- १- अचि योऽङादेशः स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद् भवतीति ।
- २- अजादौ प्रत्यये योऽङादेशः स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद् भवतीति ।
- ३- द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽङादेशः स स्थानिवद् भवतीति, द्विर्वच-
नशब्दस्याधिकरणल्युङन्तत्वाद्, अर्शाद्यजन्तत्वाद् वा ।
- ४- द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेशनिषेधः ।
- ५- द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽङादेशः स स्थानिवत् न भवति वा द्वित्वे
कर्तव्ये इति ।

१- पा. सू. ६।४।८२।

३- पा. सू. १।१।५९ ।

२- प्रदीप

४- पा. सू. २।४।४९ ।

इति पञ्चसु पक्षेषु प्रथमं पक्षमाश्रित्य दोषोद्भावनं क्रियते । तथा च यदि प्रथमः पक्षः स्वीक्रियते तदा 'अचिकीर्तत्' इत्यादौ कृते 'उपधायाश्चे' इति सूत्रेणेत्वं भवति । तस्येत्वस्य च निनिमित्तत्वेन अच्चादेशत्वम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् । तथा चानेन सूत्रेण स्थानिवद्भावात् 'कृत' इत्यस्य द्वित्वेन 'अचिकीर्तत्' इत्यस्य सिद्धिर्न स्यात् । एवं 'जग्ले मग्ले' इत्यादौ 'आदेच उपदेशाशिति' इति सूत्रेण इत्संज्ञकसकारादिप्रत्ययभिन्न प्रत्यये आत्वं भवति इत्यर्थविधाने अन्तरङ्गात् तिबादिषु एशि च कृते आत्वं भवति । तथा च तदाऽऽत्वमत्र न स्यात् । 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावात् ।

एवं 'दुद्यूषति सुस्यूषति' इत्यादौ च दिवेः 'सनिवन्तर्धभ्रस्जदभ्रुश्चिस्वृष्टुर्भ्रज्ञपिसनाम्' इत्यादिना सूत्रेण विकल्पेन इण्ण भवति । तर्हीति तदभावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्वे 'श्वोः शूङ्नुनासिके च' इत्यनेन ऋठि यणि 'सन्पडोः' इति द्वित्वे रूपं भवतीति । तथा चानेन स्थानिवद्भावात् 'द्यु' इत्यस्य द्वित्वं न स्यात् । तथा च रूपासिद्धिः ।

एवं भवनमिच्छतीति भवनीयति । इति नामधातोः 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् प्रत्यये भवनीयतीति सिद्धयति ।

१- पा.सू. ७।१।१०१।

६- पा.सू. ६।४।१९।

२- विवरण

७- पा.सू. ६।१।७७।

३- पा.सू. १।१।५९।

८- पा.सू. ६।१।९।

४- पा.सू. ७।२।४९।

९- पा.सू. ३।१।८।

५- पा.सू. १।२।१०।

॥

भवन्तितुमिच्छति विभवनीयिषतीत्यत्र नामधातुषु अभ्यासरूपं न सिद्ध्यति 'द्विर्वचनेऽचि'^१ इत्यस्य स्थानिवद्भावात् । तथा च द्वित्वनिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवतीति अयमर्थः करणीयः । तथा च अचिकीर्तदित्यत्र ईत्वं^२ तु णिच्प्रत्ययनिमित्तकं न तु द्वित्वनिमित्तकम् । तथा चैतत्स्थले 'द्विर्वचनेऽचि'^१ इत्यस्य न प्रवृत्तिः । एवं 'जगले' इत्यत्रापि षशादेशस्तु न द्वित्वनिमित्तकः । तथा चात्रापि न 'द्विर्वचने' इत्यस्य प्रवृत्तिः । एवं दुधूषति विभवनीयिषति इत्यादावपि द्वित्वनिमित्तकाच्च्वाभावेनात्रापि न तस्य प्रवृत्तिः ।

तथा च द्विर्वचननिमित्तकेऽचि अजादेशः स्थानिवद् इत्यर्थबोधनाय सूत्रे निमित्तशब्दो ग्रहीतव्यः । कारणं हि निमित्तशब्दं विना निमित्तार्थस्य प्रतीतिर्न भविष्यतीति इति युक्तं तदपि न शोभनम् । निमित्तशब्दं विनापि निमित्तार्थः प्रतीयते । तद्यथा— 'दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः' । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । "नङ्गलोदकं पादरोगः" पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । "आयुर्घृतम्"^३ आयुषो निमित्तमिति गम्यते ।

१- पा. सू. १।१।५९।

२- पा. सू. ७।१।१०१।

३- अमृतं वै हिरण्यमायुर्घृतम् ।

मै. सं. २।३।५।

‘प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः’^२ इति सूत्रव्याख्याने प्रत्यय-
ग्रहणं किमर्थम् ? इति प्रयोजनावसरेऽयम्भन्त्र उपात्तः । प्रस-
ङ्गश्चेत्यम् — अत्र सूत्रे अनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तन्त्रा-
वृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा अत्र विज्ञायते । अर्थात् लुक्श्लु-
लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययस्य दर्शनाभावरूपं तद्धि क्रमात् लुक्श्लुलुप-
संज्ञं भवेत् । लुक्संज्ञायाः प्रदेशः ‘लुक्ताद्धितलुकि’^३, लुसंज्ञायाः
प्रदेशः ‘जुहोत्यादिभ्यः श्लुः’^४, लुप्संज्ञायाः प्रदेशः ‘जनपदे लुबि’^५
ति ।^६

न च प्रदेशे सति संज्ञात्वं संज्ञात्वे सति प्रदेशत्व-
मिति अन्योन्याश्रयः स्यादिति न वक्तुं शक्यते । विधिप्रदेशे-
षु भाविसंज्ञाविज्ञानादन्योन्याश्रयो न भवति । न च प्रत्य-
यादर्शनस्य लोपसंज्ञाऽपि प्राप्नोति, लुगादिसंज्ञाऽपि प्रा-
प्नोति । तथा च ‘आकडाशदेका संज्ञा’^७ इति सूत्रबलात् पर-
त्वेनावकाशत्वेन च लोपसंज्ञैव प्राप्नोति, तर्हि लुगादिसंज्ञा
क्व भवेदिति विशेषविहितत्वात् लुगादिसंज्ञा भविष्यती-
ति ।

न च विशेषविहितत्वेन इमाः लुगादिसंज्ञाः लोप-
संज्ञां बाधेरन् इत्यपि न वक्तुं शक्यते । ‘आकडाशदेका संज्ञा’

१-समृषीणा ९ स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा स ९ वर्चसा
सं प्रजया स ९ रायस्पोषेण ग्मीय । मै. सं. १।५।२।१९

२-पा. सू. १।१।६१।

५-पा. सू. ४।२।८१।

३-पा. सू. १।२।४९।

६-श. को. प्र. सं. ५३।

४-पा. सू. २।४।४७।

७-पा. सू. १।४।१।

इत्यादौ एकसंज्ञाधिकाराद् एकसंज्ञाभिन्नस्थले संज्ञानां मिथः
बाध्यबाधकभावो नास्तीति भाष्यकारवचनात् । लुगादिलोप-
संज्ञयोः बाध्यबाधकभावो न भवतीति अत्र प्रत्ययग्रहणं नैव
कर्त्तव्यम् ।

न च प्रत्ययग्रहणाभावे 'लुक्तद्धितलुकी' इति
सूत्रे विधीयमानं दर्शनाभावरूपं 'गोस्त्रियोः' इत्यनुवृत्तेः गो-
शब्दस्यपि लुगापत्तिरिति चेन्न । 'गोरूपसर्जनस्य' इति योगं
विभज्य स्त्रियाः इति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति सूत्रे स्त्रीग्रहण-
स्यैवानुवर्तनसम्भवः न तु गोरित्यस्य । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे
विहितेऽपि गमेर्लोः लुक् स्यात् १।

न च 'कंसीयपरशठ्ययौयजजौ लुक् च' इति सूत्रे
प्रकृतेः लुक् स्यादिति चेन्न । 'ङ्चाप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकारात्
प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानेन प्रकृतेर्न लुग्भवतीति । प्राति-
पदिकात् परत्वाभावः प्रकृतेः । अगत्य प्रातिपदिकात् परत्वं तु
प्रत्ययस्यैव भविष्यतीति प्रकृतेः न लुगादिप्रसङ्गः । प्रत्ययग्रहणे
कृतेऽपि कमेः सः कंसः परान् शृणाति परशुः इत्यत्र उकारसकार-
योः लुक् प्राप्तः इत्यनयैव श्रुत्या परिहरणीयः । न चैवं यजजो-
रेव लुग्भवतु चेद् यजजोः विधानसामर्थ्यात् च विकल्पेन
लुग्भवतीति । तस्माद् अप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तावत् प्रत्ययग्रह-
णं न कर्त्तव्यम् १।

१- पा. सू. १।१।६१।

२- पा. सू. १।२।४९।

३- पा. सू. १।२।४८।

४- श. कौ. पृ. सं. २३।

५- पा. सू. ४।३।१६८।

६- पा. सू. ४।१।१।

न च स्थानिविशेषसमर्पणार्थं प्रत्ययग्रहणं कर्तव्य-
मिति इत्यपि न वाच्यम् । तथाहि — अत्रिभृगुकुत्सेत्यादौ
तावत् “यस्कादिभ्यो गोत्रे”^१ इत्यतः सूत्राद् ‘गोत्रे’ इत्यनुवर्तते।
तेन अत्र्यादिभ्यो यो विहितः तस्य लुब्भवतीति । ‘जनपदे लुप्’^२
इत्यतस्तु ‘ङ्याप्प्रातिपदिकात्’^३ प्रत्ययः^४ इत्यनुवर्तते । तेन जन-
पदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुब्भवति । एवं ‘लवणा-
ल्लुक्’^५ इत्यत्र च प्रकृतत्वात् ठक्ः प्रत्ययस्यैव लुप् भवतीति ।
सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते ‘तस्मादित्यु-
त्तरस्य’^६ इति सूत्रात् । तेन प्रत्ययग्रहणस्य किमपि प्रयोजनं न
सिद्ध्यति^७ ।

न च सर्वदेशार्थं प्रत्ययग्रहणं स्यादिति चेत् तेन
यञञोश्च^८ ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’^९ इत्यादिस्थलेषु यत्रा-
नेकाल्प्रत्ययः तत्र ‘अलोऽन्त्यस्य’^{१०} इति सूत्रेण अन्त्यस्य न
भवति । तथा ‘लवणाल्लुक्’^५ इत्यादौ ‘आदेः परस्य’^{११} इति सूत्रेण
आदेः न भवतीति सर्वदेशार्थं प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तं
तन्न समीचीनम् । “घोर्लोपोलेटि वा”^{१२} इति हि लोपे कृते

१-पा.सू. २।४।६३ ।

२-पा.सू. ४।२।८१।

३-पा.सू. ४।१।१ ।

४-पा.सू. ३।१।१ ।

५-पा.सू. ४।४।२४।

६-पा.सू. १।१।६७।

७-श.कौ. ट.सं. ५३।

८-पा.सू. २।४।६४।

९-पा.सू. २।४।७१।

१०-पा.सू. १।१।५२।

११-पा.सू. १।१।५४।

१२-पा.सू. ७।२।७०।

७

‘लुग्वा दुहदिहलिह गुहामात्मनेपदे दन्त्ये’^१ इति सूत्रे लुग्ग्रहणं
 लुगादयः सर्वादेशाः भवन्तीति ज्ञापनार्थम्, तेन सर्वादेशत्व-
 सिद्धेः। ‘अलोऽन्त्यस्य’^२ दर्शनाभावरूपं हि प्रकृतेन लोपेना-
 पि सिद्धम्। न च वैपरीत्यं स्यादिति चेन्न। विरोधस्यासमु-
 त्पन्नत्वेन लोपे अलोऽन्त्यस्य^३ परिभाषासूत्रस्याप्रवृत्तेः।
 सामान्येन लुमद्विषयकं ज्ञापकं न तु लुङ्मात्रविषयकमिति
 सर्वं सिद्धं भवतीत्येतदर्थमपि प्रत्ययग्रहणस्य न किमपि प्र-
 योजनम्। इदं स्यादिति।^३

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यादौ^४ लुगणिभ्योः इत्यस्मात्
 लुग्ग्रहणमनुवर्तते न वेति पक्षद्वयमुदेति ?। यद्यत्र प्रथमः पक्षः
 स्वीक्रियते तदा स्थानिनो द्वौ, आदेशास्तु लुका सह त्रय इति विष-
 मत्वाद् यथासंख्यं न भविष्यति। तथा च तदभावे एकैकस्य
 स्थानिनः त्रय आदेशाः क्रमशो भवेयुः। ततश्चागस्त्योऽपि
 कुण्डिनाः भवेयुः। कुण्डिनाश्चागस्त्योऽपि भवेयुः। लुक् च
 विधीयमानो ज्ञापकात् सर्वादेशो भवति इत्युभयत्रापि विभक्ति-
 मात्रस्यैव श्रवणं स्यात्^३।

यदि द्वितीयः पक्षस्य लुग्ग्रहणस्यात्र निवृत्तिः क्रियेत,
 अर्थात् लुग्ग्रहणमत्र न सम्बध्यते अर्थात् नानुवर्तते तदा अग-
 स्तपः कुण्डिना इत्यत्र न कुश्चन दोषः। किं तु अगस्तीनां
 द्वात्राः इत्यर्थे अगस्तीयाः भवन्ति। इत्यत्र प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ

१- पा. सू. - ७।३।७३।

४- पा. सू. २।४।७०।

२- पा. सू. १।१।५२।

३- श. कौ. पृ. सं. ५३।

प्रत्यये वक्तुमीष्टेऽपि अगस्त्यादेशस्य प्रतिषेधाभावात् तस्या-
 निवृत्तौ वृद्धत्वाभावेन ह्यप्रत्ययो^१ न स्यात् । 'लुक्श्लुलुपः'^२
 इत्यत्र प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्ग्रहणस्यानुवृत्तौ आगस्त्यकौ-
 ण्डिन्ययोः^३ प्रत्ययांशस्य लुग्भवति । अवाशिष्टभागयोस्तु यथा-
 संख्यमगास्ति कुण्डिनचौ भवतः । तेनागस्तयः कुण्डिनाः
 इति प्रयोगद्वयस्य सिद्धिर्भवतीति । प्राग्दीव्यतीये वक्तुमीष्टे
 इति गोत्रे लुगचीति^४ लुकि प्रतिषिद्धे सति तत्सन्नियोगशिष्टत्वेन
 अगस्त्यादेशस्यापि निवृत्तौ सत्याम् आगस्त्यशब्दाद् वृद्धसंज्ञक-
 त्वेन वृद्धान्छेति^५ ह्यप्रत्यये कृते 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य
 उपधायाः'^६ इति सूत्रेण यलोपे च कृते आगस्तीया इति ।*

कौण्डिन्ये तु कश्चन विशेषो नास्ति । निवृत्तेऽपि
 कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि 'कण्वादिभ्यो गोत्रे'^७
 इति सूत्रेण अणप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति'^८ इति
 सूत्रेण यलोपे कौण्डिना इत्येव भाव्यम् । तस्मात् आगस्त्य-
 कौण्डिन्ययोरित्यादौ लुग्ग्रहणमवश्यमनुवर्तनीयम् । तथा चात्र
 'लुक्श्लुलुपः'^२ इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति प्रदुक्तं
 तन्न समीचीनम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यादिस्थले 'यस्का-
 दिभ्यो गोत्रे'^९ इत्यतः सूत्रात् गोत्रग्रहणस्यानुवृत्तिं विधाय

१- पा. सू. ४।२।११४।

२- पा. सू. १।१।६१।

३- पा. सू. २।४।७०।

४- पा. सू. ४।१।८९।

५- पा. सू. ४।२।११४।

६- पा. सू. ६।३।१४९।

७- पा. सू. ४।२।१११।

८- पा. सू. ६।४।१५१।

९- पा. सू. २।४।६३।

* - श. कौ. च. सं. ५३

गोत्रे यो विहितस्तस्य लुक् भवतीति व्याख्यानेनापीष्टसिद्धिसम्भवात् । तस्मादत्र प्रत्ययग्रहणं भास्त्विति^१ तर्हि 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'^२ इति सूत्रार्थमत्र प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्, तर्हि 'लुक्श्रुलुपः'^३ इत्यतः सूत्रादेव प्रत्ययग्रहणस्यानुवृत्तिकरणादेव 'प्रत्ययलोप' इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणलाभसम्भवात् पुनः प्रत्ययग्रहणं सम्पूर्णस्य प्रत्ययस्य यत्र लोपः तत्रैव प्रत्ययलक्षणं भवेत् । एकदेशे प्रत्ययैकदेशस्य यत्र लोपो भवेत् तत्र प्रत्ययलक्षणं भास्त्विति ज्ञापनार्थं, तेन 'आध्नीत' 'संरायस्पोषेण'^४ इति मन्त्रस्य ।

आध्नीत इत्यादौ विध्यादिलिङस्तकारादेशे सीयुडागमे^५ सकारलोपे^६ इति 'अनुदात्तोपदेशवन्ति तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झल्लि विङिति'^७ इत्यादिना सूत्रेणानुनासिकलोपः प्राप्नोति । 'गमहनजनखनघसां लोपः कित्यनङि'^८ इति सूत्रेण उपधालोपः प्राप्नोति । इत्युभयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधालोपे 'होहन्तेर्णिन्नेषु'^९ इति सूत्रेण कुत्वे 'आध्नीत' इति सिद्धयति ।

अत्र सीयुटः सकारस्य प्रत्ययैकदेशस्य लोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेनानुनासिकलोपः प्राप्तः । स चात्र प्रत्ययग्रहणेन सम्पूर्णस्य प्रत्ययस्य यत्र लोपः तत्रैव प्रत्ययलक्षणमि-

१- शब्.कौ. पृ. सं. ५४ ।

२- पा. सू. १।१।६२।

३- पा. सू. १।१।६१।

४- मै. सं. १।५।२।१९

५- पा. सू. ३।४।१०२।

६- पा. सू. ७।२।७९।

७- पा. सू. ६।४।३७।

८- पा. सू. ६।४।९८।

९- पा. सू. ७।३।५४।

ति ज्ञापनादत्र प्रत्ययलक्षणन्न भवतीति। तेनात्र पुनः प्रसङ्गविज्ञाना^१दिति परिभाषयाऽनुनासिकलोपो न भवतीति।

एवं सम्पूर्वादि गम्धातोः विध्यादिति^२ 'समो गम्यच्छि-
भ्याम्'^३ इत्यात्मनेपदम् 'बहुलं छन्दसि'^४ इति शपो लुक् इद-
प्रत्ययस्य 'इटोऽत्'^५ इति सूत्रेण इटोऽदादेशे सीयुडागभे^६ सका-
रलोपे^७ उपधालोपे^८ संगमीय इति सिद्ध्यति। अत्रापि पूर्व-
वद् अनुनासिकलोपः प्राप्तः। स चानेन ज्ञापनेन अनुनासिक-
मकारस्य लोपो^९ न भवतीति। यद्यप्यत्र 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताव-
विधिः'^{१०} इति परिभाषयाऽनुनासिकलोपस्य न प्रसङ्गः, तथापि
तत्परिभाषयाः अनाश्रयेण नात्र प्रत्ययग्रहणज्ञापनेन अनुना-
सिकलोपव्यावृत्तिः विभाव्यते।

१- परिभाषा सं. ३९।

६- पा. सू. ७।२।७९।

२- पा. सू. १।३।३९।

७- पा. सू. ६।४।९८।

३- पा. सू. २।४।७६।

८- पा. सू. ६।४।३७।

४- पा. सू. ३।४।१०६।

९- परिभाषा ९४।

५- पा. सू. ३।४।१०२।

अष्टमोऽध्यायः

संरायस्वोषेण ग्मीय
आद्रे-चर्मन्
लोहिते-चर्मन्
अग्ने त्रीते वाजिना
ता ता पिण्डानाम्
माहिदाताम्, धाताम्
रे पोषम्

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

पञ्चाङ्ग उपासिका

‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’^२ इति सूत्रे प्रत्ययलोप-
घटकप्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनावसरेऽयम्भन्त्रो भाष्यकृतो-
ल्लिखितः प्रयुक्तश्च । अयम्भावः —

अत्र सूत्रे प्रथमप्रत्ययग्रहणाभावेऽपि ‘प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणम्’ इति सूत्रसत्त्वेऽपि प्रत्ययनिमित्तं कार्यं
लोपे भवतीत्यर्थे जाते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोपः^३ इत्यर्थज्ञा-
नसम्भवात् प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? इति प्रश्नः प्रत्ययग्रहणा-
भावे लोपे प्रत्ययलक्षणमिति उच्यमाने सौरथी वैहतीत्यत्र
गुरूपोत्तमलक्षणः व्यङ् प्रसज्येत ।

तथाहि — रम् धातोः कथनिप्रत्यये^४ हन्तेश्च कप्रत्य-
ये^५ अनुदात्तोपदेशेति^६ सूत्रेणानुनासिकलोपे ‘रथः’ ‘हतः’ इति
सिद्ध्यति । तथा च शोभनः रथः यस्येति सुरथः, विशेषेण हतः
इति विहतः । सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति विग्रहे
‘अत इम्’^७ इतीम्प्रत्ययकृते मकारनकारयोः सत्त्वे यथा गुर-
ूपोत्तमत्वात् व्यङ् भवति । एवं मकारनकारयोः लोपेऽपि भवेत्,
तदर्थं तन्माभूत्, इत्येतदर्थं प्रत्ययग्रहणं कृतम् । सति तु
तस्मिन् विरुद्धत्वात् प्रत्ययलोपे तस्यैव पुनः प्रादुर्भावः इति
नायमर्थो भवति । एवं ह्यर्थकरणे लोपविधानमेवानर्थकं स्यात् ।

१- मै. सं. १।५।२।१९ ।

४- उणा. सू. १६७

२- पा. सू. १।१।६२

५- पा. सू.

३- प्रदीप

६- प. सू. ६।४।३७।

७- पा. सू. ४।१।९५ । एतदनन्तरं ‘इतो मनुष्यजातेः ४।१।९५’ इति डीषि
उच्यते रत्नप्रकाशकारनारायणीयकाश्यां शिवरामेन्द्रसरस्वतिनारायणशास्त्रिभ्याम् ।

तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं यत्कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थं
आश्रीयते । तथा च व्यङ्ग्यः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेनात्र प्रत्ययलक्षणं
न भवतीति न व्यङ्ग्यम् । इदमपि न प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनम् ।
कारणं हि प्रत्ययग्रहणाभावे लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति । अर्थात्
प्रत्ययस्य प्रादुर्भावि इति नैवं विज्ञातव्यम्, अपितु प्रत्ययलक्षणं
यस्य कार्यस्य तल्लुप्तेऽपि भवतीति । अर्थात् यत्र सन्देहो भवति
तत्र सन्देहो व्याख्यानाद् दूरीकरणीयः ।

तथा च लक्षणशब्दो व्याख्यानात् करणसाधनः
आश्रयितव्यः^१ । अन्यथा विधीयमानेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधना-
शङ्कायाः निवृत्तिर्न स्यात् । अर्थात् प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य
प्रादुर्भावि इत्यस्य विनिवृत्तिर्न स्यात् । यथा — ग्रामं नयतीति
ग्रामणीः इत्यत्र क्विप्प्रत्यये तल्लोपे स्वाद्युत्पत्तिर्भवति । ततश्च
'अधोगि'त्यत्र तिङन्तत्वाभावात् पदसंज्ञा न स्यादिति । करण-
साधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः^२ । तथा चेदमपि प्रत्य-
यग्रहणस्य प्रयोजनं नायाति ।

इदं तर्हि प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनम् यत् सति प्र-
त्यये यत् प्राप्नोति तत् प्रत्ययलक्षणेन यथा भवेत् । लोपोत्तरकालं
यत् प्राप्नोति तत् प्रत्ययलक्षणेन मा भूत् । तथा च — 'ग्रामणि कुलं,
सेनानि कुलम्' इत्यत्र तस्य कुलमिति विग्रहे षष्ठीसमासे
इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य^३ इति सूत्रेणोत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते
'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'^३ इति तुक् प्राप्नोति । स मा भूत् ।

१- प्रदीप

२- पा. सू. ६।३।६१

३- पा. सू. ६।१।७१।

अर्थात् प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते । तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपेऽपि भवति । ग्रामणीरित्यत्र तु क्विप्प्रत्यये सति तुक् न दृष्टः, ह्रस्वस्याभावात् । कृते क्विप्प्रत्ययलोपे ह्रस्वत्वे च कृते तुक् प्राप्तिः^१।

तथा च लोपोत्तरकालं तुक् प्राप्तिस्तत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणम् । यदीदं स्वीक्रियते तदा जगत्, जन-गदित्यत्र तुक् न प्राप्नोति, लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मात् प्रत्ययग्रहणस्य एवं प्रयोजनं नास्ति । अथदि गच्छ-तीति जगदिति व्युत्पत्तौ 'द्युतिगमि जुहोत्यादीनां द्वे च'^२ इति गमेः क्विप् द्वित्वादिकार्ये जाते जगदित्यत्र अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्विपः लोपः । गमः क्वावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । भिन्नविषयत्वान्च 'येन नाप्राप्त'^३ इति न्यायस्य न प्राप्तिः । सति त्वस्मिन्न्याये नैव क्विपलोपः स्यात् । तस्मात् सति क्विपि अत्र तुको न प्राप्तिः । किन्तु विलोपे कृते तुक् प्राप्तिः^१। तर्हि अत्रापि क्विलोपोत्तरकालं तुक् प्राप्तिस्तत्त्वेन तद्व्यावृत्तिरेव स्यात्, तर्हि अर्थग्रहणस्य एवं रूपार्थे दोष एव । तर्हि प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव ।

न च प्रत्ययग्रहणाभावे ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र तुगापत्तिः इति यदुक्तं तन्न समीचीनम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'^४ इति परिभाषया अन्तरङ्गे तुगागमे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य ह्रस्वत्वस्यासिद्धत्वात्

१- प्रदीप

३- परिभाषा- ५९ ।

२- का. वा. ३।२।१७८-३

४- परिभाषा- ५१ ।

तुक्^१ प्राप्तिरेव नास्तीति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, न।
 सम्पूर्णस्य प्रत्ययस्य लोपे प्रत्ययलक्षणं यथा भवेत्।
 प्रत्ययावयवलोपे तु प्रत्ययलक्षणं मा भूद् इत्येतदर्थं
 प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम्। तेन आधनीत, सं रायस्पोषेण
 ग्मीय^२ इत्यादौ सीयुटः^३ सकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तल्-
 लोपे^४ जाते प्रत्ययलक्षणाभावात् नकारमकारयोः लोपो
 न भवतीति।

१- पा. सू. - ६।१।७१।

२- मै. सं. १।५।२।१९

३- पा. सू. ३।४।१०२।

४- पा. सू. ७।२।७९

~~_____~~
~~_____~~

आर्द्रे चर्मन्^१ लोहिते चर्मन्^२

‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’^३ इति सूत्रप्रयोजनप्रसङ्गे डौ नकारलोपसन्दर्भे समुदाहृतोऽयम् मन्त्रखण्डः । प्रसङ्गश्चायं स्थानिवद्भावेनैव प्रत्ययलुप्तेऽपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं स्यादेव । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेन्न । अल्विध्यर्थमिदं सूत्रमावश्यकमिति वार्तिकमतम् । तथाहि — ‘अतृणेद्’ इत्यत्र तिपो हलङ्यादिलोपे कृते ‘तृणह इम्’^४ इति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य समुत्पन्नः इमागमः ‘प्रत्ययलोपे’^३ इति सूत्रकरणाद्भवति । स्थानिवत् सूत्रेण तु न सिद्ध्यति अल्विधित्वात् ।

न चैतत् स्वीकारे पञ्चसप्तेत्यादौ ‘षड्भ्यो लुक्’^५ इत्यनेन विभक्तेर्लुकि सति लोपाभावात् लोप एव प्रत्ययलक्षणस्य विधानादत्र लुप्त्वात् लोपाभावेन प्रत्ययलक्षणं न प्राप्नोति इति सुबन्तत्वाभावेन पदसंज्ञा न स्यात् । तस्मात् लुकि उपसंख्यानमिति पृथक् वार्तिकं वक्तव्यम् इति यदभिहितं तन्न समीचीनम् । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञायाः विधीयमानत्वेन लुगादिसंज्ञाविषयस्यापि अवगाहनं भवति । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् तेन लुकोऽपि लोपपदेन ग्रहणात् प्रत्ययलोपः इति सूत्रेणैव सिद्धेः, पृथक् वार्तिकं न वक्तव्यम् ।

१- तं. सं. ७।५।९।३

२- लोहिते-चर्मन् का. सं. २४।२।

३- पा. सू. १।१।६२

४- पा. सू. ७।३।९२।

५- पा. सू. ७।१।२२

यदि अदर्शनमात्रं लोपसंज्ञि भवति तर्हि प्रत्ययादर्श-
नमपि लुक्श्लुलुपसंज्ञानामपि सङ्करः प्राप्नोति । तथा चास्ति
हन्ति इत्यादौ शपो लुकि श्लुविधिरपि प्राप्नोति । एवं श्लावपि
(जुहोत्यादिस्थले) लुग्विधिरपि प्राप्नोति । तथा च 'उतो वृद्धि-
लुकि हलि'^१ इत्यनेन वृद्धिप्रसङ्गः । एवं लुप्यपि लुग्विधिप्र-
संगः^२ 'श्ला'विति द्विवचनं प्राप्नोति । तेन हरीतकीवेयं प्रति-
कृतिरिति^३ कनो लुपि^४ सति लुकोऽपि लुपपदेन ग्रहणात् 'लुक्
तद्धित लुकि'^५ इति सूत्रेण डीषो लुक् प्रसंगात् ।

न च सत्यपि डीषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनः डीष
स्यादिति न वाच्यम् । 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते'^६ न तु
वारद्वयमिति न्यायाद् यदुक्तं तन्न समीचीनम् । एकस्यैव
संज्ञिनः पृथक् लुक्श्लुलुबिति पृथक् संज्ञाविधानसामर्थ्यात्
लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति । अयम्भावः — एक्यैव लोपसंज्ञ-
या विधिवाक्येषु संज्ञिनो बोधने सिद्धे अनेक श्लुलुपसंज्ञा-
करणसामर्थ्यात् तदभावितग्रहणं विज्ञायते । अर्थात् तत्र
आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते वा लुग-
द्य आश्रीयन्ते अर्थाद् अदर्शनबोधकाः लुगदिशब्दाः
प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञाः सन्ति इत्युक्तेः प्रत्यासत्या यया सं-
ज्ञया यददर्शनं भाव्यते सा संज्ञेति लभ्यते इति तात्पर्यम् ।
न च सर्वैः प्रत्यासत्तिः ज्ञातुं न शक्यते इति

१-पा.सू. ७।३।८९

२-प्रदीप

३-पा.सू. ४।३।१६७।

४- उद्योत

५-पा.सू. १।२।४९

६-परिभाषा १२२

चेद् 'आवृत्तिर्वा' - लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्तत्
संज्ञं तद्भावितग्रहणं सिद्ध्यति । न च विधिप्रदेशेषु
अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्राधीनत्वात्
इतरेतराश्रयत्वं स्यादिति न वक्तव्यम् । भाविसंज्ञाविधाना-
दिति १

तस्माददर्शनसामान्यात् लोपसंज्ञायाः अपि लुम-
त्संज्ञापदेन ग्रहणं भवति तथैव लुमत्संज्ञायाः अपि लुप्-
संज्ञापदेन ग्रहणात् । अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति
गोमतीभूतेति च्विप्रत्ययस्थले च्वेलोपे कृते लुक् संज्ञायां
सत्यां 'लुक्ताद्धित लुकि' इत्यनेन लुक्प्राप्नोति । न च लुगादि-
संज्ञानां भेदेनोपपादनात् तद्भावितग्रहणमूरे । तथा च लुक्-
श्लुलुबिति एषां लुमत्संज्ञैव भवति न लोपसंज्ञा । तथा च
लोपस्थले लुगादिकार्यं नैव भाविष्यतीति ।

न च लुक्श्लुलुबिति पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यात् लुम-
त्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते । एवं लोपसंज्ञाऽपि लुमत्संज्ञां
नावगाहेत् । तथा च पञ्च सप्तेत्यादौ लुकि लोपसंज्ञायाः
अग्रहणात् प्रत्ययलक्षणं न प्राप्नोति इति यदभिहितं तन्न
समीचीनम् । लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदि-
त्येतदर्थं पृथक्संज्ञाकरणस्य चारितायति कथं तदर्थे ज्ञाप-
कत्वमिति । तथा च यथा- गोमतीभूतेत्यत्र च्विप्रत्ययस्य
लोपे कृते 'लुक्ताद्धित लुकि' इत्यप्रसक्तिर्न भवतीति न दोषः ।

१- उद्योत

३- प्रदीप

२- पा.सू.

अथवा 'न लुमताङ्गस्य'^१ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधासामर्थ्यात् लुकि प्रत्ययलक्षणं भवतीति । यदि लुकि प्रत्ययलक्षणं न भवेत् तदा 'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधो व्यर्थः स्यात् । तेन लुक्पि प्रत्ययलक्षणं भवतीति न दोषः ।

एवं लुक्पुपसङ्ख्यानम् इति दोषस्य परिहारे कृते-
ऽपि दोषान्तरमाशङ्कते । सतो निमित्ताभावात्^२ पदसंज्ञा-
ऽभावः । अर्थात् सन् प्रत्ययो येषां कार्याणां न निमित्तत्व-
मुच्यते । यथा—राज्ञः पुरुष इति । तेन यस्य सतः कार्यं
प्रति निमित्तत्व मा भूत् । स लुप्तोऽपि अनिमित्तं भवेत् ।
यथा—राजपुरुषः इत्यादौ राजन्शब्दात् ङसि विभक्तौ
सत्यां 'यचिभम्'^३ इत्यनेन भसंज्ञायां 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'^४
इति सूत्रेण विहिता पदसंज्ञा बाधिता भवति । अत एव नलोपो
न भवति । परम् अल्लोपश्च भवति । इति लुप्तेऽपि ङसि राज-
पुरुषः इत्यादिस्थले नलोपो न भवेत्, अल्लोपश्च स्यात्^५ तर्हि
'राजपुरुषः' इत्यस्यासिद्धिः प्रसङ्गः इति यदभिहितं तन्न समी-
चीनम् ।

अत्र द्वे पदसंज्ञे । एका पदसंज्ञा 'स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थाने'^६ इति सूत्रेण विहिताऽवयवस्य, सा च विहिता पदसंज्ञा
भसंज्ञया बाधिता भवति । किन्तु द्वितीया पदसंज्ञा 'सुप्तिङ-
न्तं पदम्'^७ इति सूत्रेण विहिता सा सुबन्तत्वेन समुदायस्य

१- पा. सू. १।१।६३।

२- उद्योत

३- पा. सू. १।४।१८।

४- पा. सू. १।४।१७।

५- प्रदीप

६- पा. सू. १।४।१४।

भवति सा च लुप्तेऽपि वर्तत एव^१।

न च पदत्वेऽपि भत्वस्य सत्त्वात् अल्लोपः स्यादिति न शङ्कनीयः न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् । न च राज्ञः पुरुषः इत्यादिस्थले राज्ञः इत्यत्र अवधिभेदाद् भसंज्ञाविधानेन तया संज्ञया अवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न तु समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता 'सुप्तिङन्तमिति' सूत्रेण विहिता । राजपुरुषः इत्यादिस्थले तु लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वेऽपि पदसंज्ञे बाधनीये, एकाऽपवादत्वेन द्वितीया च परत्वेनेति । राजपुरुषः इत्यादिस्थले तु भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयाऽपि भवति^२। एवं सर्वेष्वतिदेशेषु कार्यमितिदेशस्य प्राधान्यात् प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रेण कार्यस्यैवातिदेशो न शास्त्रातिदेशो न वा व्यवहारातिदेश इत्यादि ।

तथा च परिवीरित्यत्र एकयोगलक्षणत्वात् तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधः नोपपद्यते । एकयोगलक्षणत्वाद् अनेन सूत्रेण लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्याश्रयाणि कार्यणि पर्यवसन्नानि विधीयन्ते । अथदि अनेनैव च तुक्^३ अनेनैव च दीर्घत्वमिति एकलक्षणत्वात् क्रमाभावात् पौर्वपर्यस्य प्रकल्पनासम्भवः । तथा च तुग्दीर्घत्वयोः विप्रतिषेधविषयत्वेन न कल्पनं कार्यमिति यदुक्तं तन्न युक्तम् । अनेन सत्तामात्रस्यैव विधानेन यथाप्राप्तिः तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः । अथति परिवीरित्यत्र परिपूर्वस्य व्यञ्जः (संवरणे) क्विपि सम्प्रसारणे पर-

१- प्रदीप

२- पा. सू. १।४।१४।

३- पा. सू. ६।१।७१

४- पा. सू. ६।३।१३९

पूर्वत्वे च कृते 'ह्रस्वस्य'^१ इति लुक्; 'सम्प्रसारणस्य'^२ इति दीर्घस्य च प्राप्तौ परत्वाद्दीर्घे सति 'परिवीः' इति^३ इत्यत्र स्थानिनः क्पिपो यो हि व्यपदेशः पितृ कृत प्रत्ययः इत्यादिः, स लोपस्थानेन विधीयते। ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं तुगविधायकं दीर्घविधायकं च प्रवर्तते इति सिद्धो विप्रतिषेधः^४। तथा च 'स्थानिसंज्ञानुदेशात् अन्यभावस्य' सिद्धन्तु' वार्तिकं वक्तव्यम्। तथा च सति स्थानिकायातिदेश एव स्यात्^५। अथवा स्थानिवद्भावः एतस्मिन् विषये नारभ्यते। 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्थानाल्विधौ' इति वार्तिकं वक्ष्यामीति। एवं च लघुतरत्वाद् वचनान्तरेणापि परिहारे युक्तः^६।

यद्येवम् अर्थात् स्थानिसंज्ञा विधीयते तदा 'आडो यमहनः'^७ इति सूत्रेण हन्तिं स्वरूपेण गृहीत्वाऽऽत्मनेपदं विधीयते न तु काञ्चित् संज्ञामादाय। न हि काचिद् हन्तेः संज्ञाऽस्ति या वधादेशेऽतिदिश्यते। यद्यपि हन्तेः धातुसंज्ञाऽस्ति। सैव संज्ञा वधादेशेऽपि अतिदेष्टुं शक्यते तथापि धातुसंज्ञामुपादायात्मनेपदं विधीयते^८। इति यदभिहितं तदपि न समीचीनम्। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रवचनात् स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि 'हन्तिः' संज्ञा भविष्यति। तथा च 'आडो यमहनः'^७ इति सूत्रोच्चारितः हन्तिः संज्ञा, प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेः हन्तिसंज्ञाऽतिदेष्टुं शक्यते।

१- पा. सू. ६।१।७१।

२- पा. सू. ६।३।१३९।

३- उद्योतनम्

४- प्रदीप

५- उद्योत

६- पा. सू. १।३।१८।

७- पा. सू. १।१।६८।

सूत्रारम्भे फलान्तरमपि दर्शयति भाष्यकारः, तथाहि—
 ‘भसंज्ञाडीप्फगोरात्वेषु-य^१कर्मसु प्रत्ययलक्षणम्’ इति सूत्रं
 सार्थकं भवति । तथाहि— राज्ञः पुरुषः = ‘राजपुरुषः’ इत्यत्र प्रत्य-
 यलक्षणेन ‘यचि भम्’^२ इति सूत्रेण भसंज्ञा प्राप्नोति । परं ‘स्थानि-
 संज्ञाऽन्यभूतस्यानाल्विधौ’^३ इति वार्तिकवचनात् न भवति । एवं
 चित्रायां जाता^४चित्रा इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वात् ‘विड्ढाण-
 ऋद्वयसज्दध्नजमात्रचतयष्ठकठञ्क्वरपः’^५ इति डीप् प्राप्नोति । ‘स्थानि-
 संज्ञाऽन्यभूतस्यानाल्विधौ’^३ इति वचनात् न भवति ।

एवं वतण्डस्य गोत्रायत्यं स्त्रीति विग्रहे ‘वतण्डाच्च’^६
 इति सूत्रेण यञ्प्रत्यये ‘लुक् स्त्रियाम्’^७ इति सूत्रेण लुकि सति
 प्रत्ययलक्षणेन ‘प्राच्यां षफ तद्धितः’^८ इत्यनेन यजन्तत्वात् ‘ष्फ’ प्रा-
 प्नोति । तच्च ‘स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानाल्विधौ’^३ इति वचनान्न
 भवति । षफं परत्वाद् बाधित्वा शाङ्गिर्वादिपाठाद् डीन्^९ भाविष्य-
 तीति ‘वतण्डी’ इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेऽपि न दोषः^{१०} ।

एवं गामिच्छति—गव्यति । अत्र प्रत्ययलक्षणेनाभि-
 ‘औतोऽम्भसोः’^{११} इत्यात्वं प्राप्नोति । तच्च—‘स्थानिसंज्ञाऽन्य-
 भूतस्यानाल्विधौ’^३ इति वचनान्न भवति । इतीत्यस्य प्रयोज-
 नानि दत्तानि । परं ‘स्थानिसंज्ञानुदेशादित्यस्य दोषं वक्ति ।

१- का. वा.

२- पा. सू. ४।१।१८।

३- का. वा.

४- पा. सू. ४।१।१५।

५- पा. सू. ४।१।१०८।

६- इति विग्रहे ‘चित्ररेवतीरोहिणीभ्यः’ इत्यणो लुकि ।

६- पा. सू. ४।१।१०९

७- पा. सू. ४।१।१७।

८- पा. सू. ४।१।७३।

९- इति उद्योतनम् ।

१०- पा. सू. ४।१।९३।

तथाहि - तस्य दोषः 'डौ नकारलोपो त्वेन्विधयः' ^१ इति।
 तथाहि - 'आर्द्धे-चर्मन्' ^२, 'लोहिते-चर्मन्' ^३ इत्यत्र 'सुपां सुलुक्' ^४
 इति डेलुकि सति प्रत्ययलक्षणेन तमादाय 'घञिभम्' ^५ इति
 भसंज्ञा सिद्धा भवति। 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानालिविधौ' ^६ इति
 वचनान्न भवति। तथा चात्र भसंज्ञायाऽभावेन नलोपः
 प्राप्नोतीति तदर्थं 'न डिः सम्बुद्ध्योः' ^७ इति सूत्रं वक्तव्यम्
 भवति। अतः प्रकृतसूत्रसाहाय्येन डौ परे नकारलोपो न
 भवतीति सङ्क्षेपः।

१- का. वा.

२- तै.सं. ७।५।९।३।

३- अनुपलब्धवै.प्रतीकः।

४- पा.सू. ७।१।३९।

५- प.सू. १।४।४८।

६- का.वा.

७- पा.सू. ८।२।८।

८- प्रदीप

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था^१ ता ता पिण्डानाम्^२

३५४

‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’^३ इत्यस्य सूत्रस्य पुनः कानि प्रयोजनानि इति प्रसङ्गे समायातो मन्त्राविमौ । अतोऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनानि प्रागुच्यन्ते । तथाहि— ‘प्रयोजनमपृक्तशि-
लोपे नुममामौ गुणवृद्धिदीर्घत्वमडादश्मम् विधयः’ इति । तथाहि—
अपृक्तलोपे शिलोपे-च कृते नुम्, अमामौ, गुणवृद्धी, दीर्घत्वम्,
इम्, अडाटौ, श्मम् विधिरिति प्रयोजनानि ।

यथा— ‘नुम्’ इत्यस्योदाहरणम्— ‘अग्ने त्री ते वाजि-
ना त्री षधस्था, ता ता पिण्डानाम्’ इति ।

त्री ते इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात् ‘शेष्यन्दसि’^४ इति पूर्वं
शिलोपे प्रत्ययलक्षणेन नुम् भवति । नुम्फलं तु उपधादीर्घः ।
एवमेव— ‘ता ता’ इत्यत्रापि अवगन्तव्यम्^५ ।

दीर्घत्वप्रयोजनस्योदाहरणेऽपि ‘त्री ते, ता ता’ इत्यत्र
उपधादीर्घत्वं ज्ञेयमिति हिम् ।

१- अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देव वातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रपुच्छन् ॥

ऋ. ३।२०।२ ।

२- एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वायन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुधा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥

ऋ. सं. १।१६२।१९ ।

३- पा. सू. १।१।६२ ।

४- पा. सू. ६।१।७ ।

५- विस्तरेण पूर्वमुक्तमेव तत्र द्रष्टव्यम् ।

मा हि दाताम् मा हि धाताम्

३५५

‘न लुमताङ्गस्य’^१ इति सूत्रे ‘लुमति प्रतिषेधे एकपद-
स्वरस्योपसंख्यानम्’ इति वार्तिकप्रसङ्गे सिञ्जलुक्स्वरसन्दर्भे
समुपस्थापितो भाष्यकृता ।

प्रसङ्गश्चायम्— यतो हि ‘लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वर-
स्योपसंख्यानं कर्तव्यम्’ इति वार्तिकं वक्तव्यम्, इति प्रत्ययलक्षण-
निषेधार्थम् । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत्, तत्र यः
प्रतिषेधः तास्मिन् एकपदाश्रयो यः स्वरः तस्योपसंख्यानम् वि-
धेयमित्यर्थः । यस्तु ‘पदस्य, पदाद्’ इति पदद्वयम् आश्रित्य वि-
धीयमानो यः स्वरः तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा—‘दधि
तिष्ठति’ इत्यत्र ‘तिष्ठतिङः’^२ इति निघातस्वरसिद्धये प्रत्ययल-
क्षणं भवत्येव, अन्यथा प्रत्ययलक्षणाभावेन ‘दधि’ इत्यस्य
पदत्वाभावात् निघातस्वरस्य सिद्धिर्न स्यात् । तथा चेदं फलि-
तं यद् एकपदस्वरे च प्रत्ययलक्षणं न भवेत् तदर्थं वार्ति-
कं वक्तव्यमेव ।

परं प्रत्ययलक्षणनिषेधकमिदं वार्तिकं ‘सर्वमन्त्रित-
सिञ्जलुक्स्वरवर्जम्’ अर्थात् सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिञ्जलुक्-
स्वरं च परित्यज्य एकपदस्वरविधाने प्रत्ययलक्षणस्वरनिषेधो

१- पा. सू. १।१।६३।

२- पा. सू. ८।१।२८।

वक्तव्यः इति वार्तिकार्थो निष्पन्नो भवति । 'सर्वस्तोमः' इत्यत्र
 'सर्वस्य स्तोमः' इति विग्रहे षष्ठीसमासे परत्वात् सति शिष्ट-
 त्वाच्च 'समासस्य' इति सूत्रेण समासान्तोदात्तस्यैव प्राप्तेः
 सत्त्वेन भाष्ये 'सर्वस्तोमः' इति बहुव्रीहिसमासस्वरः उदाहृतः ।
 तत्र बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदमाश्रित्य विधीयमानत्वेन एकपदस्व-
 राभावात् लुभता लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधस्य प्राप्तिरेव नास्ति
 कथं तदपवादभूतत्वेन 'सवमिन्त्रित' इत्यादि वार्तिकमुपन्यस्त-
 मित्या आह — 'सर्वस्य सुपि' इति सूत्रेण यदायुदात्तत्वं प्राप्तं
 तदेव च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति सूत्रेण प्रकृतिस्वरो
 विधीयत इत्येकपदस्वरस्य सत्त्वात् प्रत्ययलक्षणनिषेधस्य
 प्राप्तेः सत्त्वेन तदपवादभूतत्वेन 'सवमिन्त्रिते' इत्यादि वार्ति-
 कं चरितार्थं भवति । अथदि अपवादनिवर्तनेन व्यवस्थाप्यते ।

आमन्त्रितस्वरस्योदाहरणं यथा — 'सर्पिरागच्छ,
 सप्तागच्छत' इत्यादिः । अत्र 'सर्पिः' शब्दः इसिप्रत्ययान्तः
 तथा च प्रत्ययस्वरेण 'सर्पिः' शब्दोऽन्तोदात्तः, घृतादिवाङ्मा-
 नविषयस्यानिसन्तस्य " इत्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, अनिसन्तस्ये-
 ति पुरुषासात् । इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्य आयुदात्तो
 भवतीत्यर्थस्य सत्त्वेन 'सर्पिः' शब्दस्य इसन्तत्वात् तद्रहितत्वा-
 भावेन नात्र प्रसक्तिः ।

सप्तशब्दोऽपि 'घृतादिषु च' इत्यन्तोदात्तः ।

१- पा. सू. - ६।१।२२३।

२- पा. सू. - ६।१।१९१।

एवं सप्तन् शब्दो हि 'सप्तभूभ्यां तुट्-च' इति कनिन् प्रत्यया-
न्तः। तथा-च नित्वात् 'जित्यादिनित्प्रभ' इति नित्स्वरैण तु
आद्युदात्तत्वे विशेषो न भवेत्^३। उपलक्षणमिदं - 'नः संख्यायाः'
इत्याद्युदात्तत्वेनेत्पि द्रष्टव्यम्^४। अत्र 'लुमाति प्रतिषेधेन' इति
वार्तिकेन प्राप्तस्य प्रतिलक्षणप्रतिषेधस्य 'सवमिन्त्रिते'^५ इति
वार्तिकेनापि प्रतिषेधाद् आमन्त्रितः स्वरः सिद्धयति ।

सिञ्जलुक्स्वरस्योदाहरणं यथा—'मा हि दाताम्' 'मा
हि धाताम्' इत्यादिस्थले 'गातिस्थाद्युपाभूभ्यः' इति सूत्रेण
सिञ्चो लुक् प्रत्ययलक्षणेन तदादाय 'आदिः सिञ्चोऽन्यतरस्याम्'^६
इत्यनेन आद्युदात्तः स्वरो भवतीति दिक् ।

१-उणा. सू. १६३।

२-पा. सू. ६।१।९७।

३-प्रदीप

४-फिट्. सू. २८।

५-उद्योतनम्

६-का. वा.

७-पा. सू. ६।१।९८८

८-पा. सू. ६।१।९८७

‘स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा’ इति सूत्रे अशब्दसंज्ञा-
ग्रहणप्रयोजनावसरे ‘पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्’ इति वार्ति-
के पिनिर्देशप्रसङ्गे स्थापितोऽयम्मन्त्रप्रयोगो भाष्यकृता ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना
अग्नेर्दकः^१ । आग्नेयम् इत्युदाहरणम् । आडो यमहनः^२ । आयच्छुते इत्यादि ।
इह अग्नि आह् यम् हन् एषामेतत्सूत्रोच्चारितानां प्रयोगसमवायि-
नस्त एव संज्ञिनः । अत्र सूत्रे रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन तदेव
ग्रहीतुं शक्यते, प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्ग-
त्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि - प्रतीतौ सम्बन्धग्रहण-
मपेक्षते । अनुकरणशब्देषु अर्थो न प्रतीयते । साधारणश्चार्थः
पर्यायैरपि बोधनात् । न चार्थः संज्ञा वक्तुं शक्यते । अर्थो बहि-
रङ्गो भवति पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् । अर्थश्चान्नियतो-
पस्थितिकोऽपि भवति अनुकरणदशायामर्थस्याप्रतीतेः^३ ।

तस्माद्रूपग्रहणं विनाऽपि स्वरूपस्य बोधसम्भवात्
रूपग्रहणं किमर्थम् ? इति प्रश्नश्चेद् आहुः — इह व्याकरणशा-
स्त्रेऽर्थोऽपि विवक्षितो रूपवादिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन
‘अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्’ इति परिभाषा सिद्धा भवति ।
तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, स्वं रूपमिति वचनाद्रूपञ्चेति साम-

२- पा. सू. १।१।६८ ।

३- का. वा.

४- पा. सू. ४।२।३३

५- पा. सू. १।३।२८ ।

६- शं. को. पृ. सं. ६० । प्रदीपे च ।

७- परिभाषा - १४ ।

अर्थार्थवतो रूपस्य ग्रहणं भवति । तथा च तेनार्थवतो रूपस्य ग्रहणेन 'काशे, कुशे' इत्यत्र 'शे' इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा न भवति^१ ।

अत्र सूत्रे अशब्दसंज्ञाग्रहणं किमर्थम् ? एतद्ग्रहणाभावे 'उपसर्गे घोः किः' 'दाधाध्वदाप्' इत्यादौ दाधाभ्यो यथा घुसंज्ञा भवेद् घुधातोः शब्दार्थात् मा भूत् तदर्थम् अशब्दसंज्ञाग्रहणम् । शब्दः = शब्दशास्त्रम्, तत्र संज्ञा । शब्दशास्त्रं सप्तमीसमासो न तु शब्दस्य संज्ञा इति षष्ठी तत्पुरुषः । षष्ठी तत्पुरुषसमासे तु शब्दशास्त्रस्य याः कर्मकरणादिसंज्ञाः सन्ति तास्तु अर्थस्य संज्ञाः, तर्हि आसु संज्ञास्वपि स्वरूपग्रहणापत्तेः तदर्थमिति । अत्र शङ्कते - एतद्ग्रहणाभावेऽपि सर्वप्रदेशेषु संज्ञि प्रत्ययनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्याच्च शब्दसंज्ञायां स्वरूपस्य ग्रहणं न भविष्यतीति व्यर्थमेव अशब्दसंज्ञाग्रहणमिति ।

न च वचनप्रमाण्यात् संज्ञिनां सम्प्रत्ययः स्यात्, सूत्रे स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायामपि ग्रहणं स्यादिति यदुक्तं तदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिः ज्ञापयति यत् शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिर्न भवतीति । प्रमाणञ्चात्र — 'ष्णान्ता षट्' इति षट्संज्ञाविधायकमेव । इदं हि 'ष्णान्ता षडि'ति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । यदि

१-पा. सू. १।१।१३।

४-पा. सू. १।१।२०।

२-श. कौ. पृ. सं. ६०। प्रदीपम् ।

५-पा. सू. १।१।२४।

३-पा. सू. ३।३।९२

अत्र वचनप्रामाण्यात् नकारान्तायाः संख्यायाः सम्प्रत्ययः स्यात्
स्वरूपग्रहणान्च षकारान्तायाः षदसंज्ञा स्याद् इत्युभयस्य बो-
धसम्भवात् 'षणान्ता षद्' इति सूत्रेण षदसंज्ञाविधानमेव
व्यर्थं स्यात् ।

तस्मात् तदज्ञाप्यत इति । इतिज्ञापनादेव शब्दशास्त्रे
स्वरूपस्य बोधो न स्याद् व्यर्थमेव अशब्दसंज्ञोति । तर्हि
मन्त्रार्थं तादिति वक्तव्यम् । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते
तन्मन्त्रशब्दे, ऋक्शब्दे, यजुश्शब्दे च भा भूत् । मन्त्रार्थं
यदि उच्यते तन्न भविष्यति । कारणं हि शास्त्रस्य सामर्थ्यात्
अर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे, ऋचि यजुषीति च यदुच्यते,
मन्त्रशब्दं यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य सम्भवो नास्तीति कृत्वा
मन्त्रादेः सहितो योऽर्थः तस्य गतिर्भविष्यति, साहचर्यात् ।
साहचर्यं च शब्दानुविद्बुस्यैवार्थस्यावगामकम् । अर्थात् —
न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्बुमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भाषते^१ । इति ह्युक्तं ॥

सूत्रमिदं भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यातम् । तथाहि — आर-
भ्यमाणेऽपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरताः
इत्यादयस्तावल्लोकवदर्थ एव गृह्यन्ते । 'अग्नेर्दक्' इत्यादौ
तु व्याकरणेऽर्थे कार्यस्य बाधात् शब्द एव गृहीष्यते । कारणं
ह्यर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वपयिभावात् । 'इयाप्प्रातिपदिकाद' इत्य-
धिकारान्च^२ ।

१- पा. सू. १।१।२४।

२- वा. प. १।१२३।

३- पा. सू. ४।२।३३।

४- पा. सू. ४।१।१।

५- श. को. वृ. तं. ६०।

न च सूत्राभावे 'उपसर्गे द्योः किः' इत्यादौ दुःशब्द-
 स्यैव ग्रहणापत्तिरिति न सम्भावितुमर्हेति । 'दाधाध्वदाप्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । उक्तं हि — व्यवहाराय नियमः सं-
 ज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदिति । अर्थवद् ग्रहणपरिभाषा^३ तु 'ब्रश्च-
 भ्रस्जे'^४ इत्यादि सूत्रे राजिं पठित्वा पुनः अत्र सूत्रे भाजिग्रहणपा-
 ठात् सिद्धा, न्यायसिद्धा चापि भवति । 'अग्नेर्ढक्'^५ इत्यादौ हि
 शब्दविशिष्टस्यार्थस्य स्वभावतः उपस्थितौ सत्यां विशेष्यभू-
 तेऽर्थे कार्यस्य बाधादर्थविशेषणीभूते शब्दे प्रवर्तमानं ढक्-
 प्रत्ययविधानरूपं कार्यमुपस्थितार्थोपाहित एव न त्वनर्थकेऽपि ।
 अर्थस्य — विशेषणविशेष्यभावविपर्ययमात्रेणैव कार्यसिद्धिस-
 म्भवात् सर्वस्मिन्नाऽर्थस्य त्यागायोगात्^६ ।

अत एव 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः'^७ इति
 परिभाषाऽपि सिद्धा जायते । अर्थात् परिभाषाऽपि एतन्मूलैव
 गौणस्य प्रथमतः उपस्थितेरभावात् । एतेनाभिव्यक्तपदार्था-
 य इत्यपि व्याख्यातम् । तस्मान्न्यायत एव सकलकार्यनिवहि-
 सम्भवे 'स्वं रूपम्' इति सूत्रं नारब्धव्यम् । न चोत्तरत्र चतुः-
 सूत्र्यामनुवृत्त्यर्थं 'स्वं रूपम्' इत्यवश्यं वक्तव्यमेवेति चेन्न ।
 अनुवृत्तेः आवश्यकत्वाभावात् ।

तथाहि — 'अणुदित्' सूत्रे तावत् स्वस्यापि सावर्ण्या-

१-पा.सू. ३।३।९२।

५-पा.सू. ४।२।३३।

९-पा.सू. १।१।६९

२-पा.सू. १।१।२०।

६-शब्को. पृ.सं.-६०।

३-परिभाषा-१४।

७-परिभाषा-१५

४-पा.सू.-२।३।३६।

८-पा.सू. १।१।६८।

देव सिद्धम् । अन्यथा कथम् अवात्तामित्यादौ 'इरो झरि' इति लोपः स्यात् । तत्र व्यक्तिभेदात् सावर्ण्यं स्यादिति चेत्, तर्हि इहापि बोध्यबोधकयोः व्यक्तयोः भेदात् । तथा 'तपरस्तत्काल-स्य' इत्यत्रापि च । 'आदिरन्त्येन' इत्यत्रापि आदिग्रहणस्य आवृत्त्यैव सिद्धम् । आवृत्तौ प्रमाणं 'नादिचि' इत्यादिसूत्रमेव । 'येन विधिः' इत्यादौ तु वार्तिककारः तस्य-चेति कथयिष्यत्येव । वस्तुतः तदपि वार्तिकं न वाच्यम्, व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धेः सम्भवात् । अप्रातिपदिकेन तु तत्रैव खण्डयिष्यामः । अत एव 'येन विधिस्तदायन्तत्वे प्रयोजनम्' इत्याद्यन्तवर्त सूत्रस्थं वार्तिकं संगतं भवति ।

"सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्" । अत्र सिद्धित्युपलक्षणम् । किञ्चिल्लिङ्गमासज्य इत्थं लिङ्गा विशेषाणां संज्ञेति वाच्यम्, तद्धि लिङ्गं वृक्षादावासञ्जनीयम् । एवमग्रेऽपि । तेन 'विभाषावृक्षभृगे' इति सूत्रे विशेषाणामेवग्रहणात् लक्षन्यगोचं लक्षन्यगोधा इति सिद्धयति ।

'पितृपययिवचनस्य च स्वाद्यर्थम्' । चकाराद् विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । 'स्वपोषं पुष्यति, रे पोषम्' इत्यादौ 'स्वादयः पययि विशेषाणां च ग्राहकाः' इत्येव वचनमत्र विज्ञेयम् ।

१-पा. सू. ८।४।६५।

५-पा. सू. १।१।७२।

२-पा. सू. १।१।७०।

६-वा.

३-पा. सू. १।१।७१।

७-श. कौ. सू. सं. ६१।

४-पा. सू. ६।१।१०४।

८-पा. सू. २।४।१२।

उपसंहारात्मकः
नवमोऽध्यायः

कामाग्रहसूत्र

आचार्यकृतम्

उपसंहारः

प्रथमेऽध्याये वेदस्य स्वरूपविचारे 'मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयम्'^१ इति कात्यायनापस्तम्बादिमहर्षिभिः उक्तत्वेन उभयस्य वेदत्वमुपपादितम् । वेदार्थः कः ? इति प्रसंगे वेदशब्दो ग्रन्थवाचकः । स चालौकिकाबाधितानधिगतार्थबोधकस्य वाक्यसमूहलक्षणग्रन्थस्य वाचकोऽपि भवति । 'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वङ्गिरसः'^२ इति श्रुतिवचनात् । 'वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः'^३ इत्यादिदर्शिकाणां प्रवृत्तेः दर्शनात् 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः'^४ इत्याद्यमरकोशाच्च ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति कात्यायनापस्तम्बादिमहर्षिभिः प्रतिज्ञातत्वेन मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति वेदस्य द्वैविध्यमापादितम् । तत्र मन्त्रभागस्यापरोऽपि अवान्तरविभागः ऋगादिरूपो लोके वेदे च प्रसिद्धः । 'अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयिविदा विदुः'^५ 'ऋचः सामानि यजूंषीति'^६

तत्रको भागः ऋक्शण्डेन कथ्यते, को वा सामशण्डेन, को वा यजुःशण्डेनेति तत्परिज्ञानार्थम् ऋगादिलक्षणं कथ्यते । तथाहि-आचार्यजैमिनिमहर्षिणा एषां त्रयाणांम् ऋग्यजुःसाम्नां क्रमशः सूत्रत्रये लक्षणमुक्तम् । तथा च क्रमशः सूत्रम् उपादीयते, यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋक् इति ऋक्-

१-का.प्र.परि. १।१, आप.श्रौ.सू. २४।१।३१ । ४-अम.को. १।६।३।

२-बृह.उप. २।४।१०।

५-तै.ब्रा. १।२।२६।

३-जै.सू. १।१।८।२७।

६-सीतोप. -५

लक्षणमुक्तम्^१। साम्नो लक्षणं तु 'गीतिषु सामाख्या'^२ एवं यजुषो लक्षणं 'शेषे यजुश्शब्दः'^३ इति सूत्रेण च क्रमशः सामयजुषोः लक्षणे विहिते ।

एवं मन्त्रब्राह्मणयोः मन्त्रस्य 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या'^४ इति सूत्रेण जैमिनिमहर्षिणा लक्षणमुक्तम् । अस्य सूत्रस्यार्थतात्पर्ये इमे स्तः, सत कर्तव्यक्रियाणां स्मारकाणि तानि वेदवाक्यानि मन्त्राः कथ्यन्ते । येषां विषये वेदाध्यायिनां वृद्धानाम् 'अयम्मन्त्रः अयं मन्त्रः' इत्याद्यनादिव्यवहारः । यद्यपि उक्तसूत्रस्याक्षरानुसारं लक्षणमिदं वर्तते, तथापि कर्तव्यक्रियाणां स्मारकमिति यदंशो नावश्यकः, अपितु अत्रांशो दोषोऽपि विद्यते । यद् 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते'^५ इति वाक्यं मन्त्ररूपत्वम् आपद्येत । यज्ञक्रियाविधायकत्वेन मन्त्रस्यास्य स्मारकत्वासम्भवात् । ऋक्सामयजुः रूपत्वेन मन्त्रस्य त्रैविध्यं तथा अस्य मन्त्रत्रयस्य लक्षणं जैमिनी-सूत्रत्रयेऽपि उक्तमुपरि ।

एवं ब्राह्मणस्य लक्षणमपि 'शेषे ब्राह्मणशब्दः'^६ इति जैमिनीयसूत्रेणोक्तम् । तस्याक्षरार्थं तु 'मन्त्रभिन्नं वेदवाक्यं ब्राह्मण उच्यते । सूत्रस्यास्य प्रकृतोपयोगि यत्तात्पर्यं विद्यते तच्छास्त्रदोषिकायां वर्णितमस्ति । तथा हि — यद् वेदस्य भागद्वये मन्त्रस्य लक्षणं कथितम्, तस्यैव प्रसंग-

१-जै.सू. २।१।३५।

२-शा.दी. २।१।३६।

३-शा.दी. २।१।३७।

४-जै.सू. - २।१।३२ ।

५-वा.सं. - २४।२०।

६-जै.सू. - २।१।३३।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वशेन ब्राह्मणलक्षणं कथ्यते । ‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे’ इति मन्त्रे मन्त्रशब्दः उक्तः । तथैव ‘एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषि’ इत्यस्मिन् वेदवाक्ये ब्राह्मणशब्दोऽप्यस्तीत्यनेनापि च ब्राह्मणस्य लक्षणं कथ्यते । यद् ब्राह्मणः स एव वेदभागः कथ्यते यो हि मन्त्रभागाभिन्न इति ।

एवं मन्त्रैष्वपि वैदिकमन्त्राणामपौरुषेयत्वम् उपपादितम् । अत एव तेषां मन्त्रत्वमुचितम् । परं तन्त्रोक्तादिमन्त्राः पौरुषेयाः तर्हि तेषां कथं मन्त्रत्वम् ? इति प्रश्नस्तेदं समाधानं विहितं यत् पृथिवीद्रव्यं द्विप्रकारकम् । एकं नित्यं । यथा— पृथिव्याः परमाणुः । द्वितीयम् अनित्यं भवति । यथा— घटादि । तद्वत् मन्त्रो द्विविधः । एकोऽपौरुषेयो यथा— वैदिकमन्त्रः, अन्यः पौरुषेयो यथा— तन्त्रोक्तादिमन्त्रः । कथनस्तेदं तात्पर्यं वर्तते यत् समानजातीयपदार्थोऽपि कश्चन नित्यः कश्चन अनित्यो भवतीत्यत्र कश्चन विरोधो नास्ति । इत्येवं रीत्या मन्त्रोऽपि कश्चन पौरुषेयः कश्चन चापौरुषेयः । इत्यत्रापि कश्चन विरोधो नास्ति । एवं वेदस्य विस्तारो ह्रासश्च समुपवर्णितः इति ।

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयाध्याये वेदज्ञानां महत्त्वमुपपादितम् । प्रथमं तावद् उपनिषत्सु विद्याद्वयस्योल्लेखः । पराऽपरा च । यस्मादक्षरब्रह्मणो ज्ञानं भवति सा परा विद्येति कथ्यते । ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदानामनन्तरं शिक्षाकल्पादीनामपर-
१- तै. ब्रा. १।२।२६।

CC0. In Public Domain Kirtikant Sharma Najafgarh Delhi Collection

विद्यान्तर्गतत्वे उल्लिखितमस्ति । एतान्येव च षडङ्गानि सन्ति
वेदस्य । ऋग्वेदाङ्गार्था वेदसहायिका विद्या अर्थाद् येन पद-
र्थस्य याथात्म्यस्वरूपस्य ज्ञानं भवेत्तन्नाम वेदाङ्गमिति
कथ्यते । वेदार्थ ज्ञानस्य च या सहायिका क्रिया भवन्ति ता
एव वेदाङ्गमिति पदेन गृह्यन्ते । वेदस्य षडङ्गानि - शिक्षा,
कल्पो, निरुक्तं, व्याकरणं, छन्दःशास्त्रं ज्योतिषशास्त्रं चेति
इमानि वेदाङ्गनाम्ना कथ्यन्ते । सर्वेषामङ्गानां प्रयोजनं कि-
मस्तीति प्रश्ने इदं समाधानं भवति यत् प्रथमं तावत्
शिक्षातत्त्वस्यावश्यकत्वं भवति वेदस्वरूपस्यार्थस्य च ज्ञाना-
र्थम् । शिक्षैव च वेदमन्त्राणामुच्चारणस्य प्रथमस्वरूप-
स्य च शिक्षां प्रददाति । इत्यनया रीत्या कर्मकाण्डाद्यर्थ-
प्राप्तिकानुष्ठानार्थं च कल्पः, शब्दस्वरूपज्ञानार्थं व्याक-
रणं, पदानिर्वचनाय निरुक्तं, छन्दसां ज्ञानाय छन्दः-
शास्त्रं, अनुष्ठानार्थेभ्यश्च नक्षत्रातिथिमासादिज्ञानार्थं
ज्योतिषशास्त्रं चेति षडङ्गानि अपेक्ष्यन्ते । पाणिनि-
शिक्षायां^१ वेदं पुरुषरूपं कल्प्य तस्य षडवयवानां निर्देशः
कृतः । छन्दः तस्य वेदपुरुषस्य पादौ, कल्पो हस्तौ, ज्योतिषं
नेत्रं, निरुक्तं श्रोत्रं, शिक्षा घ्राणं, व्याकरणं च मुखमिति ।
वेदाङ्गानामङ्गत्वेन सहायकत्वेन उपकारकत्वेन वा
एषां वेदाङ्गत्वमिति नाम चरितार्थम् ।

१- छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पश्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥ पा.शि. ४१-४२।

एवं शिक्षायाः षण्णामङ्गानां वर्णस्वरमात्राबलसाम-
सन्तानानाम्^१ अर्थात् सन्ध्येः संहितायाश्चेति वा वर्णनं विहितम् ।
अत एव भाष्यकारैः शिक्षाशब्दस्य 'वर्णाद्युच्चारणलक्षणं शिक्ष्यते
अनया सा शिक्षा' एवं लक्षणं कृतम् । शिक्षाशास्त्रस्य ज्ञानं विना
वर्णानां सम्यगुच्चारणं न भवति । परं वेदे शुद्धोच्चारणस्यैव
फलं भवति । अतः प्रथमं वर्णोच्चारणस्यैव प्राधान्यं निश्चयेन
भवति ।

एवं वेदानामध्ययने विशेषतो मन्त्रस्वाध्याये च
संहिता सन्धिविच्छेदज्ञानं वाडत्यावश्यकं कथ्यते । एतज्ज्ञानं
विना सम्यक् वेदस्य पठनं न भवति । ऋक्प्रातिशाख्यभाष्ये
संहिताशब्दस्यार्थः उच्यते उव्वटेन यत् — संहिता पदप्रकृतिः
भवति । षत्वणत्वादिविकाराः संहिताया एव भवन्ति । यथावत्
संहिता पाठसंरक्षणे प्रातिशाख्यमेव कारणम् । अतो हेतोः
प्रातिशाख्यानां पुरातनपरम्परा प्रचलिताऽस्ति । यथा-
शिक्षादिषु ग्रन्थेषु वर्णोच्चारणस्वरादिविषयाः वर्णिताः, तथैव
प्रातिशाख्यग्रन्थेष्वपि । एवं शिक्षाशास्त्रस्य महत्त्वमुपपादितम् ।

एवं वैदिकवाङ्मये कल्पसूत्राणामपि प्रधानतमं
स्थानं विद्यते । वस्तुतः कल्पो वेदपुरुषस्य हस्तावित्युच्यते
पाणिनिशिक्षायाम् । जनमात्रस्य समस्ताङ्गव्यापारः प्रधानतया
हस्ताधीनः । अतो मानवशरीरे हस्तयोः प्राधान्यं वर्तते । एव-
मेव सकलवैदिकयागप्रयोगाणां सञ्चालनं कल्पसूत्रग्रन्थद्वारेणैव
सम्पद्यते । अतो यज्ञयागादि व्यवहारोपदेशेन कल्पाः वेदप्रचा-

शदि कर्माणि अनल्पमुपकुर्वन्ति । अत एव कल्पो वेदपुरुषस्य
महत्त्वपूर्णं प्रमुखं चाङ्गम् ।

एवं वेदस्य षडङ्गेषु निरुक्तस्य विशेषस्थानं वर्तते ।
निरुक्तं निघण्टोः टीका वर्तते । निघण्टौ वेदस्य दुरुहार्थबोध-
कानां शब्दानां क्रमिकत्वेन सङ्कलनं वर्तते । आचार्येण यास्क-
मुनिना निघण्टोपरि निरुक्तं नामधेयं भाष्यं प्राणायि । निघ-
ण्टोः शब्दाः निरुक्तैः निरुक्ताः वेदमन्त्राणामर्थज्ञानाय व्युत्प-
त्तिज्ञानमावश्यकम् । निरुक्तं वेदमन्त्राणां दुरुक्तान् शब्दान्
व्युत्पादयति । अतो निरुक्तस्याध्ययनमत्यावश्यकम् । निरुक्त-
शब्दं व्याख्यायमानेनाचार्यसायणेनोक्तं यद् 'अर्थज्ञानाय
कस्याप्यन्यस्य साहाय्यमन्तरा निरपेक्षतया पदसमुदायः
यत्रोक्तः तन्निरुक्तमिति' । व्याकरणं तु शब्दानुच्चारयति
निष्पादयति च, कल्पाश्च मन्त्रान् विनियोजयन्ति, परं निरु-
क्तं शब्दार्थयोः निर्वचनं बोधयति । इत्यनया रीत्या वेदार्थ-
स्पष्टज्ञाने आवश्यकं व्याकरणशास्त्रपूरकञ्चापि ।

एवं वैदिकवाङ्मयेषु छन्दःशास्त्रस्यापि प्रमुखं
स्थानं वर्तते । आत्मप्रेम्णा संगीतस्वरेण चाभिव्यक्तिरेव छन्दः ।
वेदा अपि वस्तुतो ब्रह्मण आत्मानन्दाभिव्यक्तिः । वैदिकमन्त्राः
छन्दोमयाः । छन्दोबद्धपद्यानि नियतमात्राक्षराणि भवन्ति ।
सर्वेषां जनानामात्मप्रमोदाभिव्यक्तिसाधनमपि छन्द एव ।
यथा - कुसुमोद्यानतः पुष्पाण्यवचित् यथास्थानं तन्निवे-
श्य हृदयहारी पुष्पवृन्तं सम्पद्यते । तथैव वर्णमात्राद्यनुरूपा वि-

१- ऋ. वे. भा. भू. सायण वेदांगप्रकरण

चित्तिरेव छन्दसां विचितिः। इयं छन्दो विचितिः वेदपुरुषस्य
पादौ इति कथ्यते। छन्दसां सम्यग्ज्ञानं विना वैदिकमन्त्राणां
गति यातिलय स्वरारोहावरोह विरामादिज्ञानं कर्तुं न शक्यते।
अतो मन्त्राणां शुद्धोच्चारणं एतज्ज्ञानं विना विज्ञातुं न शक्नोति।
अत एव छन्दो विचितिरपि वेदाध्ययने प्रधानतमं महत्त्वपू-
र्णञ्चैति।

एवं यज्ञकालार्थं सिद्धयर्थं वेदाङ्गेषु ज्योतिषम्
अत्यन्तं महत्त्वपूर्णतमं स्थानं गृह्णाति। यथा पुरुषश्चक्षुर्भ्यां
विना किमपि द्रष्टुं न शक्नोति। तथा नेत्रहीनोऽन्धो वेति
व्यवह्रियते। अतः पुरुषो विकलाङ्ग इव कथ्यते। तथैव वेदपु-
रुषोऽपि वेदाङ्गज्योतिषं विना विकलाङ्ग एव विद्यते। यतो
वेदाः यज्ञ सम्पादनाय प्रवृत्ताः जाताः। अतो निर्विघ्नं श्रौतयाग
कर्मणः परिसमाप्तये इष्टसिद्धये च शुभकालज्ञानं नितरामाव-
श्यकम्। अत एव पाणिनिश्चिक्षायां ज्योतिषं वेदपुरुषस्य
नेत्रमुच्यते।

ज्योतिषं वैदिक यज्ञकालार्थं सिद्धयर्थमिति पूर्वमु-
क्तमेव। कस्मिन् समये किङ्कर्म विधेयमिति वेदाङ्गज्योतिषस्य
विषयः। यथा तैत्तिरीये — ब्राह्मणो वसन्ते, क्षत्रियो ग्रीष्मे, वैश्य-
श्च शरदर्तौ अन्वाधानं कुर्यात्^१। एवमेव कल्पसूत्रे यथा-
'श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणकर्म'^२ इत्यादि। इत्यनया रीत्या
श्रुति विहित यज्ञादि कर्म विधातुं तदर्थं शुभसमयनिश्चयार्थं

१-वेदां. ज्यो. श्लो. २।

३- आश्व. श्रु. सू. २।१।१।

२- तै. श्रु. १।१२।६।७।

ज्योतिषशास्त्रमत्यन्तमपेक्षते। अत एव वेदानामध्ययनार्थं
वेदाङ्गानि अतीव महत्त्वपूर्णानि विद्यन्ते इति।

तृतीयोऽध्यायः एवं क्रमेण शिक्षादिपञ्चाङ्गानां विवरणं समुपपा-
दितम्। इदानीं मुख्यत्वाद् अन्ते व्याकरणस्य महत्त्वं मुख्यत्वं
च प्रतिपाद्यते। शिक्षा वर्णोच्चारणप्रक्रियामवबोधयति, कल्पः
श्रौतयागार्थं मन्त्रान् विनियोजयति, निरुक्तं वैदिकपदानां
निर्वचनं बोधयति, छन्दः वर्णानुसारं पादादिनिरूपणेन
यतिगतिविरामादिवर्णस्वरोच्चारणे साहाय्यं विदधाति, तथाच
श्रुत्युक्तयज्ञार्थमुपयुक्तकालं निश्चिनोति ज्योतिषशास्त्रम् परं
व्याकरणं वर्णोच्चारणं, मन्त्रार्थं, पदसाधुत्वं, वैदिकस्वरादि-
निर्धारणं च सम्पादयति। कस्यापि शास्त्रस्याध्ययनं व्याकरणं
विना न कर्तुं शक्यते खलु। विशेषतो वेदाध्ययने तु व्याकरणं
विना गतिरेव नास्ति। यथा समुवर्णितं भगवता भाष्यकारेण
स्वरचितमहाभाष्ये ^{कृत्यायनवाल्मिकिद्वारा} पदं वेदानामध्ययने व्याकरणमत्यावश्यकम्।^१
अतो भगवता पाणिनाऽपि 'मुख्यं व्याकरणं स्मृतम्' इत्युच्य-
ते पाणिनिशिक्षायाम्। अत एव मुखस्थानीयत्वाद् व्याकरणं
सर्वशास्त्रेषु विशेषतो वेदाङ्गेषु मुख्यतममिति। विशेषतया
स्वीयाष्टाध्याय्यां स्वरवैदिकप्रकरणसम्बन्धिस्त्राणि विरचय्य
भगवान् पाणिनिः महत्त्वपूर्णं सहयोगं चकार। अष्टाध्यायीमहा-
भाष्यं विलिख्य भगवान् पतञ्जलिरपि विशिष्टतमं सहयोगं
कृतवान् इति दिक्।

१-"रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्।" वेदानां रक्षार्थं, मन्त्रेषूहार्थं यथा-
अग्नयेत्वा जुष्टं निर्वपामि इत्यस्य स्थाने सूर्यायत्वा जुष्टं निर्वपामीति परिवर्तितुं, आग-
मार्थं, लब्धार्थं, असन्देहनिवारणार्थं च (यथा इन्द्रशत्रौ स्वरसन्देहः) व्याकरणं मुख्य-
तमं महत्त्वपूर्णञ्चास्तीति संक्षेपः।

चतुर्थोऽध्यायः

भगवता पतञ्जलिना व्याकरणमहाभाष्ये शब्दानुशासनप्रसङ्गे 'गौरश्वः' इत्यादिलौकिकपदानामुल्लेखो विहितः। वैदिकशब्दानामन्योदाहरणप्रसङ्गे मन्त्रात्मकवाक्यस्यैवोल्लेखो कृतः। इत्यत्र वैषम्ये किं कारणमिति विदुषां समक्षं प्रश्नः समुल्लसति। समाधानं चेत्तथं भवति यल्लोके पदानामानुपूर्वीत्वं नियमो न भवति। वेदे तु आनुपूर्वीत्वनियमोऽवश्यं भवति। अत आनुपूर्वीत्वनिर्वाह्य वैदिकमन्त्रवाक्यस्यैवोपन्यासो विहितः। यदि लोकवद् वेदेऽपि आनुपूर्वीत्वनियमभङ्गः स्यात्तदा वेदत्वस्यैव भङ्गः स्यात्।

अन्ये यद्यपि वैदिकाः अपि लौकिकाः सन्ति अतः तेषां लौकिकोदाहरणत्वनियमेनैव वैदिकशब्दानामपि गतार्थत्वसम्भवः। तथापि वैदिकशब्दानां प्रधान्यकथनाय पृथगुपादानं विहितम्।

वेदे ऋग्यजुसामाथर्वीणाञ्च क्रमेण प्रयोगो भवति। पश्चात् अथर्वणो, यजुषः, ऋचः, साम्नश्चेति विपरीतत्वेन 'शन्न' इत्यादिमन्त्राणां कथमुल्लेखः कृत इति चेत्तदाऽत्र सभाधिः इत्थं भवति। यद् रक्षःपिशान्चादीनां विद्वानां निराकरणमावश्यकमिति हेतोः क्रमविपरीत्येनापि उल्लेखो जातः। केचन विद्वान्सः कथयन्ति यद् भाष्यकारः आथर्वीणो विद्यते। अत एव आथर्वीणं मङ्गलं तस्यावश्यकमिति हेतोः 'शन्नो देवी' इति वेदोदाहरणत्वरूपं प्रदर्शितवान्।

दाधिमधास्तु 'यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते' इति ऋक्संहितायां ब्रह्मप्रक्रियाः प्रथमप्रकाशकत्वं कथितम्। तथा चाथर्वकथितवेदस्य श्रेष्ठत्वेन ग्रहणम्। तदन्तर्गताः ये भागाः सन्ति तेषु गद्यपद्यगीतिस्वरूपेषु गद्यस्य सुष्ठुगीयत्वात्पूर्वं यजुषः

उपादानम् । तदनन्तरं पद्यलक्षणैः पादरचनात्मकैः आन्वितत्वात् ऋच उपादानमिति कथयन्ति । व्युत्क्रमेणापि उदाहरणदाने काव्यनुपपात्तिर्न भवति । अतः क्रमिकत्वेन ऋग्वेदादि पूर्वकृतो-
दाहरणं देयमित्यत्र स्वीकारे किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते । तस्मात् अत्र व्युत्क्रमेणापि भाष्यकारेण यदुदाहरणं दत्तं तत्र कश्चन दोषो न भवतीति ।

एवंक्रमेण 'स्थूलपृषती' इत्यादिमन्त्रशैल्याकरणाध्ययनस्य शब्दानुशासनं प्रयोजनं, तस्य च 'स्थौहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनं', तत्र असन्देहस्य प्रयोजनविषये उक्तः । अत्र सन्देहो भवति यत् स्थूला चासौ पृषतीचेति कर्मधारयसमासः, स्थूलानि पृषन्ती यस्येति बहुव्रीहिसमासो वेति संशये कर्मधारयसमासः स्वीक्रियते तदा पृषतीशब्दस्य मत्वर्थे लक्षणास्वीकारेण पृषतीत्यस्य पृषद्वती अथदि बिन्दुमती गौरेव कथ्यते सैव च गौः स्थूलापि । बिन्दूनां स्थौल्यं काश्यं वा यथा तथास्तु इति । अत्र बहुव्रीहिः समास-
ध्येत् स्वीक्रियते तथा स्थौल्यं तु पृषत्स्वेव किन्तु गौः स्थूला वास्तु कृशा वा भवेदित्यत्राग्रहो नास्ति । यदि कर्मधारयतत्पुरुषः तदा समासान्तोदात्तत्वं भवति । यदि बहुव्रीहिः समासः तर्हि 'बहु-
व्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्' इति स्थूलशब्दस्य प्रकृतिस्वरत्वं विहितं भवति । इति निर्णयो वैयाकरणैरेव कर्तुं शक्यते नान्यैः । तदर्थं तदर्थं व्याकरणमध्ययेयम् ।

एवंक्रमेण 'तेऽसुराः हेलपो हेलप' इति मन्त्रप्रतीकः व्याकरणाध्ययनस्यानुषंगिक प्रयोजनकाले भाष्यकृतौ लिखितः । 'तेऽसुरा हेलपो हेलप' इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो हवाएष यदपशब्दः' इत्यत्र

‘म्लेच्छितवै’ एतस्य विवरणं नापभाषितवै इत्युभयत्रापि ‘कृत्या-
र्थं तवैकेनैक्यत्वनः’ इति तवैप्रत्यये, धातूनामनेकार्थत्वेन
निन्दाकथनात् ‘म्लेच्छ’ इति धातोः कर्मणि घञ्प्रत्ययः। तेनाप-
शब्देन सह समानाधिकरणत्वं न विरुध्यते। अत्र निषेधस्य
‘तेऽसुराः’ इत्यर्थवादवाक्यम्। द्विविधो ह्यर्थवादः। प्राशस्त्यपर-
को निन्दापरकश्च। अत्र निन्दार्थवादेन न ‘म्लेच्छितवै’
इति म्लेच्छनं प्रतिषिध्यते। तेनायमपूर्वविधिर्नास्ति किन्तु
अर्थवाद एव। यवणिरन्तवणो नामेति भाष्यकारेण स्वयम-
ग्रे स्फुटीकरित्यते। अत एव वयमिहापि पराभूताः भाभूम इति
एतदर्थं व्याकरणमध्येतव्यमिति।

एवं कुमेण ‘इन्द्रशत्रुर्वधस्व’ इति मन्त्रांशः शब्दानु-
शासनस्य प्रयोजनप्रसंगे स्वरविशेषतां प्रदर्शयन् दुष्टशब्दः
इति प्रयोजनकथने इन्द्रस्याभिचारे वृत्रेणारब्धे सति कथितः।
अत्र इन्द्रस्य शत्रुः इति विग्रहे तत्पुरुषसमासे जाते तत्प्रयुक्तो-
न्तोदान्तः समुचितः परमत्र प्रमादाद् वृत्रासुरेणान्युदात्तः कथितः।
तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्युदात्तेन बहुव्रीहेः अर्थः सम्प्राप्तः।
अनेनैव^{स्वर}द्वारेण वृत्रासुरः पराजितो जातः।

एवं कुमेण ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः ---’ इत्यादि
मन्त्रो व्याकरणव्ययनप्रसंगे उपस्थापितो भाष्यकारेण। व्या-
करणाव्ययनं धर्मर्षिकमसाधनमिति अभिहितम्, परमिदमव्य-
यनं मोक्षसाधनं भवति न वेति तत्प्रसंगे अस्य मन्त्रस्य प्रस्ताव-
ना कृता। ‘चत्वारि शृङ्गा ---’ इति शब्दशास्त्रप्रतिपादनीयस्य
स्फोटरूपस्य शब्दब्रह्मणो वृषभाकारः शब्दशास्त्रे बोधनीयः।
शब्दब्रह्मरूपः स्फोटः शेरवीति महान् देवः अन्तर्यामिरूपः शब्दः

मर्त्यान् आविवेश । अर्थात् स्वाभेदमाविष्कृतवान् इति मन्त्ररहस्यम्
 अर्थात् महतो देवस्य शब्दस्वरूपस्य ब्रह्मणो व्याकरणत्वेन ज्ञाप्यत्वेन
 ज्ञो व्याकरणविद् तेन आविष्टैव भवतीति । 'शृंगा' इत्यस्य शृंगाणि
 अर्थात् शृंगस्थानीयानि इति लौकिकसंस्कृतरूपम् अर्थात् - चत्वारि
 कानि इति प्रश्ने पदजातानि अर्थात् 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च'
 इति भाष्ये । उद्योतकारेण तु पदजातानि कानीति प्रसंगे परापश्य-
 न्तीमध्यमावैखरीत्युक्तम् । अत एवाग्रे निपाताश्चेति - चकारः
 संगच्छते । अस्य शब्दब्रह्मणः त्रयः पादाः पादस्थानीयाः । कालाः
 भूतभाविष्यद्वर्तमानाः लडादिविषयाः । कालस्यामूर्तत्वाद् अवयवत्वं
 न सम्भवतीति । अतः कालायुक्तस्य लडादिविषया इत्यर्थः कर-
 णीयः । अस्य सप्तहस्तासः सप्तविभक्तयः सुपः, न तु तिङः ।
 तिङ्विभक्तीनां षट्संख्यात्वात् त्रिधाबहुः । त्रिधा इत्यस्य त्रिभिः
 प्रकारैः बहुः । तेन भाष्ये त्रिषु स्थानेषु - उरसि, कण्ठे, शिरसि
 च बहुः इत्ययमर्थः फलितो भवति । वृषभः ज्ञानमोक्षादि फलप्रदः ।
 शेरवीति शब्दरूपब्रह्मशब्दे करोति गर्जतीत्यर्थः । अर्थात् शब्दा-
 यमानः स किं कथयति इत्यत आह — महादेवो मर्त्यमिव आविवेश ।
 महा=परमदेवः शब्दब्रह्म मर्त्यां मनुष्येषु विदुषः, आविवेशः - शब्द-
 व्याजेन समनुप्रविष्टः । महता देवेन साकं साम्यं सायुज्यं यथा
 स्थात् इत्येतदर्थं व्याकरणमद्वयेयम् ।

एवं क्रमेण 'चत्वारि वाक्' इति पूर्वोक्तप्रसंगे
 एव समाधातः । चत्वारित्यनेन मन्त्रवाक्यैकदेशेन वाक्यान्तर-
 मापि सूच्यते चत्वारि वाक् परिमिता पदानित्यादि । चत्वारित्य-
 स्पर्षद्वयमाधाति । तत्र प्रथमो ह्यर्थः तस्य परापश्यन्तीमध्यमा-
 वैखरीति पदजातानि । द्वितीयो ह्यर्थः नामाख्यातोपसर्गनिपात-

रूपाश्चेत्येतद्रूपाणि । नामादिमध्ये चैकैकं चतुष्पादं तावत् परा-
दिभिरेव भवतीति । ये ब्राह्मणाः मनीषिणश्च सन्ति तानि सर्वाणि
पदजातानि जानन्त्येव ते । प्रवचनावृत्त्या पारगमनस्य वृत्तिरेषु
अभावादित्युक्तम् । यद्वा वेदाख्यं ब्रह्म सांगोपांगं ये जानन्ति ते
ब्राह्मणाः । ईषन्ति ते इतीषिणो मनसः इषिणो मनीषिणः ।
मनस इति कर्मणि षष्ठी । 'सुप्यजातौ' इत्यस्य त्वप्राप्तिः मनः-
शब्दस्य जातौवाचकत्वात् । अत एवात्र औणादिकः शनिप्रत्ययो जातः ।
ते मनीषिणः पाण्डिताः सर्वैः सम्मान्याः देवाः एव भवन्ति । मनसा
व्याकरणसंस्कृतेन ये मनसा ईषन्ति अर्थात् सर्वं जानन्ति । ये
खलु अवैयाकरणाः ते परापश्यन्तीमध्यमान्तां वाणीं जानन्ति,
व्यवहरन्ति तु वैखरी रूपम् इदमेव रहस्यं भाष्ये विद्यते । गुह्यां
त्रीणि निहितानि ज्ञेयानि न ज्ञेयन्ते । अत्र वैयाकरणाभावपक्षे
गुहा इत्यस्य अज्ञानमित्यर्थः । वैयाकरणपक्षे तु गुहा इत्यस्य
हृदयादिरूपा इत्यर्थः । कारणं हि वैयाकरणानामज्ञानाभावः ।
अत्रैतत् सम्बन्धे शंका जायते यत् नैयायिकादिभिरपि चतुर्विध-
पदजातानि तु ज्ञातान्येव तर्हि तेषां मनीषिणो देवा भवेयुरिति
चेद् आह— गुहायामित्यस्य अज्ञानरूपायाम्, एकैकस्य पदजा-
तस्य अंशत्रयं निहितम् । अत एव नैगयन्ति इत्यस्य नैयायिका-
दिमुखात् न निःसरन्तीति । किन्तु तुरीयं वाचोभागं ते वदन्ति ।
अत एव ते मनुष्या एव, न देवाः । तथा मनीषिणो देवा भवेयुः
इत्येतदपि व्याकरणमध्यतन्मन् ।

एवं क्रमेण शब्दानुशासनप्रसंगे तत्प्रयोजनावसरं
च 'उतत्वः पश्यन्' इत्यादि वैदिकमन्त्रस्योपसन्ध्यासः कृतः ।
इदं हि देवताप्रसादजनकमित्याह भाष्ये— 'उतत्वस्यै' इति ।

उत शब्दः अव्ययमप्यर्थे खल्वर्थे वा । त्वशब्दोऽन्यार्थः एक-
 शब्दार्थो वेति । समानपृष्ठोदरपाणिपादानां बहूनामध्येतृणा-
 मधीयमानानामेकः कश्चन वान्यं पश्यन्नपि अर्थात् अभ्यस्ता-
 ध्ययनो मेधाव्यापि न पश्यति अर्थज्ञत्वाभावात् । वान्योऽर्थपरि-
 ज्ञानमेव फलं भवति । एवमवैयाकरणो निश्चयेनैमां वान्यं स्वरू-
 पेणाकर्णमानोऽपि उक्तकारणादेव न शृणोति फलाभावात् ।
 य एव ह्यर्थः सम्यगवबुध्यते तेनैव सावाकः सम्यक् श्रुता भवति ।
 अत एव योग्यं कर्तारं सूचयन् उपसंहरति भगवान् भाष्यकारः
 'अविद्वान्समर्द्धम्' । एवमर्द्धेन अविद्वान्सं तिरस्कृत्याधन्तिरेण
 अविद्वान्सं स्तौति । 'उता त्वस्मै' इत्यादि । अप्यैकस्मै = कस्मै-
 चिद्वैयाकरणाय तन्वं (शरीरं) विस्मरे = प्रकाशयति । यथा-जोषा
 प्रकटोक्तसर्वाङ्गवयवा भूत्वा उशती कामयमाना भर्त्रे स्वामिने
 प्रेम्णाऽऽत्मानं दर्शयति । 'कस्मिन् काले' इति प्रश्ने सुवास-
 निर्णिक्तसूक्ष्मतमवस्त्रा ऋतुकालेषु रजोधर्मरहिता सा तदानीं
 ह्यतितमा स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा स पुरुषः तां यथावत् पश्यति
 शृणोति च तद्वचनार्थम् । अन्यास्मिन् काले च सधनवस्त्रा-च्छा-
 दितां स्त्रियः शरीरं न पश्यति, न वा तद्वचनार्थं शृणोति । एवम्
 वाग्विदे वैयाकरणाय स्वमात्मानं विवृणुते अर्थात् स वैयाकरणः
 एव इमां वान्यं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनाख्याः वान्यो विवृ-
 ष्य पश्यति शृणोति चेति ।

एवं क्रमेण व्याकरणाध्ययनस्य ब्रह्मसायुज्यं फलं
 भवतीति तत्साधनतां प्रदर्शयति भाष्यकारः 'सत्कुमिव' इत्या-
 दिना मन्त्रप्रतीकेन । अस्य मन्त्रस्यायमर्थो यत् व्याकरणशास्त्रे
 धीराः ध्यानं त्रिपमाणाः सन्तो विद्वान्सः तितउना सत्कुमिव

ध्यानयुक्तान्तःकरणे तत्करणज्ञानेन वाणीमकृषत अथति असा-
 धुभ्यः शब्देभ्यो भेदं कृतवन्तः ते तत्करणेन शुद्धचित्ताः। अत्र
 ब्रह्मबोधकशब्दे शब्दार्थयोः अभेदबुद्ध्या सखायः सम्यग्ज्ञानवन्तः।
 तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तः तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु
 ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानिनः सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। सायुज्य-
 प्राप्ते के पुनः कर्तारः इति प्रश्ने उत्तरमाह—‘भद्रैषामित्यादि’।
 एषां वैयाकरणानां लक्ष्मीः अधिवाचि निहिता इत्यस्य तात्पर्यं
 यद् वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीः वेदान्तेषु ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म’ इत्यादिषु परमार्थज्ञानस्वरूपा। सा एषां वैयाकरणानां
 वाचि निहितेत्यर्थः। सर्ववेदनिष्ठा सा लक्ष्मीः कथामिति प्रश्न-
 स्योत्तरं यत् सर्वोऽपि वेदः तेषां ब्रह्मपरः ‘वेदैश्च सर्वैः रहमेव
 वेद्यः’ इति गीतावचनात्।

अत्रेदं तात्पर्यं शास्त्रद्वारा प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून्
 शब्दान् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानेन पुरुषाः मानसज्ञानेन वाच्यम्
 असाधुशब्देभ्यः पृथक्कृतवन्तः। ते तज्ज्ञानपूर्वकं साधुशब्दप्र-
 योगैः अन्तःकरणशुद्धयो जायन्ते। अत्र य एष दुर्गो भर्गो ब्रह्म-
 रूपः तत्रात्मना सह त्यक्तभेदभावनाः सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति।
 तत्कारणं हि वेदाख्ये ब्रह्मणि सर्वभासकब्रह्मरूपा सा वाक्
 अधिकं निहिता भवति। एतच्छास्त्रेण साध्यो यः प्रयोगः तेन
 व्यंग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपेण व्याप्तस्यैव स्फोटस्य तैः वैया-
 करणैः वाचकत्वाङ्गीकारेण तस्य ब्रह्मातिरिक्तेऽत्यन्तविचारे प्रमाण-
 स्य प्राप्त्यभावेन तत्तदुपाधिभिः भिन्नचेतन्यस्यैव बोधकत्वेन
 तैर्गृह्यत। एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मज्ञाने जाते तेनैव दृष्टान्तेन
 सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति।

एवं क्रमेण व्याकरणशास्त्रप्रयोजनप्रसंगे एव
 'सुदेवो असि' इति मन्त्रप्रतीकः पठ्यते भाष्यकृता । 'सुदेवो
 असीति वरुणस्येयं स्तुतिः । यस्मात्कारणात् व्याकरणज्ञानात्
 वरुणः सत्यदेवः असि तत्कारणात् अन्येऽपि सत्यदेवा भव-
 न्ति । वरुणे यथा सत्येन साधुशब्दप्रयोगरूपेण दीव्यति
 द्योतते इति यौगिकोऽयं शब्दः तथाऽन्येषु वैयाकरणेष्वपि ।
 सत्यदेवः सत्येनाभासमानः सत्यरूपो वा सत्यं प्रत्यक्षमनुभूय-
 मानप्रभावो वा देव इति । यस्य ते सप्तसिन्धव इव-विभक्तय
 इव अर्धात् नद्य इव विभक्तयः । काकुर्जिह्वा सा उद्यते-उत्क्षि-
 प्यतेऽस्मिन् तत्काकुदं तालु प्राप्य अनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते ।
 यथा- साच्छिद्रां लौहभयीं प्रतिमां प्रविश्य अग्निः प्रकाशते । तथा
 अग्निः तत्रस्थं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथैव
 विभक्तयोऽपि शारीरं पायं निराकुर्वन्तीति ।

एवं क्रमेण प्रयोजनान्वाख्यानस्य वेदातिरिक्ते व्या-
 करणादिविषये एव प्रयोजनान्वाख्यानमावश्यकमेव, न वेदे इत्येवं
 रूपं विषयविभागं प्रदर्शयति भाष्यकारः । वेदं पिपाठिषुभ्यः
 वेदाध्ययनस्य प्रयोजनमिति नान्वाख्यायते इति प्रश्नो वेदाध्य-
 नात् । एवं चात्र प्रयोजनान्वाख्याने च किं कारणम् । यदि वेदा-
 ध्ययनं प्रयोजनज्ञानं विनाऽपि कुर्वन्ति तद्वद्व्याकरणाध्ययन-
 मापि प्रयोजनकथनज्ञाने विना स्यात् तर्हि प्रयोजनविचारो व्यर्थः ।
 न पुनः अन्यदपि व्याकरणादतिरिक्तं किञ्चिद् वेदभाषि पिप-
 ठिषुभ्यः 'ओम्' इत्युक्त्वा वृत्तान्तप्रपाठकः उच्यते तर्हि
 वृत्तान्तं वृत्तान्तं प्रति वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् 'शन्नो
 देवी' इत्येवमादीन् शब्दान् वेदान् पठन्ति । न च 'ओम्'

इत्यस्य 'हरिः ॐ' इत्युक्त्वा इत्यर्थः । इति नाधिक्यम् 'ॐ' इति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन् आहति शिक्षोपनिषदि कथनात् । वेदारम्भे ॐ कारोच्चारणस्यावश्यकत्वादिति चेत्तर्हि उक्त्वा इत्यस्याधिक्येनैव केषटे 'अभ्युपगम्य' इत्यर्थ इत्युक्तिरिति तात्पर्यम् ।

एवं कुमेण शब्दानां नित्यत्वानित्यत्वप्रसंगे व्याकरणस्य वैयर्थ्यमायाति । अतो भाष्यकारेण धर्मयि नियमो धर्मप्रयोजनो वा नियम इत्युक्त्वा व्याकरणशास्त्रस्योपयोगित्वं प्रतिपादितम् । नियमप्रतिपादनप्रसंगे लौकिकवैदिकदृष्टान्तश्चेति ^{दृष्टान्तः} भाष्यकृतोपपादितम् । तत्र वैदिकदृष्टान्तप्रसंगे — अग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते — 'भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्' इति दहनकर्मकर्तृत्वमग्नेः सुतरां सम्भवति तर्हि मन्त्रद्वारा कपालसन्तापकत्वं कथं प्रतियाद्यते इति प्रश्ने मन्त्रद्वारा नियमः प्रदर्श्यते । मन्त्रेणैव सन्तापः करणीयः नान्येन साधनेन । एवं शीत्या नियमः क्रियमाणं सन्तपनम् अभ्युदयकारि भवति । 'स्वर्गकामो यजेत' इति मन्त्रेण क्रियमाणं स्वर्गरूपमदृष्टं फलं जनयति एवं दृष्टफलमापि यागक्रिया भवति तथाऽत्रापि पुरोडाशानां पाकः दृष्टफलम् । तथा-चात्र अदृष्टं फलं वर्तते इति अनेन मन्त्रेण ज्ञायते इति ।

पञ्चमोऽध्यायः

त्रिप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्

अयं मन्त्रः 'अइउण्' इति सूत्रे अकारस्य विवृतोपदेशखण्डनमण्डनप्रसंगे समुपन्यस्तो भाष्यकृता । रहस्यं चेदम् 'अकः सवर्णे दीर्घः' । इत्यादौ ककारादिचिह्नेन वर्णसमा-

मन्त्रार्थस्थाकारः अनुकृत इति ज्ञायते । ततश्चाणत्वात् सवर्णग्राहक-
त्वम् 'अणुदित्' इति सूत्रेण भवतु । परम् 'अस्यच्चौ' इत्यादौ
किमपि ककारादि चिह्नं नास्ति तर्हि अकारस्य 'अणुदित्' इति सू-
त्रेण सवर्णग्राहकत्वं कथं भवेत् इति यदुक्तं तन्न युक्तम् । अका-
रस्यैकत्वात् यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादि-
स्थः सर्वोऽपि एकरूप एव । तथा-च अकारस्यैकत्वात् न कश्चन
दोषः । यदि एकत्वं भवेत् तदा अकाराद्यनुबन्धसांकर्यं स्यात् ।
तथा-च 'कर्मण्यण्' 'आर्तानुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययेऽपि णित्-
कार्यं भवेत् । एवं रीत्या 'घटेन तरति' 'घटिक' इत्यादौ एकरूपैवा-
कारत्वात् द्व्यच्त्वाभावेन द्व्यचलक्षणं न स्यात् । अत्र तु
एकरूपैवान्यः आवृत्तिसंख्यानानात् अनेकाच्चत्वस्य ग्रहणान्न
दोषः । आवृत्तेरपि संख्यानं न भवतीति वेदे प्रमाणमस्ति ।
'सप्तदशसामिधेन्यो भवन्ति', "त्रिप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्"
इति । यथा विकृतिपात्रे त्रयोदशः सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोः
त्रिरावृत्त्या सप्तदशसम्पद्यन्ते तथैव 'घटिक' इत्यादौ द्विरा-
वृत्त्या षट् भावेऽप्यत्येव ।

य एवं विश्वसृज सत्राण्यध्यासते

एवं क्रमेणापन्मन्त्रप्रतीकः

'ऋलृक्' इति सूत्रे ऋकारोपदेशप्रयोजनावसरे कस्यान्वाख्यानं
व्याकरणशास्त्रेण भवतीति सम्बन्धे समुपस्थापितः । तत्र लृका-
रोपदेशस्य प्रयोजनं यदृच्छाशब्दार्थः अशक्तिजा करणार्थं लु-
ताद्यर्थं चेत्युक्तम् । यदृच्छा संज्ञाशब्दाः अव्युत्पन्ना इत्यव्यु-
त्पत्तिपक्षमवलम्ब्याचार्येण शिवेन वेदेन पुरुषेण वा लृकार उप-
दिष्टः । वार्तिकारस्तु व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य लृकारोपदेशं

खण्डितवान् । पक्षान्तरमवलम्ब्यापि परिहाराः भवन्ति । यथा—
 एकशेषे व्यक्तियक्षमवलम्ब्य 'सरूपाणामि'ति सूत्रस्यारम्भः,
 जातिपक्षमवलम्ब्य च सूत्रप्रत्याख्यानं भवति । एवमेवात्रापि
 अणुत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेऽपि अनादयः शिष्टैः अप्रयुक्ताः यद्-
 च्छाशब्दाः, असाधुत्वेन शास्त्रस्याविषयाः । तथा च ऋतक
 एव साधु न लृतकः । अनुकरणं हि शिष्टस्य आशिष्टैः अप्र-
 तिषिद्धस्य वा भवति । परं शिष्टस्यानुकरणं साधु भवति
 अर्थात् शिष्टप्रतिषिद्धस्यानुकरणस्य दुष्टत्वमेव ज्ञातव्यम्
 तस्यानुकुर्वन् । पुरुषोऽपि अभ्युदयेन युज्यते इति ।
 यथा वेदे — 'य एवं विश्वसृज' इति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्
 सत्त्वाव्यध्यासीत् सोऽपि अभ्युदयेन युज्यते ।

'सुजाते एश्वसून्ते' 'अध्वर्यो ओद्भिभिः सुतम्' 'सुक्रं ते एन्यद्'

एवं क्रमेणैव मन्त्रप्रतीकाः 'एओङ् एओच्'

इति सूत्रयोः तपरकरणग्रहणविचारप्रसंगे भाष्यकृता समुपस्था-
 पिताः । न च तपरग्रहणकृते 'एच इष्टस्वादेशे' इति सूत्रार-
 म्भं प्राति कश्चन विशेषो नास्ति । इमावेच्यौ समाहारवर्णौ मात्रा-
 वर्णस्य मात्रेवर्णोविर्णयोः ह्रस्वादश्च शासनेषु एकारौकारौः
 कदाचिद्वर्णौ भवेत् कदाचिच्चैवर्णोविर्णौ भवेताम् । परं कदा-
 चिद्वर्णौ मा भूत् इति तदर्थं तपरकरणं कर्तव्यमेवेति यदुक्तं
 तदपि न युक्तम् । ऐचश्चोत्तरभूतत्वात् । न च संस्थानतरो
 अर्धेकारः अर्धेकार इति । अस्म्येदं तात्पर्यं यद् 'एओङ्' इत्यत्र
 सिद्धान्ते दीर्घपाठे 'एओ' इत्यनयोः मात्राचतुष्टयम् 'अदेङ्गुणः'
 इत्यत्र 'एङ्' इत्यस्य सार्द्धमात्राद्वयं संकलनेन सार्धषण्मात्रा ।
 एओङ् इत्यत्र ह्रस्वपाठे तु एओ इत्यनयोः मात्राचतुष्टयम्

इति षष्ठमात्रा भवन्तीति अस्पष्टमेवेति यदुक्तं तदर्थं न समीचीनम् ।
कारणं हि यो वृत्तिरस एव भवति । यदि तौ स्यातां तर्हि तयोरेव
उपदेशः करणीयो भवेत् । न च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रेणा-
यनीया अर्धमेकारमर्धमेकारञ्चाधीयत इति ।

जीरदानुः

एवं क्रमेण 'हयवरट्' इति सूत्रे हुकारोपदेशस्य परो-
पदेशत्वं पूर्वोपदेशत्वं वेति प्रसंगे हुकारस्य यदि परोपदेशः तदा
दूषणत्रयमापद्यते । तदोषव्यावृत्त्यर्थं हुकारस्य पूर्वोपदेशत्वमेव
ज्यायः । 'जीरदानुः' इत्यत्र 'लोपो ऽपोर्वीलि' इति वलोपो न
स्यात् तर्हि अत्र यवकारयोः लोपविधानार्थं 'वलोपवचनाय'
इति वार्तिकं वक्तव्यम् इति वलोपप्रतर्गडस्योदाहरणमिति ।

स सुष्ठुभा स ऋक्वता गणेन

इत्ययं मन्त्रांशः 'वृद्धिरादैच' इति
सूत्रव्याख्यानावसरे 'आदैच' इत्यत्र चकारस्य कुत्वप्रसंगे पदसं-
ज्ञाविचारणायां भाष्यकारः उद्धृतवान् । 'चोः कु' इत्यत्र पदस्येति सम्ब-
न्धात् न कुत्वम् । 'अयस्मयादीनि' इति यत्वान्न कुत्वम् । न च
अनेन सूत्रेण छन्दस्येव संज्ञाविधानेनास्य छान्दसत्वाभावात् कथं
भसंज्ञा । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति नियमाबुद्धिसरात् व्याकरण-
सूत्राणामपि छन्दोवत्त्वात् भसंज्ञा स्यादेव । न च 'वृद्धिरादैच'
'अदैङ् गुणः' इति संहितापाठे जश्त्वं न प्राप्नोति भसंज्ञया
पदसंज्ञायाः वारणात् इति चेत् तदा उभयसंज्ञान्यपीति दृश्यते ।
तद्यथा—'ऋक्वता' इत्यत्र पदत्वात्कुत्वं भवति भत्वाज्जश्त्वं
न भवतीति ।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सुजाते अश्व सून्ते अध्वर्यो अग्निभिः सुतम् शुक्रं ते अन्यत्

इमे मन्त्रात्मकाः वैदिकप्रतीकाः 'एओङ् ऐओच्' इति सूत्रयोः प्रसंगेऽपि समुदाहृताः व्याख्याताश्च । एवमेवात्र 'इका गुणवृद्धी' इति सूत्रेऽपि आयाताः । अत्र प्रकृतिभावेन 'इदूदेद्विव-चनं प्रगृह्यम्' इत्यत्र 'सुजाते अश्व' इत्यादि प्रयोगस्थले पूर्व-रूपं प्राप्नोति । 'एचोऽयवापावः' इत्यादिश्च प्राप्नोति । अय-वादत्वात् अयादेशं प्रबाध्य पूर्वरूपमेव प्राप्नोति । तद्धि पूर्वरूपं प्रबाध्य 'इदूदेत्' इति प्रगृह्य संज्ञा द्वारा 'प्लुतप्रगृह्यादि' इति प्रकृतिभावसम्पादनात् पूर्वरूपं न भवति । अत्र प्रकृतिभावेन पूर्वरूपनिषेधात् तदुत्सर्गस्यायादेशादिनिषेध इति ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

मन्त्रप्रतीकोऽयं पूर्वमपि व्याख्यातः । सम्प्रति 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति सूत्रे आर्धधातुकग्रहणाभावे 'रोरवीति' इत्यत्र पुनः - २ रौतीति रोरुयते । रोरुयते इति 'रोरवीति' इत्यादौ गुणप्रसंगात् । सति चार्धधातुकग्रहणे लोपस्य नैमित्तिक-त्वाभावेन आर्धधातुकपरे लोपाभावात् नात्र गुणनिषेधस्य प्रसक्तिः । किन्तु गुण एव भवति । तात्पर्यं - येदं यदत्र सूत्रे आर्धधातुकग्रहणे सति शब्देनोपादानात् अन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसमासो विना सन्देहं भवति । अन्यथा 'धातुलोप' इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुष-समासयोः अन्तरंगत्वात् तत्पुरुष एव स्यादिति ।

जीरदानुः

'ह्यवरट्' इति सूत्रे वलोप प्रसंगेऽपि व्याख्यातौऽयं प्रतीकः । सम्प्रति अयं मन्त्रः 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति सूत्रे आर्धधातुक इति गुणवृद्धी विशेषणमिति स्वीकारे वनोपयतीत्यत्र

गुणनिषेधरूपस्य दोषस्य वारणाय 'चेले क्लोपेः' इति निपातनं
कृतमिति तेनैव सिद्धत्वात् न दोषः। निपातने परिगणनं कर्तव्यम्
अर्थात् यङ् + यक् + क्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। तथा-च क्लोपे
इत्युदाहरणं 'जीरदानुः' इत्यत्र रदानु प्रत्यये क्लोपेऽपि गुणो निषेधः।
कृष्णो नो नाव वृषभो यदीदम्

एवं क्रमेण 'न धातुलोप'

इति सूत्रप्रत्याख्यानवसरे प्रतीकोऽप्युदाहृतः। यदि इदं सूत्रं
न क्रियेत तदा इत्यत्र - ऋङ् स्तुतो, यङ् द्वित्वं, अभ्यासगुणः
'यङोऽचिच्च' इत्यत्र चकारात् अन्यत्रापि यङो लुक् 'कास्प्रत्यया-
दाम्मन्त्रे' इत्यत्र आमन्त्रिते इति निषेधात् अनेन आह न भवति।
एवं-च 'नो नाव' अत्र लुक्लोपयोः प्राप्तयोः परत्वात् योगविभा-
गाद्वा वृद्धिर्न भवेत् व्यवधानेन णलपरत्वाभावादिति।

त्रिधा बद्धो वृषभो शेरवीति

एवं क्रमेण 'क्विति-च' इति सूत्रे

तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्, उपधार्थं शेरवीत्यर्थ-च प्रस्तुतौऽयं
मन्त्रः। 'शेरवीति' इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूत् तदर्थं 'क्विति-चोति'
सूत्रे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्, तथा-च 'भिन्नवान्' इत्यादौ न गुण-
प्राप्तिः। अवयवरूपं चैको व्यवधानात् गुणनिषेधस्य चाप्राप्ति-
रेव न। अङ्गविष्टोषणत्वे तु 'भिन्न' इत्यादौ गुणः प्राप्नोति।
नकाराकारेणाङ्गस्य लघूपधत्वात् तदर्थं निमित्तग्रहणस्यावश्यमे-
व भवति। परं 'भिन्नान्ति' इत्यादौ गुणः प्राप्नोति तदर्थमङ्गविशेषणं
नैव कार्यम् इत्यनयोः व्याख्ययोः कथं व्याख्यायां येन ना-
व्यवधानमिति न्यायात् 'भिन्न' इत्यादौ गुणः प्राप्नोति तदर्थं
निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। एवं शेरवीतीत्यर्थमपि निमित्त-

ग्रहणं कार्यम् । किं निमित्ते गुणवृद्धौ न स्तः इत्यर्थेन रोरवी-
तीत्यत्र ति प्रत्ययनिमित्तकत्वात् किङ्कितीत्यनेन न गुणा-
निषेधः ।

एवं क्रमेण 'प्रजापतिर्वै यत्किञ्चिन्मनसादीधेत्' 'हो-
त्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्' 'अदीधयुर्दशिराज्ञे वृतासः' इत्यादिमन्त्र-
प्रतीकाः 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रप्रसंगे महाभाष्ये समुपस्थापिताः
भाष्यकृता । दीधीवेव्यौ द्यान्दसौ धातू न तु लोके प्रयोगार्हौ । छन्द-
सि-जानयोः गुणो दृश्यते । 'प्रजापतिर्वै यत्किञ्चिन्मनसादीधेत्'
'होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्' 'अदीधयुर्दशिराज्ञे वृतासः' इत्यत्र
बाहुल्येन न समाधातुं शक्यः । तथासीति निषेधसूत्रस्फारम्भाभावात्
स्यैव लघुत्वेनोचितत्वात् ।

एवं क्रमेण 'अप्सु' इति मन्त्रप्रतीकः 'हलोऽनन्तराः
संयोगः' इति सूत्रे अनन्तरपदस्यार्थव्युत्पत्तिविवेचनावसरे उद्धृतः ।
यदि अविद्यमानमन्तरमिति विग्रहः प्रथमपक्षः कालव्यवाचशून्यः अर्थात्
आधारानिषेधपक्षः एव स्वीक्रियते तदा अवग्राहे संयोगसंज्ञा न
प्राप्नोति । अवग्रहो नाम द्वयोः वर्णयोः मध्ये मात्राकालः, तथा-चात्र
प्रमाणं प्रातिशाख्यं 'मात्राकालोऽवग्रहः' इति । न-चैतस्वीकारेऽवग्रहे
दोषो भवेदिति न वाच्यम् । तत्र नैव दोषः नैव प्रयोजनमिति उक्तत्वात् ।
यदि द्वितीयपक्षः अविद्यमाना अनन्तरा इति तदाऽवग्रहे संयोगसंज्ञा
भवत्येवेति । न-च 'अप्सु' इत्यत्र अधिकरणार्थकं सम्बोधनाभा-
वात् 'गुरोरनृतः' इत्यस्य न प्राप्तिः । न-चोक्तभाष्यात् 'हेऽप्सु-चर'
इत्यत्र 'गुरोरनृतः' इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवेऽपि अनाभिधानात् न दोषः ।
'अप्सु' इत्यधिकरणवृत्तेः दूराद्भूतसम्बोधनाभावादिति

ओचित्सखायं सख्या ववृत्याम्

बौदिक प्रतीकोऽयं 'ओत्' इति सूत्रस्योदाहरणप्रसंगे समुल्लिखितः। अत्र 'निपात एकाजनाङ्' इति सूत्रे आङ्भिन्नविषये प्रगृह्यसंज्ञा भवेत्। तथा च 'ओचित्सखायं' इत्यत्रापि आङ् इति गुणसन्धिना 'ओ' इति रूपं भवति। अत्र पूर्वान्तवद्भावेन आङ्त्वात् 'निपात' इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति तदर्थम् 'ओत्' इति सूत्रम्। कैयटस्तु अत्र 'अनाङ्' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः स्वीक्रियते। अतः 'ओत्' इत्यस्य साफल्यं भवति। एतन्मते पयुदसि स्वीकारे 'अन्तादिवच्च' इति आदिवद्भावात् उकारग्रहणेन गृह्यते इति। 'निपात' इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा स्यादेव तदर्थम् 'ओत्' इत्यस्य नावश्यकत्वम्। परम् उद्योतकारमते पयुदसिपक्षस्वीकारेऽपि अस्य सार्धस्यैव।

एवं क्रमेण 'सोमो गौरी अधिश्रितः' 'दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्' इमो मन्त्रो 'ईदूतो च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे अर्थग्रहणप्रयोजनावसरे उल्लिखितः। अत्र संज्ञाग्रहणे प्रत्ययग्रहणं नास्ति इति परिभाषया तदन्तर्विधेः प्रतिषेधात्। अर्थग्रहणाभावेऽपि सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वात् प्रत्ययनिमित्तं यत् अन्यस्य कार्यं विधीयते। तत्प्रत्ययलक्षणं भवतीति 'गौरी' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणाभावेन प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्तेः अभावात् तदर्थमर्थग्रहणं कृतम्। अर्थग्रहणे विहितं सति तु यं प्रगृह्यसंज्ञा अर्थनिमित्ता भवति न तु प्रत्ययश्रवणनिमित्तादीति लोपेऽपि सप्तम्याः सिद्धयतीति।

एवं क्रमेण 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रप्रयोजनावसरे 'स देवान्पक्षत्' 'इन्द्रो भावक्षत्' इति मन्त्रप्रतीकौ समुदाहृतौ। अत्र आद्यन्तोपादिष्टाद्यन्तानुपादिष्ट सर्वकार्यसिद्धये व्यप-

देशिवदेकस्मिन् इति गुरुरूपं वचनम् आद्यन्तवत् इत्यस्य स्मरणे
 वक्तव्यम् । तेन कथनेन इषात्, आर, वक्षत्, यक्षत् इत्यादीनां
 सिद्धिर्भवति । अत्र व्यपदेशिवद्भावेन एकाच्त्वभावात् द्वित्वं
 सिद्धयति । यज^{एवं} वच धातोः लेट्, तिप्, इकारलोपे, अडागमे 'सिब्ब-
 बहुलान्ते' सिपि ततः कुत्वं तदनन्तरम् 'आदेशः प्रत्ययोः' इति षत्वं
 सिद्धयति । परमत्र सकारमात्रस्य प्रत्ययत्वेन तदवयवत्वाभावात् षत्वं
 न भवेत् । एतद्वचनसत्त्वे तु प्रत्ययेऽपि प्रत्ययावयवत्वव्यवहार-
 सत्वात् षत्वं सिद्धयति । तथा च व्यपदेशवदेकस्मिन् इति वचनं
 विधेयमिति उक्तं नाभाति । लोकविज्ञानादेव एतस्य सिद्धत्वसम्भ-
 वेन 'व्यपदेशवदेकस्मिन्' इति वचनं व्यर्थमेव । यथा- लोके व्य-
 वहारे वचनं विनैव सिद्धयति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विनैव
 सिद्धयेत् । तथा च आद्यन्तवदेकस्मिन् इत्यस्य नावश्यकत्वम् ।
 परमेतत्सम्बन्धे भाष्यकारः कथयति यत् एकास्मिन् मुख्ये
 आद्यन्त व्यवहारो नास्तीत्ययं योगः आद्यन्तपदभावकूपो वि-
 धेय इति ।

जोषिषत्

एवं कुमेणायं मन्त्रप्रतीकः 'आद्यन्तवदेकस्मिन्'
 इति सूत्रे आद्यन्तवत् इति प्रयोजनावसरे उदाहृतः । तथार्थ-
 जुष धातोः लेट् तस्य 'लेट् अडागमे' इत्यडागमे, सिपि । अत्र
 सकारस्य वलत्वेन वलादित्वाभावात् 'आर्धधातुकस्य' इतीडा-
 गमो न स्यात् । अनेन आदिबद्भावेन तु वलोऽपि वलादित्वात्
 इडागमः सिद्धयति इति ।

'सधमादो धुम्न एकास्ताः' प्रजामेका रक्षत्पूजमेकः एवं कुमेण

उक्तमन्त्रप्रतीको 'षणान्ता षट्' इति सूत्रे उपदेशग्रहणप्रयो-
जनावसरे भाष्यकृतोल्लेखिते। अत्र उपदेशग्रहणभावोऽपि
अष्टानामित्यादिल्लेखे 'अष्टाना दीयात्' इति दीर्घग्रहणेनाव-
वक्षोऽपि षट्संज्ञा भवतीति ज्ञापनेन अष्टानामित्यत्र नुटः सम्भ-
वात् तदर्धमपि उपदेशग्रहणस्य न प्रयोजनम्। अथवा षणान्ता
इत्यत्र आकारोऽपि निर्दिश्यते। तथा-च षान्ता नान्ता आकारान्ता
-च संख्या संज्ञा षट्संज्ञा भवतीति अर्धकृणेनापि दोषाभावात्
तदर्धमपि उपदेशग्रहणस्य न किमपि फलम्। न-च 'षणान्ता'
इति सूत्रेण आकारान्तस्य षट्संज्ञाविधाने प्रजामेका-... इत्यादा-
वपि आकारान्तस्य सत्त्वात् संख्यावाचकत्वस्यापि सत्त्वेन
षट्संज्ञा स्यादिति-येन्न। एकशब्दस्य बहुवर्धकत्वेन संख्या-
भिन्नवाचकात् 'एका' इत्यस्य आकारान्तत्वेऽपि संख्यावा-
चकत्वाभावात् न षट्संज्ञा। तद्यथा एकः शब्दः संख्याभिन्ना-
र्थोऽपि वर्तते। यथा- असहायवाचकेऽपि अर्थे एकशब्दो वर्तते।
यथा- एकाग्रतयः, एकहलार्ग, एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितामीति। एव-
मस्ति भिन्नार्थोऽपि अन्यार्थोऽपि एकशब्दः इति।

द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या-च

एवं क्रमेणायं मन्त्रांशः 'षणान्ता षट्'

इति सूत्रे आकारान्तस्य षट्संज्ञाविधानप्रसंगे उदाहृतः।

'षणान्ता षट्' इति सूत्रे षट्संज्ञाविधाने 'द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या'
इत्यत्र षट्त्वेन 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यनेन षट्स्वरौ भवतः
'अष्टाभ्य' इति सूत्रे औष् विधानसामर्थ्यात् कृताकारसम्प-
न्नस्यापि षट्त्वप्रयुक्तकार्यं न भविष्यतीति ज्ञापनात् द्वाभ्या-
मिष्टये न दोष इति।

लोहितोष्णीषा

इत्ययं मन्त्रांशः 'सर्वदीनि सर्वनामानि' इत्यत्र ^{कोऽयं} समासः इति प्रसंगे उद्धृतः। यद्यत्र बहुव्रीहिसमासः क्रियते तदाऽन्यपदार्थस्य प्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। अतो बहुव्रीहि-समासो द्विविधः। अतद्गुणसंविज्ञानः तद्गुणसंविज्ञानश्च। अतद्गुणसंविज्ञानस्योदाहरणं लोके 'दृष्टसागरमानय' अत्र सागरविशिष्टस्यानयनं न भवति अपितु समस्यमानपदार्थतिरिक्तस्यान्यस्य बोधः। तद्गुणसंविज्ञानस्योदाहरणं लोके - 'लम्बकर्ममानय'। वेदे च लोहितोष्णीषा इति। अत्र लम्बकर्मविशिष्टस्यैव पुरुषस्यानयनं भवति। एवं 'लोहितोष्णीषा' इत्यत्र लोहितशिरोपधानविशिष्टस्यैव पुरुषानयनं भवतीति न दोषः।

उभये देवमनुष्याः

एवं क्रमेण अयमापि प्रतीकः सर्वदीनीति सूत्र-व्याख्यानकाले सर्वदीर्गणे उभशब्दस्य पाठविधाने 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिके निरूपणप्रसंगे उपस्थापितः। 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिकेन द्विवचनपरत्वाभावेऽप्यन्तरप्रत्ययो भवति। परं सर्वनामप्रयुक्त-कायणां द्विवचनेऽभावात् उभशब्दस्य सर्वदीर्गणे पाठः अकर्म-एव। न च 'उभको' इत्यस्य कप्रत्ययेनैव सिद्धिः इति चेत् तर्हि द्विवचनपरत्वाभावेन उभपतः, उभयत्र इत्यादौ इव उभको इत्यत्रापि अपच प्रसंगात् द्विवचने सति अपचप्रत्ययो न भवतीत्यत्र प्रमाणम् 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिकमेव। यद्वि तु द्विवचनशब्देन द्वित्वमुच्यतेऽनेनेति यौगिकार्थस्य श्रवणं न, तदा उभशब्दात् स्वार्थे विहितकप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वेनापचः प्राप्यभावात् सर्वदौ उभशब्दो न पठनीय इति।

पपिवान्

एवं क्रमेण 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रव्याख्यानावसरे इति मन्त्रप्रतीकः भगवता पतञ्जलिना व्यपादिष्टः। अत्र 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति तन्माभूत् एतदर्थम् अनन्य-प्रकृतिरिति वार्तिकं वक्तव्यम्। तथा चान्य प्रकृतिवत्त्वात् अस्य अव्ययसंज्ञा न भवति। सन्निपातपरिभाषयैव वारणसम्भवात् अनन्यप्रकृतिरिति वार्तिकस्य नावश्यकत्वम्। यद्यपि सन्निपा-तपरिभाषायाः बहूनि प्रयोजनानि सन्ति। तदर्थं तु इयं परिभाषा कर्तव्या परं यत्र सन्निपातपरिभाषास्वीकारेण दोषः आयत-ति तदर्थमेषां न विधेया। तथाहि- 'पपिवान्' इत्यादौ 'वस्वेकान्चाद्व्यसाम्' इति आकारान्तलक्षणोऽऽकारलोपस्य निमित्तं न भवेत् तर्हि अत्राकारलोपाभावेन 'पपिवान्' इत्यस्य असिद्धिप्रसंगात् तस्मात् परिभाषा प्रसिद्धेति।

अग्ने त्रीते वाजिना त्री षधस्था

सप्तमोऽध्यायःता ता पिण्डानाम्
सर्वाणि ज्योतींषि

एवं क्रमेण 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रस्य व्याख्याने नलोपप्राप्तिप्रसंगे उद्धृताः प्रतीकाः। पूर्वसूत्रे 'आद्य-न्तर्वदेकस्मिन्' इत्यत्र समासनिर्देशोऽपि 'मिदचोऽन्त्यात्' इति सूत्रे अन्त्यग्रहणमात्रस्यैवानुवृत्तिः। 'आद्यन्तो' इत्येकदेशे एव स्वरितत्वस्यैव ज्ञानात्। तेन मित् पूर्वान्तः अर्थात् पूर्वविधवः इति। यदि मित्तु अभक्तः अर्थात् कस्यापि पूर्वस्य परस्य समुदायस्य वा अवयवो न भवेत् तदा वाजिना, ताता इत्यत्र 'शेषद्वन्द्वसि बहुलम्' इति शैलोपे कृते नलोपो न भवेत्। नकारस्य प्राति-पदिकान्तत्वाभावात्। एवं 'सर्वाणि ज्योतींषि' इत्यत्र नुमा सुपा-

व्यवधानात् 'सर्वस्य सुपि' इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नुयादिति ।

नृः पाहि

एवं क्रमेण 'उरणरपरः' इति सूत्रे पूर्वसवर्णदीर्घस्रृकार) प्रसंगे अयं प्रतीकः समाधातः । अत्र सूत्रे चत्वारः पक्षाः सम्भाव्यन्ते ।
 ①- उस्थाने रपरोऽण भवेत् इति रपत्वविशिष्टोऽण विधीयते इति प्रथमः पक्षः ।
 ②- उस्थाने अणममणां च प्रसंगे अणेव भवतीति नियमः । स-च रपरः वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयते इति द्वितीयः पक्षः ।
 ③- उस्थाने योऽण तदनुद्य तस्य रपरत्वं विधीयते इति तृतीयः पक्षः ।
 ④ प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वं विधीयते इति चतुर्थः पक्षः ।
 एषु पक्षेषु निर्दोषत्वात् चतुर्थः पक्ष एव श्रेयान् । तथा-चायं पक्षः श्रेयस्त्वेनाश्रितः । अस्मिन्पक्षे कश्चन दोषः कुत्रापि न भवति ।
 तथा-च कृतः, कृतिः, कृतं, कृत, प्रकृतं, प्रकृतं, नृः पाहि इत्यादिषु उदात्तादिविधिष्वपि अन्तरतमत्वात् ऋकारस्य ऋकार एव, न तु अर् इर् भवतीत्यवधेयम् । तथा 'नृः पाहि' इत्यत्र ऋकारस्यान्तरतमत्वात् ऋकार एव पूर्वसवर्णदीर्घो भवतीति नात्र दोषः ।

सौमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुषुयात्

एवं क्रमेणेति मन्त्रप्रतीकः

'स्थानिवदादेशोऽनाल्लिख्यो' इति सूत्रव्याख्यानानुसारे स्थान्यादेश-प्रयोजने प्रकरणे स्थानशब्द प्रयोग प्रसंगे उदाहृतः । सिद्ध्यन्तु यथा-लौकिकवैदिकेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्द प्रयोगात् वार्तिकसन्दर्भे सौमस्य स्थाने- इति प्रयोगो भाव्यकृता कृतः । तत्र सौमो भूत-पूर्वो न भवति । तस्मादत्र अभूतपूर्वे स्थानशब्दस्य प्रयोगः । अत्र स्थानशब्दः प्रसंगवान्यकः इति ।

उशीनरवन्मन्त्रेषु यवाः

प्रतीकोऽयं 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इति सूत्रप्रयोजनव्याख्यानावसरे यदूषणमायाति तन्निराकरणप्रसंगे काममतिदिश्यतां वा, स^{च्यास}सूच्यापि नेह भारोऽस्ति-.....' इत्येतत् समाधान-
वार्तिकप्रसंगे उदाहृतः। अत्र सूत्रे कतिनिर्देशः। कामचारश्च कति-
निर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुं तद्यथा-'उशीनरवत्' इति सन्ति न
सन्तीति। येनोपमाने यवानां सत्ता ज्ञाता। तत्र सन्तीति वाक्यशेषं
कल्पयति। असत्तावगते तु न सन्तीति। एवमत्र स्थानिवद् भवति
स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे वयम्। एतेन 'अचः
परस्मिन्' इति सूत्रे भावाभावयोः उभयोरपि अतिदेशा भवतीति।

अप्सु यायावरः

'नपदान्तद्विवचनवरे यलोप' इति सूत्रस्य व्या-
ख्यानावसरे वरे यलोपस्योदाहरणे समाधातोऽयं प्रतीकः। वरे परतो
योऽयादेशः स न स्थानिवत् इत्यस्योदाहरणं यायावरः। पुनः-२ अति-
शयेन यातीति यायायते। यायायते इति यायावरः इत्यत्र यङन्तात्
यायायधातोः वरचि प्रत्यये अल्लोपे जाते तस्य स्थानिवद्भावेन
'आतो लोपः' इति सूत्रेण आलोपप्राप्तः, अनेन वरे अयादेशस्य
अल्लोपस्य स्थानिवद्भावनियेधेन अजादि विङितिपरत्वाभावात्
न भवति। नच यायावरः इत्यत्र पूर्वमल्लोपे ततो यलोपः इति
क्रमस्य सत्त्वेन 'यः शिष्यते' इति न्यायेन य इत्यत्र आर्धधातुकत्व-
प्रत्ययत्वस्य सिद्धत्वेऽपि लुप्यमानस्याकारस्य प्रत्ययत्वाभावेन
नालोपस्य प्राप्तिः तर्हि तदर्थं वरे अजादेशो न स्थानिवत् इति
निषेधा व्यर्थ एवेति यदभिहितं तदपि न समीचीनम्। वरे अजा-
देशो न स्थानिवत् इति निषेधस्य सामर्थ्यात् एव यत्रार्धधातुकत्वं

सम्भावना भवति तत्रापि 'आतो लोपस्य प्रवृत्तिर्भवतीति' शापनात् ।

सौरी बलाका

एवं क्रमेण 'न पदान्तेति' सूत्रव्याख्यानावसरे यलोपप्रसंगे समुद्धूकितोऽयं वैदिकप्रतीकः । तथा हि- स्पर्शस्य इयम् इति विग्रहे स्पर्शशब्दात् अणप्रत्यये 'टिड्ढाण--' इति ङोपि 'यस्येति' इत्येकारयोः लोपः सति 'स्पर्शतिष्ठ' इत्यादिना यलोपकृत्ये अकारलोपयोः स्थानिवत्त्वात् यकारस्योपधात्वं न स्यात् न पदान्तेति सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयाकारलोपस्य समानाश्रयेण सिद्धत्वात् अणि प्रत्यये, लोपस्यासमानाश्रयत्वात् आसिद्धत्वाभावेन यकारस्य उपधात्वात् लोपः सिद्धयतीति ।

आयुर्धृतम्

एवं क्रमेणोक्तमंत्रांशस्य 'द्विर्वचने ऽचि' इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे निमित्तार्थगम्यमानप्रसंगे प्रयोगः समुद्धृतः । प्रसंग-
श्चायं यत् द्विर्वचननिमित्तकेऽचि अजादेशः स्थानिवद् इत्यर्थबोध-
नाय सूत्रे निमित्तशब्दो ग्राह्यः । कारणं हि निमित्तशब्दं विना निमित्तार्थस्य प्रतीतिर्न भाविष्यतीति यदुक्तं तदपि नोचितम् । निमित्तशब्दं विना निमित्तार्थः प्रतीयते । तथा- दधिब्रपुसं प्रत्यक्षौज्वरः, ज्वर-
निमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः- पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । 'आयुर्धृतम्' आयुषो निमित्तमिति गम्यते ।

संशयस्पोषेण गम्य

अष्टमोऽध्यायः

एवं क्रमेणेत्ययं मन्त्रप्रतीकः 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रे प्रत्ययलोपव्यटकप्रत्ययस्य प्रयोजनावसरे भाष्यकृतोल्लिखितः । प्रत्ययग्रहणाभावे अत्र सूत्रे 'गामर्णकुलम् सेनानि कुलम्' इत्यत्र कुलापत्तिरिति चेन्न । आसिद्धं बाह्यरंगमन्तरंगे

इति परिभाषया अन्तरंगे तुगागमे कर्त्तव्ये बहिरंगस्य ह्रस्वत्वस्यासि-
द्धत्वात् तुकः प्राप्तिरेव नास्ति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न ।
सम्पूर्णस्य प्रत्ययस्य लोपे यथा भवत् प्रत्ययावयवलोपे तु प्रत्यय-
लक्षणं मा भूत् इत्येतदर्थं प्रत्ययग्रहणं विधेयम् । तेन- आध्नीत्,
'संरायस्पोषेण गमीय' इत्यादौ सीपुटः सकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन
तललोपे जाते प्रत्ययलक्षणाभावात् नकारभकारयोः लोपो न
भवतीति ।

आर्द्रे-चर्मन्, लोहिते-चर्मन्

एवं कुमेण पूर्वप्रसंगे डौ नकारलोप-
सन्दर्भे उदाहृतौ प्रतीको । प्रसंगश्चायं यत् प्रत्ययलुप्तेऽपि प्रत्ययाशि-
तं कार्यं स्थानिवद्भावेनैव भवेत् । प्रत्ययलोपेति सूत्रं व्यर्थं भवेत् ।
अल्विद्यर्थं स्थानिवद्भावस्याप्राप्तौ सूत्रस्यावश्यकत्वम् । अतूणेदि-
त्यर्थं सूत्रमावश्यकमिति वार्तिकमतम् । तथा-च स्थानि संज्ञानुदेशात्
अन्यभावस्य सिद्धं तु वार्तिकं वक्तव्यम् । तथा-च सति स्थानिकार्या-
तिदेश एव स्यात् अथवा एतास्मिन् विषये स्थानिवद्भावो नार-
भ्यते । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्य 'अनल्विद्यौ' इति वार्तिकं वक्तव्यम् ।
एवं-च लघुत्वात् वचनान्तरेणार्थं परिहारी युक्तः । तथा-च
प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रारम्भे फलान्तरमापि दर्शयति भाष्यकारः
'राजपुरुषः' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणे न यच्चिभाष्येति भसंज्ञा प्राप्नोति ।
परं स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विध्यादिति वार्तिकवचनान्न भवति ।
तथा-चास्य वार्तिकस्य प्रयोजनं तु दत्तम्, परं स्थानिसंज्ञानुदेशात्
इत्यस्य दोषं वक्ति । तथाहि तस्य दोषः डौ नकारलोपे त्वेन्वि-
ध्यः इति । तथाहि- 'आर्द्रे-चर्मन्' इत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति डेलुकि
सति प्रत्ययलक्षणेन तमादाय यच्चिभाष्येति भसंज्ञा सिद्धा भवति ।

स्थानिसंज्ञान्पभूतस्वानल्विधौ इति वचनात् न भवति । तथा-चात्र
भसंज्ञाया अभावेन नलोपः प्राप्नोति इति तदर्थं 'न डि सम्बुद्धयोः'
इति सूत्रं वक्तव्यम् । अतः प्रकृतसूत्रसाहाय्येन डौ परे नकारलोपो
न भवतीति ।

अग्ने त्रीते वाजिना, ताता पिण्डानाम्

एवं कुमेण पूर्वप्रसंगे एव प्रतीका-
विमौ प्रत्याख्यातौ आद्यकारेण । तथाहि- 'प्रयोजनमपृक्तशिलोपे
नुममामौ गुणवृद्धि दीर्घत्वेमाडाक्षम विध्यः' इति । 'त्री ते' इत्यत्र
अन्तरङ्गत्वात् 'शेष्वन्दसि' इति इर्वं शिलोपे प्रत्ययलक्षणेन नुम
भवति । नुम फलं तु उपधादीर्घः । एवमेव- 'ताता' इत्यत्रापि
अवगन्तव्यम् ।

मा हि दाताम्, मा हि धाताम्

एवं कुमेणेति 'न लुमताङ्गस्य' इति
सूत्रे लुमति प्रतिषेधे 'एकपदस्वरस्योपसंख्यानम्' इति वार्तिक-
प्रसंगे सिज् लुक् स्वरसन्दर्भे समुत्थापितौ आद्यकृता । सिज् लुक् स्वर-
रस्योदाहरणं यथा- माहि दाताम्, धाताम् इत्यादि स्थले 'गातिरस्याः'
इति सूत्रेण सिचो लुक् प्रत्ययलक्षणेन तमादाय आदिः सिचोऽन्य-
तरस्यामित्यनेन आद्युदात्तः स्वरो भवतीति ।

रे पोषं पुष्यति

एवं कुमेण 'स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति
सूत्रे अशब्दसंज्ञाग्रहण प्रयोजनावसरे पित् पर्यायवचनस्य च स्वरा-
यर्थमिति वार्तिके पित् निर्देशे प्रसंगे स्थापितोऽयं वैदिकप्रतीकः ।
पित् पर्यायवचनस्य च स्वरायर्थमित्यत्र चकाराद् विशेषाणां
स्वरूपस्य च ग्रहणं स्वपोषं, रे पोषमित्यादौ स्वादयः पर्याय-

विशेषाणां च ग्राहकाः इत्येव वचनमत्र विशेषम् ।

तथा चैवं यथामतिशोध्यप्रबन्धे आदित आरभ्य
समाप्तिं यावद् यो हि विषयो गवेषणार्थोपपादितः स अत्रास्मिन्
उपसंहारात्मकाध्याये विवेच्यते । अत्र विवेचने यः कौञ्चपि
अंशः प्रमादाद् विपरीतार्थकत्वं भजेत तदा क्षन्तव्यं सुधी-
भिरिति ।

परिशिष्टः

अकारादिक्रमेण सङ्कलिताः वैदिकप्रतीकाः
संकेताक्षरसूची
सन्दर्भग्रन्थसूची

ऽऽशिरीष

संस्कृत-संज्ञा-सूचिका-सहित-संस्कृत-संज्ञा-सूचिका

संस्कृत-संज्ञा-सूचिका

संस्कृत-संज्ञा-सूचिका

अकरादिक्रमेण संकलिताः वैदिकप्रतीकाः

प्रतीकाः	पृष्ठसंख्या ^१
१-अग्न आयाहि वीतये	१४२
२-अग्नी त्री ते वाजिना	२९८, ३५४
३-आग्निमीळे पुरोहितम्	१४२
४-अदीधयुर्दाश	२४२
५-अध्वर्यो आद्रिभिः	२०९, २१८
६-अप्सु यायावरः	२४९
७-आर्द्रि चर्मन्	३४६
८-आयुर्घृतम्	३३०
९-इन्द्रशत्रुः	१५९
१०-इषेत्वोर्जित्वा	१४२
११-उतत्त्वः पश्यन्	१७७
१२-उभये देवमनुष्याः	२८७
१३-उशीनरवन्मन्त्रेषु	३१५
१४-कृष्णो नो नाव	२३३
१५-चत्वारि वाक्	१७०
१६-चत्वारि शृङ्गा	१६४
१७-जीरदानुः	२१२, २२७, २३१
१८-जैषिषत्	२७३
१९-तस्थिवान्	२९१
२०-ताता पिष्टानाम्	२९८, ३५४
२१-तेऽप्सु यायावरः	३२४

१-शोधप्रबन्धे पृष्ठसंख्या ।

CC0. In Public Domain Kirtikant S

२२-तेऽसुराः हेलयौ हेलयः	१५९
२३-त्रिधा बद्धो रोरवीति	२२४, २३७
२४-त्रिः प्रथमामन्वाह	२००
२५-द्वाभ्यामिष्टये	२८०
२६-दृतिं न शुष्कं सरसी	२५६
२७-नृः पाहि	३०२
२८-पपिवान्	२९१
२९-प्रजामेकां रक्षत्यूर्जमेक	२७५
३०-प्रजापतिर्वै यत्किञ्च	२४२
३१-बृहती शक्वरी	२५३
३२-भृगूणामङ्गिरसाम्	१८८
३३-य एवं विश्वस्तुज	२०४
३४-यत्रानश्चक्राजरसं	१९२
३५-यद्वो रेवती रेवत्यं	१९२
३६-यन्मेनरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र	१९२
३७-योऽग्निष्टोमेन यजेत	१९७
३८-योऽश्वमेधेन यजेत	१९७
३९-रै पोषं पुष्यति	३५८
४०-वृत्तान्तशः	१८६
४१-लोहिते-चर्मन्	३४६
४२-लोहितोष्णीषा	२८४
४३-शन्नोदेवीरभिष्टये	१४२
४४-शुक्रं ते अन्यत्	२०९, २१८

४५-संशयस्पोषेण	३३५, ३४२
४६-सक्तुमिव	१८०
४७-सदेवान्यक्षत्	२६५
४८-सधमादो द्युम्न एकास्ताः	२७५
४९-सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति	२००
५०-सर्वाणि ज्योतींषि	२९८
५१-स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन	२१६
५२-स्रिवे असिमाणम्	२२९
५३-सुजाते अश्व सून्तते	२०९, २१८
५४-सुदेवो असि	१८४
५५-सोमस्थाने प्रतीकतृणानि	३०९
५६-सोमो गौरी अधिश्रितः	२५६
५७-सौरी बलाका	३२८
५८-स्थूल पृषती	१४९
५९-होत्राय वृतः कृपयन्नदीद्येत्	२४२
६०-ओचित्सखायम्	२५३
६१-माहि दाताम्	३५५

१२१	१२१	१२१
१२२	१२२	१२२
१२३	१२३	१२३
१२४	१२४	१२४
१२५	१२५	१२५
१२६	१२६	१२६
१२७	१२७	१२७
१२८	१२८	१२८
१२९	१२९	१२९
१३०	१३०	१३०
१३१	१३१	१३१
१३२	१३२	१३२
१३३	१३३	१३३
१३४	१३४	१३४
१३५	१३५	१३५
१३६	१३६	१३६
१३७	१३७	१३७
१३८	१३८	१३८
१३९	१३९	१३९
१४०	१४०	१४०
१४१	१४१	१४१
१४२	१४२	१४२
१४३	१४३	१४३
१४४	१४४	१४४
१४५	१४५	१४५
१४६	१४६	१४६
१४७	१४७	१४७
१४८	१४८	१४८
१४९	१४९	१४९
१५०	१५०	१५०

संकेताक्षरसूचिका

अमो. वृ. — अमोघावृत्ति	का. प्रा. — कात्यायनप्रातिशाख्य
अथ. सं. — अथर्ववेदसंहिता	का. वा. सू. — कात्यायनवार्तिकसूत्र
आप. गृ. सू. — आपस्तम्बगृह्यसूत्र	का. श्रौ. सू. — कात्यायनश्रौतसूत्र
आप. ध. सू. — आपस्तम्बधर्मसूत्र	का. सर्वनु. — कात्यायनसर्वनुकुमणी
आप. श्रौ. सू. — आपस्तम्बश्रौतसूत्र	काश. धा. पा. — काशकृत्स्नधातुपाठ
आश्व. गृ. सू. — आश्वलायनगृह्यसूत्र	काश. व्या. सू. — काशकृत्स्नव्याकरणसूत्र
आश्व. श्रौ. सू. — आश्वलायनश्रौतसूत्र	कौषी. आ. — कौषीतकि आरण्यक
आर्षे. ब्रा. — आर्षेयब्राह्मण	कौषी. ब्रा. — कौषीतकि ब्राह्मण
इ. गा. रा. क. के. — इन्दिरगान्धीराष्ट्रियकलामेदु	गोप. ब्रा. सू. — गोपथब्राह्मणपूर्वार्द्ध
उणा. सू. — उणादिसूत्र	गौ. ध. सू. — गौतमधर्मसूत्र
उप. नि. सू. — उपनिषानसूत्र	छं. सू. विवृ. — छन्दःसूत्रविवृति
उ. भा. — उव्वटभाष्य	छां. उप. — छान्दोग्योपनिषद्
ऋक्त. — ऋक्ततन्त्र	जै. न्या. मा. — जैमिनीयन्यायमाला
ऋक्. प्रा. — ऋक्प्रातिशाख्य	जै. मी. द. — जैमिनीयमीमांसादर्पण
ऋ. वे. भा. — ऋग्वेदभाष्य	जै. मी. सू. — जैमिनीयमीमांसासूत्र
ऋ. वे. भा. भू. सा. — ऋग्वेदभाष्यभूमिका-
-सायण	तां. ब्रा. — ताण्ड्यमहाब्राह्मण
ऋ. सं. — ऋग्वेदसंहिता	तै. आ. — तैत्तिरीयारण्यक
ऋ. सर्वनु. — ऋक्सर्वनुकुमणी	तै. उप. — तैत्तिरीयोपनिषद्
ऐ. आ. — ऐतरेयारण्यक	तै. प्रा. — तैत्तिरीयप्रातिशाख्य
ऐ. ब्रा. — ऐतरेयब्राह्मण	तै. ब्रा. — तैत्तिरीयब्राह्मण
काठ. सं. — काठकसंहिता	तै. सं. — तैत्तिरीयसंहिता
का. प्रति. परि. — कात्यायनप्रतिज्ञापरिशिष्ट	द्र. — द्रष्टव्य

नार.शिः	— नारदीयशिक्षा	म.भार.	— महाभारत
नि.सा.प्रे.	— निर्णयसागरप्रेस	मनुस्मृ.	— मनुस्मृति
निरु.दै.कां.	— निरुक्तदेवतकाण्ड	मा.धा.वृ.	— माधवीयधातुवृत्ति
परि.पा.	— परिभाषापाठ	मुं.उप.	— मुण्डकोपनिषद्
पा.धा.पा.	— पाणिनीयधातुपाठ	मुक्ति.उप.	— मुक्तिकोपनिषद्
पा.शिः	— पाणिनीयशिक्षा	मै.प्रा.	— मैत्रायणीप्रातिशाख्य
पा.सू.	— पाणिनिसूत्र	मै.सं.	— मैत्रायणीसंहिता
पा.गृ.सू.	— पारस्करगृह्यसूत्र	यमस्मृ.	— यमस्मृति
पिं.दुं.शा.	— पिंगलदुन्दुःशास्त्र	या.शिः	— याज्ञवल्क्यशिक्षा
पै.सं.	— पैप्पलादसंहिता	या.स्मृ.	— याज्ञवल्क्यस्मृति
फिद.सू.	— फिदसूत्र	रत्नप्र.	— रत्नप्रकाश
बृ.उप.	— बृहदारण्यकोपनिषद्	वा.सू.	— वार्तिकसूत्र
बृ.दे.	— बृहद्देवता	वाक्.प.	— वाक्यपदीय
बो.गृ.सू.	— बोधायनगृह्यसूत्र	वा.प्रा.	— वाजसनेयिप्रातिशाख्य
बो.ध.सू.	— बोधायनधर्मसूत्र	वा.सं.	— वाजसनेयिसंहिता
बो.श्रौ.सू.	— बोधायनश्रौतसूत्र	वा.पु.	— वायुपुराण
भाग.पु.	— भागवतपुराण	वि.वै.प्रा.शो.सं.	— विश्वेस्वरानन्द-
वैदिकप्राच्यशोध-
संस्थान।
भा.ज्यो. ^{शा.} इति.	— भारतीयज्योतिषशास्त्रस्ये-
तिहास	वि.ध.पु.	— विष्णुधर्मोत्तरपुराण
भार.श्रौ.सू.	— भारद्वाजश्रौतसूत्र	वि.ध.सू.	— विष्णुधर्मसूत्र
भा.वृ.विवृ.	— भाषावृत्त्यर्थविवृति	वेदां.ज्यो.	— वेदांगज्योतिष
मद्र.वि.वि.	— मद्रपुरीविश्वविद्यालय	वै.भ.भा.	— वैदिकाभरणभाष्य
मे.म.पं.	— महामहोपाध्यायपण्डित	वै.दुं.मी.	— वैदिकदुन्दुमीभांसा
म.भा.टि.पृ.	— महाभाष्यटिप्पणीपृष्ठ		

वै. सा. इति. —	वैदिकसाहित्यका इतिहास	अम. को. —	अमरकोश
वै. वाङ्. इति. —	वैदिकवाङ्मयका बृहद् इति-
हास	सा. सं. —	सामवेदसंहिता
व्या. म. भा. —	व्याकरणमहाभाष्य	सा. दे. ब्रा. —	सामदेवतब्राह्मण
व्या. शि. —	व्यासशिक्षा	प्र. (कै.) —	प्रदीप (कैयट)
श. कौ. —	शब्दकोस्तुभ	उ. (ना.) —	उद्योत (नागेश)
शत. ब्रा. —	शतपथब्राह्मण	क. सं. —	कपिष्ठलसंहिता
शा. दी. —	शास्त्रदीपिका	वै. प्रती. —	वैदिकप्रतीक
शि. पा. व. —	शिशुपालवध	सीतोप. —	सीतोपनिषद्
शि. सू. —	शिवसूत्र	अप. पृ. द्र. —	अपरपृष्ठे द्रष्टव्यम्
शु. य. प्रा. —	शुक्लयजुः प्रातिशाख्य		
शौ. सं. —	शौनकसंहिता		
षड्विं. ब्रा. —	षड्विंश ब्राह्मण		
सं. व्या. इति. —	संस्कृतव्याकरणका इतिहास		
सं. शा. इति. —	संस्कृतशास्त्रों का इतिहास		
सना. धर्म —	सनातनधर्मद्वार		
सा. भा. —	सायणभाष्य		
सत्या. श्रौ. सू. —	सत्याषा श्रौतसूत्र		
सि. कौ. —	सिद्धान्तकौमुदी		
सि. शि. म. अधि. —	सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमा-		
का. मा. अ. श्लो. —	धिकारकालमानाध्यायश्लोक		
ना. शा. —	नाट्यशास्त्र		
इ. इ. —	इशा श्र्व		

सन्दर्भग्रन्थसूची

- १-अथर्ववेदपदानामकारादिवर्णक्रमानुक्रमणिका, श्रीमत्स्वामि विश्वेश्वरानन्द,
सन १९०७, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई।
- २-अथर्ववेदसंहिता, श्रीपाददामोदरसातवलेकर,
चतुर्थसंस्करण, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, बलसाड।
- ३-अष्टादशोपनिषद्
प्रथमसंस्करण, शक १८८०, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना।
- ४-आपस्तम्बश्रौतसूत्र (धूर्तस्वामिभाष्य) सं. स्व. देवीरूप,
१९६०, प्राच्यविद्यासंशोधनालय, मैसूर।
- ५-आश्वलायनश्रौतसूत्र (नारयणकृतवृत्तिसमेतम्) सं. - डा. मण्डनमिश्र,
प्र.सं. १९८४-८५, श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रीय संस्कृत विश्वपीठ, नई दिल्ली-११
- ६-उपनिषद् संग्रह सं. पण्डितजगदीशलालशास्त्री,
१९७०, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
- ७-ऋक्प्रातिशाख्य (शौनकविरचितं) सं. डा. वीरेन्द्रकुमारवर्मा,
१९८६, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी।
- ८-ऋक्प्रातिशाख्य [एकपरिशीलन] डा. वीरेन्द्रकुमारवर्मा,
प्र.संस्करण, १९७२ ई., काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी।
- ९-ऋग्वेदभाष्यभूमिका [सायणाचार्यकृत] श्रीजगन्नाथपाठक,
चतुर्थसंस्करण १९८२ ई., चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- १०-ऋग्वेदसंहिता श्रीदामोदर सातवलेकर,
चतुर्थसंस्करण, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, बलसाड।
- ११-ऐतरेयब्राह्मण सं. अमु. डा. सुधाकर मालवीय
प्रथम सं., तारा पब्लिकेशन, वाराणसी।

- १२-काठकसंहिता श्रीपाददामोदरसातवलेकर,
चतुर्थसंस्करण, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, बलसाह ।
- १३-कात्यायन श्रौतसूत्र [कर्मभाष्य] १-२ भाग डा. मण्डनमिश्र
प्र. संस्करण १९८२-८३, श्रीला. ब. शास्त्रिकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठ, नई दिल्ली ।
- १४-कात्यायन श्रौतसूत्र [सरला] पं. श्री विद्याधर शर्मा,
प्रथमसंस्करण, १९३० ई., अच्युतग्रन्थमाला कार्यालय, काशी ।
- १५-कौषीतकि ब्राह्मणम् सं. ई. आर. श्रीकृष्ण शर्मा,
1968, Franz Steiner Verlag G. M. B. H. Wiesbaden.
- १६-गोपथब्राह्मण सं. मेधादेवी एवं ज. प्रज्ञादेवी
डि. सं. १९७७, ३४ लूकरगंज, इहाबाद
- १७-गौतमधर्मसूत्र (अष्टकर्मभाष्य) एल्. श्रीनिवासाचार्य,
१९१७, राजकीय प्राच्य ग्रन्थालय, मैसूर ।
- १८-छन्दःशास्त्र [पिङ्गलाचार्य]
पुनर्मुद्रित १९८६, चौखम्बा ओरियण्टाला, वाराणसी ।
- १९-छान्दोग्य ब्राह्मण सं. श्री दुर्गमोहन बट्टाचार्य
१९५८, संस्कृत कालेज, कलकत्ता ।
- २०-तैत्तिरीय प्रातिशाख्य सं. श्री आर. शामशास्त्री,
पुनर्मु. सं. १९८३, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- २१-ताण्ड्यमहाब्राह्मण [१-२ भाग] म. म. पं. चिन्नस्वामी शास्त्री,
द्वितीयसंस्करण सं. २०४४,
- २२-तैत्तिरीय ब्राह्मण (अष्टभाष्य) सं. ए. महादेव शास्त्री
१९८५, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- २३-तैत्तिरीयसंहिता श्रीपाद दामोदर सातवलेकर,
चतुर्थसंस्करण, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, बलसाह ।

- २४- निरुक्त (यास्क) पं. श्री मुकुन्द झा शर्मा
१९८२, मेहरचन्द लक्ष्मणदास, नई दिल्ली ।
- २५- निरुक्त पं. रामावतारशास्त्री
भास्कर पुस्तकालय, कनखल, हरिद्वार ।
- २६- पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रपाठ श्रीनारायणमिश्र,
प्र. सं. १९७७, चौखम्भा ओरियन्टलिघा, वाराणसी, दिल्ली ।
- २७- पाणिनीय शिक्षा श्रीगुरुप्रसादशास्त्री
प्र. संस्करण, सं. २००५, भागविपुस्तकालय, गायघाट, काशी ।
- २८- बौधायनश्रौतसूत्र सं. डा. वी. के. लैण्ड,
१९८२, मुन्शीशम मनोहरलाल, दिल्ली ।
- २९- ब्राह्मणोद्धारकोश श्रीविश्वबन्धुशास्त्री, प्रथमसंस्करण, सं. २०२३,
विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थान, होशियारपुर ।
- ३०- भारतीय प्राचीनचरित्रकोश म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव,
१९६४ई, भारतीयचरित्रकोशमण्डल, पूना-४ ।
- ३१- मनुस्मृति (भाषाटीका) टीकाभा - पं. रामेश्वरभट्ट,
उन्मु. सं. १९८५, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, दिल्ली ।
- ३२- महाभारत (नीलकण्ठीटीका) सं. डा. मन्मदनमिश्र,
उन्मुद्रित १९८८, नागप्रकाशन, दिल्ली ।
- ३३- महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानि [१-१०भाग] नरसिंहन,
१९७३, Institut français D'indologie, Pondichery.
- ३४- " " प्रकाश एम. एम. नरसिंहाचार्य,
१९८६, Institut français D'indologie, Pondichery.
- ३५- " दीपिका [भट्टहरि] वी. स्वामिनाथन,
प्र. संस्करण १९६५, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी ।

- ३६-महाभाष्यशब्दकोश पं. श्री धरशास्त्रि पाठक,
१९२७ई, भण्डारकर प्राच्यशोध संस्थान, पूना ।
- ३७-माधवीयधातुवृत्ति स्वामी द्वारकादास शास्त्री,
प्र.सं. १९६४, प्राच्य भारती प्रकाशन, कमच्छा, वाराणसी ।
- ३८-मैत्रायणी संहिता श्रीपाद दामोदर सातवलेकर,
चतुर्थसंस्करण, स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड ।
- ३९-वाक्यपदीय [भट्टहरिः] व्या.सं. पं. रघुनाथशर्मा,
प्र.सं. १९७९, सम्पूर्णनिन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी,
- ४०-वाक्यपदीय [भट्टहरिः] ब्रह्मकाण्ड पं. सूर्यनारायण शुक्ल
पंचमसं. सं. २०४१, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
- ४१-वायु पुराण सं. डा. ब्रजमोहन-यदुवेदी,
पुनर्मु. १९८३, नाग प्रकाशन, दिल्ली
- ४२-विष्णुधर्मोत्तर पुराण सं. राजेन्द्रशर्मा
पुनर्मु. १९८३, नाग प्रकाशन, दिल्ली
- ४३-वेदांगज्योतिष र. शामशास्त्री,
१९३६ई, गवर्नमेण्ट प्रेस, मैसूर ।
- ४४-वैदिकछन्दोमीमांसा पं. युधिष्ठिरमीमांसक,
प्रथमसंस्करण १९५९ई, रामलालकपूर ट्रस्ट, अमृतसर ।
- ४५-वैदिकपदानुक्रमकोश [१-१५भाग] पं. विश्वबन्धुशास्त्री,
द्वितीयसंस्करण, सं. २०३०, विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थान, होशियारपुर ।
- ४६-वैदिकवाङ्मयकाबृहद् इतिहास डा.कुन्दनलालशर्मा,
१९८३ई, विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थान, होशियारपुर ।
- ४७-वैदिकसाहित्यका इतिहास डा. पारसनाथद्विवेदी,
प्र.सं. १९८३, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।

- ४८-वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी श्रीमत्श्रीकृष्णस्वरूप,
द्वि.सं. १९७५, चौखम्भा ओरियन्टालिया, वाराणसी ।
- ४९-वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी [१-४ भाग] बालमनोरमा, तत्त्वबोधिनी,
पुनर्मु. सं., १९८६, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- ५०-वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (लक्ष्मी) पं. सभापति शर्मोपाध्याय,
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
- ५१-वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी [तत्त्वबोधिनी] सं. वसुदेव पणशीकर
पुनर्मु. सं., १९८५, चौखम्भा संस्कृति प्रालेखन, दिल्ली ।
- ५२-व्याकरणमहाभाष्य [पठञ्जलि] प्र. भा. कीलहार्न,
चतु. सं. १९८५, भण्डारकर प्राच्य शोध संस्थान, पुना ।
- ५३- " " " [प्रदीपोद्योत छाया] सं. भारविशर्मन्त्री
पं. सं. १९५१, निर्णयसागर प्रेस, अम्बई ।
- ५४- " " [रजल., श. कौ. प्र. उ.] पं. गुरु प्रसाद शास्त्री,
द्वि. सं. १९८८, वाणी विल्कस प्रकाशन, वाराणसी ।
- ५५-शतपथ ब्राह्मण (मूल) डा. ब्रजबिहारी चौबे,
पुनर्मु. १९८९, भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली ।
- ५६- " [सायणभाष्य]
पुनर्मुद्र. सं. ज्ञान पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली
- ५७-शब्दकल्पद्रुम स्यार-राजा-राधाकान्त देव-बहादुर,
पुनर्मु. १९८८, नाग प्रकाशन, दिल्ली-७ ।
- ५८-शुक्लयजुः प्रातिशाख्य (उपलब्ध एवं अनन्तभाष्य) सं. डा. वीरेन्द्र कुमार शर्मा
चौखम्भा संस्कृति संस्थान, दिल्ली ।
- ५९-शुक्लयजुर्वेद संहिता [मूल] पं. वेणीराम शर्मा गोड,
द्वि. सं. १९८८, चौखम्भा ओरियन्टालिया, दिल्ली ।

- ६०-शुक्लयजुर्वेदसंहिता [उब्बटमहीधरभाष्य] पं. जगदीशलाल शास्त्री,
पुनर्मु. १९७८, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- ६१-षड्विंशब्राह्मण डा. बे. रामचन्द्रशर्मा,
पुनर्मु. १९८३, केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, तिरुपति ।
- ६२-संस्कृतनिबन्धमणिमाला शिवप्रसादभारद्वाजशास्त्री,
सूर्य प्रकाशन, नईसहक, दिल्ली ।
- ६३-संस्कृतसाहित्यका इतिहास [द्वि. भा.] आ. बलदेव उपाध्याय,
१९७३, शारदा मन्दिर, वाराणसी ।
- ६४-सामवेदसंहिता श्रीपाद दामोदर सातवलेकर,
चतु. संस्करण, स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड ।
- ६५-संस्कृत-हिन्दीकोश वामनशिवराम आष्टे,
पुनर्मु. १९८८, नाग प्रकाशन, जवाहरनगर, दिल्ली ।
- ६६-शास्त्रदीपिका [पार्थसारथिमिश्र] श्रीधर्मदत्ताज्ञा,
द्वि. सं. १९८८, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी ।
- ६७-शुक्लयजुर्वेदसंहिता (उब्बटमहीधरभाष्यसहित) सं. पं. जे. एल्. शास्त्री
पुनर्मु. १९७८, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- ६८-ईशादि नौ उपनिषद् (हिन्दीभाष्य) व्या. हरिकृष्णदास गोयन्दका,
अष्ट. सं., वि. सं. २०३३, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
- ६९-वैदिसूक्तसंग्रहः (सभाष्यः) हिन्दीटीका. पं. वेणीरामा गौड
प्र. सं. १९५०, मास्टर खेलडीलाल एण्डसन्स, वाराणसी ।
- ७०-Critical Studies on the Mahābhāṣya by V. P. Limaye, 1st edition,
1974, V. V. R. I., Hoshiarpur, Punjab.
- ७१-गोभिलगृहसूत्रम्, सं. श्रीचिन्तामणि अर्याचार्य,
द्वि. सं. १९८२, मुन्शीराम मन्नाडरलाल, दिल्ली ।

- ७२- पारस्कर गृह्यसूत्रम्, (पञ्चभाष्य) सं. महादेवगंगाधरवाक्के,
 छि.सं. १९८२, मुन्शीराम मनोहर लाल पब्लिशर्स, दिल्ली ।
- ७३- याज्ञवल्क्यशिक्षा (हिन्दीटीका) सं.- पं. विद्याधर पाण्डेय,
 १९७८, मुद्रक-शिवनारायण उपाध्याय, नयासंसार प्रेस, भदौनी, वाराणसी
- ७४- भारतवर्षीय प्राम्नीन-चरित्रकोश ले.- म.म. सिद्धेश्वरशास्त्रीचिन्माव,
 १९६४, भारतीय-चरित्रकोशमण्डल, इना-४ ।
- ७५- A Vedic concordance by Bloomfield, II edition, 1964,
 Motilal Banarsidass, Delhi.
- ७६- कात्यायनशुक्लयजुःप्रातिशाख्यस्य ज्योत्स्नावृत्तिः (श्रीरामशर्मा)
 सं. श्री युगलकिशोर मिश्र,
 प्र.सं. १९८९, सम्पूर्णनन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।

